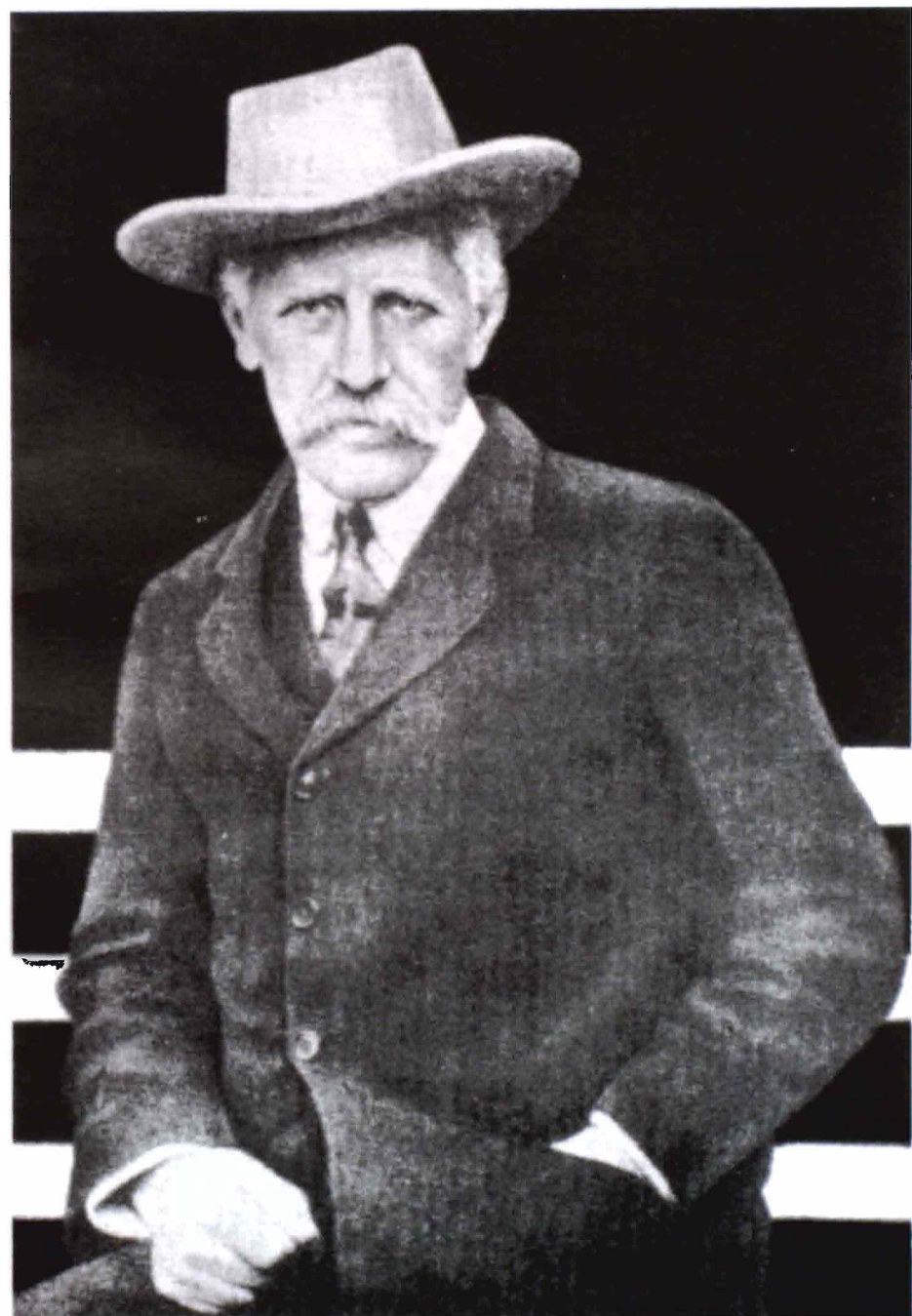




An
die Bibliothek der
Universität in
Eriwan
von

Fritzof Hansen

Lysaker
Juni 1928

ԳԵՐՄԱՆԵՐԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԵՊՀ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՕՐԻՆԱԿԸ՝
ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ

STAATLICHE UNIVERSITÄT YEREWAN

FRIDTJOF NANSEN

BETROGENES VOLK

EINE STUDIENREISE DURCH GEORGIEN UND
ARMENIEN ALS OBERKOMMISSAR
DES VÖLKERBUNDES

*Übersetzung aus dem Deutschen von
Evelina Makarjan*

VERLAG DES UNIVERSITÄT YEREWAN
YEREWAN — 2000

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՆԱԽԵՆ

ԽԱՔՎԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

ԱԶԳԵՐԻ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՀԱՆՁՆԱԿԱՏԱՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ
ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

*Գերմաներենից թարգմանեց՝
Էվելինա Մակարյան*

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 2000

ԴՏՀ 947
ԳՄԴ 63.3
Ն 307

Խմբագիր՝ Բանաս. գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Ա. Գ. ՄԱՂՈՑԱՆ

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՊԵՏՊԱՏՎԵՐՈՎ

ՖՐԻՏՅՈՆ ՆԱՆՄԵՆ

Ն 307 *Խաբված ժողովուրդ. Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակատարի գիտական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Հայաստան. Երևանի պետ. համալս.— Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2000 թ., 288 էջ:*

Նորվեգացի մեծ մարդասեր, գիտնական-բևեռախույզ, հանրային նշանավոր գործիչ և հայ ժողովրդի իսկական բարեկամ Ֆ. Նանսենի այս գիրքը ներկայացնում է նրա տպավորություններն ու խոհերը Հունաստան, Վրաստան և Հայաստան ճանապարհորդելիս: Առավելապես արժեքավոր են նրա գնահատականները մեր ազգի պատմական ճակատագրի, 20-ական թթ. Հայաստանի, թուրքական անմարդկային բռնությունների ու դիվանագիտական խարդավանքների, եվրոպական բազմադիմի ու շահադիտական քաղաքականության վերաբերյալ:

Նախատեսված է ընթերցող լայն խավերի համար:

Ն 0503020900
704(02)—2000

ԳՄԴ 63.3

ISBN 5-8084-0324-3

© Թաովմանության համար, 2000թ.

ԹԱՐԳՄԱՆՉԻ ԿՈՂՄԻՑ

Համաշխարհային պատմությանը հայտնի չեն գործիչների շատ անուններ, որ ինքնամոռաց նվիրվել են գիտությանն ու մարդկային առաջընթացին: Այդպիսին է Ֆրիտյոֆ Նանսենը, որ հայ ժողովրդի ամենասիրելի անուններից է: Նա ծնվել է 1861 թ. հոկտեմբերի 10-ին Նորվեգիայի մայրաքաղաք Քրիստիանիայի Ստուրե-Ֆրոյնե արվարձանում: 1880 թ., իրրև ռեալական դպրոցի շրջանավարտ, ընդունվում է Քրիստիանիայի համալսարանի բնագիտական ֆակուլտետը, ուսումնասիրում է կենդանաբանություն: 1882 թ. առաջարկություն է ստանում մասնակցելու կենդանաբանների «Վիկինգ» արշավախմբին և չորս ամիս լինում է Հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոսում, ճաշակում գիտական ճանփորոշության բերկրանքն ու դժվարությունները: Անդրանիկ ուղևորության օրագրի նյութերը, երիտասարդական տարիների տպավորություններն ու հուշերը իրենց արտացոլումը գտան նրա վերջին գործերից մեկում՝ «Ծովաչների ու սպիտակ արջերի մեջ» (1927 թ.) գրքում:

Գիտահետազոտական առաջին մկրտությունը, սակայն, Նանսենը ստացավ Բերգենի բնագիտական թանգարանում աշխատելու տարիներին: Նրա անդրանիկ աշխատությունը, որը պսակվեց ոսկե մեդալով, հրատարակվում է 1885 թ. «Նյութեր միգրատմների անատոմիայի և հիստոլոգիայի վերաբերյալ» խորագրով: Այնուհետև 1886-ին նա մեկնում է Իտալիա, երկու տարի անց պաշտպանում դիսերտացիա և ստանում դոկտորի գիտական աստիճան՝ կարևոր ներդրում կատարելով կենդանաբանության բնագավառում: 1897 թ. ստացել է պրոֆեսորի կոչում: Լինելով բազմակողմանի հետաքրքրությունների տեր ու պրպտող երիտասարդ՝ նա հավասարապես տարվում է զրականությանը, արվեստով, հետաքրքրվում հասարակական կյանքի հիմնահարցերով:

1888 թ. մայիսի 2-ին Նանսենը ձեռնարկեց իր առաջին ինքնուրույն արշավը դահուկներով դեպի Գրենլանդիա՝ ուսումնասիրելու կղզու բնակչիմայական պայմանները, կենդանական աշխարհը: Արշավախումբը վերադարձավ հաջողոր տարվա մայիսին, և, ինչպես նկատել է ժամանակակից գիտնականներից մեկը, «Նանսենին բախտ վիճակվեց ցույց տալու այն ժողովրդի արիությունն ու անձնուրացությունը, որի զավակներից շատերը անհետ կորել են րևեռի ծովերում»: Բացառիկ հաջողության համար մեծ ճանապարհորդն ու

գիտնականը բազմաթիվ բարձր պարգևների արժանացավ: Այս արշավանքի արդյունքներից մեկն էր նրա «Էսկիմոսների կյանքը» գիրքը:

1893-ին Նանսենի առասպելյալ «Ֆրամը» ուղևորվեց դեպի հյուսիսային բևեռ և հայրենիք վերադարձավ 1896-ին: Այդ երկարատև արշավի արդյունքը եղավ անձնուրագ հետազոտողի հերթական աշխատությունը: 1913 թ. «Կոբեկտ» նավով անխոնջ հետազոտողը Հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոսի փերով հասավ Հեռավոր Արևելք:

Գիտական մեծ հայտնագործություններն ու սխրանքները հաջորդում էին իրար, նա կազմակերպում էր նորանոր գիտական արշավներ, որոնք պանծացնում էին նրան, և զնալով ավելի ու ավելի էր մեծանում Նանսենի համաշխարհային հռչակը:

Իր բոլոր աշխատանքների մեջ լինելով խոշորագույն հետազոտող-գիտնական՝ Նանսենը հավասարապես մեծ էր նաև իբրև հումանիստ, փոքր ազգերի իրավունքների պաշտպան: Բնորոշ է, որ առաջին աշխարհամարտի օրերին (1914 թ. հոկտեմբերին) նա Քրիստիանիայի համալսարանում հանդես է եկել հենց «Փոքր ազգերի իրավունքների մասին» դասախոսությամբ, նշավակել մեծ տերությունների եսասիրական քաղաքականությունը: Այնուհետև մարդասիրական ոգին ու գթասրտությունը շատ անգամ կտրելու էին Նանսենին իր սիրելի գիտական զբաղմունքից՝ համուն երկրագնդի այս կամ այն հատվածում մարդու զազանություններից կամ տարերային աղետից տուժած ժողովուրդների: Եվ Ֆրիտյոֆ Նանսենը՝ Նորվեգիայի մեծ զավակը, բոլոր այն քնազավառներում, ուր գործել է ճակատագրի բերումով, մշտապես գերազանցել է ինքն իրեն: Թևակոր խոսք է դարձել Սվերդրուպի դիտումը. «Նանսենը մեծ էր որպես բևեռախույզ, ավելի մեծ էր որպես գիտնական և առավել մեծ՝ որպես մարդ»: Բնավ պատահական չէ ժամանակակիցների տպավորությունը. երբ Նանսենն անցնում էր Ազգերի ընկերակցության (լիգա) նստավայր Ժնևի փողոցներով, «եկեղեցիների աշտարակներն անգամ խոնարհվում էին նրան... Նա ամենահետաքրքիր երևույթն էր Մոմբլանից հետո»:

Եթե բևեռախույզի և գիտնականի նրա համբավը ապահովել են խիզախ ճանապարհորդություններն ու պրպտումները, ապա Մեծ մարդու պատվանդանին Նանսենը բարձրացավ նաև հայանպաստ գործունեությամբ: «Հայրս մեռավ Հայ բառը շուրթերին, այնքան նա սիրում ու սքանչանում էր հայ ժողովրդով» — հետագայում խոստովանելու էր Նանսենի դուստրը:

Նանսենը վաղ է ծանոթացել հայ ժողովրդի պատմական ու մոտիկ անցյալին, աշխատել է իր նպաստը բերել Հայոց հարցի լուծման որոնումներին: Առաջին աշխարհամարտից Հայաստանը դարձյալ տուժած դուրս եկավ, թեպետ պատերազմը չահող խմբակցության անդամ էր: Քաղաքական ասպարեզում նրան լույս խոստումներ էին տալիս՝ ամեն կերպ ոտնահարելով հայ ժողովրդի շահերը, անդամատելով ու բաժան-բաժան անելով նրա հայրենիքը: Ի

պաշտպանություն հայոց ազգային շահերի հանդես էին գալիս մեծ սրտի ու մտքի տեր մտավորականներ, որոնք, սակայն, քաղաքական թատերաբեմում դերակատարներ չէին:

1925 թ. հունիսին Ազգերի ընկերակցությունը Նանսենին հանձնարարում է ուսումնասիրել հայ գաղթականների բնակեցման հնարավորությունները, և նա, թողնելով գիտական աշխատանքը, որի մեջ էր տեսնում իր կյանքի իմաստը, ամբողջովին նվիրվում է հայ ժողովրդին օգնելու գործին: Երկար ժամանակ չպահանջվեց, որ մեծ մարդասերը հիասթափությամբ նկատեր եվրոպական քաղաքագետների գործելակերպի կեղծությունը: Հիասթափվելով Ազգերի ընկերակցությունից Նանսենը հայերին խորհուրդ էր տալիս հույսը դնել միայն սեփական կարողությունների վրա, իսկ ինքը մտածում էր այլ միջոցներով ծառայել հայ ժողովրդին¹: Չնազան ճանապարհներով նա դրամ էր հայթայթում գաղթականներին օգնելու համար, գրավոր ու բանավոր ելույթներ ունենում ի պաշտպանություն հայության իրավունքների: Այդ ելույթների, պարբերականներում տպագրված հոդվածների մեջ Նանսենն անողորքաբար ձաղկում էր մեծ տերություններին, որոնք խաբել են իրենց դաշնակից հայ ժողովրդին և այժմ՝ մոռանում են թե իրենց պարտավորությունները, թե նույնիսկ մարդկայնության տարրական պահանջները: Հերթական խաբեությունից հետո նա անգլիացի իր բարեկամին՝ Ռոբերտ Մեսիլին ասում է. «Սատանան տանի ձեր անբարո կառավարությանը»: Մեսիլը պատասխանում է. «Բոլոր կառավարություններն են անբարո»²:

Բուռն, իրոք ինքնամոռաց գործունեության բովում ծնվում է Նանսենի՝ Հայաստանին նվիրված ստվար աշխատությունը, որը Հայ դատի հենասյուններից է, Հայ, Ստանին և հայ ժողովրդին նվիրված լավագույն գրքերից մեկը և որը գերազնահատելն անկարելի է: 1927 թ. Նորվեգիայում հրատարակվեց այդ աշխատությունը «Հայաստանում» խորագրով, այնուհետև Հոլանդիայում: 1928-ին լույս տեսան անգլերեն (Լոնդոնում և Նյու-Յորքում), ֆրանսերեն (Փարիզում) թարգմանությունները՝ «Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի երկրները» դիվանագիտական խորագրով: Իսկ գերմաներեն հրատարակությունը վերնագրված էր՝ «Խաբված ժողովուրդ» (Լայպցիգ)՝ լիովին համապատասխան Նանսենի հայացքներին ու գնահատականներին, ճիշտ արտացոլելով գրքի հանկերգը: Որ դա այդպես է՝ ավելորդ անգամ մեզ համոզում է Լիվ Նանսեն-Հեյերի հուշագիրքը: «Եվրոպայի կառավարություններին ծանձրացրել է հայոց հավերժական հարցը,— ասել է Նանսենը:— Հասկանալի է: Այդ հարցում նրանք երբեք պատշաճ բարձրության չեն եղել: Իսկ այս խոսքերը նրանց նիհիլող խղճին հիշեցնում էին խոստումներ, որոնք կատարելու համար

¹ Стен Лив Хансен-Хейер, Книга об отце, Ленинград, 1986, т. 426—467:

² Նույն տեղում, էջ 459:

նրանք մատը-մատի չխփեցին: Քանի որ խոսքը փոքր, տանջահար, բայց տա-
ղանդավոր ժողովրդի մասին էր, որը չուներ ո՛չ նավթի, ո՛չ ոսկու հանքավայ-
րեր»³:

Իսկապես, որքան ճշմարտացի են Ֆրիտյոֆ Նանսենի նկատողություն-
ները պատմական հեռապատկերում, նույնքան արդիական են նաև այսօր:
Ինչքան էլ ակնհայտ լինի հարցի իրավական ու պատմական արդարացիու-
թյունը, միևնույն է, վճռողը մեծ տերությունների համար ոչ թե արդարությունն
ու իրավունքն են, այլ իրենց սեփական տնտեսական կամ քաղաքական շահե-
րը: Հակառակ դեպքում նրանք չէին ընթանա խղճի, բարոյականության և ար-
դարության դեմ և, Նանսենի ըմբռնմամբ, «քաղաքակիրթ երկրների» անտար-
բերությունը նույնքան զայրացուցիչ է, որքան և «թուրքերի արմախում նողկա-
լիությունը»⁴:

Ամբողջ գրքում լավագույն կողմերով է բնութագրվում հեղինակը, որ ոչ
միայն խղճի մտքը է կատարում հասարակական պարտականությունը, այլև
ճշտորեն, հաճախ արվեստագետի նրբամտությամբ ու դիտողականությամբ
վերարտադրում է իրականությունը, կենդանի պլաստիկներով ցուցադրում
բնակչության բարքերը, կենցաղը: Մրան գումարվում են նաև համաշխարհա-
յին պատմության ու մշակույթի լավ իմացությունը, մարդկային հոգեբանու-
թյան սուր ընկալումը: Նանսենը հանդես է բերում պատմության փիլիսոփա-
յության խոր ըմբռնում, և այստեղ ուշագրավ է երկու հանգամանք. ա) ինչպե՞ս
է գնահատում բյուզանդական քաղաքակրթությունը, բ) ի՞նչ հայացքներ ունի
հեղինակը այդ քաղաքակրթությունը ոչնչացնելու եկած թուրքերի վերաբե-
րյալ: Վերջինների՝ «այդ թափառական վայրի հորդանների», միակ նպատակը
կողոպուտն էր, ծագմական ծրագիրը՝ «հողագործ ժողովուրդներին բնաջնջելը
և մշակված հողատարածքներն ամայացնելը ի նպաստ քոչվոր անասնապահ
վայրի ամբոխի»:

Նանսենը համեմատում է տարբեր դարերում Հայաստանը նվաճած ժո-
ղովուրդներին. եթե պարսիկները դեռ մշակույթ կրողներ էին, իսկ արաբները,
այնուամենայնիվ, քաղաքակիրթ էին, ապա «ախավոր էին հետո եկողները»,
թափառող վայրի հորդանները՝ «սելջուկ և օտոմանյան թուրքերը»: Այսպիսի
գուգահեռների կարելի է հանդիպել նաև հայ մամուլում: Օսմանցին, կարդում
ենք, օրինակ, «Մուրճ» ամսագրում, «չունի իր հոր՝ հազարացու հառաջադի-
մական ձգտումները: Նորա պատմության արյունաներկ էջերը միայն հրեշա-
յին ոճիրների քարտեզներ են, միայն աշխարհակալական վայրենի անցքեր,
միայն բարբարոսական անօրինակ ֆակտեր են: Նա չունի յուր հոր հառաջա-
դիմական, գեղարվեստական ոգին, չունի ճարտար ձեռքերն ու բանաստեղծի

³ Տե՛ս անդ, էջ 461: Հմմտ. 456 և հաջորդ էջերը:

⁴ Տե՛ս Wolfgang Sonntag, Fridtjof Nansen. Ein Held des Friedens, Weimar, 1957, էջ 471:

հանճարը, բացի կրոնական նեղացումներից աշխարհավարական արենավառ հայացքներից»⁵։ Քաղաքակրթ ժողովուրդներին ու նրանց հակոտնյաններին բնութագրող էջերը հակադարձ կերպով բնութագրում են նաև հեղինակին՝ մեկ անգամ ևս ընդգծելով նրա հարգանքը մշակույթին, մարդկային առաջընթացին ծառայող ժողովուրդների հանդեպ, հատկանիշ, որը դժբախտաբար այսօր հազվագյուտ է քաղաքական աշխարհում։

Ֆրիտյոֆ Նանսենի մեծ գիրքն այսօր ևս հայ կյանքի և պայքարի առաջին շարքերում է, որովհետև այնտեղ արծարծվող բոլոր հարցերը արդիական են։ Անգլիացի գիտնականների համոզմամբ՝ «Դարիս սկզբի պատմական շրջանը կարելի է դիտել որպես համաշխարհային դավադրություն նրա (հայ ժողովրդի— է. Մ.) հանդեպ»⁶։ Մի՞թե այսօրվա արցախյան իրադարձություններն իրենց նախապատմությամբ համաշխարհային դավադրություն չեն հայտնվում դեմ։ Եթե դարասկզբին թուրքերին շարժման մեջ դնող ուժը պանթուրքիզմն էր, այսօր ևս նրանք չեն թաքցնում իրենց նպատակը՝ իրենց ալթայան հայրենիքը միացնել զավթած հողերին և ստեղծել համաթուրքական կայսրություն, իրոհ ուղեղի մորմոք։ միշտ արթուն է եղել այս ծրագիր-գաղանցանքը, որ դատափնտվել է մարդկության մեծագույն զավակների կողմից, բայց և միշտ, որքան զարմանալի է, ուղղակի կամ անուղղակի աջակցություն է գտել «մեծ տերություններից», մի բան, որ մտավոր կուրություն է, և չի կարելի արդարացնել ոչ մի տնտեսական շահով։

Մասնավորապես արդիական հնչողություն ունեն հեղինակի դիտողություններն ու խոհերը հայկական եղեռնի, 1922 թ. հույն-թուրքական պատերազմի հետևանքով Փոքր Ասիայից Հունաստան գաղթած մեկուկես միլիոն գաղթականության, Հունաստանում բնակվող 400000 մահմեդականներին հույն փախստականների հետ փոխանակելու համաձայնության վերաբերյալ։ Պատկերը կարծես նույնությամբ կրկնվեց մեր օրերում. Հայաստանից թուրքերին տեղահանեցին նույն այդ «մտահոգությամբ»։ Բնորոշ է, որ այն ժամանակ և մեր օրերում «փոխանակությունից» օգտվողը թուրքերն էին։ Նանսենի վկայությամբ՝ հույների թողածի արժեքն անհամեմատ մեծ էր, քան նրանք ստացան դրա դիմաց, «իսկ թուրքերը շատ ավելի շահավետ փոխանակում արեցին»։ Պատմությունը կրկնվում է ապշեցուցիչ նույնությամբ, և դա պատահականությամբ բացատրել չի կարելի։ Իսկ թուրքերը չեն մոռանում իրենց ոճրապարտ նախնիների ծրագրերը։ «Ապագայում,— գրել է «Թյուրքիյե» թերթը մեր օրերում,— Կովկասի մեջ հայերի թիվը, ինչպես այսօր Անատոլիայի մեջ, թանգարանային պիտի լինի»⁷։

⁵ Մէլլամ, Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչությունը, «Մուրճ», 1895, թ. 7, էջ 950։

⁶ Դեյվիդ Մաքսլա Լամզ, Քրիստոֆեր Ջեյմս Ուոքեր, Հայերը, Երևան, 1992, էջ 56։

⁷ «Երկիր» օրաթերթ, 1993, թ. 94 (24 մայիս)։

Քաղաքական կյանքի ներկայիս իրողությունները ցույց են տալիս, որ բնավ չի հնացել Նանսենի մեծ գիրքը և այսօր նույնպես հայ կյանքի պայքարի առաջին գծում է, որովհետև այնտեղ արծարծվող հարցերն արդիական են: Հայոց հարցը՝ «համաշխարհային պատմության ամենամանրալի էջերից մեկը» (Լ. Ջորջ Քերզոն), մեր օրերի քաղաքագետներն ու պետական գործիչները չարշակում են իրենց անբարոյ մախորդներից ոչ պակաս ցինիկորեն: Այս անհավասար պայքարում Նանսենի աշխատությունը բարոյական մեծ ուժ է արդարության հաստատման ճանապարհին⁸:

Ինչպես ասվեց, 20-ական թվականներին «Խաբված ժողովուրդ» աշխատությունը արագորեն թարգմանվեց ու հրատարակվեց եվրոպական լեզուներով: Դժբախտաբար քաղաքական նկատառումներով անհնարին էր գրքի հայերեն (նաև ռուսերեն) հրատարակությունը: Այդ պակասը մասնակիորեն լրացվեց 1958 թ., երբ լույս տեսավ Հրաչ Զաքարենցի «քիչ մը շատ ազատ թարգմանությունը»⁹: Սրան հետևեց Սարգիս Ալեմյանի արևելահայերեն համառոտ թարգմանությունը¹⁰: Ուսումնասիրողը իրավամբ նկատում է, թե «մինչև այսօր մեր ժողովուրդը իր տրամադրության տակ չունի ամոր գիտական և կատարյալ թարգմանությունը հայերենի»¹¹:

Ընթերցողին ներկայացվող սույն ամբողջական թարգմանությունը, որ կատարված է զերմաներենից¹², 1990—1996 թթ. հատվածաբար տպագրվել է «Բանբեր Երևանի համալսարանի», «Երևանի համալսարան» («Հանդես Երևանի համալսարանի»), «Դպրություն», «Ջավախք», «Նոր-դար» պարբերականներում:

⁸ Պետք է խոստովանել, որ «Խաբված ժողովուրդ» աշխատությանը՝ հայոց պատմությանը վերաբերող որոշ էջեր (հայ ժողովրդի ծագումը և այլն) այսօր հնացած են:

⁹ Ա. Եսփիումեան, Նանսեն և հայ զաղթականության հայրենադարձության հարցը ըստ ամսիկ փաստաթուղթերու. Գահիրե, 1983, էջ 5: Հմտ. Մ. Արզումանյան, Նանսենը և Հայաստանը, Երևան, 1977, էջ 301—302:

¹⁰ Ֆրիտյոֆ Նանսեն, Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը, Երևան, 1993:

¹¹ Ա. Եսփիումեան, նույն տեղը:

¹² Fridtjof Nansen, Betrogenes Volk, Leipzig, 1928.

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ազգերի ընկերակցության խորհուրդը, տարբեր երկրներում կարիքավոր հայ գաղթականներին օգնելու հարցը բազմիցս քննարկելուց հետո, առաջարկեց գրքիս հեղինակին, որպես Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակատարի, զբաղվելու նաև այս հարցով: Գիտակցելով, որ խնդրի ստանձնումով մեծ պատասխանատվություն եմ վերցնում, նախ հրաժարվեցի, սակայն ի վերջո համաձայնեցի փորձել ուժերս համագործակցելով միջազգային աշխատանքային բորսայի հետ: Ազգերի ընկերակցության ժողովը գումար տրամադրեց նախապատրաստական և հետազոտական աշխատանքների կատարման անհրաժեշտ ծախսերի համար:

Հայ փախստականների ներկայացուցչությունը Ազգերի ընկերակցության խորհրդին տրամադրել էր մի ծրագիր, որի իրականացմամբ կարելի կլիներ 50000 փախստական տեղավորել Հայաստանի Հանրապետությունում այսպես կոչված Սարդարապատի անապատում: Հաշվի առնելով, որ այնտեղ հողի մշակումը հնարավոր է միայն արհեստական ոռոգման շնորհիվ, Ազգերի ընկերակցությունից ակնկալվում էր անհրաժեշտ նյութական միջոցների հայթայթում, մոտավոր գնահատմամբ 20 միլիոն մարկ: Ծրագրի արդյունավետության և ընդհանրապես Հայաստան փախստականներ տանելու և բնակեցնելու այլ հնարավորությունների մասին ստույգ կարծիք կազմելու համար պետք էր, անշուշտ, որ հատուկ փորձագետներ տեղում հետազոտական աշխատանք կատարեին: Հույժ ցանկալի էր այդպիսի հնարավորության իրականացումը՝ հուսալով այն ծառայեցնել «ազգային հայրենիքի» կերտման գործընթացին, որն Արևմտյան Եվրոպայի պետություններն ու Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները խոստացել էին հայ փախստականներին և որը շարունակ խրախուսում էր Ազգերի ընկերակցությունը:

Վճռվեց Հայաստան հանձնախումբ ուղարկելու հարցը: Հանձնախմբի անդամներն էին Եգիպտոսում աշխատանքի նախարարության նախկին խորհրդական, հիդրոտեխնիկական կառույցների հմուտ մասնագետ անգլիացի ինժեներ Չ. Է. Դափյուսը, մերձարևադարձային երկրների երկրագործության բնագավառի փորձառու մասնագետ ֆրանսիացի Ժ. Կարլը, որին հանձնարարել էր Ֆրանսիայի գյուղատնտեսության նախարարությունը, իտալացի ինժեներ Պիո Լո Սավիոն, որը հիդրոտեխնիկական կառույցների փորձագետ էր և

հանձնարարված Խտալիայի արտագաղթի կոմիտեի կողմից: Հանձնախմբի քարտուղարն ու պատասխանատուն նորվեգացի կապիտան Վ. Քվիսլինգն էր: Օգտվելով ընձեռված առիթից՝ ցանկանում են երախտագիտությունս հայտնել հարգարժան ու անխոնջ իմ գործընկերներին ծանապարհորդության ամբողջ ընթացքում նրանց արժեքավոր ու անձնվեր աշխատանքի և հրաշալի համագործակցության համար:

Մոսկվա, խորհրդային կառավարության արտաքին գործերի ժողկոմ Չիչերինին հղած գրությամբ մենք թույլտվություն հայցեցինք հանձնախմբի՝ դեպի Երևան կատարելիք ծանապարհորդության և Հայաստանում անհրաժեշտ հետազոտությունների համար: Պատասխանն ավելի քան ընդառաջող էր, սակայն կար երկու պայման. մենք չպետք է հանդես գայինք Ազգերի ընկերակցության անունից, որին խորհրդային կառավարությունը չէր ծանաչում, այնուհետև հետազոտական աշխատանքները պետք է ընթանային հայկական կառավարության ստեղծած հանձնախմբի հետ միասին: Մենք ընդունեցինք պայմանները: Երևանում կառավարությունը մեզ արժանացրեց ջերմ և հյուրընկալ ընդունելության: Կառավարական հանձնախումբը՝ իր հմուտ ինժեներներով, ամեն կերպ նպաստում էր մեր աշխատանքներին առավել արդյունավետ դարձնելով Հայաստան կատարած մեր հետաքրքիր այցելությունը: Հայկական կառավարությանը և Հայաստանում գտած մեր բազմաթիվ բարեկամներին հայտնում են իմ երախտագիտությունը նրանց սիրալիկ վերաբերմունքի համար:

Մեր հանձնախմբի կատարած հետազոտությունների նկարագրություններն ու այդտեղից բխած առաջարկները տեղ են գտել Ազգերի ընկերակցության տարբեր հաղորդագրություններում: Դրանք հավաքված են ժնկում՝ քարտուղարության հրատարակած փոքր գրքում. «Հայ գաղթականների բնակեցման ծրագիր: Ընդհանուր ակնարկ և հիմնական փաստաթղթեր» (1927 թ.):

Գրքում փորձել են տալ մեր ծանապարհորդության, կատարած աշխատանքի, երկրից և ժողովրդից ստացած տպավորության ու մեր առաջարկների նկարագրությունը: Համոզված են, այդ առաջարկների իրականացմամբ երկրում կբացահայտվեն զարգացման նոր հնարավորություններ, որոնք ի սպաս կդրվեն ժողովրդի և նրա բազմաթիվ փախստականների լուսավոր գալիքի կերտման գործին:

Վերջին երկու գլուխներում սեղմ ակնարկով ամփոփված է հայ ժողովրդի պատմությունը: Չեն կարծում, թե որևէ մեկը, ծանոթանալով այս զարմանահրաշ ժողովրդի պատմությանը, խորապես չցնցվի նրա մեծ ողբերգությունից: Ընդունելով աշխատությանս հնարավոր թերությունները հուսով են, որ նրա էջերից կհնչեն եվրոպայի և Ամերիկայի խղճին ծանրացած փաստեր:

ՉՐԻՏՅՈՆ ՆԱՆՍԵՆ
Լյուսակեր, 1927 թ., հուլիս



I

ԴԵՊԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Դեպի հարավ: Ալպերի խրոխտ ժայռապատմեջը, որ նախկինում հունական և հռոմեական աշխարհների սահմանն էր հյուսիսում, մնացել էր հետևում, մեր առջև Պոյի հովիտն էր՝ ամառային և արևոտ, խաղաղ, ինչպես կնոջ ժպտացող դեմք: Եզիպտացորենի, ցորենի, բրնձի անծայրածիր դաշտեր, խաղողի թփեր, թթենիներ, դաշտում վառ կարմիր շապիկներով աշխատող մարդիկ: Ինչպես հին օրերի բանաստեղծություն, գետափին փռված էր Վերոնան իր հիշարժան ամֆիթատրոնով: Այնուհետև՝ ծովափով դեպի Վենետիկ և կրկին ետ՝ դեպի դաշտավայր: Վենետիկը, ինչպես նիրհող ծովային թռչուն՝ ջարդված թևերով, օրորվելով Լիդոյի վրա՝ մտորում էր Արևելքի մոռացված երազների մասին:

Կեսօրին իտալական «Շամիրամ» շոգենավով Տրիեստից Ադրիատիկ ծովով ուղղություն վերցրինք դեպի հարավ:

Հաջորդ օրվա կեսօրին (ուրբաթ, հունիսի 5) մենք Բրինդիզիում էինք՝ հին հռոմեական Բրունդիզիում նավահանգստում, որ գտնվում էր Արևելք տանող Վիա Ափիա կոչվող ճանապարհի՝ աշխարհակալ մեծ կայսրության զարկերակի վերջում: Այստեղ Ք. ծ. ա. 19 թ. հռոմեացի մեծ բանաստեղծը՝ հագիվ 50 տարեկան, վերադառնալով Հունաստանից, կնքեց իր մահկանացուն: Այստեղ

մահվան մահճում, իբրև ճշմարիտ արվեստագետ, դժգոհ իր ստեղծածից, ցանկացավ այրել իր ողջ կյանքի անավարտ ստեղծագործության, հռոմեական մշակույթի մեծագույն պոեմի՝ «Էնեականի» ձեռագիրը։ Ավելի ուշ խաչակիրներն այստեղ էին հավաքում իրենց նավատորմը Արևելք ճանապարհվելուց առաջ։ Հետագայում (1458 թ.) քաղաքը կործանվեց երկրաշարժից, բնակչության մեծ մասը մնաց փլատակների տակ, նավահանգիստը ծածկվեց ավազով։ Այնուհետև ավազը մաքրվեց, և քաղաքը կրկին ծաղկեց։ Այսպես փոփոխական է աշխարհի ընթացքը։

Մենք շարունակում ենք նավարկել։ Խաղաղ երեկո է։ Բարձր անձայրածիր տարածություն, առկայծող աստղերի բազմություն, իսկ լուսինը իր մեղմ փայլով ողողել է Սիջերկրական ծովը։ Հազարամյակներ շարունակ հին աշխարհի ժողովուրդների համար այն եղել է «ծով»՝ շրջապատված բնակեցված աշխարհով։ Նրա ափերին ստեղծվել և անհետացել են մշակույթներ ու աշխարհակալ տերություններ։ Իսկ մե՞նք։ Նույն այդ ծովով գնում ենք դեպի արևելք՝ ժամանակների հարափոփոխ ընթացքում մեծ տերությունների երկպառակություններից ամենից շատ տուժած փոքր մի ժողովրդի ինչ-որ բանով օգնելու գոյության իր պայքարում։

Ինչո՞վ է գեղեցիկ գիշերը։ Հեռավոր երկնային լուսատուներով լեցուն անսահման երկինք, շողացող պղնձե մի սկավառակ, ջրի սև մակերևույթ, փայփլող լուսասյուներ և առկայծող գծեր, հեռուներ փնտրող ու թափանցող մարդկային բոցկլտուն աչքեր։ Սա՞ է բոլորը, իսկ ծո՞վը։ Երկրակեղևի մի ընդարձակ իջվածք՝ լցված ջրով, որը կտրում-անցնում է «Շամիրամը»՝ շարժվելով մխոցի համաչափ հարվածներով, թռչում գիշերվա միջով։

Ժամանակների հորձանուտն այն աշխարհից, որին ձգտում ենք, մեզ է հասցրել մի անուն։ Նրա ճշգրիտ իմաստը հայտնի չէ, սակայն գեղեցիկ հնչեղություն ունի, Արևելքի հեքիաթների հնչեղությունը, որոնք վաղուց անհետացել են հազարամյակների անելության մեջ։ Սեմիրամիս, Շամուրամատ։ Բաբելոնի դուստրը, Նինվեի գեղեցիկ, խելամիտ թագուհին՝ Սամսի-Ադադ թագավորի սիրելի կինը։ Նա կառավարում էր հզոր պետությունը իր Ադադնիրարի որդու համար։ Եվ երբ, ըստ առասպելի, որդին, լինելով միակը, որ կարող էր դիմադրել նրա կախարդանքին, փորձեց ներքինի միջոցով վերացնել սորն իր ճանապարհից, Շամիրամը ներեց որդուն, զիջեց նրան իշխանությունը՝ փոխադրանքին հրամայելով հնազանդվել, ապա ինքնասպան եղավ, աղավմու կերպարանքով բարձրացավ երկինք և դասվեց աստվածների շարքը։ Իսկ ըստ հայկական ժողովրդական առասպելի՝ տարփոտ այդ կինն այնքան է տարվում Հայաստանի գեղեցիկ ու ազնվազարմ թագավորով՝ Արայով, որ հակառակ դիմադրության՝ ցանկանում է նվաճել նրան ու նրա երկիրը։ Շամիրամը Հայաստան է արշավում մեծ բանակով։ Քաջ Արան ընկնում է մարտում, իսկ Շամիրամը վշտից հուսահատ, կրքոտ համբույրներով կենդանացնում է

նրան: Այս բոլորը տեղի է ունեցել Արալեզքի¹ մոտ, Հայաստանի կամ Ուրարտուի Վան մայրաքաղաքի մոտակայքում, որն ըստ առասպելի կառուցել է Շամիրամը՝ ծաղկեցնելով գեղեցիկ ջրանցքներով ու պարտեզներով, որի համար էլ կոչվել է «Շամիրամակերտ» (այսինքն Շամիրամի կառուցածը), թեպետ թագուհին անձամբ այնտեղ երբեք չի եղել: Այսպիսով, առասպելը մի դեպքում փառաբանում է ցեղասիրությունը, մյուս դեպքում՝ մայրական սերը, որոնք կենդանի բնությունը պահպանող երկու ուժերն են: Նման բազմաթիվ առասպելներ են հառնում ժամանակների խորքերից. չէ՞ որ Միջերկրական ծովի ու Արևելքի երկրները հարուստ են ամեն տեսակ զարմանալի դեպքերով լեցուն ժողովրդական ասքերով ու առասպելներով, ժողովուրդներ, որ գալիս, ապրում են իրենց ժամանակն ու հեռանում: Սա է կյանքի ընթացքը:

Երբ հաջորդ առավոտյան (հունիսի 6) արթնացա, մեր առջև փռված էր դարչնագույն, չոր, ժայռոտ մի ցամաք: Սա՞ է Իթաքեն: Այս մերկ, լեռնոտ կղզի² (94 քառ. կմ), որ տարիներ շարունակ երազում էր Ռդիսևը և ուր ջանում էր վերադառնալ: Ախ, չէ՞ որ դա նրա հայրենիքն էր: Մյուս կողմում երևում էր մի մեծ, բարձրադիր կղզի: Դա Կեփալենիան էր, որ մույնպես լերկ էր: Այստեղ ափերն ու սարալանջերը առանձնապես չոր էին ու այրված. դա բուսածածկի աղքատությունից էր՝ հարավի կիզիչ արևի տակ: Սրա՞նք են ուրեմն Հոնիական գեղեցիկ կղզիները՝ բարձր ու լեռնոտ: Իթաքեն վեր է խոյանում մինչև 600—800 մ, Կեփալենիան ունի կրկնակի բարձրություն: Այս կղզիները չէին կարող միշտ այսպես մերկ եղած լինել, ինչպես այսօր են: Սովորական դարձած մարդկային կարճատևությունը դրանում իր մեղքն ունի: Այն ժամանակ, երբ մարդիկ ոչնչացնում էին լեռները ստվերող անտառները, կիսաստվածները թավոտնալի մեջ հետապնդում էին ծիծաղաղեն հավերժահարսներին: Կղզու խորքերում, սակայն, դեռ կան ստվերոտ վայրեր, ուր անօթևան մարդը կարող է հանգիստ առնել:

Արևելյան կողմում Կորնթոսի դարպասներն են: Մեր առջև՝ նավամուտքից հյուսիս, Օրիա կղզիներն են, ուր 1572 թ. հոկտեմբերի 6-ին Լեպանտոյի մոտ տեղի է ունեցել ծովամարտ, որի ժամանակ 250 թիավարներից բաղկացած թուրքական նավատորմը ջախջախվել է վենետիկցիների և իսպանացիների արմադայի կողմից: Այդտեղ ոչնչանում է 200 թուրքական նավ, իսկ ճակատամարտի մասնակից Դոն Զիշոտի հեղինակը կորցնում է իր ձախ ձեռքը: Զիշ խորքում՝ ծովածոցի հարևանությամբ, Մետլոնգիոն քաղաքն է, որի հետ հիշողություններ են կապված 1822—26 թթ. հունական ազատագրական պայքարի հերոսական պաշտպանության և Դոն Ժուանի հեղինակի մասին և որի

¹ Առասպելը անշուշտ իր հիմքում ունի այս տեղանունը, որն ըստ ժողովրդական ստուգաբանության Արա անձնանվան և լեզել (լիզել) բառի միացությունն է: Հմտ. *Lehmann-Haupt: Armenien einst und jetzt*, h. 2-րդ, էջ 185 և ծանոթ. (1926 թ.):

համար: Այնուհետև շրջանցեցինք փոթորկաշատ ու սարսափազոր Մալեա հրվանդանը և Էգեյան ծովով ուղղություն վերցրինք դեպի հյուսիս:

ԱԹԵՆԸ

Առավոտյան (հունիսի 7) մենք մտանք Սարոնիկոս ծոցը: Ատտիկա՝ երկրագնդի հիշարժան թերակղզիներից մեկը, լեռնաշխարհ, որ մեղմ թեքությամբ բարձրանում է կապույտ ծովից: Հույն ծովագնացները ճանապարհորդությունից վերադառնալիս այստեղ էին հանգրվանում իրենց տրիրենմաներով: Հեռվից տեսանելի էին Աթենքի ոսկյա սաղավարտն ու ոսկյա միզակների ծայրերը Ակրոպոլիսից ցած, ծովեզրին՝ արևի տակ փայլելիս:

Չախ կողմում ծովից դուրս ցցված երկարավուն բուրգը Էգինա կղզին է, իսկ նրանից քիչ հեռու գառիթափի ափերով Սալամին է: Ատտիկայի լեռնաստորոտներից ցած տարածված տափարակ դեղնավուն ցամաքը պետք է որ Աթենքի մերձակա Կեփիսոսի հովիտը լինի: Հարթությունից բարձրացած, սպիտակ քծերով մթամած գազաթը Լյուկաբետոս լեռն է՝ իր վանքով: Այնտեղ՝ հեռվում, գառիթափ լանջերով լեռը, որի հարթ գագաթին շինություններ կան, հավանաբար Ակրոպոլիսն է՝ Պարթենոնով, աշխարհի սուրբ լեռը: Թվում է, թե դեռ թևածում է այն ժամանակների շունչը, երբ մարդկային ոգին ծաղկուն վերելք էր ապրում, և մինչ հայացքս կապույտ ջրերի մակերևույթով սահում էր դեպի Սալամին, հնչում էր դեռ Արևելքի ու Արևմուտքի երկու մեծ մշակույթների բախման արձագանքը, այն ժամանակների, երբ համաշխարհային մշակույթի ապագան վճռվում էր հույների արերի սայրով:

Վաղ առավոտյան Պիրեա նավահանգստում խարիսխ գցեցինք: Նավ բարձրացան Հունաստանի արտագործնախարարության մի պատվիրակ և Ազգերի ընկերակցության փախստականների ընկերային ապահովության հանձնաժողովի ներկայացուցիչ պարոն Զվերները: Մենք ափ դուրս եկանք զինվորական պատվով, ծովային զերատեսչության մի մոտորանավակով: Ճանապարհը շարունակեցինք երկու ավտոմեքենաներով՝ անցնելով Փալերոն ծովածոցի ավազոտ ափերով, ժամանակակից առողջարանային հյուրանոցներով կառուցապատված հին նավահանգստի մոտով, ապա Ատտիկայի դաշտավայրով մեկնեցինք Աթենք: Ճանապարհը սարսափելի էր, ընթացքի ժամանակ կտրատվում էին մարդու աղիքները: Ակամա հարգանքով ես հիշում հին ստոյիկներին, որոնք կյանքի իմաստությունը սովորեցնում էին ճեմելիս:

Հարթության վրա վեր էր խոյանում Ակրոպոլիսը՝ հույն ժողովրդի թոչիքի, մեծության ու անկման հիասքանչ խորհրդանիշը: Նախապես՝ հավանաբար հինգ հազար տարի առաջ, ժայռի գառիթափ լանջերն ապաստան էին տվել քարի դարի քարանձավաբնակ մի տոհմի: Ոսկեդարում այդ ժայռը դարձավ

համաշխարհային մշակույթի կենտրոն, կառուցվեց տաճար հույների Աթենաս աստվածուհու պատվին: Ութ հարյուր տարի հետո Պարթևոնը դարձավ քրիստոնյաների սրբուհու Մարիամի եկեղեցին, իսկ ավելի քան 1000 տարի անց այն վերածվեց թուրքերի աստծո՝ ալլահի մզկիթի: Եվս մի քանի հարյուրամյակ անց թուրքերի համար վառողի պահեստ էր և պայթեցվեց վենետիկցիների պաշարման ժամանակ (1687 թ.): Ավերակներն են միայն վկայում անցած փառքի մասին:

Աթենքում մեր տրամադրության տակ ունեինք ընդամենը մի քանի ժամ, սակայն պետք է բարձրանայինք լեռը և այնտեղից մի հայացք ձգեինք Իսմահ քաղաքի վրա: Պրոպիլեյների և Պարթևոնի կարմրադեղնավուն մարմարե զանգվածը փայլում էր մուգ կապույտ երկնքում: Մեզինք ցած՝ հարթավայրում, փռված էր մարդկային ոգու հնագույն վեհասքանչ ձեռակերտներից մեկը. որ դեղնաշագանակագույն և կարմրավուն տաք երանգներով ձգվում է Փալերոն ծովածոցով մինչև ծով: Արևմուտքում Ջունդի մյուս կողմում, Սալամիսն է, հարավ-արևմուտքում Սարոնիկոս ծոցը եզերում են Արգոլի լեռնաշղթան և Էգի-նայի գագաթները, իսկ հարավում ու հարավ-արևելքում ծովի բաց հորիզոնն է: Արևելքում բարձրանում է Հյուսնտոս լեռնաշղթան իր լերկ դեղնաշագանակագույն լանջերով, այնտեղ, որտեղ դեռ այրում էր արևը, երբ Սոկրատեսը թույնով լի բաժակը մոտեցրեց շուրթերին: Հյուսիս-արևելքում Լյուկաֆետոս լեռնաշղթայի կոնաձև գագաթներն են, իսկ վանքի հեռուում Պենտեիկլոն գագաթն է՝ մարմարի հնագույն հանքավայրերով: Հյուսիսում հարթությունից բարձրանում են մեղմ ալիքավոր բլրաշարքեր, որոնք միանում են Պառնասի ատամնաձև գագաթին: Դեպի արևմուտք ձգվում է «սրբազան ճանապարհը»: Այն անցնում է ձիթենիների հին պուրակի միջով, Դափնի լեռան և Սկարա-մանգա լեռնաշղթայի հյուսիսով, ցածր բլրաշարքերի միջով, Ափրոդիտեի տաճարի կողքով դեպի ձիթապտղի դաշտերը: Մոտակայքում են գտնվում Նյումփեն կոչվող բլուրները, որտեղ աստղադիտարան կա: Հրաշալի տեսարան է. ինչը կարող է համեմատվել սրա հետ:

Սա է հույների Աթենքը: Որքա՞ն բնակիչ կարող էր ունեցած լինել Ատտիկայի փոքրիկ հանրապետությունը՝ ստրուկներին չհաշված: Հավանաբար մի գյուղի չափ, եթե համեմատենք ժամանակակից մեծ քաղաքների հետ: Սակայն որքա՞ն հանճարեղ մարդկանց է օբևան տվել այս փոքրիկ քաղաքը միանգամից կամ կարճ ժամանակամիջոցում: Կա՞ մարդկության պատմության մեջ մեկ այլ ժողովուրդ, որ հասած լինի նման բարձրության: Շուներեն՞ը, հին եգիպտացիներ՞ը՝ մենք չգիտենք: Բոլոր դեպքերում մեզ ավելի մոտ է Ատտիկայի այս հեքիաթային վերելքը: Գրեթե երկու հազարամյակ սպիտակ ցեղի մշակույթը զարգանում է այս հիմքի վրա՝ շարունակ օգտվելով այդ գանձարսնի հարստությունից: Սակայն այդ վերելքը անհետացավ նույնքան հանելուկային ձևով. ինչպես և զարգացել էր, իսկ հետո՞

*Gone— glimmering through the dream of things that were:
First in the race that led to Glory's gool,
They won, and pass'd away— is this the whole?*³

Ավերակներ, պատերազմի միակ հավաստի պտուղներ, միմյանց հոշոտող մարդիկ:

Որքան դիտում ես այս երկիրը, գնալով այն աչքի է զարնում զարմանալի չորությամբ, կանաչի կատարյալ բացակայությամբ: Ամենուրեք անհավանական անբերրիություն, որտեղից էլ այս յուրօրինակ տաք ու փոփոխական գույները՝ դեղին, բաց շագանակագույն և կարմիր: Այն կարծիքն է իշխում, որ կլիման, հին հույների ժամանակների համեմատությամբ, դարձել է ավելի չոր ու շոգ: Սակայն դրան համամիտ լինելու որոշակի հիմք չկա: Կեփիսոս գետը այն ժամանակ հազիվ թե ավելի ջրառատ լիներ, քան այժմ, և հին վկայություններից էլ գիտենք, որ գետն այն ժամանակ ևս ցամաքում էր: Մարաթոնյան վագրի մասնակիցները Աթենք էին հասնում փոշու մեջ կորած. կարծես թե մեծ տարբերություն չկա ժամանակների մեջ: Անշուշտ, մարդիկ նույնպես փոփոխությունների պատճառ են հանդիսացել՝ ոչնչացնելով անտառները կացնով ու կրակով: Նաև քաջ գիտենք, թե ինչպես պատերազմը ինքնին կարող է բերրի երկրամասերն անապատի վերածել: Այս է պատճառը, որ հույները, հատկապես աստիկացիները, զբաղվում էին ոչ միայն երկրագործությամբ, այլ հավասարապես նաև առևտրով, որը պայմանավորված էր բազմաթիվ բարեկարգ նավահանգիստներով, նավագնացությամբ, հանքերի շահագործմամբ ու արհեստներով: Հունական մեծ մշակույթի արագ անկումը ճիշտ չէ բացատրել կլիմայական փոփոխություններով. հրա վայրէջքը նախ և առաջ պետք է վերագրել ներքին կոիվներին՝ սկսած Ալեքսանդրի լայնածավալ տիրապետությունից և նրանից հետո: Ի վերջո ժողովուրդները և ազգերն ինքնին փոփոխություններ են կրում արտաքին ազդեցություններից, ինչպես նաև առաջատար ուժերի անընդհատ կորստից, որոնք հեռանում են և խառնվելով օտար տարրերին՝ մասամբ ուժանում:

ՀՈՒՆԱՍՏԱՆՈՒՄ. ԱՇԽԱՏԱՆՔ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Մենք պետք է հանդիպում ունենայինք արտագործնախարարությունում: Ցավոք, այդ ժամանակ արտագործնախարարն Աթենքում չէր: Հանդիպեցինք Ազգերի ընկերակցության վերոհիշյալ հանձնաժողովի հույն փախստական-

³ Կորած հույսն է առկայծում երազի միջով անցյալի,
Փառքի զազաթները տանող հորձանքն էր այն առաջին,
Հաղթանակները նրանց անցան գնացին, տա՞ էր ամրոցը:

ների տեղավորման հանձնախմբի նախագահ ամերիկացի պարոն Հաուլեն-դին: 1922 թ. աշնանը Փոքր Ասիայում թուրքերի դեմ պատերազմում հույների պարտությունից հետո Փոքր Ասիայից և Արևելյան Թրակիայից Հունաստան էր գաղթել ավելի քան մեկ միլիոն հույ: Քանի որ նրանց վերադարձը անհնար էր, ուրիշ ելք չէր մնում, քան գյուղաբնակ բոլոր փախստականներին գյուղերում ապրելու հնարավորություններ ստեղծել: Բարեբախտաբար Մակեդոնիայում և Արևմտյան Թրակիայում կային անմշակ կամ վատ օգտագործված հողեր, որոնք ռոռզելի դարձնելով՝ կարելի էր փախստականների մի մեծ խումբ այնտեղ բնակեցնել: Բացի այդ, հնարավոր էր նաև նրանց համար մոր գործարաններ հիմնել, զարկ տալ գորգագործությանը, շերամապահությանը և այլն:

Ազգերի ընկերակցության փախստականների հանձնաժողովի գլխավոր հանձնախմբի նախաձեռնությամբ փորձ արվեց 10000 փախստական տեղավորել Արևմտյան Թրակիայի գյուղերում ու ձեռնարկություններում: Գնդապետ Փորքթթի էռանդուն և բանիմաց ղեկավարության շնորհիվ փորձը հաջողություն ունեցավ՝ տալով սպասածից առավել արդյունք, և մեկ տարվա ընթացքում 10000 մարդ դարձան հասարակության ինքնուրույն և օգտակար անդամներ: Այդ փորձի հիման վրա մենք մշակել էինք մի առաջարկ, ըստ որի բոլոր փախստականները, որոնց թիվն անցնում էր մեկ միլիոնից, պետք է տեղավորվեին Հունաստանում: Սակայն դրա համար հարկավոր էին միջոցներ, որ չունեին Հունաստանի կառավարությունը: Որպես Ազգերի ընկերակցության փախստականների հանձնաժողովի գլխավոր հանձնակատար, դիմեցի Ազգերի ընկերակցությանը՝ օժանդակելու Հունաստանի կառավարությանը այդ նպատակի համար փոխառություն վերցնելու գործում: Մի քանի դեմով առաջարկը ընդունվեց. Հունաստանի կառավարությունը ստացավ փոխառությունը, իսկ Ազգերի ընկերակցությունը որոշում ընդունեց կազմել երեք անձից բաղկացած մի հանձնախումբ, որի վրա դրվելու էր ձեռք բերված միջոցների օգտագործման պատասխանատվությունը: Հանձնախմբի նախագահը սկզբում Կոստանդնուպոլսի ամերիկյան նախկին դեսպանորդ պարոն Մորգենթաուն էր, իսկ հետագայում՝ պարոն Հաուլենդը:

Նրա հաղորդմամբ փախստականների տեղավորման գործը անխափան առաջ էր գնում: Փոխառությունը կազմում էր 240 միլիոն մարկ, այսինքն մի փոքր ավելի, քան մենք նախապես առաջարկել էինք (200 միլիոն), իսկ գործին լավատեղյակ ֆինանսիստներն անհրաժեշտ էին համարում դրա կրկնակին: Հույս ունեինք, թե գումարը ավելին կլիներ:

Հույն փախստականների թիվը հասել էր մեկ ու կես միլիոնի, սակայն շատերին արդեն տրված էր ապրելու հնարավորություն: Կարևոր միջոցառում էր Հունաստանի 400000 թուրք մահմեդականների փոխանակումը հույն փախստականների հետ՝ նախօրոք համաձայնության գալով Թուրքիայի հետ, որով

երկու երկրներն էլ ազատվում էին հույն և թուրք փոքրասանությունից: Հույն փախստականների մի մեծ խումբ կարողացավ անմիջապես տեղավորվել թուրքերի թողած տներում և շարունակել նրանց զբաղմունքը՝ մեծ մասամբ շահութաբեր ծխախոտագործություն:

Փախստականների տեղավորման հարցի շուրջ առաջարկների մշակման ընթացքում ես մեծ հույսեր էի կապում փոքրասիական գորգի գործարանները (որտեղ հիմնականում հույներ էին աշխատում) Հունաստան տեղափոխելու հետ: Գտնում էի, որ դրանով կապահովվեր կանանց զբաղվածությունը, քանի որ փախստականների գերակշռող մասը կանայք էին: Հաուլենդի կարծիքով արդյունաբերության այդ ճյուղի ապագան անհեռանկար է, որովհետև եկամտաբեր չէ. ավելի լավ վարձատրվող աշխատանքի դեպքում նրանք կհեռանային:

Այնուամենայնիվ, Հաուլենդը գտնում էր, որ Հունաստանին փոխառություն հատկացնելու պայքարում ճիշտ էր մեր այն պնդումը, թե փախստականների այս մեծ հոսքը ժամանակի ընթացքում կարող է շոշափելի օգուտներ բերել երկրին և զարգացման նոր դարաշրջան բացել, եթե միայն նրանց կարողություններն ու աշխատանքը ճիշտ օգտագործվեն: Աշխուժացել էր հետաքրքրությունը արհեստների նկատմամբ, նոր հողեր էին յուրացվել, ճահճոտ հողերը չորացվել, նոր վերելք և նոր կյանք էր սպասվում ամբողջ ժողովրդին: Սակայն դեռ առկա էր մի դժվար և ծավալուն խնդիր: Հույն ժողովուրդը, որ հաշվվում էր չորս ու կես միլիոն, պետք է մեկ ու կես միլիոն փախստականների համար ապահովվեր ապրուստ, տուն և աշխատանք, այսինքն՝ յուրաքանչյուր երրորդ բնակչի համար: Մեծամասշտաբ վերաբնակեցում: Կարո՞ղ ենք մենք պատկերացնել, որ հանկարծ հարկադրված լինենք նորվեգական ժողովրդի կեսին տեղափոխել մի այլ երկիր:

Կարճ ժամանակում երկու տոկոսի իրադարձությունների ակամատես եղանք. այստեղ մի ամբողջ ժողովրդի գաղթ ու արտաքսում, իսկ Անատոլիայում հայ ժողովրդի տեղահանում և մեկ միլիոն մարդկանց կոտորած թուրքերի կողմից: Ահա ժողովուրդների գաղթի և փոփոխությունների մի օրինակ, որ ժամանակների ընթացքում տեղի են ունեցել այս երկրամասում:

Հունական ծագում ունեցող և հունախոս փախստականների հետ նաև շատ հայեր էին եկել: Նրանք փախել էին թուրքական կոտորածների ահից: Հունաստանում հայերը ազգակիցներ չունեին, որոնց դիմեին, չկար մեկը, որ սատար կանգներ նրանց: Հունաստանի կառավարությունը իր երկրի սահմանները բացել էր նրանց առաջ և փաստորեն տարբերություն չէր դնում նրանց և հույն փախստականների միջև: Սակայն փախստականներին տեղավորելու որևէ հնարավորության դեպքում կառավարությունը, անշուշտ, առաջին հերթին բավարարում էր հույներին: Այդ ընթացքում հայերը ճարահատյալ ստիպված պիտի լինեին թողնել այն երկիրը, որտեղ իրենք տեղ չունեին:

Մեր խնդիրն այդ հարցի լուծման փնտրտուքն էր: Ուրախությամբ տեղեկացանք, որ հայ փախստականների թիվը Հունաստանում կազմում էր ընդամենը 45000 մարդ: Եթե հաջողվեր նրանցից մոտ 9000-ին անմիջապես տեղավորել երկրից դուրս, ապա Հունաստանի կառավարությունն առժամանակ կբավարարվեր դրանով: Իսկ 11000 հայեր էլ Ռուսահայաստան գնալու ցանկություն էին հայտնել:

Հունաստանի և Թուրքիայի միջև հույն և թուրք փոքրամասնության փոխանակման վերաբերյալ վերը նշված համաձայնագիրը, հակառակ առաջին հայացքից բռնության տարրերի, լայն թափով գործառության մեջ էր մտել: Քանի որ այն մասամբ կազմվել էր հեղինակիս նախնական առաջարկների հիման վրա, արժե մի քանի խոսքով անդրադարձնալ դրան: Երբ 1922 թ. աշնանը հունական բանակը Փոքր Ասիայում պարտություն կրեց, թուրքերը հույներին և նրանց հետ նաև հայերին հարյուր հազարներով բռնագաղթեցրին Անատոլիայից, ընդ որում հույն տղամարդկանց պահում և քշում էին «աշխատանքային գումարտակներ»: Այն ժամանակ ես, որպես Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակատար, մեկնեցի Կոստանդնուպոլիս՝ հնարավորին չափ օգնելու բռնագաղթվածներին: Այնտեղ ես Վենիցելոսից նամակ ստացա, ուր ասված էր՝ եթե թուրքերը շարունակեն հույների բարբարոս արտաքսումը թուրքական շրջաններից, ապա հույները, իրենց կամքին հակառակ, ստիպված կլինեն որպես հատուցում արտաքսել թուրքերին Հունաստանից: Կառավարությունը բաժանում է այս տեսակետը և լիազորում հանդես գալ իր անունից: Եթե ընդհանրապես հնարավոր եղավ փրկել «աշխատանքային գումարտակներում» հավաքագրված հույն տղամարդկանց, որոնց թիվը մոտավոր հաշվումներով կազմում էր հարյուր հազար, իսկ հետագայում նաև՝ հույն փախստականների թողած անշարժ ու շարժական գույքի մի մասը, ապա դրան իմ կարծիքով մեծապես նպաստեց ժողովուրդների փոխանակման այս համաձայնագիրը: Այն ժամանակ ես Մուստաֆա Քեմալ փաշային ու նրա կառավարությանը առաջարկեցի, որ եթե թուրքական կառավարությունը իրեն իրավունք է վերապահում Անատոլիայի և Արևելյան Թրակիայի հույներին Հունաստան ուղարկել, ապա հունական կառավարությունը դրան համապատասխան կարող է Թուրքիա ուղարկել հունական պետության բոլոր շրջաններում բնակվող թուրքերին: Գաղթողների ունեցվածքը պետք է ճշգրտորեն հաշվառվի տեղական իշխանությունների կողմից, որպեսզի թողած ունեցվածքի լրիվ արժեքը համապատասխան ձևով փոխհատուցի այն երկիրը, ուր նրանք գնում են: Փոքր Ասիայից և Արևելյան Թրակիայից արդեն փախած հույների թողած ունեցվածքը նույնպես պետք է անմիջապես մանրամասնորեն և ճշգրտորեն ցուցակագրվի, որպեսզի նրանք ևս փոխհատուցում ստանան:

Քեմալ փաշան հեռագրով պատասխանեց, որ սկզբունքորեն համաձայն է առաջարկին, սակայն մանրամասները պետք է քննարկի իր կառավարու-

թյան հետ Անկարայում: Բանակցությունների ընթացքում անմիջապես պարզ դարձավ, որ Թուրքիայի առաջնահերթ պայմանն է համաձայնության մեջ բացառել Արևմտյան Թրակիան, սակայն ներգրավել Կոստանդնուպոլիսը: Նպատակը ակնհայտ էր: Ամենայն հավանականությամբ հաշտության պայմանագրով Արևմտյան Թրակիան կմնար հույներին, այստեղից էլ թուրքերի նպատակը՝ այնտեղ պահպանել թուրք բնակչությունը: Ո՞վ գիտե, կարող է այն մի օր նորից թուրքական դառնալ: Մյուս կողմից՝ նրանք առիթ էին փնտրում ազատվել Կոստանդնուպոլսի մեծաթիվ հույն բնակչությունից, որը գերազանցում էր թուրքերին: Կասկածից վեր էր, որ այս վերջին պայմանի հետ մեծ տեղությունները համաձայնել չէին կարող: Հանել Կոստանդնուպոլսից գործարար ամբողջ հույն բնակչությանը, կնշանակեր այդ կարևոր հանգուցակետի տնտեսության կատարյալ կաթված: Բանկերը մեծ մասամբ հույների ձեռքին էին կամ այնտեղ հույն անձնակազմ էր աշխատում: Դա չէր համապատասխանում Թուրքիայում արևմտաեվրոպական պետությունների տնտեսական շահերին: Կոստանդնուպոլսում այդ հարցի շուրջ շտապ հրավիրված մեծ տեղությունների գլխավոր հանձնակատարների խորհրդաժողովը նույնպես արտահայտեց իր կատարյալ անհամաձայնությունն այդ կետի վերաբերյալ:

Կոստանդնուպոլսում Անկարայի կառավարությունը ներկայացնող թուրք միջնորդի հետ չկարողանալով համաձայնության գալ՝ ես իմ առաջարկը ներկայացրի Լոզանի հաշտության վեհաժողով, որը 1922 թ. նոյեմբերին ճատաշրջան էր գումարել: Ես կարևորում էի այն շտապ ընդունելու և գործողության մեջ դնելու հանգամանքը՝ չսպասելով հաշտության պայմանագրի կնքմանը: Հուսով էի՝ համաձայնագիրն արագ գործածության մեջ դնելով՝ առաջին հերթին պահանջել «աշխատանքային գումարտակներում» կենդանի մնացած հույն տղամարդկանց և փրկել նրանց կյանքը և, երկրորդ՝ Անատոլիայում ու Արևելյան Թրակիայում մնացած ունեցվածքի արժեքի գոնե որոշ մասի պահպանումը հույն փախստականների համար: Կարող էին առարկել, որ Հունաստանում ապրող թուրք բնակչության համար դժվար կլիներ թողնել իրենց խաղաղ բնակավայրերը, որտեղ նրանց չէին անհանգստացնում: Անշուշտ, պետք է խոստովանել, որ չնայած նրանք տուժում էին Թուրքիայում իրենց ցեղակիցների կատարած ոճրագործությունների դիմաց, սակայն կստանային իրենց թողած գույքի լրիվ փոխհատուցումը, բացի դրանից Արևելյան Թրակիայում կամ Փոքր Ասիայում կային բավականին լքված բերրի հողեր, ուր նրանք կապրեին նույն հավատն ունեցող իրենց ցեղակիցների հետ: Անկասկած հարցի մեծան լուծումը հետագայում կունենար իր առավելությունները, քանի որ ստեղծվում էր բնակչության համասեռություն: Մրանով կվերանար «Մերձավոր Արևելքում» մշտապես կոտորածներով ուղեկցվող գժտությունների հիմնական պատճառը:

Թուրքական կողմը հավաստիացրեց, որ թուրք բնակչությունը Հունաս-

տանում իր տունն ու ունեցվածքը բարվոք վիճակում կթողնի հույն փախստականներին: Թուրքերը, սակայն, գալով Փոքր Ասիա՝ օքևան չունեցան. հունական գյուղերը վերածվել էին ավերակների: Թուրքերին շատ ավելի ծանր բաժին էր հասել, քան հույն վտարանդիներին: Սակայն մոռանում էին, որ այդ ավերածությունը մասամբ հենց իրենց՝ թուրքերի արածն էր: Այնուամենայնիվ, նրանց բաժին էր ընկել բարեբեր երկիր, որը շատ ավելի էր այլ փոխհատուցում պահանջելու համար. չէ՞ որ դա մնայուն հարստություն էր, իսկ անիրաժեշտ քանակի տների կառուցումը աշխարհի այդ մասում հազիվ թե շատ ժամանակ պահանջեր: Արևելյան Թրակիայում, ի դեպ, հունական բնակավայրերն անվթար էին մնացել: Ընդհանուր առմամբ հույների թողածի արժեքն անհամեմատ ավելի մեծ էր, քան նրանք ստացան դրա դիմաց, իսկ թուրքերը շատ ավելի շահավետ փոխանակում արեցին:

Եհիշտ չէր այն պնդումը, թե հարցի մման լուծումը ծանր կացության մեջ կդնեի Փոքր Ասիայի քրիստոնյաներին: Առաջարկը վերաբերում էր միայն հույն բնակչությանը, որի մեծ մասն արդեն արտաքսված էր, և կասկած չկար, որ թուրքերը մտադիր էին մնացածներին նույնպես արտաքսել: Համաձայնագրի արժանիքն այն էր, որ դրանով բռնագաղթը ընդունում էր օրինական և կանոնավոր ձև, որտեղ հաշվի էին առնված նաև տնտեսական շահերը:

Լոզանի վեհաժողովը հիմնականում առաջարկությունը ընդունեց մի լրացումով, որ արդեն փախած հույները կորցնում են Փոքր Ասիայում ու Արևելյան Թրակիայում թողած իրենց ունեցվածքի իրավունքը: Ինչպես պնդում էին թուրքերը, դրանք ըստ «թուրքական օրենքների» արդեն անցել են պետությանը, քանի որ սեփականատերերը երկրից հեռացել են առանց թույլտվության (խուսափել են կոտորածից): Բացի դրանից, առաջարկությունն ընդունվեց այնպիսի ձգձգումներով, որ փրկել հնարավոր եղավ «աշխատանքային գումարտակների» տղամարդկանց միայն մի մասին:

Այս համաձայնագրով Անատոլիայից հայերի արտաքսումը նույնպես առնչվում էր հույն և թուրք բնակչության փոխանակման հետ, սակայն այստեղ կար մի թյուրիմացություն: Հայերը չէին կարող ներգրավվել, որովհետև նրանք հույներ չէին, բացի այդ հայերի դիմաց փոխանակվող անձեր չկային: Նրանք չէին կարող դիմել հայկական պետությանը. այն Ռուսահայաստան էր:

Այնուամենայնիվ, ես խոսեցի թուրքերի հետ ասիական Թուրքիայի սահմաններում հայերին մի երկրամաս տրամադրելու հնարավորության մասին, որտեղ կկարողանային հավաքվել ոչ միայն փախստականները, այլև Անատոլիայում դեռևս բնակվողները, որով և կկանխվեին հետագա գծությունները հայ և թուրք բնակչության միջև:

Առաջարկության և նրա մոտակա իրականացման մասին թուրքերը լսեցին բարեկիրթ քաղաքավարությամբ և ասացին, որ այդ մտքերը շատ հետաքրքիր են: Բանակցությունները, սակայն, միշտ հանգում էին այն մտքին,

որ ավելի լավ է հայերը հեռանան, իսկ եթե ցանկանում են, թող մնան իրենց տեղում, մաս Անատոլիայում: Չկա տարակարծությունների վտանգ թուրքերի և հայերի միջև. նրանք իրար հետ շատ լավ են համակերպվում, քանի դեռ հայերը սադրանքի չեն ենթարկվել եվրոպացիների կողմից:

ԱԹԵՆՔԻՑ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Կեսօրին մենք «Շամիրամ» նավով թողեցինք Պիրեա նավահանգիստը և ուղղություն վերցնելով դեպի հարավ՝ շրջանցեցինք Ատտիկա թերակղզին և արևոտ երկնքի ուղեկցությամբ դուրս եկանք բաց ծով: Հեռվում դեռ փայլվում էին Կոլոնա (հին Սունիոն) հրվանդանի լեռների կատարները, Աթենքի փառահեղ տաճարի մարմարյա բարձրաբերձ սյուները: Հունական մայր ցամաքի արևելյան այս ելուստն իր փոփոխական հոսանքներով ու քամիներով միշտ վախեցրել է ծովագնացներին, և հնում եղել է ծովերի աստված Պոսեյդոնի, իսկ ավելի ուշ երկրի պահապան աստվածուհու գոհատեղին:

Մեր ճանապարհը անցնում էր Եվբեա կղզու հարավային ծայրակետի և Անդրոս կղզու միջով դեպի Դարդանել: Սկիրոս կղզին մնաց հյուսիսում. այնտեղ Թետիսը իր որդուն Աքիլլեսին, աղջկա շորեր հագցնելով՝ թաքցրել էր Լյուկոմեդոսի աղջիկների մեջ:

Հունաստանը և Փոքր Ասիան իրենց հովիտներով ու լեռներով, բազմաթիվ ծովածոցերով ու լեռնաշղթաներով, անհամար կղզիներով շատ մնան են Նորվեգիային: Բայց ոչ թե սառցադաշտերն են երկրի մակերևույթն այսպես ճեղքել, այլ այստեղ գործել են բնության այլ ուժեր՝ ջուրը և ստորերկրյա կրակը, գետերը և հրաբուխները, այստեղից էլ երկրի մակերևույթի ձևերի այլազանությունը Նորվեգիայի համեմատությամբ: Երկար, կտրտված ափերը՝ բազմաթիվ նավահանգիստներով և կղզիներով, օգնել են հույներին դառնալու խիզախ ծովագնացներ և հմուտ վաճառականներ: Նրանք բոլոր պայմաններն ունեին հիմնելու ծաղկող գաղութներ և զարգացնելու բարձր մշակույթ:

Ճաշից հետո նավի վրա ծանոթացա շվեյցարացի երկու վաճառականների հետ, որոնք Կոստանդնուպոլիս էին մեկնում՝ արևելյան գորգեր գնելու: Նրանց ուղեկցում էր կոստանդնուպոլսեցի մի գործարար հրեա, որին հանդիպել էին Յյուրիխում: Շվեյցարացիները սկսել էին անվստահությամբ վերաբերվել հրեային, որովհետև պարզվել էր, որ նա Կոստանդնուպոլսից հեռացել էր դաշնակիցների կողմից քաղաքը գրավելուց հետո և ուներ նրանցից ստացած անձնագիր: Թուրքերը չէին ընդունում այդ անձնագրերը, իսկ այն թրքահայատակները, որոնք երկրից դուրս էին եկել ոչ թուրքական անձնագրերով, կրկին ետ չէին ընդունվում: Թուրքերը, իհարկե, բացառություն էին կազմում: Ճանապարհորդությունից առաջ հրեան այդ մասին չէր ակնարկել: Գնալով

ավելի դյուրագրգիռ էր դառնում. որքան մոտենում էինք նպատակակետին, այնքան լաց լինել էր ուզում: Ի վերջո տիրապետեց իրեն. չէ՞ որ Կոստանդնուպոլսում էին ապրում ծնողները, քույրերն ու եղբայրները. թուրքական իշխանություններն այդքան դաժան չեն գտնվի՝ իրեն ծնողների մոտ չթողնելու, ուրոնց նա երկար ժամանակ չէր տեսել:

Հրեայի գեղեցիկ կինը՝ ծագումով իսպանական հրեուհի Կոստանդնուպոլսից, տախտակամածի վրա վայելում էր գեղեցիկ երեկոն՝ բաց ծովի վրա, լիալուսնի լույսի տակ սիրահետելով մի ֆրանսիացու: Հրեան կծկված նստած էր մի անկյունում՝ տարված մտայն խոհեքով: Ի՞նչ կար այդքան տրտմելու: Եթե Կոստանդնուպոլսում ափ իջնելու իրավունք չստանար, ապա արկածը կավարտվեր, հենց որ ֆրանսիացին թողներ նավը, իսկ եթե ստանար մուտքի թույլտվություն, դարձյալ լավ գործարք կլիներ: Երկու տարբերակներն էլ ունեին իրենց լավ կողմերը:

Մեր առջև գիշերային մթության մեջ Լեմնոս կղզին էր: Այստեղ էին հավաքվել հույն իշխանները Տրոյա կատարած արշավանքից առաջ, այն ժամանակներում, երբ բարձրաշխարհիկ մի տիկնոջ՝ օտար տղամարդու հետ փախչելը դիտվում էր պետական գործ: Տեղի բնակիչները պատերազմում չեզոքությամբ էին պահպանել. նրանց մասնակցությունը դրսևորվել էր ռազմագերիների փոխանակման ժամանակ. նրանք ստրուկներ էին գնել և հետո վաճառել: Վերջին աշխարհամարտի տարիներին այստեղ էր կենտրոնացել արևմտյան սերությունների նավատորմը, իսկ կղզին վերածվել էր հենակետի՝ նեղուցները գրավելու համար:

Երրորդ օրվա առավոտյան (երկուշաբթի, 8-ը հունիսի) մտանք Դարդանեղ: Նեղուցի երկու ափերի ցածր լեռնադաշտերն ամայի և լուռ փոկած էին բացվող օրվա լույսերի մեջ: Մարդկային շնչի ու երթևեկության միջոցների կատարյալ բացակայություն. չէր զգացվում, որ գտնվում ես երկու աշխարհամասերն իրար կապող ճանապարհի վրա: Մուտքի հարավային ափին Տրոյան էր՝ նախկինում նեղուցների պահապանը, այնտեղով երթևեկող հարուստ առևտրականների տիրուհին: Հետագայում այդ դերը ստանձնեցին Բյուզանդիան ու Կոստանդնուպոլիսը: Այստեղ՝ «քամիներով առատ» Տրոյայի առջև տարածված դաշտում, Հոմերոսի հերոսները աստվածների ներկայությամբ ճակատամարտեր էին մղում:

Երեկոն շառագունել էր Արևելքի երկինքը, երբ մենք կտրեցինք-անցանք ոլորապատույտ Հելլեսպոնտոսի ջրերը: Բնության ի՞նչ հրաշալի պատկեր է այդ նեղուցը՝ Գալլիպոլի երկարավուն թերակղզով, որի հյուսիսային ծայրը հասնում է մինչև Եվրոպա, իսկ ինքը ձգվում է ասիական ափերի երկայնքով՝ կազմելով երկար ու նեղ ջրային այս ուղին, որն ամենակարճ ճանապարհով կարելի է կտրել-անցնել թերակղզու հյուսիսային մասում:

Ահա այնտեղ՝ նեղուցի ափին, Լեանդրի Աբիդոսն է, իսկ մյուս՝ հյուսիսա-

յին ափին Սեստոսը՝ Ափրդդիտեի տաճարով, որտեղ Հերա քրմուհին սպասում էր իր աշտարակում: Բայց երբ այսօրվա պես առավոտը շառագունեց, նրա ուրտնող աչքերն ափին գտան սիրեցյալ լողորդի դին՝ ցողված ծովի ջրերով: Այդ ժամանակ քրմուհին իրեն նետեց ալիքների մեջ.

That tale is old, but love anew

May nerve young hearts to prove as true⁴.

Այս նույն Հելլենսպոնտոսում լողացել է նաև Բայրոնը, բայց քրմուհի չի սպասել նրան: Այս ափերին փշրվեց նրա գեղեցիկ Ջուլենյակայի սիրտը, որ հարսնացուն էր Աբիդոսի.

Soft as the memory of buried love⁵

Հենց այս նույն ափին կանգ է առել Պարսից արքան՝ Էլլադային տիրելու անհամբերությամբ տոգորված: Այստեղ հրամայեց նա 300 ճիպոտահարված հասցնել և շղթայել ծովը, երբ փոթորիկը քանդեց տարավ Աբիդոսից Սեստոս ձգվող կամուրջը:

Օրը կիսվել էր, երբ Մարմարա ծովի կապույտ հարթությունից բարձրացան Ստամբուլ թերակղզու բարակ միմարեններն ու լայնամիստ գմբեթները: Նեղուցի հարավային կողմում սպիտակին էին տալիս Սկյուտարի տները՝ գորանոցների երկար շարքերի մնամ: Տեսարանը պակաս գրավիչ էր, սակայն ասիական էր: Մենք մտանք Բոսֆոր և ընթացանք Ոսկեղջյուրից դուրս նավահանգստում կանգնած նավերի միջով: Չախ կողմում մուգ կապույտ երկնքի ֆոնին բարձրանում էին Ստամբուլի մեծ մզկիթներն ու միմարենները, իսկ մեր առջև և աջ կողմի զառիվայրին հունական ու հայկական Ղալաթիա և Բերա թաղամասերն էին: Նավահանգստում և Ոսկեղջյուրում նավերի ու կայմերի մի խառնաշփոթ էր:

Մինչ ափին էինք մոտենում, մեզ ընդառաջ էին գալիս բազմաթիվ մակույկներ: Հանկարծ մեր հրեա բարեկամը աշխուժացավ: Նա ձեռքերը թափահարում էր օդում, մի մակույկի ուղղությամբ նշաններ էր անում և բացականչում. «Ահ, ահա հայրս: Եղբայրս էլ է այնտեղ»: Նա ուրախությունից փայլում էր և մի պահ մոռացել էր բոլոր դժվարությունները:

Նավ բարձրացան թուրք ծառայողները, և սկսվեց անձնագրերի ստուգումը: Շատերն անմիջապես ափ դուրս գալու թույլտվություն ստացան:

Միայն հրեան իր կնոջ հետ մնաց նավում: Նրան թույլ չտվեցին անգամ ողջագուրվելու հոր հետ, որը մակույկով կանգնած էր նավի մոտ. տախտակամածից միայն կարող էր խոսել նրա հետ: Տեսարանը տխուր էր. հրեան և իր կինը մատած էին լքված տախտակամածին, իսկ մենք ափ էինք դուրս գալիս:

⁴ Այս պատմությունը հին է, բայց նորից
Ները կարող է ուժ տալ ջանել սրտերին:
⁵ Սիրտ աղոտ հիշողություն մոռացված:

Թեև նրանք դեռ հույս ունեին գործն արագ կարգավորել և ափ դուրս գալ, բայց հրետուտ գեղեցիկ աչքերից կախված էին արցունքի խոշոր կաթիլներ: Ինչո՞ւ այդ՝ ամենայն հավանականությամբ ամնեղ մարդկանց թույլ չտվեցին ափ դուրս գալ, դժվար է հասկանալ, բայց պարզ էր, որ թուրքերն առիթը բաց չէին թողնում ոչ թուրք բնակիչներին հենացնելու թուրքական հողերից:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԸ ԵՎ ՓԱԽՍԱԿԱՆՆԵՐԸ

Նույն օրվա կեսօրին ինձ մոտ հյուրանոց եկավ հայկական մի պատգամավորություն: Բացի Կոստանդնուպոլսում բնակվող հայերից, որոնք 1922 թ. թուրքերի կողմից քաղաքը գրավելուց հետո չէին փախել, ժամանակի ընթացքում այստեղ էին հավաքվել նաև 5000 փախստական հայեր: Նրանք ապրում էին քաղաքից դուրս՝ ճամբարներում, մեծ մասը աշխատանք ուներ: Նախ և առաջ պետք էր նրանցից մոտ 800-ին Հայաստան ուղարկել: Հայ-ռուսական կառավարությունը խոստացել էր մուտքի անձնագրեր: 350 հոգի պատրաստ էին մեկնելու ամառին փոխադրամիջոցով, խոստացված մուտքի թույլատրությունը ստանալուն պես: Ամերիկյան կողմը 11000 դոլար էր տրամադրել 800 փախստականների փոխադրման և նպաստի համար: Այժմ բանն այն էր, թե ինձ կհաջողվե՞ր գործը մինչև վերջ հասցնել: Բացի այդ ցանկալի էր նաև 5000 փախստականների մնացած մասին ևս հնարավորին չափ շուտ Հայաստան ուղարկել:

Երեքշաբթի, հունիսի 9: Ֆրանսիական նավը, որով պետք է շարունակեինք մեր ճանապարհորդությունը, մեկնելու էր հաջորդ օրը, ուստի որոշեցինք մեր ժամանակը տրամադրել Բուլղարիայի Վառնա քաղաքից եկած ռուս փախստականների հարցին: Սա մի տխուր պատմություն էր: Բուլղարիայում ռուս փախստականներ շատ կային, որոնց մեծ մասը Վրանգելի ջախջախված բանակից էր: Նախապես նրանք եկել էին Կոստանդնուպոլիս, մի մասին մենք ուղարկեցինք Բուլղարիա, քանի որ այնտեղ հեշտ էր աշխատանք գտնել: Չատերն այնտեղից Ռուսաստան վերադարձան: Այդ մարդկանց օգնելը մտնում էր իմ պարտականությունների շրջանակների մեջ որպես Ազգերի ընկերակցության ռուս փախստականների հարցերով զբաղվող հանձնաժողովի գլխավոր հանձնակատար:

Բուլղարիայի կառավարությունը ռուս փախստականների մեջ կոմունիստներ ենթադրելով՝ վախենում էր քաղաքական վարակից: Նա ցանկանում էր օր առաջ ազատվել այդ մարդկանցից: Կասկածելիներին հավաքել էր Վառնայի մոտ մի ճամբարում, իսկ այս գարնանը, մարտի սկզբին, 250 ռուս փախստական լցրել «Տրիտոն» կոչվող մի խարխուլ բեռնամակ, որ հագիվ 50 հոգի կարող էր վերցնել: Մի քանի օրվա պարենով և ջրով նավը Սև ծովով ուղ-

դություն էր վերցրել դեպի Օդեսա: Սակայն ռուսական կառավարությունը տեղյակ չէր այդ մարդկանց փոխադրման մասին, քանի որ Բուլղարիայի կառավարությունը նրանց ընդունման հարցը նախօրոք չէր համաձայնեցրել ռուսական իշխանությունների հետ: Այդ պատճառով էլ Օդեսայում մերժվեց փախըտականներին ասի հանելը: Խախտու «Տրիտոնը» նորից բաց ծով դուրս եկավ, բայց ո՞ր: Գնալ ռուսական մեկ այլ նավահանգիստ, իմաստ չունեի, աննպատակահարմար էր նաև Բուլղարիա վերադառնալ: Կար մի ելք՝ Թուրքիա գնալ, իսկ դա ծովային մի երկար ճանապարհ էր: Անհնար է պատկերացնել այդ մարդկանց կրած տառապանքները՝ փակված հազիվ ջրի վրա երերացող փոքրիկ, հնամաշ, բազմաթիվ ճեղքերով այս բեռնանավում առանց պարենի և ջրի պաշարի: Երբ այն ապրիլին 26 օրվա ծովային ճանապարհորդությունից հետո վերջապես Կոստանդնուպոլիս հասավ, հիշեցնում էր ճանապարհորդական ճնրթված մի պարկ: Նավի վրա ցնծություն էր, եկել էր փրկության ժամը: Բայց ոչ, թուրքական իշխանությունները նույնպես այդ թշվառներին ասի դուրս գալու իրավունք չտվին: Նրանք մնացին նավի վրա:

Հանձնարարվեց «Տրիտոնը» շոգենավով քարշակել Բոսֆորով դեպի ետ՝ Սև ծով: Երբ սկսվում է քարշակելը, նավի վրա հուսահատությունը հասնում է կատաղության: «Տրիտոնը» խորտակման եզրին էր, այն կիսով չափ լցված էր ջրով, ռուսները ճշում էին, օգնություն կանչում, սպառնում թոչել նավից: Բարեբախտաբար մոտակայքում կանգնած անգլիական մի շոգենավի պատը լսում է օգնության կանչերը: Նա դիմում է թուրքական ոստիկանությանը՝ սպառնալով նրա վրա դնել կատարվածի և մարդկային զոհերի պատասխանատվությունը, եթե շարունակվի այդ անմարդկային արարքը: Դադարեցվում է նավի քարշակումը, իսկ ռուսներին թույլատրվում է թողնել խորտակվող նավը: Ափին նրանց հասկացվում է ցանկապատված մի փոքրիկ վայր՝ սուզվող «Տրիտոնի»՝ ճիշտ դիմացը: Ուտելիք չունեին. դրանից էլ հյուծված էին նրանք:

Դեպքից անմիջապես հետո մայիսի 2-ին հեռագրով տեղեկացա իրավիճակի մասին և հեռագրեցի Մոսկվա՝ կառավարությունից խնդրելով փախստականների համար հայրենիք՝ Ռուսաստան, վերադառնալու թույլատվություն: Սակայն Մոսկվայի կառավարությունը պատասխանեց, որ ինքը չի ճանաչում փախստականներին, չգիտե ովքեր են նրանք, ուստի հարկադրված է մերժել: Կառավարության կարծիքով այս խնդրի իրավասուն Բուլղարիայի կառավարությունն է, որ զլացել է դիմել Մոսկվա:

Այդ ընթացքում խեղճ փախստականները իրենց օրն անց էին կացնում բացօթյա, կիսամերկ և առանց սննդի: Թշվառ մի գոյություն: Մահացությունը մեծ կլինեի, եթե չլիներ օրիորդ Աննա Միխելը, որ աշխատում էր Ազգերի ընկերակցության փախստականների հարցերով զբաղվող հանձնաժողովի՝ Կոստանդնուպոլսի գրասենյակում: Նա քաղաքի ամերիկանկալական համայնքի պատրաստական անդամներից և այլ հիմնարկություններից փող էր հա-

վաքում և դրանով ծայրը ծայրին հասցնում այդ մարդկանց օրվա ապրուստը: Նրա հավաքած միջոցները սպառվելու վրա էին, և չգիտեր ում դիմեր: Նրա առաջարկությամբ այցելեցինք ռուս փախստականներին:

Ինչպիսի բշվառություն: Փախստականներին հատկացված էր ափամերձ մի նեղ տարածք: Որոշ տարածության վրա տանիքի պես ինչ-որ բան կար: Մի ժամանակ հավանաբար նավակների հավաքակայան է եղել: Գիշերը փախըստականները քնում էին մերկ գետնին՝ տղամարդ և կին սեղո կպած իրար: Յուրաքանչյուրին հասնում էր 6 ոտնաչափ երկարությամբ և 2 ոտնաչափ լայնությամբ մի քանի քարերով միմյանցից առանձնացված ուղղանկյունի, որը ծառայում էր որպես մահճակալ: Մի թումբ հող կամ մի քանի քարն էլ գլխատակի բարձն էր, մի քանի քուրջ էլ փռված էր գետնին որպես ներքնակ իրանի վերին մասի համար: Այս էր բոլորը: Այստեղ երեխաներ էին ծնվել, մահացել մի քանի մարդ: Ջարմանալի էր, որ մահացությունը ավելի մեծ չէր: Տանիքի տակ բոլորը չէ, որ կարող էին պատսպարվել, մյուսները առանց ծածկի պառկում էին գետնին: Գիշերները ցուրտ էին, իսկ անձրևները թրջում էին նրանց: Օրվա կերակուրը մի կտոր հաց և մի ափսե ջրալի ապուր էր: Սակայն, ինչպես ասացի, հավաքված փողն էլ վերջանալու վրա էր: Փախստականները իրենց մոտ մի քիչ փող են ունեցել, ընդամենը 700 թուրքական ֆունտ (մոտ 13000 մարկ), սակայն թուրք ոստիկանները վերցրել էին այդ փողը և այժմ հրաժարվում էին վերադարձնել: Նրանք պնդում էին, որ այդ փողը ծախսելու են փախստականներին մի այլ վայր տեղափոխելու համար, հավանաբար որևէ եկեղեցու քակ: Սակայն փողը չէր բավարարում նոր ապաստարանի վարձը վճարելու:

Այնուամենայնիվ վտարանդիներից շատերը, չնայած կրած զրկանքներին, լավ տեսք ունեին: Կանանց մի զգալի մասը ատողջ և ատույզ էր, մյուսները ճիշտ հակառակը՝ հյուծված և ուժասպառ: Տղամարդկանցից շատերն էլ ուժեղ և աշխատունակ էին: Թարգմանչի՝ Զվիսինգի միջնորդությամբ շատերի հետ խոսեցի: Նրանց միակ ցանկությունն էր գնալ այնտեղ, ուր կկարողանային աշխատանք գտնել և իրենք իրենց ապրուստը հոգալ: Նրանք պատրաստ էին նաև Ռուսաստան մեկնել, բայց ոչ երբեք Բուլղարիա: Նրանց մեջ շատ կային կրթվածներ, որ խոսում էին նաև ֆրանսերեն, նրանք ևս պատրաստ էին ցանկացած աշխատանք կատարելու:

Ի՞նչ կարող էինք անել: Բանն այն էր, որ այս մարդիկ հայրենիք՝ Ռուսաստան, մեկնելու ցանկություն էին հայտնել՝ ազատվելու համար Բուլղարիայի համակենտրոնացման ճամբարներից: Այդ քայլի համար նրանք համարվում էին բոլշևիկներ, և ուրիշ ոչ մի երկիր չէր ցանկանում ընդունել նրանց: Ես խոսեցի Կոստանդնուպոլսում Բուլղարիայի դեսպանորդ պարոն Ռադևի հետ: Նա ինձ հավաստիացրեց, որ իր կառավարությունը ոչ մի պայմանով այս մարդկանց այլևս չի ընդունի. թուրքական կառավարությունը նույնպես հաս-

տատ վճռել էր մերժել նրանց Կոստանդնուպոլսում ապաստան տալու թույլ-տվությունը: Իսկապես հարցը շատ բարդ էր, սակայն մնան պատմություննե-րի, նույնիսկ ավելի դժվարամատչ, բազմիցս հանդիպել ենք Եվրոպայում փախստականների հետ տարվող աշխատանքների ընթացքում:

Ի վերջո խնդիրը հետևյալ լուծումն ունեցավ. մախ և առաջ միջոցներ հայթաթեցինք և լուծեցինք փախստականների սննդի հարցը: Այն սկզբում մեզ տրամադրեց կոպենհագենցի հրատարակիչ Քր. Էրիքսենը, ապա «Near East Relief»⁶ ամերիկյան այդ մեծ կազմակերպությունը իր վրա վերցրեց մի քանի ամսվա ծախսերը՝ պայմանով, որ այդ ընթացքում վերջնական լուծում ստանա փախստականների տեղավորման հարցը: Ես ստանձնեցի հարցի լուծման պատասխանատվությունը: Վերջապես Ֆրանսիան ընդունեց աշխա-տունակ մի փոքրիկ խումբ: Իմ պնդմամբ Մոսկվայի խորհրդային կառավա-րությունը որոշեց ընդունել մյուսներին այն պայմանով, որ Բուլղարիայի կա-ռավարությունը այլևս առանց Մոսկվայի հետ մախնական համաձայնության փախստական չուղարկի Ռուսաստան:

«Շամիրամ» նավի մեր երկու խեղճ թուրք-հրեա «փախստականների» մասին լուրերը տխուր էին: Հակառակ նրանց գործադրած բոլոր ջանքերին, հաջորդ իսկ նավով նրանք պետք է վերադառնային առանց այդպես էլ ավի դուրս գալու: Հրեայի ծնողները ավիանման կամրջակին նստած՝ նայում էին իրենց որդուն և հարսին, որոնք նավի վրա լաց էին փնում: Հրեան հասցրել էր ասել շվեյցարիացիներին, որ չի հասկանում ինչի համար են իրեն պահում մա-վի վրա: Գուցե եղբա՞յրն է ինչ-որ բան սարքել իր դեմ՝ նրա շահութաբեր առևտրի ողջ հասույթը յուրացնելու համար:

Ճաշից հետո գնացի սուրբ Մոֆիա՝ այդ հրաշալի գմբեթակիր կառույցը կրկին տեսնելու: Ամրակոտ ձվաձև սրահի վերևում, որ այնքան կատարյալ ու միասնական է իր ձևի մեջ, թեթևորեն վեր է խոյանում հզոր գմբեթը՝ մարդկա-յին ոգու հաղթանակը ծանր նյութի նկատմամբ: Այն ճարտարապետական արվեստի նշանակալի գործերից է, և եթե բյուզանդական մշակույթն այս տա-ճարից բացի որևէ այլ բան ստեղծած չլիներ, մինևույն է, նրան կպատշաճեր բարձր աստիճան: Հեքիաթային այս կառույցը հիմնադրվել է Հուստինիանոս կայսրի օրոք՝ 532—537 թթ., ակնհայտորեն առանց մոտավոր նույն չափերն ունեցող նախատիպի: Այստեղ բացառվում է կապն արևմտյան ճարտարա-պետության հետ, քանի որ այդ ժամանակ այն ավելի ցածր մակարդակ ուներ: Իսկ այն արվեստը, որ ժամանակին կամարակապել էր Հռոմի պանթեոնի գլմ-բեթը, վաղուց մոռացված էր:

Սա Արևելքի ստեղծագործություն է: Ճարտարապետներ Անթեմիոս Տրա-լացին և Իսիդորոս Միլեթցին հավանաբար փոքրասիացի հույներ էին, որոնք

⁶ «Մերձարևելյան նպաստամատույց»

ոչ սովորական հզոր կառույցների մեխանիկական խնդիրները լուծելիս հիմնը-վում էին հունական գիտության, ամենից առաջ Արքիմեդի վրա: Իսկ կառույցի մտահղացումը: Ուղղանկյուն սրահն իր չորս փառահեղ կամրջասյուներով քեթևորեն կրելով միջնագմբեթը՝ երկու կողմերից միանում է կիսագմբեթին, որը սրահին տալիս է յուրօրինակ կորավուն ներփակություն: Այստեղ արդեն բացակայում է կապը Հունաստանի հետ:

Ինչքան մտածում եմ այս հանելուկի մասին, այնքան հակվում եմ կարծե-լու, որ նրա հիմքում ընկած է հայկական և վրացական եկեղեցաշինությունը, և իրավացի է Ստրժիգովսկին⁷, որ Սոֆիայի տաճարի հիմնական մտահղացումը բխեցնում է Հայաստանից կամ Վրաստանից: Հայկական եկեղեցիների մախատիպը հիմնականում ուղղանկյուն է, չորս անկյուններում ծանր կամրջասյուներով, որոնք փոքրիկ օժանդակ որմնախորշերով կրում են ներքին զըմբեթը, վերջինս էլ կիսաշրջանաձև ելուստներով միանում է կիսագմբեթին: Ինչ-պես Լեոնարդոն և Բրամանտեն գմբեթաշինության մասին իրենց պատկերացումներով պարտական են հայերին, այնպես էլ Անթեմիոսն իր հսկա կառույցի հիմնական մտահղացումը վերցրել է նույն աղբյուրից: Այն ժամանակ Բյուզանդիան Հայաստանի հետ բազմազան կապերի մեջ էր: Եթե սա ճիշտ է, ապա Արևելքի և Արևմուտքի երկու առաջնակարգ եկեղեցիների (Սոֆիայի տաճարը Բյուզանդիայում և Պետրոսի եկեղեցին Հռոմում) ճարտարապետական հիմնական մտահղացումը վերցված է հայկական եկեղեցաշինությունից, հայկական երկու ոգի, ուրեմն և հերետիկոս Գրիգորյան եկեղեցին է իր միաբնակ ուսմունքով, ըստ որի Քրիստոսն ունի մեկ, այսինքն աստվածային բնություն՝ մարդկային կերպարանքով:

Մահմեդականներին չի հուզել քրիստոնեական այդ խորհուրդը, նրանք եկեղեցին վերափոխել են ալլահի մզկիթի՝ ընդորոմ խճանկարները և որմնանկարները ծածկելով սառը սվաղով, իսկ հատակի գորգն ուղղելով դեպի Մեքքա: Եթե քրիստոնյաները ցանկանում են մտնել իրենց հին եկեղեցին, նրանք պետք է իրենց կեղոտոտ ոտքերին հագնեն ուղղահավատի մուճակներ, իսկ անհավատի իրենց գլուխը ծածկեն գլխարկով:

Ալլահին ճշմարիտ փառաբանելու համար Կոստանդնուպոլիսը նվաճող Մուհամեդ 2-րդը Քրիստոդոլոսին՝ դարձյալ մի հույնի, պատվիրում է կառուցել մի նոր մեծ մզկիթ (1471—1473): Այն Սոֆիայի տաճարի ընդօրինակությունն է՝ տեղ-տեղ ավելի մոտենալով հայկական ուղղանկյուն եկեղեցու հիմնաձևե-րին: Ի դեպ, զարմանալի է, թե ալլահի մոլեռանդ որդիներն ինչքան տեղ են տրվել քրիստոնեական, այսինքն հեթանոսական տարրերին: Կիսալուսինը և աստղը նույնպես նրանցը չէ, այլ եղել է Բյուզանդիայի վաղ շրջանի խորհրդա-նիշը, որ պահպանվել է բյուզանդական հին դղամների և Հեկատե լուսնի աստ-

⁷ St'u Joseph Stzzygowski: Die Baukunst der Armenier und Europa, h. II, էջ 777, Wien 1918:

վածուհու արձանների վրա, որ Թրակիայի կիսաքարքարոս ժողովուրդների կողմից պաշտված աստղազարդ գիշերների դուստրն էր:

Արևը թեքվել էր արևմուտք: Մենք շրջում էինք սուլթանի՝ սովերախիստ ծառերով և խաղաղ ճեմասրահներով գեղեցիկ պարտեզում, քաղաքի աղմուկից հեռու՝ բարձունքից մի հայացք ձգելով դեպի Ոսկեղջյուր և Բոսֆոր: Չկա սուլթանը, և Կոստանդնուպոլիսն էլ՝ իսլամական աշխարհի երբեմնի հզոր կենտրոնը, այլևս խալիֆաների նստավայրը չէ: Մի մութ սերունդ տարված է ասիական Թուրքիան եվրոպական պետություն դարձնելու մարմաջով՝ առանց իհարկե նվաճող ժողովրդի իրենց հին սովորությունը թողնելու: Ժամանակները փոխվել են:

Իսկ երեկոյան ես այս աշխարհի ճիշտ մի այլ, ժամանակակից մասում էի: «Մաքսիմ» ռեստորանում էինք, որի տերը մի մեզոք էր Մոսկվայից: Այստեղ հնչում էր երգ ու երաժշտություն, այստեղ պարում էին, բայց ամենից առաջ այստեղ կային շատ ռուս կանայք, որ ծառայում էին հյուրերին: Նրանք ընդունում էին ընթրիքի հրավերներ, ընկերակցում էին հյուրերին, այդ պատճառով էլ աղմկոտ ու կայտառ էին: Նրանցից շատերը լավ ընտանիքներից էին, Ռուսաստանից փախել էին 1921 թ. Վրանգելի բանակի հետ: Երեք տարի առաջ շատերին հանդիպել էի Կոստանդնուպոլսում: Այն ժամանակ նրանք շտապում էին թողնել քաղաքը թուրքերի վերադարձից առաջ: Ինչպես երևում էր, այժմ արդեն երկար ժամանակով էին հաստատվել քաղաքում:

II.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՄԻՑ ԴԵՊԻ ԲԱԹՈՒՄ

Չորեքշաբթի օրը՝ հունիսի 10-ին ճաշից հետո, ֆրանսիական մի շոգենավով Սև ծովով պետք է շարունակեինք ճանապարհը: Հայերի մի պատգամավորություն հրաժեշտի համար հիասքանչ մի ծաղկեզամբյուղ էր նավ բերել: Երախտագիտության ինչպիսի հուզիչ արտահայտություն այն դեպքում, երբ դա վաստակելու համար դեռ ոչինչ չես հասցրել անել: Պատասխանի փոխարեն կարող եմ միայն քարի կամք դրսևորել՝ չիմանալով սակայն, թե ինչի կարող եմ հասնել դրանով:

Վերջապես պարանները արձակեցին, և մենք պոկվեցինք ցամաքից: Մեր առջև արևելյան մի մեծ շոգենավ էր՝ շրջապատված մակույկների պարսով. նա մույնպես ճանապարհվում էր դեպի Արևելք: Ափի երկայնքով՝ Ղալաթիայի բարձունքին, շարված էին տները մեկը մյուսի վրա մինչև ջենովական հին ամրոցը, այժմյան հրշեջ պահակակետը: Մյուս կողմում Սուսմբուլի գույնագույն տների շարքերն էին և դրանց վերևում մզկիթների լայնամիստ գմբեթներ-

որը Քաղաքի երկու մասերի միջև ծխնելույզների և կայմերի մի խառնաշփոթ էր մինչև Ռսկեղջյուր: Մեր առջև առկայծում էին նեղուցի ջրերը, իսկ հեռվում ձգվում էր Մարմալա ծովի լայն ժապավենը: Մենք շրջանցեցինք փոքր տա-րածության մեջ խարխախ գցած նավերը և Բոսֆորով ուղղությամբ վերցրինք դեպի հյուսիս-արևելք: Ստամբուլի մզկիթների գմբեթները և միմարների բա-րախիկ կայները դեռ երկար լուսավորված էին մայր մտնող արևի թանձր լույ-սով, ապա Կոստանդնուպոլիսն աստիճանաբար սուզվեց մեր թիկունքում:

Ինչ տարօրինակ, անհավասար պատկեր է ներկայացնում Բոսֆորի այս աղմկոտ մրջնանոցը բարեկամներ և բշտամիներ նույն բազմության մեջ, մեծ մասամբ, սակայն, բշտամիներ: Կարևորագույն մի կենտրոն, երկու ծովերի միջև ջրային մի նեղ ճանապարհով միմյանց հետ կապված երկու աշխարհ-ներ: Թախծոտ մի երգ անցած օրերի՝ օտար լծի տակ:

Այստեղ Բյուզանդական կայսրությունն իր հազարամյա պատմության ընթացքում, չհաշված բազմաթիվ յերություններն ու թերացումները, ստեղծեց Արևմուտքի և Արևելքի հոսանքներով համեմված մշակութային յուրօրինակ մի կենտրոն: Մինչև 15-րդ դարը՝ իր վերջին մահու կոիվը, այն պատվար էր մշակույթի բշտամի բարբարոս հորդանների անընդհատ հարձակումների դեմ: Անհնար է այսօր պատկերացնել դրա կարևոր նշանակությունը մարդկության սպիտակ ցեղի համար:

Սկզբում եկան պարսիկները, սակայն նրանք նույնպես մշակույթ կողմեր էին: Այնուհետև չորս հարյուր տարի շարունակ այս պատենշին մոլեգնորեն զարմվում և նրա պարիսպներին փշովում էր արաբական փոթորիկը: Յոթ տա-րի (672—679) արաբները գամաբից և ջրից պաշարեցին Կոստանդնուպոլիսը: Նրանց նավերը վիստում էին Բոսֆորի վրա, սակայն նրանք չկարողացան «հունական կրակի» դեմն առնել և նրանց ռազմական ուժի մեծագույն մասը ոչնչացավ: Նոր մոլեռանդ բազմությանը արաբները կրկին եկան (718 թ.) և կրկին ետ շարտվեցին ու ոչնչացան:

Պատկերացրեք՝ ինչ կլիներ մեր մշակույթը, եթե այն ժամանակ խորտակ-վեր այդ պատենշը, և արաբները, որ գտնվում էին իրենց հզորության ու ծաղկ-ման գագաթնակետին և տարածված էին Հնդկաստանից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, անարգել հեղեղեին Եվրոպան: Անշուշտ, արաբներն Արևելքի քա-ղաքակիրթ ժողովուրդներից էին, և կլինեն մարդիկ, որ կասեն, թե Եվրոպայի համար կորստաբեր է եղել նրանց արշավանքի կասեցումը, քանի որ այն ժա-մանակ նրանց մշակույթն ավելի բարձր մակարդակ ուներ, քան Եվրոպացիներ-ինը: Բայց այդ դեպքում զարգացման հետագա ընթացքը բոլորովին այլ կլի-ներ, և այսօրվա Եվրոպան այլ տեսք կունենար:

Ահավոր էին հետո եկողները՝ սելջուկ և օսմանյան թուրքերը, այդ թափա-ռական վայրի հորդանները, որոնց միակ նպատակը բալանն էր, ռազմական ծրագիրը՝ հողագործ ժողովուրդներին քնաջնջելը և մշակված հողատարածք-

ները ամայացնելը ի նպաստ քոչվոր անասնապահ վայրի ամբոխի:

Իսկ ինչ էր տեղի ունենում այդ ընթացքում Կոստանդնուպոլսի անհաղթահարելի պարիսպների ներսում: Քաղաքական հարափոփոխ խարդավանքների ինչպիսի խաղահրապարակ էր այն իր բոլոր հրեշավորություններով ու նենգություններով, և այս ամենն այն ժամանակ, երբ դրսում գիշատիչ թռչունների նորանոր երամներ էին հայտնվում արևելյան, հարավային և հյուսիսային սահմաններին, իսկ ժամանակ առ ժամանակ նաև քաղաքի դարպասների առաջ:

Այստեղ Միքելգարդում մեր նախնիները՝ վերինգերները, հայերի հետ միասին կազմում էին կայսրի քիկնապահ գունդը և բանակը, կռվում երկրի սահմանների վրա, դիմագրավում թուրքերի, սարակինոսների, արևմտյան հռոմեացիների և բուլղարների բալանչիական արշավանքներին: Այստեղ է կռվել հյուսիսի ժողովուրդների խելոք, խորամանկ և ուժեղ առաջնորդ, բազմաթիվ ճակատամարտերի հերոս Հերալդ Հերդերյոք:

Վայրագություններն ու բռնությունները հատկանշական են ոչ միայն մշակույթ չունեցող թշնամիներին: Անհնար է պատկերացնել մի ավելի նոդկալի տեսարան, քան ջերմեռանդ քրիստոնյա Վասիլ 2-րդ կայսրի արարքը, որը 1014 թ. բուլղարներին հաղթելուց հետո 15000 գերի կուրացնում և տուն է ուղարկում: Մի քանիսին թույլատրվում է պահել մի աչքը՝ մյուսներին առաջնորդելու համար: Բարբարոս իշխանն ավելի մարդկային է գտնվում, քան քրիստոնյա հաղթողը, նա մահանում է սրտի կաթվածից՝ իր մարդկանց տեսնելով այդ վիճակում:

Հիշենք պատմական այլ դեմքեր ևս. քաջարի կայսր Ռոմանոս 4-րդը դավաճանության պատճառով տանով տվեց Հայաստանում Մանազկերտի մոտ մղվող ճակատամարտը (1071 թ.), կայսրը գերի ընկավ սելջուկներին. և արյունոտ սուլթան Ալի Արսլանը ոտքով ճգնեց գերի կայսրի ծոծրակը. ապա շնորհելով նրան կյանք և ազատություն՝ պատվեց որպես հյուրի: Սակայն տունդարձի ճանապարհին կայսրի վրա հարձակվեցին նրան դավաճանած պալատականները, ըստ սովորության կուրացրեցին նրան և ապա սպանեցին: Այդուհետ Բյուզանդիան աստիճանաբար կորցրեց իր հզորությունը:

15-րդ դարում Բյուզանդական երբեմնի հզոր կայսրությունը նշանակությունը կորցրած մի փոքրիկ պետություն էր: Թուրքերն այն բաժան-բաժան էին արել և Կոստանդնուպոլսից՝ Բոսֆորի թերակղզու հետ և մի քանի այլ ցրտված երկրամասերից զատ, ուրիշ ոչինչ չէր մնացել. Թեսալիա, Միսիթրա գավառ՝ Պելոպոնեսում, Լեմնոս և Թասոս կղզիներ, Վառնա և Մեսեմբրիա քաղաքներ Բուլղարիայում: Այդուհանդերձ Կոստանդնուպոլիսը դեռ երկար պահպանեց իր հզորությունը, և 1422 թ. սուլթան Մուրադ 2-րդն իզուր էր փորձում քաղաքը վերցնել զրոհով: Այստեղ առաջին անգամ Արևելքում օգտագործվեցին քնդանոթներ, և զայրամալի էր, որ օգտագործողները թուրքերն

էին, որ օգտվում էին Արևմուտքի այդ հայտնագործությունից: Ի տարբերություն դրսի պարտությունների, քաղաքի պարիսպներից ներս կյանքը ընթանում էր անհոգ իր հունով: Չգզալով վտանգը և մոտալուտ անկումը՝ անցկացնում էին բազմամարդ որախ տոնախմբություններ, Սոֆիայի տաճարում բեմադրում դրամատիկական ներկայացումներ, իշխանական շքեղությամբ օտար պատվիրակների ընդունելություններ կազմակերպում:

1453 թ. ապրիլին սուլթան Մուհամեդ 2-րդը 165000 հոգով եկավ քաղաքի վրա և պաշարեց այն: Բաջ կայսր Կոստանդին 2-րդն այդ ուժի դեմ կարողացավ հանել ընդամենը 7000 հոգի: Բացի այդ, թուրքերն ունեին նաև թնդանոթներ, 14 մարտկոցներ, իսկ 12 ծանր հրետանի օր ու գիշեր գնդակոծում էր քաղաքը քարե գնդակներով, որոնք կշռում էին մինչև 500 ֆունտ: Դժվար էր ամփոջապես վերականգնել պարիսպների փլվածքները: Հուսահատ պայքարում ամենաքաջը և ամենամալխոնջը կայսրն էր ամենից առաջ:

Այսպես մոտենում էր 1453 թ. մայիսի 29-ի երեքշաբթի օրվա պայքարի վերջին ողբերգական ավարտը: Բյուզանդիայի վերջին կայսրը թուրքերի երեկոյան հարձակումից առաջ վերջին անգամ ձիով շրջում է իր գործի պաշտպանական դիրքերը և քաջալերում մարտիկներին: Սուրբ Սոֆիայի տաճարում ժամերգությունից հետո հրաժեշտ է տալիս իր պալատականներին, յուրաքանչյուրից ներողություն խնդրում երբևէ թույլ տված իր անիրավ արարքների համար և պարսպի մի մեծ բացվածքում, որտեղից սպասվում էր գլխավոր հարձակումը, ընդունում է պահակակետը:

Հարձակումը սկսվում է գիշերվա 2-ին, և երբ հաջորդ առավոտ երիտասարդ Մուհամեդ 2-րդը որպես հաղթող քաղաք է մտնում, անցնում է կայսրի դիակի մոտով, որ ծածկված էր իր հավատարիմ մարտիկների մարմիններով: Նա կռվել էր մինչև վերջ: Մի թուրք գտնում է արյունոտ դին, կտրում է գլուխը և քերում Մուհամեդ 2-րդին. վերջինս հաղթության ցնծության մեջ ցուցադրության է դնում այն Հուստինիանոսի սյան ծայրին: Հետո կայսրի գլուխը ցուցադրության է ուղարկվում ասիական մահանգների փոխարքային: Այսպիսով, դադարեց գոյություն ունենալ Բյուզանդական կայսրությունը:

Մենք շարունակում էինք նավարկել զարմանալիորեն մեղ ծովային ճանապարհով: Նրա հունական Բոսֆորոս¹ անունը նշանակում է «անասուններ անցկացնելու փոխան» (ցուլի անցահուն): Չմայած որևէ կոնկրետ բան հայտնի չէ, բայց հնարավոր է, որ հնում մարդիկ այստեղով են անցկացրել իրենց անասունների հոտերը: Նեղուցը մնամ է ոլորապատույտ մի մեծ գետի, որն իր գամիթափի ափերով հունը փորել է Ասիան Եվրոպայի հետ կապող քարքարոտ հողաշերտի մեջ: Ինչպե՞ս է ձևավորվել այս փողոակը: Շատ տեղերում հանդի-

¹ Դոցենտ Էմիլ Սմիթը իմ ուշադրությունը հրավիրեց այն փաստի վրա, որ այդ նշանակության համար հունարեն Δεղ պետք է լինի Buporos կամ Boosporos:

պում են ժայռոտ դարավանդներ, այսինքն ծովը նախկինում ունեցել է ավելի բարձր մակարդակ, քան այժմ է: Նման երևույթներ առկա են նաև Դարդանելում և հունական ափերի երկարությամբ բազմաթիվ հյվանդաններում ու կղզիներում: Այն ժամանակ, երբ ծովի մակարդակն ավելի բարձր էր, այս բարձրավանդակը պատնեշ է ծառայել Սև ծովի համար և բաժանարար ներքին ջրերի ու Միջերկրական ծովի միջև, և աստիճանաբար մաշվելով՝ հավասարվել է ծովի մակերևույթին: Վերջինիս իջման հետևանքով Սև ծովը կրկին դառնում է ներքին ծով, իսկ մի մեծ սրընթաց գետ անընդհատ հեղեղում է բարձրավանդակը և փորում իր հունը ավելի խոր ու խոր: Այսպես գետի ջրերը իջնում են մինչև ծովի այսօրվա մակարդակը: Դրա հետևանքով գետը դառնում է ավելի սրընթաց և արդեն փորում է դրան համապատասխան մի ավելի խոր փողոկ, մինչև որ հիմքը մոտավորապես հավասարվում է ծովի մակարդակին: Հետագայում ծովը կրկին բարձրանում է, իջնում և այսպես բազմաթիվ անգամներ մինչև ներկայիս մակարդակը, իսկ գետի հունը դառնում է այն նեղուցը, որով մենք այժմ նավարկում ենք:

Մոտավորապես այսպես է ընթացել ծովի մակարդակների փոփոխությունները սառցաշրջանում: Այն ժամանակ, երբ երկրագնդի կլիման տաք էր և մեծ սառցադաշտեր չկային ոչ միայն Գրեյվանդիայում, այլև հարավային քևեռում, ծովերի մակարդակն ավելի բարձր էր, քան այժմ է, մոտ 20 մ ավելի: Իսկ սառցաշրջանում, երբ մեծ սառցուշերտեր առաջացան Եվրոպայում, Սիբիրի մի մասում, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայում, այնքան ջուր կուտակվեց այդ սառցադաշտերում, որ ծովերն իջան այսօրվա մակարդակից էլ ցած: Երբ սառցադաշտերը հալվեցին, և ջուրը սկսեց հոսել, ծովերի մակարդակը նորից բարձրացավ: Ծովերի մակարդակի իջման շրջանում, որ շատ էլ վաղուց չի եղել, Սև ծովը ներքին ծով էր, իսկ Բոսֆորով հոսում էր մի մեծ գետ: Այդ ժամանակ մարդիկ ապրում էին մեծ անտառներում:

Մենք շարունակում ենք նավարկել գեղատեսիլ ափերի հնագույն պալատական կառույցների միջով, որոնք խաղաղ արտացոլված են ջրում՝ դույզն ինչ չմատնելով արյունոտ անցյալը: Ավելի վեր կանաչապատ լեռնալանջեր են՝ փարթամ սաղարթախիտ ծառերով: Երջանիկ բնություն, որ սուլթանի հզոր հրամանով մինչև վերջերս գերծ է մնացել ֆարրիկաների, ծուխ ժայթքող ծղիսնելույզների, բենզինի բաքերի, աղմկոտ ամբարձիչների և նոր ժամանակների այլ աղտոտություններից: Սուլթանները սիրում էին առանձնության մեջ վայելել իրենց դրախտը, պարտեզները և հարեմը՝ Եվայի գեղեցիկ դուստրերին՝ պաշտպանելով այդ բոլորը ժամանակների բիրտ պրոգայի ոտնձգություններից: Նույն ինքը՝ արյունոտ հրեշ Արդուլ Համիդը, որ բավականություն էր ստանում սպանելով հարյուրավոր հայերի, ուներ իր բարձրաշխարհիկ թուլությունները. նա ապահով ապաստարան էր փնտրում բնության գրկում: Բայց արդեն թուրքերի համար և ս հասել է ժամը, և շուտով Բոսֆորի գեղեցիկ ափերը մուտք

կգործեն ֆարքիկաների ծխնելալոցներ ու նավթաբեռներ:

Պետք է ասել, որ մեղուցում կլիման այնքան էլ տաք չէր, որպես այն կարելի էր ենթադրել ըստ լայնության աստիճանի: Նախնադարում դեռ հայտնի էր ցրտաբեր Բորեասը, որ գալիս էր Սև ծովից ու անհայտ Սկյութիայից և կտրում անցնում էր Բոսֆորը:

Մենք անցնում էինք Կոստանդնուպոլսի մորմանդական աշտարակներ ու պարիսպներ ունեցող հին ամրությունների մոտով. որոնք այնքան երկար դիմադրեցին թուրքերին:

Երեկոյան արդեն մեղուցի ելքի մոտ էինք, արևը իջել էր արևմուտք, ուր փարոսն էր հրվաճակների վրա, իսկ մեր առջև Սև ծովն էր: Կարծես մի նոր աշխարհ էինք դուրս եկել: Այս մեղուցով նավարկել էին առասպելական արգոնավորդները բարեբեր Կողքիս մեկնելիս, և այստեղ նրանք հանդիպեցին կույր ծերունուն՝ Փինևս թագավորին, որ գիտեր ճանապարհը և պատրաստ էր օգնել նրանց, եթե ազատեին իրեն հրեշավոր հարպիաներից, որոնք ապակալում էին ծերունու կերակուրը, և Նա հանգիստ չէր կարողանում ճաշել: Բորեասի թևավոր որդիներն ազատում են իրենց տիրույթը, և Փինևսը արգոնավորդներին բարի խորհուրդներ է տալիս ճանապարհի համար: Մենք չհանդիպեցինք կույր ծերունուն և հարպիաներին, սակայն ժամանակակից ինքնաթիռներն իրենց գնդացիներով շատ ավելի կարող էին օգնել ծերունուն, քան Բորեասի որդիները:

Մենք մտանք Սև ծով և ուղղություն վերցրինք դեպի արևելք՝ Փոքր Ասիայի հյուսիսային ափերի երկայնքով: Հաջորդ առավոտ (21-ը հունիսի) հասանք Ջանգուլյակ, որտեղ նավը ածուխ էր վերցնելու: Քաղաքը գտնվում էր հին հունական Հերակլեա (այժմ Էրեզլի) գաղութից փոքր-ինչ հյուսիս-արևելք, արգոնավորդների վերջին նավահանգիստը Կողքիս հասնելուց առաջ, որտեղ մահացավ նրանց դեկավալ Թիֆուսը:

Նավ ածուխ բառնալը առհասարակ ծանձրալի է, մանավանդ այստեղ՝ Փոքր Ասիայում: Մինչ զբաղված էին դրանով, մի քանիսս ափ դուրս եկանք: Այստեղ կային ընդարձակ, մասամբ քուցած խաչերսուեր, որ մեծ չափով հանդիպում է կրաքարի շերտերի միջև: Արդյունահանվում էր միջին որակի ածուխ: Հորատանցքերի մեծ մասը քանեցնում էին ֆրանսիացիները: Ափ դուրս գալիս մեզանից վերցրին մեր անձնագրերը և վերադարձրին նավ վերադառնալուց հետո միայն: Դրանով կանխարգելվում էր Ամատոլիայի խորքերը բափանցելու հնարավորությունը: Թուրքերն օտարերկրացիներին վերաբերվում էին անվստահությամբ. չնայած բոլոր վերափոխումներին՝ իշխանությունները՝ հավատարիմ իրենց հին սովորություններին, անում էին ամեն բան, որպեսզի օտարերկրացիներին արգելեն բափանցել երկրի խորքերը, իսկ մյուս ժողովուրդներին, ինչպես հայերն ու հույներն էին, արտաքսեն երկրից. միայն հրեաներն ու մասամբ ֆրանսիացիներն էին ինչ-որ չափով հանդուրժելի:

Եւ շրջեցի քաղաքի բարձունքներում: Անտառի ոչ մի հետք. ամենուրեք տարածված էին ձարխոտի և մասամբ մաս մրտավարդի թփեր, այս ու այնտեղ հանդիպում էին կաղնիներ, սաղարթավոր, ցածր, մի քանի մրգատու ծառեր: Այլի էին ընկնում եգիպտացորենի ու վարսակի փոքր դաշտերն ու անմշակ հողերի առատությունը: Ափի երկայնքով մեջք-մեջքի տված ձգվում էին բարձր լեռնաշարեր. դրանց միջև փարթամ բուսածածկով հովիտներ էին, ուրոնք զարմանալիորեն քիչ էին բնակեցված: Այս ամենը թողնում էր գեղեցիկ, բարեբեր երկրի տպավորություն՝ բաց թողնված մեծ հնարավորություններով: Անշուշտ, ամայությունը մաս պատերազմի հետևանք էր:

Բնակիչները մահմեդականներ էին: Կանայք դեռ կրում էին ծածկոցներ և մնան էին գիշերաշրջիկ սև ստվերների, չնայած այստեղ ևս պետք է որ ուժի մեջ լինեին նոր բարքերը: Բավական շատ է արմատացած այն սովորությունը, որ կինը իր գեղեցիկ դեմքը չպետք է ցույց տա օտար տղամարդու, հատկապես անհավատի՝ թեկուզ լինի ծեր կամ զառամյալ: Մի փոքրիկ արտում աշխատում էին մի քանի դեռատի երեխաներ ու մի կին, հավանաբար նրանց մայրը: Մենք կանգ առանք բարձրում, ճանապարհի վրա՝ աշխատանքը դիտելու: Նոր էինք մոտեցել, երբ կինը, որ առանց ծածկոցի էր, վեր կացավ տեղից, մեջքը շրջեց մեզ և այսպես մեր ընթացքին համապատասխան անընդհատ մեջքով շրջվում էր դեպի մեզ՝ չնայած մոտակայքում ականատեսներ չկային: Երբ բավականին հեռացել էինք, հետ նայեցինք և տեսանք նրան կրկին ժպտած աշխատելու: Նման մի դեպք հանդիպեց մեզ մաս ներքևում՝ քաղաքում: Մի նրբանցք թեքվելիս հանկարծակի հանդիպեցինք մի ծեր կնոջ, որ խոսում էր երեխայի հետ: Կայծակի արագությամբ նա սև քողը քաշեց կնճռոտ դեմքին, այնինչ մեր ուշադրությունը՝ Դ երեխայի կողմն էր, որ մարմնացած գեղեցկություն էր:

Այստեղ բեռները նավերից փոխադրում էին մարդիկ: Ափին կանգնած երկար դիտում էինք բեռնակիրների ամուր կազմվածքները: Նրանք վերև էին տանում ալյուրով ծանր պարկեր՝ ամերիկյան ցորենով՝ աղացված Կոստանդնուպոլսում: Միտք ես անում՝ եթե այս բերրի երկիրը, որ իր բնակչության թվի համեմատ բազմապատիկ ավելի հող ունի, մշակվի, ապա Ամերիկայից չի ներմուծի հացահատիկ և ալյուր, դուրս դիմաց այնտեղ ուղարկելով ծխախոտ՝ ամերիկյան բույսի տերևներ: Իսկապես զարմանալի է աշխարհը:

Տրապիզոն մեկնելու համար նավ բարձրացան ուղևորներ, հիմնականում տղամարդիկ: Մեծ մասը քրդեր էին: Հուլիս էր նրանց հրաժեշտի տեսարանը մինչև նավ ուղեկցող հարազատների հետ: Հրաժեշտի համար տղամարդիկ համբուրվում էին: Պատանիներից շատերը ուժեղ և ամուր կազմվածք ունեին: Նրանք մարդաբանական մույն տեսակին էին պատկանում, ինչ նավահանգրստի բեռնակիրները: Քրդերը ինքնատիպ ժողովուրդ են. հնթադրվում է, որ արիական ծագում ունեն. այն էլ՝ հյուսիսային: Նրանց լեզուն ցեղակից է իրանականին: Չեն կարող պնդել, որ տեղի բնակչությունը մեծամասնությամբ

բնիկ էր: Իհարկե կային թուխ մազերով ու կապույտ աչքերով դեմքեր, սակայն մեծ մասամբ դեմքերի տեսակները օտար էին, արևելյան, շատերինը նույնիսկ սեմական՝ երկար, կեռ քթերով ու մուգ աչքերով: Մի մասը՝ արտահայտված սյուտուկներով և ալեխառն կամ սպիտակ մորուքներով, նման էր ռուսական թաթարներին, կային նաև շատ մուգ դեմքեր, ինչպես հնդիկներինը:

Տախտակամածի վրա մարդկային տարբեր ցեղերի խառնիճադանջ մի իրարանցում էր: Առջևում շրջան կազմած, ծանրախոհ նստած էին թուրքեր, հավանաբար վաճառականներ էին, խոսում էին իրենց առևտրական գործարքների մասին: Նավի միջնամասում տարբեր ցեղերի մի իսկական հավաքածու էր. սպիտակ, շապիկի ծայրերի նման ծածանվող փեշերով վերարկուներ հագած պարսիկներ, իրենց իրերի վրա անշարժ նստած երկարամորուս հաղթանդամ քրդեր, մարգարենների երկար, ալեխառն մորուքներով, ծուռ քթերով և սպիտակ գլխափաթոցներով սեմական ծագում ունեցող երկու անձնավորություն, կարծես Աբրահամ և Իսահակ նախահայրերն էին իջել մեր նավի տախտակամածին: Սև ծածկոցով կանացի կերպարանքների ուրվականները, սակայն, չէին հիշեցնում վրանի դռան հետևում ծիծաղող Սառային: Այս բոլորի մեջ, ինչպես ամենուրեք, աշխույժ, անգուսպ կենսուրախությամբ խայտաղղ երեխաներ:

Մայրամուտին երկու ջերմեռանդ մահմեդական մեծ դիտանցքի մոտ կատարում էին իրենց աղոթքը և ծիսական արարողությունը: Ծալապատիկ, դեմքները դեպի Մեքքա, որ մոտավորապես պետք է մեզանից հարավ լիներ, յուրաքանչյուրը նստած իր գորգին, կատարում էր յուրատեսակ մի մարմնամարզություն: Մերք թքները կպցնում էին գետնին՝ ձեռքի ափերը առաջ պարզած, մերթ ուղղվում, նորից կռանում լսնընդմեջ, ապա վեր կենում և կանգնած՝ գլուխը խոնարհում մինչև տախտակամած (ուշագրավ նվաճում ծեր մարդու համար). այս խոնարհումը կրկնվում էր երեք անգամ: Ապա կրկին նստում էին ծալապատիկ և շարունակում նույն երկրպագությունները: Չեմ կարող ասել ինչքան, բայց այս ամենը տևեց երկար: Հիացմունքի արժանի էին ծերերի ծայրամղանների ճկունությունն ու տոկունությունը. նման վարժությունները պետք է որ շատ օգտակար լինեն, և իմաստուն Մուհամեդը նախատեսել է դրանք, ինչպես նաև այն բոլոր լվացումները, որ պատվիրել է՝ իր ժողովրդին երկար առողջ պահելու նպատակով:

Հաջորդ օրը (ուրբաթ, հունիսի 12-ին) կեսօրից առաջ հասանք Սամսուն և խառնիսի գեցիցիք նավակայանում: Զաղաքից երկաթուղի էր գնում դեպի Սվազ: Ծովի կողմից քաղաքը որևէ բանով աչքի չէր ընկնում, կարելի էր կարծել «10000-ից ոչ ավելի բնակիչ ունեցող մի քաղաք է»: Սակայն, ինչպես հետո իմացա, քաղաքն ուներ 35000 բնակիչ և շրջանի զարգացած ծխախոտագործության կարևորագույն կենտրոնն էր: Իմացա նաև, որ վայրը հայտնի է ամերիկացիներին, և ծխախոտագործությամբ զբաղվող ամերիկյան մի տրեստ

արդեն գնել է ծխախոտի ամբողջ հումքը: Այն կրկին վերադառնում է, արդեն որպես «Վիրջինիայի ծխախոտ»:

Քիչ անց ճանապարհի ընկանք: Դաշից հետո հանկարծ տեղատարափ անձրև տեղաց, և զվարճալի էր տեսնել, թե ինչպես բոլորը՝ լրջախոհ քրդերն ու թուրքերը, ծերունի սեմիտ պատրիարքները և շապիկի ծածանվող ծայրերով պարսիկները վազում էին դեպի մավամբար տանող տախտակամածի մեծ լյուկը, և թե ինչպես բրեզենտով ծածկեցին լյուկը, որ չթրջվեն: Ինչ-որ մեկը նվազարկիչ ուներ, սակայն միայն մեկ ձայնապնակով, որն անընդմեջ հնչեցնում էր պարսկական միատոն մի մեղեդի: Երաժշտական զարմանալի չափավորութուն:

Երեկոյան ականատես եղա, թե ինչպես էր ամեն ընտանիք մեծ մավամբարում իր անկողինը պատրաստում: Քողածածկ կանայք ևս այստեղ էին, բայց արդեն առանց քողի: Ինձ հանելուկ մնաց, թե ինչպես դա հանդուրժեցին: Յուրաքանչյուր ընտանիք միջնահարկի տախտակամածին մի փոքրիկ տարածություն էր զբաղեցնում, որտեղ նրանք վերնակներից ու լաթերից իրենց համար բույն սարքեցին: Այստեղ տաք էր ու հարմար, և շուտով մարդիկ արդար քուն մտան: Երկու փոքրիկ աղջնակ՝ մեկը պարսիկ, մյուսը քուրդ, խաղում էին միասին: Պարսկուհու հաստիկի հայրը, հեզահամբույր ու տաքուկ նստած, զրուցում էր մի քանի այլ պարսիկների հետ՝ մերթընդմերթ քաջալերող մի քանի բառ նետելով խաղացող երեխաներին: Եկավ քնելու ժամը, և պարսիկը կարգադրեց իր դստրիկին բարի գիշեր մաղթել քուրդ աղջկան, որ շվարած կանգնած էր իր չքավորության ու չնչիության գիտակցությամբ: Փոքրիկ պարսկուհին վազեց դեպի խաղընկերուհին և համբուրեց նրան: Ապա կատակելով հոր հետ և թռչկոտելով այդ գեր, բարեհոգի մարդու առջև՝ մոտեցավ անկողնուն, մինչ այդ փոքրիկ քրդուհին լուռ անհետացել էր:

Հաջորդ առավոտ, հունիսի 13-ին, շաբաթ օրը խաբիսիս գցեցինք հին հունական գաղութ Տրապիզոնի մավակայանում, որ հնում եղել էր Պարսկաստանի ու Արևելքի համար քայավանային ճանապարհի կարևորագույն վերջնակայան ու նավահանգիստ, իսկ վերջին շրջանում, հույների ու հայերի փախուստից հետո, կորցրել էր իր երբեմնի նշանակությունը: Այստեղ կորուստներն ավելի շատ էին, քան արևմտյան ավերին: Քաղաքը հարուստ էր բուսականությամբ, շրջակա բլուրների մեծ մասը անտառապատ էր: Խորքում ձրգվում էին բարձր լեռներ, որոնցից հարավ և հարավ-արևելք սկիզբ էր առնում Էրզրում և Հայկական բարձրավանդակ տանող ճանապարհը: Հնուց ի վեր անանցանելի լեռնաշխարհով ձգվող այդ ճանապարհը միշտ էլ դժվարամատչելի է եղել, դրա համար էլ Հայաստանի դերը, որպես կարևորագույն կապող օղակ, դեպի արևելք և հարավ շատ ավելի էր, քան դեպի Սև ծով:

Տրապիզոնում ուղևորների մեծ մասը դուրս եկավ: Քրդերն իրենց իրերը ծանր կողովներով ու սնդուկներով տանում էին մեջքներին, պարսիկները առաջ

էին շարժվում ծածանելով իրենց սպիտակ շապիկների ծայրերը, լրջմիտ սեմիտները արժանապատվության կեցվածք ընդունած։ Մեղմ շարքով շտապում էին նրանք ճոպանե սանրուղեով դեպի այիքների վրա ճոճվող մակույկը, շատերը ջուրն ընկան։ Մի մարդ շալակած տանում էր ծեր, հիվանդ մի կնոջ. ցավալի էր, եթե վայրէջքը բարեհաջող չավարտվեր, սակայն մարդը կարողացավ վերջին վայրկյանին՝ խույս տալով գահավիժելուց, ոտքը հասցնել մակույկին։

Այստեղ մենք հարկադրված մնացինք մի ամբողջ օր՝ մինչև երեկո, որպեսզի գիշերով չհասնեինք Բաթում. որ 10 ժամվա ճանապարհ էր։ Մակույկով ափ դուրս եկանք։ Նավը խարխախ է գցել քաղաքի արևելյան նորակառույց մասի դիմաց, արևմտյան քամիներից ամրություններով պաշտպանված մի փոքրիկ ծովախորշում։ Դուրս ցցված փոքրիկ հրվանդանի վրա մաքսատունն էր, որ թիկունքից պաշտպանված էր փոքրիկ ամրությամբ։ Հարավում քաղաքի այս մասը եզերում էր 250 մ բարձրության մի բլուր, որին թուրքերը Բոզ թեփե՝ «Գորշ սար» էին անվանում, որի հարթ գագաթից դեպի քաղաք էին իջնում զառիթափ լանջերը։ Հույներն անվանում էին Միթրիոս, որովհետև գագաթին գտնվում էր Միթրա աստծու արձանը՝ հնդկական և իրանական արևի աստված, որի պաշտամունքը լայնորեն տարածված էր Զ. ծ. ա. 1-ին դարում։

Մենք ափ դուրս ելանք մաքսատան մոտ։ Թուրք ծառայողները մեզնից վերցրին մեր անձնագրերը, ինչպես նաև լուսանկարչական ապարատները, իրրև թե մոտակայքում ամրություններ կային, որ չէր կարելի լուսանկարել։ Քաղաքը փոված էր ծովածոցը եզերող բարձունքների գեղատեսիլ լանջերին։ Ամենուրեք տների միջև փոքրիկ պարտեզներ էին՝ բանջարեղենով, թթենիներով, մշտադալար նոճիներով, դափնու, թզի, լնկույզի ծառերով, խաղողի թփերով և այլն։ Այստեղից արտահանվում է առավելապես կաղնու փայտ, հայտնի է նաև Տրապիզոնի թուզը։

Վերևում՝ նեղ զառիվեր նրբանցքներից մեկում, հանդիպեցինք մի երիտասարդի, որ կանգ առավ և անգլերենով դիմելով մեզ, հարցրեց, թե արդյոք ես դոկտոր Նանսե²ն եմ։ Երբ ես հաստատեցի իմ ով լինելը, նա մեզ փոխանցեց Բրիտանիայի հյուպատոսի ողջույնը և ասաց, որ հյուպատոսը պատրաստ է հարկ եղած դեպքում մեզ օգնելու։ Շնորհակալություն հայտնելով՝ պատասխանեցի, որ ես սիրով կայցելեի նրան։

Դեպի վեր քայլելիս անցնում էինք մեծակառույց տների մոտով, որոնք դատարկ էին երևում. Իրանցից մեկի վրա կար հունարեն մակագրություն։ Հետո իմացանք, որ դա հունական դպրոց է եղել։ Բարձրում պարիսպներով շրջապատված մի այլ մեծ շինություն կար, որ հունական լքված վանք էր։ Փողոցների անկյուններին փակցված էին ռուսերեն գրված փողոցի անունները։ Դրանք հիշեցնում էին պատերազմի երկու տարիների (1916 թ. մարտից մինչև 1918 թ. փետրվար) քաղաքում ռուսների տիրապետության մասին։ Այդ ընթացքում ռուսներն այստեղ մտցրել էին լրիվ ռուսական կառավարում, կառուցել

էին ծովափը թիկունքի հետ կապող բարեկարգ ճանապարհներ, այդ թվում նաև Կարս տանող մի ճանապարհ: Թուրքերն ի վիճակի չէին այդպիսի շինարարություն կատարելու: Թուրք բնակչությունը կուզենար, որ ռուսները քաղաքը կամ մի տարի ավելի շուտ վերցրած լինեին, կամ էլ մի տարի ավել պահեին, արդյունքում նրանք ավելի շատ ճանապարհներ կունենային:

Հասնելով բարձունքներից մեկին՝ քաղաքը տեսանք մեր ոտքերի տակ: Նրա հնագույն և մեծ մասը ձգվում էր մեր խարիսխ զցած ծովածոցից արևմուտք, որը հունական գաղութ էր եղել: Մեզնից մի փոքր ցած, լեռան լանջին, մի հին բերդի ավերակներ էին և քանդված քարե ատամնավոր պարիսպներ աշտարակներով: Դրանք Տրապիզոնի հին ավերակներն էին, իսկ բերդը՝ կայսերական պալատով, քաղաքի երբեմնի մեծության վկան էր: Քաղաքի մեջ բարձունքին շարված էր գեղեցիկ առանձնատների մի շարք՝ շրջապատված ծաղկած պարտեզներով: Դրանք պատկանում էին հարուստ հույներին, որոնք, բացառությամբ մի քանի ռուսահպատակների, ստիպված են եղել հեռանալ թուրքերի վերալյարձից առաջ: Թուրքերն իրենց ձեռնտու պայմաններով (այդ մասին խոսել ենք վերում (էջ 24) բռնագրավել են փախած հույների առանձնատները: Բայց նրանք անկարող են դրանք բարվոք վիճակում պահել, ուստի նրանց սպասում է կործանում: Առանձնատներից լավագույնը զբաղեցնում էր Ռուսաստանի հյուպատոսը: Երբ քաղաքը անցավ ռուսների ձեռքը, հույները, մասամբ նաև հայերը, ի պատասխան թուրքերի կատարած ոճրագործությունների, կողոպտեցին նրանց տները: Իսկ երբ թուրքերը վերադարձան և տեսան իրենց կողոպտված տները, վրեժխնդրությամբ լցվեցին հույների ու հայերի նկատմամբ, և վերջիններս քանի դեռ զոհ չէին դարձել այդ վրեժխնդրությանը, փախան Տրապիզոնից, Սամսունից և ծովափնյա մյուս քաղաքներից: Եվ դա բացասական ազդեցություն ունեցավ այդ քաղաքների տնտեսական կյանքի վրա, քանի որ առևտուրն ու արտահանումը գերազանցապես հույների և հայերի ձեռքին էր:

Պարոն Դափյուսը և ես ողջունեցինք Բրիտանիայի հյուպատոս պարոն Նայթին, որը մեզ ընդունեց շատ սիրալիք: Նա բնակվում էր լեռնալանջի վրա՝ փոքրիկ գեղեցիկ տանը, դեպի քաղաք բացվող լայն տեսարանով և մի փոքրիկ կանաչապատ նախապարտեզով, որտեղ թռչուններ էին երգում. ես այնտեղ լսեցի սերինոսի ծանոթ ձայնը:

Միասին շրջեցինք քաղաքի հին մասում, դիտեցինք հիշարժան պարիսպները, որ շրջապատում էին հնագույն բնակավայրը: Այն գտնվում էր լեռան հարթ լանջին, զբաղեցնում էր մի քանի հարյուր մետր տարածություն, արևելյան և արևմտյան կողմերը զառիթափ լանջերով խոր ձորեր էին, իսկ հյուսիսում ծովն էր: Հարավում լեռնալանջի լայնքով կառուցված պարիսպներն այն դարձրել էին անմատչելի: Հավանաբար լեռնալանջի այս ձևն էր հունական նախկին քաղաքին տվել Տրապիզոն անունը: Երկու կողմերի ձորերի վրա կա-

ռուցված էին կամուրջներ:

Հին պարիսպների ներսում թուրքական թաղամասն էր, որտեղ ապրում էին բացառապես մահմեդականներ: Այն բնակեցվել էր 1461 թ., երբ թուրքերը վերցրել էին քաղաքը՝ Կոստանդնուպոլսի անկումից ութ տարի հետո: Անշուշտ թուրքերն ամմիջապես արտաքսել կամ բնաջնջել էին քրիստոնյա հույներին և տեղավորվել նրանց տներում: Ամբողջ բնակչության միայն մեկ երրորդն էր կարողացել մնալ տեղում, այն էլ գերազանցապես ցածր խավը:

Ի դեպ այս շրջանում մահմեդականները որոշակի ցեղային խտրականություն չէին ճանաչում: Լինչի վկայությամբ այս ամերին կային ամբողջական գյուղեր, որոնց մահմեդական բնակիչները բողոքում էին, որ իրենց օսմաններ են կոչում: Իհարկե, կասկածից վեր է նրանց հունական և քրիստոնեական ծագումը²: Հույները մինչև օրս հայտնի են իրենց աչքի զարմող աստվածաբանական ընդունակություններով, ինչպես Հունական կայսրության ժամանակաշրջանում, երբ նրանք եկեղեցիներին տալիս էին եպիսկոպոսներ, իսկ այսօր իսլամին՝ մոլլաներ: Սակայն հակառակ իրենց մահմեդական մոլեռանդության և քրիստոնեատյացության, դեռևս պահպանել էին քրիստոնեական ուրախ սովորույթներ, և սնահավատություններ: Երբ հիվանդանում էին, հայտնվում էր Աստվածամոր պատկերը, որ կախվում էր մահճակալի վերևում: Նրանք խմում էին արգելված գինին տոնական ճաշկերույթի զավաթից, որը պահպանվել էր և ամբողջ համայնքի կողմից դիտվում էր որպես սրբազան մասունք, առանց գիտակցելու, թե ինչու: Սա մնան է երդման հին խոսքերին, հմայիլներին և կախսրդանքներին, որոնք քրիստոնյա շատ ժողովուրդների մոտ մնացել են որպես վերապրուկ հին կրոնի և հին սնտիապաշտության:

Մենք դիտեցինք հին բերդի արևմտյան կողմը և կայսերական պալատը: Այն ատամնավոր բարձրաբերձ պարիսպներով ու աշտարակներով վեր էր խոյանում արևմտյան ձորեզրից, որն իր փարթամ բուսականությամբ մեր ոտքերի տակ էր, իսկ մենք կանգնած էինք կամուրջի վրա: Հեքիաթային խորհրդավորություն կար ստվերախիտ թավուտներում և մացառուտներում, որ հարուստ էին հարավի ծառատեսակներով՝ դափնու և մրտենու, դեպի վեր, ժայռապատերը ձգվող խաղողի և բաղնի ընձյուղներով: Միջնադարյան բերդի համար ընտրված էր կատարյալ տեղանք, և հասկանալի էր, թե ինչպես քաղաքն այդքան ժամանակ կարողացավ դիմադրել թուրքերի հարձակումներին: 1204 թ. Կոստանդնուպոլիսը խաչակիրների չորրորդ անհարկու արշավանքի ժամանակ ընկնում է, և տեղում ստեղծվում է լատինական մի թույլ կայսրություն, Ալեքսիոսը՝ Կոմենենյան կայսերական տան հետնորդը և ազգականը Վրաստանի Թրամար թագուհու, Տրապիզոնում հիմնադրում է կայսրություն: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ 60 տարի անց Կոստանդնուպոլսում կրկին

² H. T. B. Lynch. Armenien. London, 1901, h. II, էջ 11:

ստեղծվում է Հունական կայսրություն, Տրապիզոնի կայսրությունը պահպանում է իր անկախությունը, մինչև քաղաքի նվաճումը թուրքերի կողմից Մուհամեդ 2-րդի ժամանակ: Վերջին կայսրը, որպես գերի, տարվում է Եվրոպա, և քանի որ նա հրաժարվել էր ուրանալ քրիստոնեական հավատը, սպանվում է արքայազնի հետ միասին, որ հետևել էր հորը: Նրանց դիակները Կոստանդնուպոլսի դարպասների առջև նետում են շներին:

Ներքևում՝ ծովափին, պարիսպները զարմանալիորեն լավ էին պահպանվել: Քաղաքի այդ մասում կանգուն էր ամուր պատերով սնդուկաձև մի հին իջևանատուն, որ ժամանակին կառուցել էին ջենովացիները, որոնք, նախքան այս երկիրը թուրքերի կողմից նվաճվելը, իշխում էին Սև ծովի այս ափերի առևտրին և նույնիսկ սպառնում Տրապիզոնի անկախությանը: Այն փաստը, որ նրանք կարողացել էին քաղաքի կենտրոնում այսպիսի մի ամրոց կառուցել, պարզորոշ վկայում է նրանց ունեցած իշխանության մասին: Այդ ժամանակ Սև ծովի ափերը ծովահենների եռանդուն գործունեության ասպարեզն էին, ուստի առևտուրը կատարվում էր զինված պաշտպանությամբ:

Երեկոյան խարիսխ բարձրացրինք և ճանապարհը շարունակեցինք դեպի Բաթում: Ափից երկրի խորքերն էին ձգվում լեռնաշղթաների շարքերը: Արևելքում կապույտ լեռներն ավելի բարձր էին, ձյունն սպիտակ գագաթներն անընդհատ փայլվելու էին արևելքի մուգ երկնքում, ուր երկրի ստվերների կապտամանուշակագույն սեզմենտներն ավելի ու ավելի էին բարձրանում, և մութը թանձրանում էր մեր շուրջը: Առկայծող բազմաթիվ աշխարհներով լեցուն մուգ կապույտ երկնքի ներքո ճողվում էր մեր նավը Սև ծովի ջրերում և ճանապարհի հարթում զիշերվա միջով դեպի Այիա, դեպի մառախլապատ արշալույսները, ...ոկիոր, դեպի Կողքիս:

III.

ԲԱԹՈՒՄԻՑ ԴԵՊԻ ԹԻՖԼԻՍ

Առավոտյան ժամը 8.30-ին մոտեցանք Բաթումի նավակայանին: Քաղաքը մեզ էր ժպտում արևի առկայծող շողերի միջից՝ շրջապատված կանաչ անտառապատ բլուրներով ու լեռներով: Մենք կանգնած էինք Խորհրդային Հանրապետությունների Միության դարպասների առջև:

Նախ անցկացվեց նավի անձնակազմի բժշկական քննություն: Նավ բարձրացավ մի ռուս բժիշկ՝ սանիտարական սպիտակ հագուստով, ռուսական բարձրաճիտ կոշիկներով, խորհրդային սպիտակ վերնաշապիկով ու գոտիով: Նա շարունակ շապիկը ձգում էր գոտու տակ՝ ուղղելով մեջքը և դուրս ցցելով կուրծքը: Նավի անձնակազմը շարվեց տախտակամածին, իսկ բժիշկը ետ ու

առաջ քայելով ու շապիկը ձգելով հաշվում էր մարդկանց: Երկու հոգի բացակայում էին. մեկը եկավ մեքենայական բաժնից, ի վերջո հայտնվեց նաև մյուսը, և շարքն ամբողջացավ: Բծիշկը մոտենում էր յուրաքանչյուրին, դիտում՝ համոզվելու համար՝ չկա՞ն վարակիչ հիվանդությունների նշաններ: Ամեն ինչ կարգին էր, և մարդիկ կարող էին հեռանալ: Նավի անձնակազմն այդ մույն նավով պետք է անմիջապես վերադառնար, ուստի ժամանակ խողո այդ արարողությունը բոլորովին աննպաստակ էր: Իսկ մենք՝ ուղևորներս, որ պիտի էինք դուրս գալու և կարող էինք վարակ տարածել, քննության չենթարկվեցինք: Փոխարենը մեզ բաժին ընկավ անձնագրերի ձանձրալի ստուգումը: Վերջապես այդ ձևակերպությունն էլ հաղթահարվեց: Նավ բարձրացավ բազմամարդ մի պատգամավորություն՝ մեր հանձնախմբին տարրեր կառավարությունների անունից ողջունելու: Այստեղ էին տեղի՝ Աջարիայի Հանրապետության կառավարությունը, Վրաստանի Հանրապետության կառավարությունը, որին պատկանում էր այս ինքնավար հանրապետությունը, այստեղ էր Անդրկովկասի Դաշնակցային Հանրապետությունների կառավարությունը, որին պատկանում էր Վրաստանը և վերջապես այստեղ էր Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության Մոսկվայի կառավարությունը, որին պատկանում էր Դաշնությունը: Մենք գտնվում էինք այդ բոլոր կառավարությունների բարեհաճ ուշադրության կենտրոնում, իսկ դա վստահություն էր ներշնչում: Բացի այդ մեզ ողջունեց նաև ամերիկյան «Մերձարևելյան միջազգայնագիտություն» կազմակերպության մի ներկայացուցիչ և հյուրընկալորեն բնակարան առաջարկեց այդ կազմակերպության տանը: Մեզ հայտնեցին նաև, որ Անդրկովկասյան հանրապետությունների կառավարությունը ուղարկել է երկաթուղային մի վագոն, որը մեր տրամադրության տակ կլինի Վրաստանում և Հայաստանում մեր ճանապարհորդության ողջ ընթացքում: Մենք ընտրեցինք վագոն-բնակարանը, ուղեցեցինք իրերով անմիջապես այնտեղ գնալ և տեղավորվելուց հետո դուրս գալ քաղաքը դիտելու: Գնացքը Թիֆլիս էր մեկնելու կեսօրից հետո, ժամը 6-ին: Մենք պիտի դուրս եկանք, ուր հավաքված բազմությունը ցանկանում էր տեսնել նշանավոր եկվորներին: Այնտեղ կային լուսանկարիչներ և մույնիսկ մի կինեմատոգրաֆիստ, որ անընդհատ նկարահանում էր՝ մինչև մակույկից դուրս գալը և ավտոմեքենաները նստելը: Մինչ այս պահը արտառոց ոչինչ չկար, որ զգացներ մեր՝ աշխարհի մի նոր մասում գտնվելը:

Երկաթուղային կայարանի հրապարակում մեզ դիմավորեց Անդրկովկասի կառավարության պատվիրակ հայազգի Նարիման Տեր-Ղազարյանը, որը մեր ուղեկիցն ու օգնականն էր լինելու կովկասյան հանրապետություններում մեր ճանապարհորդության ընթացքում: Նապոլեոն Երրորդի հետ ունեցած մմանության համար հետագայում նրան անվանեցինք Նապոլեոն: Այդպես դյուրին էր հիշել:

Նարիման Տեր-Ղազարյանը մեր վագոնի մեծ սրահում ռուսերենով ար-

տասանեց մի բարեկիրթ, կարճ ճառ՝ իյւ և Անդրկովկասյան համրապետությունների կառավարությունների անունից սրտամշող խոսքով մեզ: Շատ ճառեր հնչեցին, որտեղ մենք, հատկապես նվաստ, ջերմ բառերով դրվատվեցինք որպես խորհրդային համրապետությունների բարեկամ ու բարերար: Բոլոր ելույթներում արծածվում էր այն միտքը, որ մեզանից շատ բան էր ակնկալվում: Սարսափելի էր լսել այդքան սպասելիքների մասին: Ես անզերեմ մի քանի բառով պատասխանեցի (կապիտան Քվիսլինգը թարգմանեց ռուսերեն), որ մենք եկել ենք բարի կամքով՝ հայ փախստականների և հայ ժողովրդի համար անելու ինչ հնարավոր է, սակայն մեզ սպասում են շատ դժվարություններ, և դեռ հայտնի չէ՝ կկարողանա՞նք ինչ-որ բան անել:

Վազոնը հարմարավետ էր ու ընդարձակ և ըստ ռուսական շինարարական ոճի ուներ մի մեծ սրահ և ննջարանային մաս: Մենք տեղավորվեցինք այնտեղ, ինչպես մեր սեփական տանը: Անհրաժեշտ էր կարգավորել քաղաքը դիտելու համար մեյուրոնեցած կարճ ժամանակը, քանի որ ժամը 1-ին Բաթումի կառավարությունը մեզ ճաշի էր հրավիրել: Ընկերներս մեր եռանդուն բուսաբան Ժ. Կարլի առաջնորդությամբ մեկնեցին քաղաքից դուրս՝ բուսաբանական այգի: Այն հայտնի է իր հարստությամբ ու մերձարևադարձային բույսերի ու ծառերի առատությամբ, որ աճում են խոնավ, տաք կլիմայի պայմաններում: Իսկ ես այցելեցի տեղի կառավարության ներկայացուցչին: Կար մի բան, որ անպայման ուզում էի տեսնել Բաթումում. դա նավթամուղն էր, որով նավթ էր հոսում Բաքվից Սև ծով՝ ցամաքով անցնելով բավականին տարածություն: Ավտոմեքենայով մեկնեցինք նավթամուղի վերջին կայանը: Ճանապարհն անցնում էր տնկարաններով շրջապատված թեյի մի մեծ գործարանի մոտով, որ կառուցել էր ցարը, իսկ այժմ շահագործվում էր պետության կողմից: Բացի այդ, տնկարաններից շրջակայքում կային թեյի բազմաթիվ մասնավոր տնկարաններ: Բույրների ստորոտները, որ անմալաստ էին եզիպտացորենի և հացահատիկի մշակման համար, նույնպես պատած էին թեյի տնկիներով: Թեյի մշակումը ձեռնտու է, սակայն այստեղի թեյն այնքան էլ լավ չէ և պակաս բուրավետ է, բայց 10 տոկոս Ցեյլոնի թեյ խառնելուց հետո դառնում է վերջինիս նման գնալու: Այստեղ աճեցնում են նաև մարինգ, մանդարին, մեծ քանակությամբ ծխախոտ, հնդեղեգ, եզիպտացորեն, կորեկ, կարծես նաև բրնձի մի տեսակ, որի ցանքսը ջրի մեջ չի կատարվում, և նրա մշակումը չի խանգարում դղերոցքի դեմ պայքարին:

Մեր առջև գետնին շարված էին բազմաթիվ մեծ տակառներ: Մենք կանգ առանք: Գրասենյակում ողջունեցինք գլխավոր ինժեներին և նրա ուղեկցությամբ անցնելով շենքերի և բաքերի միջով, երկաթուղային ռելսերի վրայով դուրս եկանք քաղաք:

Ահա և նավթամուղը, այն յուրօրինակ զարկերակը, որ 1906 թվականից՝ իր ավարտից ի վեր, էներգիա և լույս է տալիս Եվրոպային: Նա նման է սովոր-

րական մի ջրմուղի: Գալիս է երկրի հեռավոր լեռնային շրջաններից, անցնում հարթավայրով բարդիների ծառուղու ուղեկցությամբ: Երկաթյա խողովակի տրամագիծը մոտ 20 սմ էր: Ինժեների տվյալներով նավթամուղը տարեկան քերում է 10 միլիոն փութ (164 միլիոն կգ կամ 164000 տոննա) նավթ. նա ասաց նաև, որ խողովակաշարը տարեկան կարող է տալ 30 միլիոն փութ (492 միլիոն կգ) նավթ: Ըստ Բեդեքերի ուղեցույցի պատերազմից առաջ նավթամուղի միջով հոսել է տարեկան 70 միլիոն փութ նավթ: Անշուշտ կողմերից մեկում պետք է փնտրել քյուրիմացությունը:

Նավթամուղն իր ամբողջ ճանապարհն անցնում է երկաթուղուն զուգահեռ, ունի մոտ 900 կմ երկարություն: Սկիզբ առնելով Կասպից ծովից, որի մակերեսը 26 կմ ցածր է ծովի մակերևույթից, բարձրանում է մինչև 950 մ, որպեսզի հետո իջնի Սև ծով: Նավթն առաջ է մղվում խողովակաշարի մոտ տեղակայված մի շարք պոմպակայանների միջոցով: Խողովակներով հոսում է միայն մաքուր նավթ: Չգտված նավթը հոսում է շատ դանդաղ և կարող է շատ արագ կեղտոտել և խցանել խողովակները: Այստեղ՝ նավթամուղի վերջնամասում, նավթը լցվում է մեծ բաքերի մեջ: Բացի այդ, ամեն օր Բաթում են ժամանում մեծ ցիստեռներից կազմված գնացքներ՝ բեռնված անմշակ և այլ կարգի նավթով, որը այստեղ վերամշակելուց և զտելուց հետո լցնում են տարաները: Նավթի տարբեր տեսակներ, որոնց ընդհանուր քիվը 20 է, հատուկ խողովակաշարով մղվում է նավահանգիստ, այնտեղից էլ կաշեփողոթակներով հասցվում է շոգենավի վրա տեղակայված բաքերը, որոնք շատ արագ լցվում են:

Ինժեներն ասաց, որ այժմ Բաքվից ավելի շատ նավթ են ստանում, քան պատերազմից առաջ: Իմ այն առարկությանը, թե անցյալ տարվա արտադրանքը հազիվ է հասել նախորդի կեսին, նա պատասխանեց, որ նավթի քանակությունը անցյալ տարվանից սկսած կրկնապատկվել է նոր հորատանցքերի շնորհիվ: Այլ տեղերից ևս ինձ հավաստիացրին, որ իսկապես նավթի արդյունահանումը որոշակի միտում ունի հասնելու նախապատերազմյան միջինին: Այնինչ վիճակագրական վերջին տվյալները ցույց են տալիս, որ ներկայիս ընդհանուր արտադրանքը կազմում է նախապատերազմյան արտադրանքի 90 տոկոսը:

Անցած անսովոր ցուրտ ձմռանը այս խոնավ կլիմայի պայմաններում այնքան ձյուն էր տեղացել, որ նավթի մեծ բաքերի ծածկերը ծովել էին ձյան ծանրության տակ: Չվերանորոգված՝ դրանք նման էին ծռնված թիթեղյա տակառների:

Ժամը 1-ին, ավելի ճիշտ՝ փոքր-ինչ ուշ, երջանիկ երկրի, ուր ժամանակը չի շտապում, հին ու բարի սովորությամբ սկսվեց տոնական ճաշկերույթը՝ իսկական ռուսական սպասքով: Սկզբում մատուցվեց սառը խորտիկ անմահական ձկնկիթի առատությամբ. ծխացրած թափառածկով և այլ համեղ ու տեստներով, ինչպես նաև վոդկա, ապա՝ եփած թափառ, թոչնեղեն ու շատ այլ

կերակուրներ, կովկասյան արևահամ գինի: Չնայած խորհրդային հանրապետություններում ոգելից խմիչքների արգելքին՝ Անդրկովկասում և նույնիսկ այստեղ մահմեդականների շրջանում սովորաբար գինի են խմում: Մոսկվայի խորհրդային կառավարությունը այլևս վերացրել էր օդու արտադրության և վաճառքի արգելքը՝ դարձնելով այն պետական մենաշնորհ, ինչպես պատերազմից առաջ էր: Այժմ ամեն տեղ վաճառվում էր օդի, որից պետական դրամարկը մշտական եկամուտ էր ստանում, իսկ ժողովրդի օգուտը չնչին էր:

Տեղի հանրապետության բարեհամբույր նախագահն ինձ սեղանի մոտ հրավիրեց: Նա սահուն խոսում էր ֆրանսերեն ու լավ գրուցակից էր: Ինչպես տեղացիներից շատերը, նա նույնպես մահմեդական էր: Նախագահը բացման խոսք ասաց՝ նոր բարեմադրություններով և ջերմ բառերով ներկայացնելով այն ամենը, ինչ ակնկալվում էր մեր այցից անդրկովկասյան հանրապետություններում: Այնուհետև ճառերի տարափ տեղացի մեծ մասամբ ռուսերեն: Ափսոսում էի, որ ծավալված այս պերճախոսությանը հաղորդակցվել կարող եմ միայն թարգմանության միջոցով: Հանրահայտ կովկասյան հյուրասիրության մեր առաջին փորձառությունն էր:

Նախաճաշից հետո վերադարձանք երկաթուղային մեր վագոնը: Իմ կուպեում նստած աշխատում էի, երբ ներս մտավ ծառայողը և մի տիկնոջ անունից ինձ հանձնեց հիասքանչ վարդերի մի ծաղկեփունջ: Ուզում էի դուրս գալ շնորհակալություն հայտնելու: Ծառայողն ասաց, որ տիկինը անմիջապես հեռացել է, և ես չեմ կարող հասնել նրան: Դրսում ես տեսա կապույտ հագուստով վայելչակազմ մի տիկնոջ՝ քիկունքից, որ հեռանում էր ընդարձակ հրապարակով՝ առանց շրջվելու: Նրա անունն այդպես էլ չիմացա: Տիկինը, փոխանցելով ծաղիկները, խնդրել էր ողջունել ինձ և ասել, որ կարդացել է իմ գիրքը: Հրաշալի վարդերը բավականին ժամանակ զարդարեցին իմ աշխատանքային անկյունը: Թող ինձ թույլ տրվի այս տողերով արտահայտել իմ ամենախորհիմ շնորհակալությունը գեղեցիկ անծանոթուհուն:

Քաթունը և ամբողջ այս երկիրը հարյուրամյակներ շարունակ եղել է քրիստոնեական և հպատակվել է Վրաստանին, երբ այն թագավորություն էր: Ամենուրեք պահպանվել են այդ ժամանակները հիշեցնող շինությունների ավերակներ: Քաղաքից մի քանի կմ հեռավորության վրա գտնվում է ավերակների մի կույտ, որ կոչվում է «Չամբկ Տամարի», այսինքն՝ «Թամարի բերդ», որի կառուցումը վերագրվում է Վրաստանի մեծ թագուհուն: Շատ են հին հեղեցիների ավերակները: 16-րդ դ. երկիրը նվաճեցին թուրքերը և պահեցին մինչև 1873 թ., երբ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Կարսի ամբողջ մարզի հետ այն ևս անցավ Ռուսաստանին: Թուրքական տիրապետության 300 տարիների ընթացքում քրիստոնյա բնակիչները, մասամբ բռնի, ընդունել են մահմեդականություն, իսկ քրիստոնեական եկեղեցիները վերածվել են մզկիթների: Մի այդպիսի մզկիթ մեր դիմացն էր, կայարանամերձ հրապարա-

կում: Մեզ՝ անհավատներին, թույլատրվում էր մտնել այնտեղ միայն մեր կեղ-տոտ ոտքերին մուծակներ հագած: Հրապարակի՝ դեպի ծովը մայրող մասում կային պատվարներով ու խրամատներով ամրություններ, ուր չէր թույլատրվում մտնել ո՛չ մուծակներով, ո՛չ էլ առանց մուծակների:

Քրիստոնեական եկեղեցիները մզկիթների վերածելու գործում կա միայն մի դժվարություն: Եկեղեցիները ուղղված են դեպի ծագող և մայր մտնող արևը, իսկ մզկիթները դեպի Մեքքա, որ գտնվում է այստեղից հարավ: Հարցը լուծվել է հատակի թանկարժեք գորգերը լայնությամբ՝ հյուսիսից-հարավ փռելով: Տեղացիներն այնքան էին մոռացել իրենց հին սովորությունները, որ երբ 1878 թ. կրկին քրիստոնյա իշխանության տիրապետության տակ անցան, չհաշտվեցին քրիստոնյաների հետ: Բաթումը, կրելով թուրքական հսրյուրամյակների տիրապետության կործանարար դրոշմը, ռուսական իշխանության 40 տարիների ընթացքում դարձել էր եվրոպական տիպի նավահանգստային քաղաք: 1906 թ. կառուցվում է ռուսական մի եկեղեցի: Փողոցներում շատ բան այլևս չէր հիշեցնում Արևելքի կամ իսլամի մասին, չկային սև քողերի մեջ կանացի կերպարանք հիշեցնող ուրվականներ: Դրսում նրանք հիշեցնում էին ռուս կանանց՝ կիրակնօրյա նրբագեղ արդուզարդով: Այք էր շոյում տղամարդկանց հետ նրանց ազատ ու անբռնազրոս վարվելակերպը, ի հակադրություն այն բոլոր գաղտնածածուկ արարքների, որ հանդիպեցինք մեր անցած թուրքական նավահանգիստներում:

Քաղաքում շրջելուց հետո նրա մասին հիշարժան շատ բան չեմ կարող ասել: Սոսկ այն, որ նազելիորեն փռված է ծովի ափին, մի բարեբեր հարթավայրում, ունի նավթային նավահանգիստ՝ պաշտպանված երկար ծովապատնեշով: Ցամաքից հարթավայրը եզերված է միմյանց հաջորդող կանաչապատ բարձրություններով, իսկ ավելի հեռվում կապույտ լեռներ են: Բուսածածկը տարվա բոլոր եղանակներին բացառիկ հարուստ է: Բաթումում տարեկան տեղումների քանակը մոտ 2,37 մ է, այսինքն այնքան, որքան Նորվեգիայի լեռնային շրջաններում: Օգոստոսի միջին ջերմաստիճանը 23,3° C, ծմեղը համեմատաբար տաք է, հունվարի միջին ջերմաստիճանը 6° C, այսինքն մի քանի աստիճան ավելի տաք, քան ապրիլին Օսլոյում:

Խոնավ, մեղմ կլիմայի պայմաններում փարթամորեն աճում է մերձարևադարձային բուսականությունը: Կաղնու և հաճարի հսրուստ անտառներ, կենու, դափնու, ազնիվ շագանակենու, ընկուզենու, մոշենու, տոսախի, կղբու ծառեր, արանքում՝ խաղողի, բաղեղի, ցախկեռասի թփեր: Անտառի հողաշերտը մույնպես ծածկված է խիտ բուսականությամբ՝ մրտավարդի, լեռնավարդի, փշարմավի, ընկուզենու, կամելիայի, բարձրաբուն ձարխտոտի և շատ այլ բույսերի թփերով, իսկ բացատներում, ուր մայր է մտնում արևը, աճում են հիասքանչ ծաղիկներ:

Հարթավայրերում կաղամախիների, թթենիների, ակացիաների, սոսինե-

րի ու այլ սաղարթախիտ ծառերի հետ աճում են նաև մշտադալար նոճիներ, կորիներ, վիշապաժառեր, նշենիներ, կամելիաներ, մայրիներ, դրախտանոճիներ ու արմավենիներ: Ճահճուտներում աչքի են զարնում էվկալիպտների դեղին բները: Այստեղ քեզ զգում են կարծեցյալ այն երկրում, ուր եղել է դրախտի հրաշագեղ պարտեզն ու մարդկության օրրանը: Այստեղ ևս առկա է չար օձը. այս ճահճոտ երկիրը, որ կարիք ունի չորացման, հաճախ է մուտք գործում դռերից:

Երկաթուղային կայարանից վեր, պուրակի երկու կողմում, կանգնած էին բարձրաբուն, հովիարածև սաղարթապսակով արմավենիներ: Նրանք զգզված տեսք ունեին՝ զագաթներին մի քանի շագանակագույն չոր տերևներ: Անցած ձմեռ, որ մեզ մոտ՝ հյուսիս-արևմտյան Եվրոպայում, անսովոր մեղմ էր, այստեղ այնքան ուժեղ ցրտեր են եղել, որոնց մնացել էին հիշում տեղացիները: Դրանց հետևանքով ամողորձաբար ոչնչացել են արմավենու տերևները, և ընդհանրապես ցրտերը մեծ վնաս են պատճառել բուսականությանը, հատկապես տուժել են էվկալիպտները և փշատերև ծառերը, որ ահա գորշ տեսքով կանգնած են այնտեղ: Ինչպես ասացինք վերևում, տեղացել է նաև մեծ քանակությամբ ձյուն:

Ջայլում էի դեպի արմավենիների ծառուղին և մտածում, որ վերջիններս որպես դեկորատիվ ծառեր, անշուշտ, շատ ավելի դիմացկուն են, քան սաղարթախիտ կամաչ ծառերը: Բայց այն տեսքով, ինչպես տեսա նրանց, կարելի է կարծել, որ ոչ: Բարձր բնի վերևում զգզված գագաթներով նրանք մնան էին երկար կոթերով հին ավելների: Նույնիսկ առողջ վիճակում՝ հովիարածև տերևներով կատարները կապույտ երկինք մխրճած, հիշեցնում էին օազիսներ անապատներում, պսպակ հողի վրա, արևադարձային բարկ արևի տակ՝ անպաշտպան նրա այրող ճառագայթներից: Որքա՞ն ախորժելի ու թարմաշունչ է սոսիների, ֆիսկիների կամ լորենիների ծառուղին՝ կենսունակ սաղարթների զովացուցիչ ստվերով:

Ճարտարապետության և ոճի տեսակետից, սակայն, իրավիճակն այլ է: Սաղարթախիտ ծառերն իրենց անորոշ, կլորավուն ձևերով ճարտարապետական չեն ու չեն համապատասխանում քարե կառույցների ուղղահայաց ու հորիզոնական գծերին: Սաղարթավոր ծառերի մեջ առավել ճարտարապետական են բարդիները՝ իրենց անսովոր սլացիկությամբ, իսկ դրանցից առավել չոր, ճյուղսզուրկ արմավենիներն են: Նրանք հիշեցնում են Արևելքին բնորոշ խոյակներով սյունաշարեր, չնայած իրենք ի վիճակի չեն որևէ բան կրել: Հիշենք արևելյան և հունական մարմարյա տաճարները բոլորող արմավենիները փոքր-ինչ խիստ ու անհաճո ոճ: Նավթային այս մավախանգստում, սակայն, չկային տաճարներ:

«Ներեցեք, դուք դուրսը Ն. Ե՞ք»: Իմ առաջ կանգնած էին արևահար, խարտոյաշ երկու երիտասարդ, տիպիկ գերմանական դիմագծերով ու ծայրա-

հեղ տարօրինակ հագուստներով՝ թիրոլյան տարազի ու լողագզեստի մի համադրություն՝ բաց կրծքերով, լայն, գույնզգույն օձիքներով վերնաշապիկներ ու անհավանական կարճ, լայն տաբատներ, որոնք ծածկում էին միայն ազդրերի կեսը, մերկ ծնկներով, երկար գուլպաներով և մարզակոշիկներով: Ուսներից կախված էին մի հեռադիտակ՝ իր փոկով, ու մի լուսանկարչական ապարատ:

«Հրաշալի է: Դարելի՞ է ինքնագիր խնդրել»: Նրանք ինձ մեկնեցին իրենց ծոցատետրերը: Ես ստորագրեցի: Երիտասարդները Սիրիայից եկել էին ոտքով և մտադիր էին շարունակել ճանապարհը դեպի արևելք՝ Միջին Ասիա: Ինչքան հասկացա, նրանց հանդերձանքն այն էր, ինչ կար վրամերը, փող չունեին և, որ ամենակարևորն էր, առանց անհրաժեշտ անձնագրերի ու անցաթղթերի էին: Առեղծված էր. ինչպե՞ս էին նրանք հաղթահարելու ճանապարհը, բայց և փաստ էր, որ դա նրանց հաջողվել էր մինչև այստեղ, իսկ տղաները առողջ տեսք ունեին:

Ես շարունակեցի ճանապարհս: Փողոցի վերջում ծովի ափին կար մի գեղեցիկ զբոսայգի՝ հարուստ բուսականությամբ, իսկ մեջտեղում՝ մի գողտրիկ լճակ: Վերադարձին մեր երկու գերմանացիները կրկնակոխ հետևում էին մեզ՝ խնդրելով թույլ տալ լուսանկարել: Նրանք հավաստիացնում էին, որ մեզ այս օտար երկրում այսպես անսպասելի հանդիպելը կարևոր իրադարձություն է իրենց համար: Նրանք նոր էին Բաթում հասել, փողոցում տեսել և անմիջապես ճանաչել էին ինձ: Լուսանկարելուց հետո տղաները ուրախ հրաժեշտ տվեցին՝ իրենց հետ տանելով մեր լավագույն բարենադրությունները: Իսկ թե ինչ եղան հետո, անհայտ է:

Հետմիջօրեին թեյի էինք հրավիրված «Մերձարևելյան նպաստամատույց» ամերիկյան այդ մեծ կազմակերպությունում, որ երկար տարիներ շարունակ ծավալում է ակնառու գործունեություն ի նպաստ Փոքր Ասիայի ու Ռուսահայաստանի հայերի: Նրա մանկատներում ապաստանել ու խնամվում են հազարավոր ծնողազուրկ հայ երեխաներ: Այն բոլոր քաղաքներում՝ Թիֆլիս, Լենինական (Ալեքսանդրապոլ), Երևան, ուր ժամանելու էինք, կազմակերպությունն իր տները դնում էր մեր տրամադրության տակ, իսկ նրա անդամները պատրաստ էին ցանկացած ժամանակ կոնկրետ գործով, խորհրդով, լուսաբանությամբ, ավտոմեքենայով, ամեն կերպ օգտակար լինել մեզ: Այստեղ հանդիպեցինք անգլոսի օրիորդ Քոյին, որ վաղուց մեզ էր սպասում: Նա Հայաստան էր մեկնել լորդ Մայրս Ֆունդի հանձնարարությամբ և այժմ պատրաստվում էր Անգլիայում ու Ամերիկայում դասախոսություններ կարդալ ի նպաստ հայ փախստականների համար ստանձնած մեր աշխատանքի: Նա ոգևորված էր խոսում Հայաստանի մասին և խոր համակրանքով էր լցված բարեխիղճ ու աշխատասեր հայ ժողովրդի հանդեպ, որ անասելի դաժան ժամանակ էր անցկացրել:

Ժամը 6-ին մեր գնացքը շարժվեց: Կայարանում հրաժեշտի համար մեծ

բազմություն էր հավաքվել՝ Բաթումի բարեհամբույր նախագահի գլխավորությամբ:

ՎՐԱՄՏԱՆՈՒՄ

Երկաթուղին ձգվում էր ծովափով դեպի հյուսիս: Բնաշխարհի մի գեղեցիկ օրինակ: Երկնքի լուսավոր կամարով պարուրված կապույտ ծով, որի եզերքին իջնում էր արևը: Ափամերձ հարթությունից դեպի երկնքի խոր կապույտն էին ձգվում կանաչ անտառապատ լեռնալանջեր: Ծառերի սաղարթաշատ կատարները ցած էին խոնարհված, իսկ թավուտներում մթին էին տալիս թանձր ստվերներ: Անտառի հյութալի կանաչով պատած հողաշերտ, թփերով և այլ տեսակի բույսերով անանցանելի դարձած մի վայրիություն, բարձրաբերձ ծառաբներ՝ մինչև սաղարթածածկը փաթաթված բույսերով, որ կախված էին ճյուղերի ծաղկաշղթաներից:

Սակայն մահվան մոայլ շունչն այս ու այնտեղ խախտել էր հովվերգությունը, դրանք սլացիկ էվկալիպտներն ու փշատերև ծառերն էին, որ վնասվել էին անցած ժամանակներից սառնամանիքից:

Մերթնդներթ երևում էին թեյի տնկարաններ, որոնք տարածված էին դարավանդներում, իսկ ներքևում՝ հարթավայրում, հնդեղեգի բարձր մացառուտներ էին: Ճահճոտ եղեգնուտներից մեզ էր հասնում եղեգնահավի գրնգուն երգը, իսկ անտառի խորքից՝ սոխակի: Ճահճուտներից երբեմն-երբեմն լսվում էր պնդերես գորտերի կռկռոցը:

Կայարաններում, որտեղով անցնում էինք, հավաքված էին բաթումցիների զվարթ խմբեր, որ վերադառնում էին իրենց կիրակնօրյա գրոսանքից: Ամառային թեթև հագուստներով գեղեցիկ կանայք վետվետում էին կանաչախիտ տերևների հովանու տակ՝ բարի ճանապարհ մաղթելով ուղևորներին: Սա արդեն մահմեդական կանանց մեկուսացված կյանքը չէր: Ամառն ու կայտառ կենսասիրությունը գեղվել էին մեր մեջ բնության ճոխ առատության եղջյուրից:

Հեռանալով ափից՝ դուրս եկանք մի ընդարձակ հարթավայր, ուր անտառը տեղի էր տվել, իսկ հողը ծածկված էր ձարխոտով ու ցածր թփերով: Մարդու ոչ մի հետք, հողի մշակման ոչ մի փորձ: Սակայն ինչքան երևում էր գնացքի պատուհանից, պետք է որ այս ամբողջ հարթավայրը մշակովի լիներ, և հազարավոր փախստականներ տեղ կխնդրեին այստեղ, եթե նույնիսկ հողը մի քիչ ավազուտ և ուժասպառ լիներ: Պատկերացրեք, հազարավոր երջանիկներ տներ կունենային այստեղ, եթե հնարավորություն ընձեռվեր նրանց՝ հողը խաղաղ մշակելու:

Սև ծովի վրա մայր էր մտնում արևը, իսկ հեռու հյուսիսում կապույտ լեռների շարք էր՝ սպիտակ գագաթները երկինք մխրճած: Ահա Կովկասը, ուր շղդ-

թայված է մարդկային ոգու հսկան, որ աստվածներից գողացավ կրակը: Արծիվները պոկոտում են նրա փորտոտիքը. ոգու մշտնջենական պայքար ընդդեմ երկրային կապանքների:

Մտնում ենք Ռիոն գետի ընդարձակ հովիտը, որ հնում կոչվում էր Փասիս և հոսում էր բարեբեր Կողքիսով՝ արշալույսների երկրով, ուր փախավ առասպելական խոյը ու ափին գոհ դարձավ արևածագի կրակներին: Նրա ոսկյա գեղմը կախված էր գիշերային երկնքի ծառից ու պահպանվում էր նախանձախնդրության վիշապի կողմից: Արգոնավորդները, կատարելով անվեներ մի ճանապարհորդություն, հասան այստեղ ու նավարկեցին Փասիս գետն ի վեր դեպի Կողքիսի արևի աստված Էլեթոսը: Այնտեղ անտառում արևի հերոս Յաստոնը հանդիպում է թագավորի գեղեցիկ դստերը՝ կախարդուհի Մեդեային: Նրա օգնությամբ Յաստոն սանձահարում է կրակ ժայթքող պղնձե ցուլին, ցանում է վիշապի սերմը, սպանում վիշապին, ցրում խավարը ու վերցնում գեղմը:

Բերրի, կանաչ երկիր՝ փարթամ բուսականությամբ, անձրև ներով առատ: Սակայն դաշտավայրը ճահճոտ է ու քիչ դրենաժված, որն էլ անբարենպաստ է առողջության համար, դռնբռնող բուն է: Հիպոկրատը իր ժամանակին նկարագրել է այս կողմերի խոնավությունն ու շոգը: Շարունակում ենք մեր ճանապարհը: Մենք նույնպես մեր առաջ նպատակ ենք դրել սպանել նախանձ վիշապին, ձեռք բերել ոսկե գեղմը՝ ժողովուրդների բարեկամությունը: Սակայն մեզ այստեղ չի սպասում կախարդուհի, որ օգնի սանձահարելու կրակ ժայթքող ցուլին: Մութ գիշեր էր: Ճանապարհը անտառի ու մշակված հարթավայրի միջով, Ռիոնի ընդարձակ հովտով տանում էր Իմերեթ: Վերջինս հայտնի էր իր փարթամ գեղեցկությամբ, վարդերով ու սևաշյա գեղեցկուհիներով: Այդ բոլոր գեղեցկությունները, սակայն, սուզված էին գիշերվա մեջ, լեռների ուրվագծերն էին միայն նշմարվում աստղազարդ երկնականմարի ներքո: Այստեղ, Իմերեթի սահմաններից ներս, Զուբայիս հին մայրաքաղաքն էր:

Առավոտյան (15-ը հունիսի) բացեցի պատուհանիս վարագույրը: Ինչպիսի՜ տեսարան: Հյուսիսում կապույտ լեռների հուժկու պատնեշ էր՝ սպիտակ գագաթներին արևով լուսավորված ամպերի դեզեր: Թվում էր՝ այստեղ՝ երկու աշխարհամասերի սահմանում, հսկաները երկրակեղևից մի կտոր են պոկել՝ Օլիմպիոս արշավելու համար: Այս հսկա լեռները Ասիայի դարպասներն են մասնատված Եվրոպայի առաջ: Այս պատնեշին փշովել են ժողովուրդների գաղթեր՝ իրենց հետքը թողնելով պատմության հարափոփոխ ժամանակներում:

Մենք անցանք երկաթուղու ամենաբարձր կետով՝ Սուրամի լեռնաշղթայով, որ ջրբաժան է Ռիոն և Կուր գետերի, արևմուտքում՝ Իմերեթի, իսկ արևելքում՝ Զարթլիի միջև:

Այժմ արդեն երկաթուղին ձգվում էր Կուրի ընդարձակ հովտով, որը հյուսիսից եզերված է Կովկասյան հզոր լեռնաշղթայով: Ամենաբարձրում, ամպե-

րի մեջ կուրացուցիչ սպիտակությամբ փայլում էր Մղինվարի կամ Կազբեկ հրաբխային լեռան առցաղաշտը, ավելի քան 5000 մ բարձրության վրա: Իսկ դեպի հարավ, մինչև Հայկական լեռնաշխարհ, ձգվում էին Փոքր Կովկասի լեռնաշղթաները: Գետի դեղնաշագանակագույն ջրերը ժապավենաձև հոսում էին նեղ, երկար, տափարակ հովտով, գետ, որին, ինչպես վկայում է առասպելը, միշտ կծգտես, եթե խմես նրա ջրից: Հլու-հնազանդ հոսում է բարերար փերով, իսկ ձնհալի ժամանակ դուրս է գալիս փերից, քանդում կամուրջներ ու կանգնեցնում երթևեկությունը:

Կուրը Կովկասի չորս գետերից ամենամեծն է, ունի ավելի քան 1000 կմ երկարություն: Ի տարբերություն մյուսների, Կուրը սկիզբ է առնում ոչ թե Մեծ Կովկասից, այլ հարավ-արևմուտքից, Կարսից մոտ 25 կմ արևմուտք գտնվող մի բարձրավանդակից, որ ծովի մակերևույթից բարձր է ավելի քան 2500 մ: Հաստատուն մի աղեղով նա իր հունը փորել է լեռների միջով, նախ դեպի հյուսիս, ապա հյուսիս-արևելք՝ մինչև այստեղ, այնուհետև հարթ, նեղ հովտով դեպի արևելք՝ հարավ-արևելքում հոսելով Թիֆլիսի միջով: Կասպից ծով հասնելուց առաջ Կուրը հոսում է Աղրբեջանի ընդարձակ հարթավայրով, աջից իր մեջ ընդունելով Հայաստանից եկող Արաքս մեծ գետը: Հույներն անվանում էին Կյուրոս (լատիներեն cyrus)՝ կապելով Պարսից արքայի անվան հետ: Հետագա ուսումնասիրողները գետի անունը կապում են Մտկվարի աշխարհագրական դժվարահունչ տեղանվան կամ հին վրացական Մտկուարի հետ, որ նշանակում է «քաղցր համեղ ջուր»:

Կուրը հոսում է երեք մեծ երկրների միջով՝ ներկայիս թուրքական Կարսի մարզով, Վրաստանով և Աղրբեջանով: Իր վերին հոսանքի շրջանում արագընթաց ցած է հոսում մի նեղ, վայրի անդունդով, ապա դուրս գալիս խաղաղ, հրաշալի լեռնահովիտ՝ շրջապատված կաղնու, հաճարի ու սոճու անտառներով և բարձրաբերձ լեռներով: Հետո նորից փրփրում է խոր ձորերի հեղեղատով դեպի ցած՝ մինչև այս ընդարձակ հովիտը:

Այն կարծիքը կա, որ վրացիները Կուրի ակունքների շրջանից են Վրաստան եկել: Մակայն դա անհավանական է: Բայցևայնպես գետի վերին հոսանքի շրջանում պահպանվել են հնագույն պատմության հետքեր: Ընդարձակ գետահովտից ավելի քան 80 կմ վեր, Խերթվիսի ձորի նեղ խորխորատում գտնվում է քարանձավային հնագույն քնակատեղի Վարձիան, որի անձավների փորված են ժայռի մեջ: Հավանաբար վաղ շրջանում այստեղ ապաստանել է քարանձավաբնակ մի ժողովուրդ: Միջին դարերում այստեղ կառուցվում է նշանավոր վանք, որի բազմաթիվ խուցերը, ինչպես նաև մեծ եկեղեցին փորված են ժայռի մեջ: Ըստ ժողովրդական ավանդության այս մենավոր անկյունը եղել է Թամար թագուհու սիրելի առանձնավայրը: Նա ընդարձակել է ժայռափոր վանքը և կառուցել Աստվածամորը նվիրված մի մեծ եկեղեցի, ուր մինչ օրս պահպանվել են բազմաթիվ որմնանկարներ, որոնցից մեկը ըստ ավանդու-

թյան պատկերում է մեծաշնորհի թագուհուն: 14-րդ դ. Լենկթեմուրի հորդաները հասան այս անմատչելի վայրը, կողոպտեցին ու քարուքանդ արեցին այն: Նրանք անձավներ ներխուժեցին ժայռի կատարից դեպի ժայռապատերն իջեցված աստիճաններով: Երկու հարյուրամյակ անց վանքը կրկին աղետի ենթարկվեց, այս անգամ պարսիկների կողմից:

Վրաստանը փոքր երկիր է, որ բռնում է Կուրի ընդարձակ հովտի մեծ մասը: Նրան բաժին են հասել բնության բոլոր գեղեցկությունները՝ բերքառատ դաշտավայրեր, ընդարձակ, խիտ անտառներ, վայրի, բերրի լեռնահովիտներ, կտրտված, բարձր ժայռեր, սպիտակ սառցադաշտեր, գեղեցիկ նավահանգիստներ: Այստեղ չկա մի կարևոր բան՝ լիճ: Չարմանալի է, որ Վրաստանը, ի տարբերություն կովկասյան մյուս երկրների, չի ունեցել երկարատև սառցաշրջան՝ ծածկված ընդարձակ, համասեռ սառցաշերտով: Սառցադաշտերի ու ժեղ ճնշման բացակայության պատճառով հովիտները չեն գոգավորվել և ընդունել Ս ձևը, այլ որպես կանոն ստացել են ջրի ազդեցությամբ առաջացած V ձևը: Բազմաթիվ են խոր իջվածքները և ուղղահայաց պատերով կիրճերը: Այստեղ լճերի համար չեն գոյացել փոքր ու մեծ ավազաններ, ինչպես Նորվեգիայում կամ Շվեյցարիայում: Սնա թե ինչու Վրաստանում չկան կապույտ լճեր, ուր կարտացոլվեր լեռների վեհությունը: Փոքր Կովկաս լեռնահամակարգի մի հատվածում միայն կա լճերի խումբ:

Այնուամենայնիվ Կուրը ճանապարհին իր մեջ առած պետք է լինի մի շարք ներքին լճեր: Նրա ավազանը բերրի հարթավայր է, որ վերջանում է նեղ, ժապավենաձև հովտով, որտեղ գետն աստիճանաբար փորել է մի խոր կիրճ, ուր և դատարկվել են լճերը: Այդպիսի մի ճեղքվածք կա Մցխեթի, իսկ մեկ ուրիշը՝ Թիֆլիսի մոտ: Մեր առաջ տարածված այս ընդարձակ հարթությունը, անշուշտ, մի այդպիսի լճի նախկին հատակ է եղել: Այս ու այնտեղ երևում են քարակիրան, սլացիկ բարդիների խմբեր, իսկ ընդհանրապես ծառագուրկ, կանաչ դաշտ է: Շրջակա լեռների լանջերը մեծ մասամբ չոր են, տեղ-տեղ շագանակագույնը խախտվում է կանաչ հետքերով: Սրանք մույնպես ծառագուրկ են: Վրաստանի սրտում ենք՝ հին Քարթլիում, քարթվեկների (այսինքն՝ վրացիների) երկրում: Այստեղ մշակում են եգիպտացորեն, հացահատիկ, նաև՝ խաղող ու մրգեր: Վերջին տարիներին ավելացել է որոշ քանակությամբ ծխախոտ, չհաշված բամբակը, որ հնագույն ժամանակներից մշակում էին Կուրի հովտում:

Ժամանակ առ ժամանակ երևում էր մի գյուղ՝ ցածր, քարե հյուղերով ու տափարակ կտուրներով: Հյուղերն ավելի շուտ մնան էին անտանիք ավերակների՝ կիսով չափ թաղված հողի մեջ, որով պաշտպանվում էին կովկասյան ցուրտ ձմեռներից: Գյուղերը չբնակառված էին փարթամ, սաղարթախիտ մրգատու և խաղողի այգիներով, որ հաճելիորեն շոյում էր ծառագուրկ դաշտավայրով թափառող աչքը:

Գնացքը կանգ առավ Գորի չհասած մի կայարանում, որ գտնվում էր Կուրի մյուս կողմում, իսկ զառիթափ լեռան վրա կար մի հին բերդ: Բնակիչների մեծ մասը հայեր էին, հետևորդներն այն շինարարների, որոնց 12-րդ դ. այստեղ էր բերել վրաց Դավիթ թագավորը: Նրանք արդեն վրացախոս են: Սակայն հայի համառությամբ պահպանել են իրենց լուսավորչական դավանանքը: Քաղաքն անընդհատ կողոպտել ու ավերել են պարսիկներն ու քուրքերը: Ինչպես ամենուր, այստեղ էլ կային անցյալն հիշեցնող ավերակներ:

Գորիից փոքր-ինչ արևելք, Կուրի հյուսիսային կողմում Ուփլիսցիխե (այսինքն՝ տիրոջ բերդ) քարանձավային հին բնակատեղին կամ ամրոցն է: Ժայռակողի վերին մասում գետին զուգահեռ փորված են մեծ ու փոքր բնակատեղիներ, որոնք տարբեր բարձրությամբ զետեղված են միմյանց վրա՝ ներսից մասամբ կապված լինելով իրար հետ: Դրանց մի մասը կոպիտ աշխատանք է, որ խոսում է վաղեմության մասին: Սակայն կան նաև բարձր մակարդակի ճարտարապետական զեղումներ՝ կամարակապ տանիքներ ու նախշազարդ կամարներ:

Լեման-Հաուփը¹ ենթադրում է, որ վերջիններս կառուցվել են Ք. ծ. հ. 4-րդ դարում: Այդ սենյակները հավանաբար պատկանել են մի հին ամրոցի: Ժողովրդի մեջ ապրում է այն զրույցը, թե Ալեքսանդր Մեծն անձամբ պաշարել է բերդը, սակայն ապարդյուն:

Այս շրջանում ժայռերի վրա կան բազմաթիվ քարանձավային նման բնակատեղիների ավերակներ: Վարժիան հիշատակել ենք արդեն: Փաստը խոսում է այն մասին, որ այստեղ հնում գոյություն է ունեցել պարզունակ քարանձավային բնակություն, որպիսին հանդիպում ենք այլ երկրներում ևս: Հին անձավային բնակարանների մնացորդներ կան Ակրտալոյի ժայռազանգվածի ու Աթենքի մոտ գտնվող Արեոպագի վրա (հմտ. էջ 18): Քարի դարում Կրետե կղզու հնագույն բնակիչներն անձավաբնակ էին: Տիգրիս գետի ակունքների շրջանում նույնպես կան բազմաթիվ քարայրներ, որոնք իրենց վաղեմությամբ հավասար են Վարժիային և Ուփլիսցիխեին: Խաղերը՝ Վանա լճի շրջանի նախահայերը, ևս բնակվել են անձավներում, որոնց շինարարական արվեստն ավելի բարձր մակարդակ է ունեցել: Հնագույն ժամանակներում, անշուշտ, մարդիկ քարանձավներն օգտագործել են որպես բնակարաններ: Հետագայում դրանք վերափոխել են պաշտամունքային վայրերի ի պատիվ երկրի, բերրիության մեծ աստվածուհու, մայր հողի կամ մայր լեռնաշխարհի, որոնց հետ հաղորդակցվելու ամենաճիշտ տեղը նրանց իրենց տանը՝ ժայռերի մեջ փնտրելն էր:

Ավելի ուշ անձավները դարձան քրիստոնեական աստծու մեծարման վայ-

¹ C. F. Lehman-Haupt, Armenien einst und jetzt, h. I, էջ 101, 1910:

րեք²: Ուփխսցիխեի ժայռի ստորոտին կա մի փոքրիկ գյուղ: Մարդիկ այլևս չեն ապրում ժայռերի մեջ: Դրա փոխարեն, ինչպես արդեն ասել ենք, նրանք իրենց տները կիսով չափ թաղում են հողի մեջ՝ ձմռանը ցրտից պաշտպանվելու համար: Գյուղն ուներ նաև որձաքարով կառուցված մի հին եկեղեցի:

Հարթավայրը, որով անցնում էինք, մեծ մասամբ չոր էր, չնայած ուներ արհեստական ոռոգման ցանց: Հողը անկասկած բերրի էր, և կարելի էր ընդարձակել մշակովի տարածությունները: Երկրագործությամբ զբաղվում էին ամենուր: Մենք տեսանք, թե ինչպես էին հերկ անում մինչև 12 լծկան ունեցող ալտորով: Հավանաբար այստեղ հողը վարելը դժվար է, քանի որ այն կավային է, որը արևոտ եղանակին ավելի է ամրանում:

Ահա այնտեղ, վերևում, գառիթափ լեռան բալձր զագաթին, արծվաքնի մման թառել է մի հին բերդ: Ի՞նչ բերդ է: Թամար թագուհու ամրոցը: Այդ ամուրը կախարդական բառ է կարծես: Մենք հանդիպեցինք նրան Բաթումում, Քուրսայիսի մոտ գտնվող նրա ապարանքի ավերակներում, Վարժիայում, ամենուրեք, ուր պահպանվել են գեղեցկության, հեքիաթայինի ու անցած փառքի հետքեր: Թամար, Վրաստանի թագուհի: Անվան հնչեղությունն իսկ արդեն ընդգրկում է Արևելքի հեքիաթային աշխարհը, Վրաստանի հզորության ողջ ժամանակաշրջանը: Բոլորովին աչքերի փայլով ծաղկում էր երկիրը, և դու ասպետներիդ հետ ընդարձակում էիր քո թագավորության սահմաններն ու կառուցապատում այն: Այս ուժեղ անհատականությունը վրացիների համար անցյալի փառքի մարմնացումն է:

Այնտեղ, Կուրի մյուս կողմում, ուր գետին է միանում Արագվան, գտնվում է Մցխեթը՝ վրաց թագավորների մայրաքաղաքն ու նստավայրը մինչև Ջ. ծ. հ. 5-րդ դ. վերջը: Քաղաքն այլևս աչքի չի ընկնում որևէ բանով: Խղճուկ տնակների բազմությամբ, առանց մրգատու այգիների, առանց ծառերի ու կանաչի տարածվում է երկու գետերի միջև ընկած ցամաքալեզվակի վրա: Քաղաքի վրա քաղմած է Վրաստանի մոտ մեկ ու կես հազարամյա եկեղեցական ու հոգևոր կենտրոն Մցխեթի մայր տաճարի գմբեթը: Եկեղեցին նաև Արևելյան Վրաստանի թագավորների դամբարանն է:

Արագվայի հովտով, գառիթափ լեռների միջով մի հայացք ձգելով դեպի հյուսիս՝ կարելի է տեսնել մի այլ աշխարհ ծառաշատ Մագուրամո հովիտը՝ խորքում Կովկասի ձյունածածկ, կապույտ լեռներով: Մցխեթի դիմաց, Արագվայի մյուս կողմում, քարքարոտ, բարձր ժայռի կատարին կանգնած է մի հին եկեղեցի: Այն կոչվում է «Սուրբ խաչ»՝ ավերակներով ու պարիսպներով շրջապատված մի անտիկ բերդ, որ վաղ ժամանակների ու միջնադարի կնիքն է բնաշխարհի վրա: Կուրի հարթությունում այս ժայռի ստորոտին մեծ աշխատանքներ են ընթանում: Նոր էլեկտրակայանի համար, որ Թիֆլիսին տալու է

² Հմմտ. Անան-Համիթ, հ. II, էջ 617, 1927:

մոտ 20000 ձիառիժ էլեկտրականություն, գետի վրա կառուցվում է մի հզոր պատվար: Այստեղ հանդիպում են անցյալն ու ապագան:

ԹԻՖԼԻՍ

Գնացքը մոտենում էր Թիֆլիսին: Քաղաքը տեղադրված էր մի մերկ, ծառազուրկ հովտում՝ երկու կողմերից քարքարոտ լեռնալանջերով: Գեղեցիկ բնապատկերներով այնքան հարուստ Վրաստանում մայրաքաղաքի տեղանքի ոչ ճիշտ ընտրություն: Մեզանից բավական հեռու, լեռնալանջի ստորոտի հարթության ձախ կողմում երևում էին սպիտակ ճշաններ, որ նման էին վրանների: Դա վրացական Կարմիր բանակի՝ քաղաքից դուրս գտնվող վարժադաշտն էր: Ժամը 10-ին մտանք կայարան: Մեզ դիմավորելու էին եկել Իտալիայի, Պարսկաստանի, Թուրքիայի, Գերմանիայի և այլ երկրների իշուպատուներ, ինչպես նաև ամերիկացի պարոն Յարովը՝ «Մերձարևելյան նպաստամատույց» կազմակերպության ներկայացուցիչը: Նա մեզ Թիֆլիսում անցկացնելիք մեր ամբողջ ժամանակվա համար բնակարան առաջարկեց կազմակերպության տանը: Կայարանում էր նաև Մոսկվայում միջազգային Կարմիր խաչի ներկայացուցիչ պարոն Ֆ. Վերլինը: Նա եկել էր Ռուսաստանից՝ Անդրկովկասում ծանոթանալու առողջապահական գործին:

Նստեցինք ավտոմեքենաներ: Ինչպես ընդունված է ամենուրեք, կայարանը գտնվում էր քաղաքի ծայրին: Այդ պատճառով մեր ճանապարհը մի քանի կմ անցնում էր քաղաքամերձ մշակված հողատարածությունների միջով, այսպես կոչված Գերմանական թաղամասով, ուր ավելի քան հարյուր տարի առաջ (1818 թ.) բնակություն էին հաստատել Վյուրթեմբերգից եկած գաղթականներ: Անցանք Կուրի կամուրջներից մեկով, Մադաթովի կղզով, էլի մի կամրջով և գետի մյուս կողմում գտնվող մի բարձրության վրայով: Ահա ժամանակակից քաղաքի կենտրոնական փողոցը՝ լայն, վայելչատես զբոսավայր հանդիսացող Գոլովինի պողոտան: Չախ կողմում օպերայի շենքն է, աջում, ամենաաչքի ընկնող տեղում, ռուսական մեծ եկեղեցին՝ իր կլույզ գմբեթով: Նախկինում կոչվում էր Կայագորի կաթողիկե, այսինքն՝ եկեղեցի քաղաքի կայագորի ռուսական զորամասերի համար: Աջ կողմում, փոքր-ինչ հեռու կար մի մեծ, վեհաշուք շենք, որ Ռուսաստանի իդիսարքայի ապարանքն էր, այժմ՝ կառավարական տունը: Քիչ այն կողմ մի մեծ, անավարտ կառույց էր՝ ապագա թանգարանի շենքը: Կային այլ շենքեր և ս, բայց մեր տեսածը հեռու էր արտասովորից: Այստեղ տիրապետողը սովորական, անգույն եվրոպական ճարտարապետությունն էր, բացառությամբ ռուսական եկեղեցու և մի քանի այլ եկեղեցիների, որոնց աշտարակները վեր էին խոյացած տների շարքերից: Դրանք կառուցված էին հին վրացական կամ հայկական ճարտարապետա-

կամ ոճով: Ընդհանրապես արևելյան քիչ բան կար այստեղ, որ կարող էր երևակայությանդ հագուրդ տալ: Ջրոսավայրի անցուղարձը նույնպես չուներ Արևելքի խայտաբղետ գույների առատությունը: Տղամարդիկ մեծ մասամբ խորհրդային ոճի զուսպ շապիկներով ու փափուկ գլխարկներով էին, կանայք թեև իրենց գեղեցկությամբ հայտնի վրացուհիներ էին, ամեն դեպքում ոչնչով չէին տարբերվում Եվրոպայի կանանցից, գոնե համդերձանքով: Փողոցում աշխույժ երթևեկ էր ու կյանք:

Ամերիկացիների ընդարձակ տանը մենք հյուրընկալ ընդունելություն գտանք: Մեծ, լուսավոր սրահները զով էին, որ առավել հաճելի էր ցերեկվա տապի ժամանակ:

Առաջինն այցելեցինք Անդրկովկասի Դաշնակցային Հանրապետության նախագահին: Վերջինս բնակվում էր կառավարական տանը: Նա բարեսեռ անձնավորություն էր, ամրակազմ, թխահեր մի վրացի՝ արտահայտիչ, խելացի դիմագծերով: Նախագահը ողջունեց մեզ՝ մաղթելով լավագույն ցանկություններ, խոսեց մեզնից ակնկալվող օժանդակության մասին և հույս հայտնեց, որ մենք մեր իմացությամբ ևս կօգնենք կառավարությանը երկրի զարգացման ու նրա հնարավորությունների առավել օգտագործման հարցում: Ես պատասխանեցի, որ մենք ուրախ ենք այս հրաշալի երկրում շրջագայելու համար և հուսով ենք ամել ամեն հնարավորը, լինի դա շատ կամ քիչ, Անդրկովկասն ավելի սերտորեն կապելու Եվրոպայի հետ:

Մի մեծ, փառահեղ քարտեզի առաջ կանգնած՝ քննարկում էինք, թե ուր կարելի էր տեղավորել հայ փախստականներին, եթե Սարդարապատի ծրագիրը մերժվեր որպես ոչ գործնական: Նախագահն Աղրբեջանում ցույց տվեց մի մեծ հարթավայր, որը ոռոգելի դարձնելով՝ կարող էր ապաստանել մի քանի հազար մարդ: Այդտեղ արդեն բնակվում էին շատ հայեր: Մի քանի հազար էլ կարելի էր տեղավորել Աբխազիայում՝ Վրաստանի Հանրապետության հյուսիս-արևմտյան ինքնավարությունում, Սև ծովի ափերին, ուր արդեն բնակություն էին հաստատել մի քանի հազար հայ փախստական: Վերջապես փախստականների մի փոքր թվի համար էլ տեղ կգտնվի Վրաստանի լեռնահովիտներում:

Այնուհետև շրջեցինք երբեմնի փոխարքայի զբոսայգում, որ շրջապատում էր ապարանքը: Ամենուրեք հիասքանչ, փարթամ բուսականություն, մերձարևադարձային ծառեր, կանաչ հարթության վրա վառվող ծաղիկների մարգերի միջև փոցխված կարմիր արահետներ, և այս ամենը լավագույնս խնամված: Դա հնարավոր էր ցարական իշխանության երկգլխանի, սև արծիվ գինանշանի ներքո՝ իր սպասավորների ու խոմարի ստրուկների բանակի առկայության պայմաններում, բայց ոչ երբեք պրոլետարիատի կարմիր աստղի: Այգում շրջագայելուց հետո գնացի վրացական կառավարություն՝ ընդունելության, և հանդիպում ունեցա փոխնախագահի հետ: Դաշից հետո մեքե-

նայով զքոսանքի դուրս եկանք մեծ խճուղի, որ գալարվում էր քաղաքից հարավ-արևմուտք, մի բարձր, զառիթափ լեռան լանջով: Դանապարհի ձախ կողմում գրեթե ուղղահայաց զառիվեր էր՝ խոր, նեղ վիհով կամ կանյոնով, որտեղով հոսում էր մի փոքրիկ, համարյա ցամաքած գետակ: Չառիթափ պատերով այսպիսի նեղ, խոր հեղեղատները խոսում են համեմատաբար չոր կլիմայի մասին: Ամենայն հավանականությամբ սրանք հորդառատ անձրևների ժամանակ փակվում են, որի հետևանքով գետը վարարում է, և սրընթաց հոսող ջրերն ավելի են խորացնում քարե փխրուն հունը:

Հասնելով բարձունքին՝ մեր առջև տարածվեց քաղաքի և հովտի ընդարձակ համայնապատկերը: Երկար ու նեղ հովիտը ձգվում էր Կուրի երկու ափերով, իսկ գետը հանդարտ ոլորաններով շարունակում էր հոսել հովտով: Քաղաքի դիրքը զրավիչ էր, եթե միայն երկու կողմերի լեռնալանջերն այդքան մերկ ու ծառազուրկ չլինեին, որ թողնում էին չոր ու քարքարոտ տպավորություն: Պատկերացրե՞ք՝ ինչ գեղեցիկ կլինեին լեռնալանջերը, եթե ծածկված լինեին սովեթախիտ անտառներով, խաղողի ու մրգատու այգիներով: Քաղաքը հիմնադրվել է Ջ. Ժ. հ. 4-րդ դարում կամ մույնիսկ ավելի վաղ: Անունը վրացերեն՝ Թբիլիս, պայմանավորված է տաք ծծմբային աղբյուրների առկայությամբ (թբիլի—տաք), որոնք մինչև օրս օգտագործվում են բուժիչ նպատակներով: Հյուսիսում Պլոսկայա լեռն է (1000 մ): Քաղաքից ճոպանուղի է բարձրանում դեպի լեռան գագաթը, ուր կա ռեստորան, և որտեղից ընդարձակ տեսարան է բացվում: Ճոպանուղու կես ճանապարհին գտնվում է վրացական Ս. Դավիթ վանքը:

Վերջին մարդահամարի տվյալներով Թբիլիսն ունի մոտ 275000 բնակիչ: Այն գրեթե մեծ քաղաք է, սակայն զարմանալիորեն սահմանափակ են նրա ընդարձակման հնարավորությունները: Սրանով պետք է բացատրել, որ քաղաքի հին մասում տներն այդքան սեղմ են իրար, փողոցներն ու նրբանցքներն այդքան նեղ: Այդ է պատճառը, որ այստեղ, ինչպես բոլոր մեծ քաղաքներում, բնակարանի խիստ պակաս է զգացվում, իսկ մարդիկ զբաղեցնում են համեմատաբար փոքր բնակատարածություններ: Չնայած տներն առանց բացառության ցածրահարկ են, սակայն յուրաքանչյուրում բնակվում են մեծ թվով մարդիկ:

Փողոցում, որով ընթանում էինք, մեծ էր երթևեկությունը. մեծ մասամբ գյուղացիներ՝ սայլերին եզներ, երբեմն նաև ձիեր լծած: Հավանաբար նրանք քաղաքի շուկաներում վաճառել էին իրենց ապրանքը և այժմ վերադառնում էին արևմտյան քաղաքամերձ ավաններն ու գյուղերը: Այնտեղ բազմաթիվ թիֆլիսցիներ ամառանոցներ ունեն, ուր մեկնում են ամռան շոգերին: Դանապարհի եզրին կանգնած էին մի քանի գոմեշ՝ սև, հաստ, հետ շրջված կոտոշներով: Այս մասերում գոմեշները սովորական երևույթ են: Ես լուսանկարեցի նրանց: Գոմեշներին արածեցնող երկու երիտասարդները մոտեցան ավտոմեքենային և զլուխները խցկելով ապարատի մեջ՝ ուզում էին իրենց գոմեշների

նկարները տեսնել: Ապարատը մի անգամ ևս չխկացրի նրանց աչքի առաջ: Նրանք ծիծաղեցին, սակայն հիասթափված էին՝ նկար չտեսնելով: Կրկին քաղաք իջնելու համար մենք մի պտույտ արեցինք հարավային հին թաղերում՝ Կուրի ձախ ափի վրացական թաղամասում և այդ ափի հայկական ու պարսկական շուկաներում: Տները ցածր էին, մեկ կամ երկու հարկանի, տիպիկ վրացական ոճի պատշգամբներով կամ երկրորդ հարկում բացօթյա վերնասրահներով, ուր ընտանիքն իր օրվա մեծ մասն էր անցկացնում, եթե իհարկե նրստած չէր տան առաջ, փողոցում: Տների մեծ մասի ճակատները զարդարված էին գեղեցիկ, մախշագարդ փայտաքանդակներով:

Նեղ նրբանցքներում մինչև ուշ երեկո աշխույժ եռուզեռ էր: Իշապանները վաճառում էին մրգեր և այլ ապրանքներ, մերթընդմերթ լսվում էր եզ կամ ձի լծած սայլի ճողոց քարե սալահատակի վրա: Բայց ամենաաշխույժ եռուզեռը շուկաներում ու շուկայամերձ հրապարակներում էր, ուր վաճառվում էին ամենատարբեր ապրանքներ և ուր կարելի էր տեսնել մարդկային գրեթե բոլոր ցեղերը՝ վրացի, հայ, հրեա, ռուս, պարսիկ, թուրք, թաթար: Բոլորը վաճառում էին կամ գնում: Տների առաջ, գետնին մտած՝ ընտանիքով աշխատում էին: Արհեստավորների մեծ մասը փողոցում ուներ իր արհեստանոցը: Երկու սենյակից բաղկացած այդ արհեստանոցները ներքին հարդարման խիստ կարիք ունեին: Սովորաբար դրանք չորս պատերից ու հատակից զատ որևէ այլ բան չուներին: Սակայն ամենուր կային գույնզգույն թանկարժեք գորգեր, որոնց վրա մտնում էին, և որոնք փոխարինում էին կահույքին:

Հայացքով ուղեկցում էի այս նեղ փողոցներում շարժվող անհոգ մարդկանց խմբերին ու ակամա մտածում, որ այս նույն նրբանցքները ժամանակների ընթացքում բազմիցս դարձել են ողբերգությունների թատերաբեմ, ուր տեղի են ունեցել այնքան անմարդկային ավարառություններ ու սահմոկեցուցիչ սպանություններ պարսիկների, արաբների, թուրքերի, մահմեդականների, թաթարների, վերջերս մաս վրացիների կողմից: Սակայն կյանքի հորձանուտը նորից լցրել է բաց տեղերը ու շարունակում է իր անհոգ ընթացքը: Կուրի դեղնաշագանակագույն ջրերն անձուկ հովտի ոլորապտույտ ճանապարհներով գալարվում են քաղաքի միջով: Քաղաքի վերին մասում գետը բավականին լայնանում է, իսկ հարավ-արևելքում կրկին նեղանում և իր հունը փորում գաղիթափ պատերով մի նեղ ձորի միջով. ուր տների վերնասրահները կախված են սրընթաց հոսող ջրերի վրա: Արևելքում, տներից վեր, բարձրանում է վրաց թագավորների հին քերդը: Եկեղեցու աշտարակը, որ վկան է անցած փառքի, պարզորոշ գծագրված է արևակեզ օդում: Ներկայումս ամբողջ վերածվել է բանտի: Թագավորական ամբողջ զնդա՞ն, իսկ հետո՞

Քաղաքի հին թաղամասերից վեր, գետի արևմտյան կողմում, բարձր լեռան վրա պահպանվել են միջնադարյան «պարսկական» մի ամբողջ ավերակներ՝ պարիսպներով ու աշտարակներով: Դրանից հարավ, լեռան նեղ ձո-

րակողին, տարածվում է բուսաբանական հաղուստ այգին: Գեղեցիկ մի երկիր: Այսպես է երգել Բողենշտեդի³ Միլդա Շաֆին:

*Թավալվում է ոտքերիս տակ աղմկոտ Կուրը դեղին,
Խայտում են ալիքներն անկանգ,
Պայծառ ժպտում են արևը, իմ սիրտը, հովիտը,
Օ՛, եթե պահն այս հավերժանար:*

Երեկոյան մեր բարեկամ Նապոլեոնը հյուրասիրեց մեզ Կուրի ձկներով ու կովկասյան կարմիր ու հրաշք ոսկեգույն գինիներով: Խաղաղ գիշեր է: Հանդարտ խոխոջում են Կուրի ջրերը երկու ափերի միջև: Սևին տվող լեռնալանջերը ձգվում են մինչև մութ երկինք, ուր աստղերի բույլը՝ բռնկված հարավի շողքով՝ իր աղոտ արտացոլումն է գտնում Կուրի ալիքների մեջ: Բարձր լեռան վրա աստղերին ի ցույց թազավորական հին ամրոցն է: Այնտեղ բանտարկյալներ են՝ փակված իրենց խուցերում: Սակայն գիշերվա մեջ մեր աչքի առջև հառնում է իրար հաջորդող պատկերների մի շար. ձիերի սմբակների դոփյուն, ծածանվող սաղավարտներ, ալեկոծվող նիզակների անտառ, ըմբոստ հովատակներ, հնչող փողեր. ամբողջ աշխարհին մարտահրավեր նետած արկած ու թռնողների հաղթական տումդարձ: Այս գետի ափին աստղազարդ մի գիշեր երազանքների գիրկն ընկած Շոթա Ռուսթավելին երգել է իր թագուհուն: Իսկ ամրոցում վառվում էին տոնական ջահերը: Այնտեղ իշխում էին գեներ ու զրահի փայլը, մետաքսի ու մարգարիտների շողքը, պալատական ասպետների ու ամրոցի գեղեցիկ օրիորդների խմբերը: Նայիր, ահա այնտեղ հպարտ կանգնած է նա՝ թագուհին, գեղեցիկ գլուխն ազատ պահած հպարտ ուսերին, ջահերի լույսի ներքո խորաթափանց աչքերի խորհրդավոր փայլով: Իսկ գիշերի մեջ շեփոթվում է մի անուն՝ Թամար:

ԴԵՊԻ ՄՅԱՆԵԹ

Նախատեսված էր երեքշաբթի (հունիսի 16-ին) կեսօրից առաջ այցելել Կուրի ափին կառուցվող էլեկտրակայան, որ գտնվում էր Թիֆլիսից մոտ 15 կմ հյուսիս: Պայմանավորվել էինք, որ ավտոմեքենաները մեր հետևից գան ուղիղ ժամը 9-ին, բայց արևելյան ճշտապահությամբ նրանք տեղ հասան ժամը 11-ին: Կիզիչ արևի տակ Կուրի արևմտյան հովտով ձգվող մի լայն, բարեկարգ խճուղով, որ Կովկասից Վլադիկավկազ տանող ռազմավիրական մեծ ճանա-

³ Գերմանացի բանաստեղծ Ֆ. Բողենշտեդը Արևելքի բանաստեղծների երկերը թարգմանել և հրատարակել է «Միլդա Շաֆու երգերը» խորագրով (1851) (Ժան. թարգմ.):

պարհի առաջին հատվածն էր, ընթանում էինք դեպի հյուսիս:

Մենք դիտեցինք էլեկտրակայանի մեծ ջրամբարի շինարարական աշխատանքները: Ինչպես արդեն ասել ենք, այստեղ, Մցխեթ հին քաղաքի մոտ Կուրի հովիտը նեղանում է, ուր երկու կողմի լեռները մոտենում են իրար, և ուր մախկնում Կուրից առաջացած մի մեծ լիճ իր հոսքը պետք է ունեցած լիներ: Աստիճանաբար գետն իր հունը խորացրել է քարերի մեջ, մեծ լիճը չորացել է, իսկ նրա հատակը, ուր գետի տիղմը ժամանակի ընթացքում վերածվել է հաստ հողաշերտի, այժմ ընդարձակ, քերրի հարթություն է, որ տարածվում է Գորիից արևմուտք մինչև Սուրամ: Սակայն Կուրը Արագվան ընդունելուց հետո էլ շարունակում է հոսել գառիվայր պատերով մի նեղ հունի միջով: Ահա այստեղ կառուցվում է ամբարտակը:

Ամբարտակը կառուցելու առաջին փորձը ցույց տվեց, որ ջրամբարը շատ արագ լցվում է մեծ քանակությամբ ավազով ու տիղմով, որ իրենց հետ քերում են Կուրի պղտոր ջրերը: Մրանք նստում են հատակին՝ առաջացնելով ծանծաղուտներ, որ կասեցնում էր ջրի ազատ հոսքն ավազանում: Անհրաժեշտ էր կառուցել նաև տիղմը մաքրող ջրամբար, որը մաքրվելու էր երկրորդական մի այլ ջրանցքով: Վերջինս կրկին Կուրին միանալու էր ջրվեժից ցած, իսկ ջրի ամբողջ ծավալը ժամանակ առ ժամանակ մեծ ճնշումով դուրս էր մղվելու մաքրող ավազանից:

Պետք է հուսալ, որ խնդրի նման լուծումը կարդարացնի իրեն: Մեր փորձագետ պարոն Դափյուսի կարծիքով դժվարություններ միշտ կլինեն, քանի որ գետը շարունակ իր հետ քերում է մեծ քանակությամբ տիղմ:

Կովկասի գետերը իրենց ճանապարհին չեն անցնում լճերով, ուր թողնելով նստվածքը, կմաքրեին ջրերը: Այդ պատճառով գետերը միայն վերին հոսանքներում ունեն որոշ թեքություն և ցած են հոսում նեղ հովիտներով ու կիրճերով: Իսկ էթե քարե հատակը փխրուն է, նրանք իրենց հետ քերում են մեծ քանակությամբ տիղմ ու խիճ: Այստեղ նշանակություն ունի նաև այն, որ առանց լճերի արագահոս այդ գետերը հորդառատ անձրևների ժամանակ հեշտությամբ հեղեղվում են ու քանդում բնահողը: Եթե գետն արդեն քերում է տիղմ ու խիճ, ապա ջրի հոսքի արագության մեծացման հետևանքով այն կրկնապատկվում է, ինչպես, օրինակ, հեղեղների ժամանակ գետի ջրերի բերած քարերը մեծությամբ 64 անգամ գերազանցում են սովորականին:

Հասկանալի է արդեն, թե ինչու այդ գետերը հաճախ իրենց հետ քերում են մեծ քանակությամբ ավազ ու տիղմ: Հասկանալի է նաև նրանց գույնը՝ շագանակագույն, դեղին, սպիտակավուն, մուգ մոխրագույն, հաճախ հողախառն, այսինքն ըստ վայրի, որտեղով հոսում են:

Տիղմի քանակությունը, իհարկե, տարբեր է գետերում, օրինակ Արագվան ավելի պակաս տղմոտ է, քան Կուրը:

Ամբարտակի շինարարության առաջին փորձերը ձախողվելուց հետո



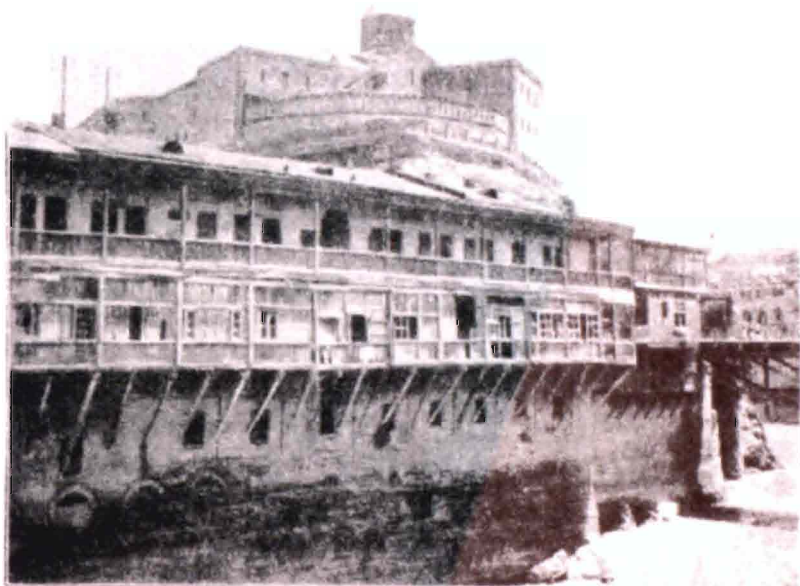
Հանձնաժողովի աշխատանքը կառավարական հանձնախմբի հետ



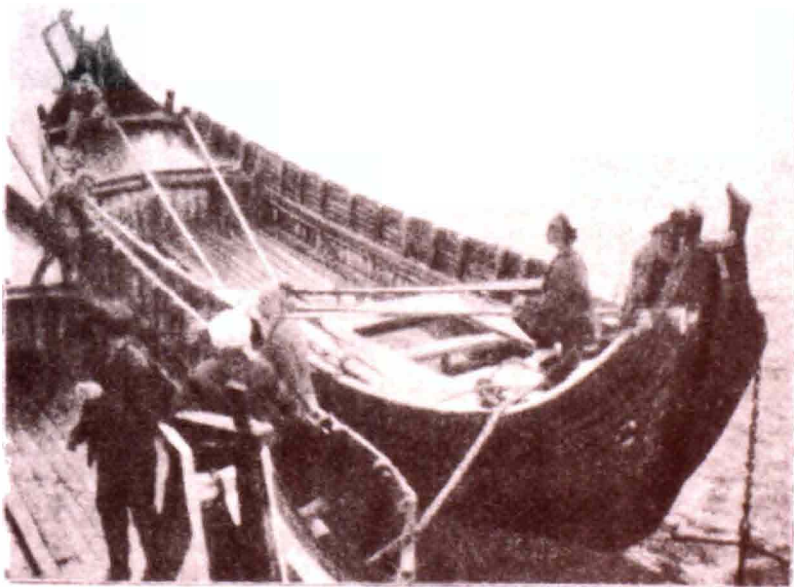
Դափյուռ, Լո Սավիո, Նանսեն, Զվիսլինգ, Կարլ
Հանձնախմբի անդամները Երևանում



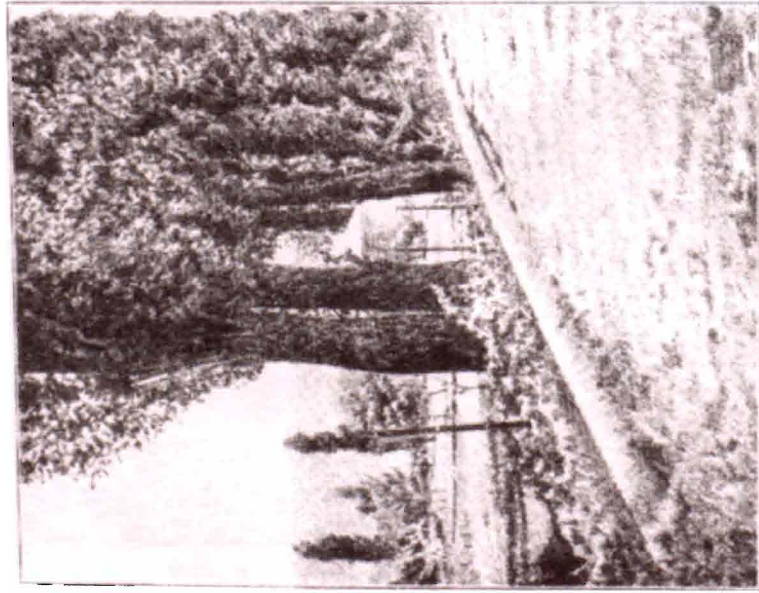
Հայկական գյուղ Արազի հովտում՝ ոռոգման ջրանցքով (էջ 115)



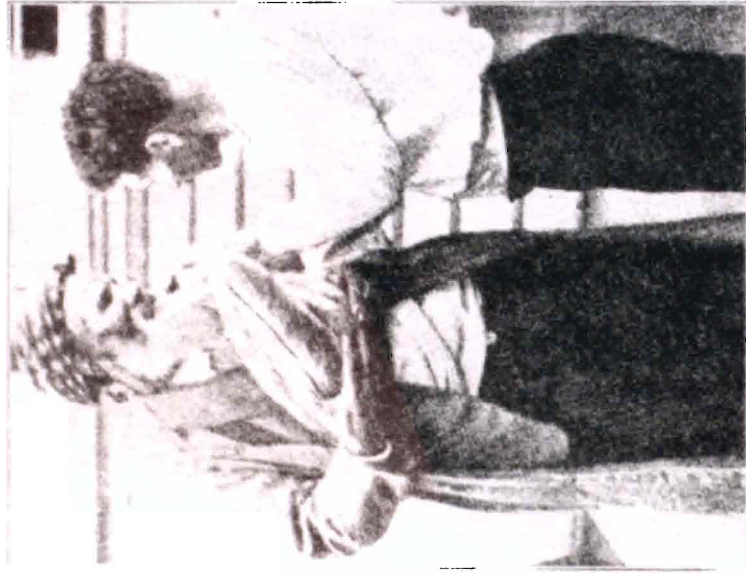
**Թիֆլիս. Մետեխի թագավորական ամրոցը Կուրի ափին,
այժմ՝ բանտ (էջ 62)**



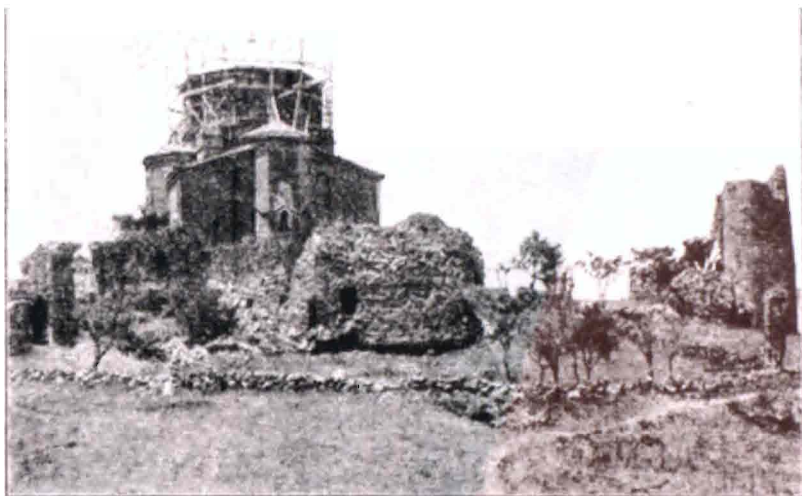
**Նավի տեսակ Սև ծովում (Սամսուն), որ նման է
հյուսիսում վիկինգների նավերին**



Բարձր զնաչող նավթամուղ (ՆՁ 47)



Նալի վրա հաց են վաճառում (ՆՁ 39)



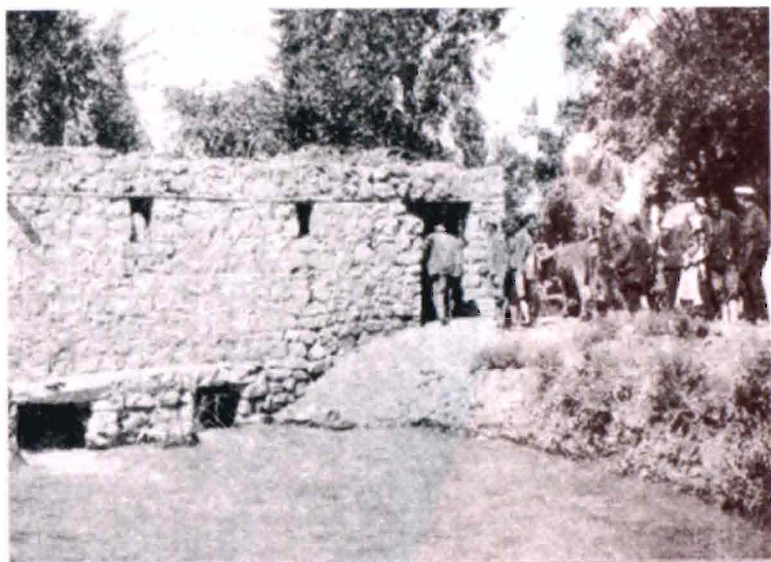
Մցխեթի ս. Խաչ եկեղեցին (էջ 65)



Մցխեթ. տեսարան եկեղեցու բարձունքից (էջ 68)



Արագ գետը Սադրաթառապատի փոքր ջրանցքի մի ճյուղով (էջ 117)



Զրադաց Արազի հովտում (էջ 115)



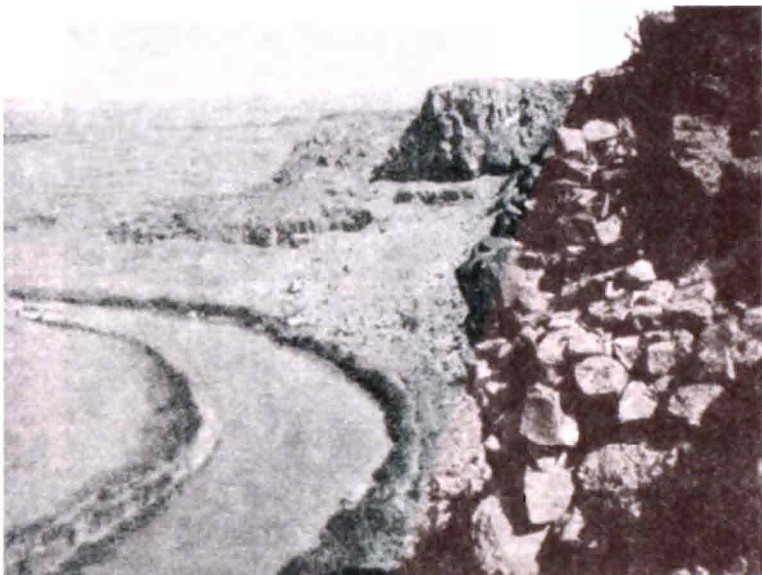
Ամրոցի ավերակներ Սարդարապատում (էջ 116)



Պարսկական ձգկիթի ավերակները Երևանի թերդում (էջ 128)



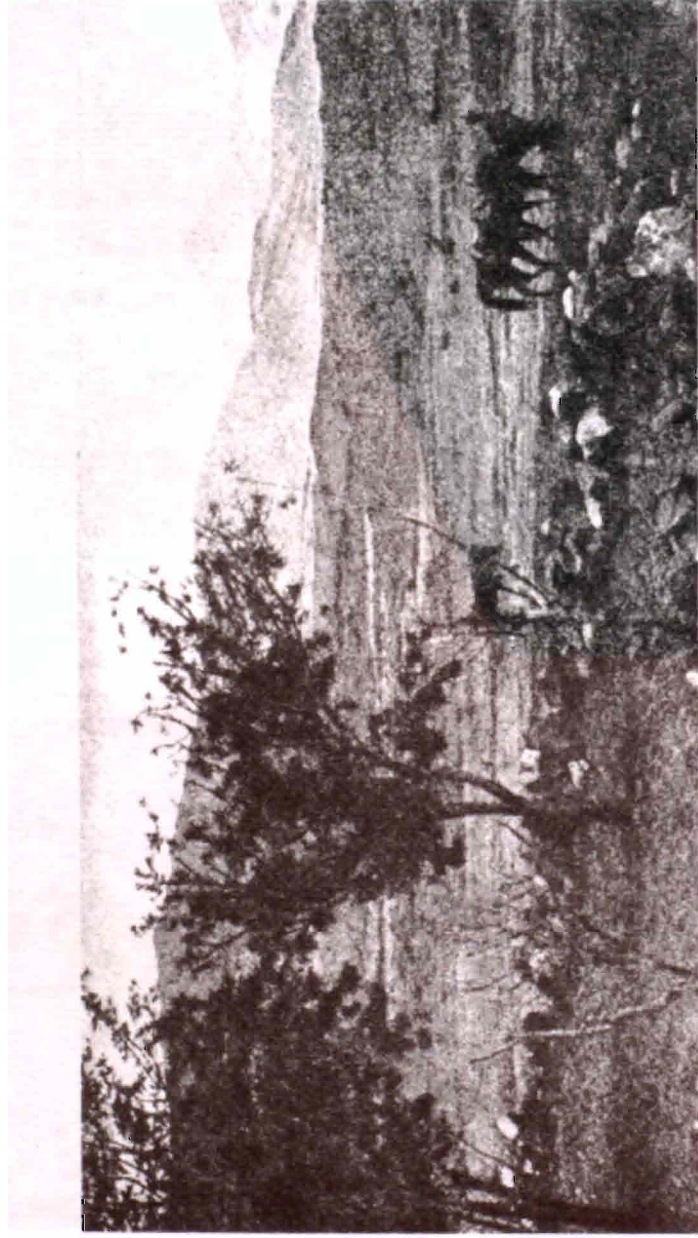
Երևանը Մեծ և Փոքր Արարատներով (էջ 163)



**Արփաչայի կիրճը (էջ 131): Ըստ նախագծի այստեղ
կառուցվելու է ամրարտակ**



**Արփաչայի կիրճը Լենինականի մոտ (էջ 135): Առջևում՝ գյուղժողկոմ
Ա. Երզնկյանը (ծախից) և ինժեներ Յակիմովը**



Տեսարան Ալազյազ կայսրամից (էջ 132)



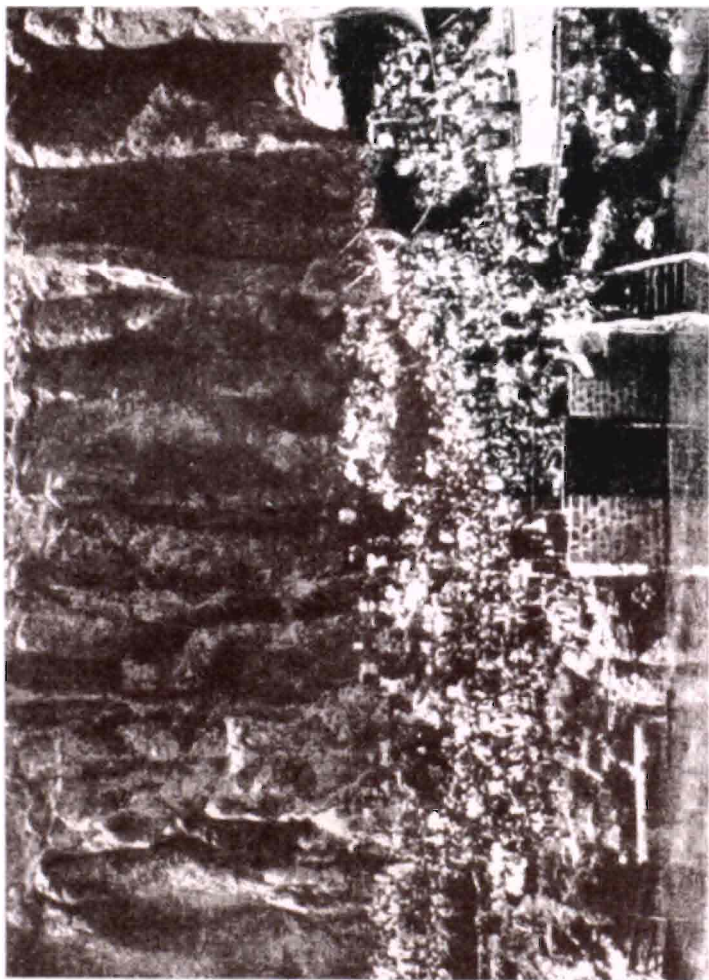
Բամբակի դաշտ Արագի հովտում. քաղիան անող կանայք



Փողոց Լենինականում (էջ 148)



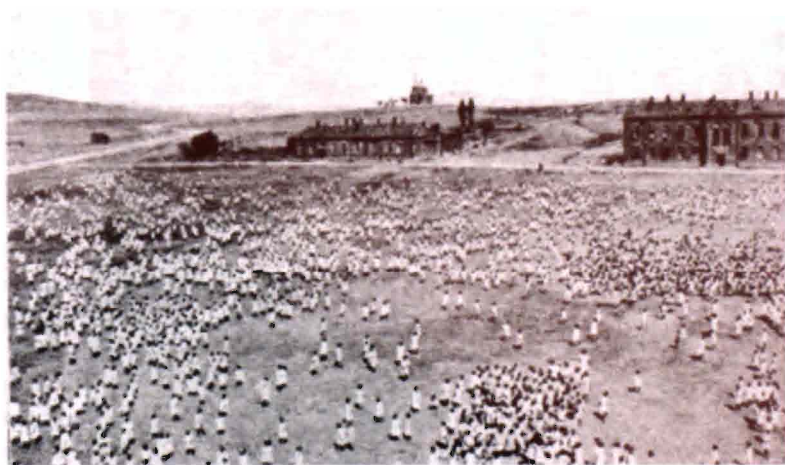
Հանձնախմբի անդամները (էջ 130)



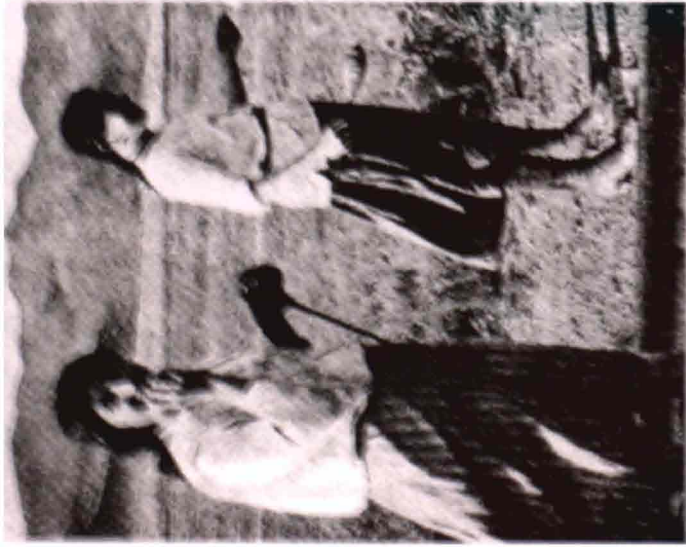
Նոր ջրանցքի բացումը (էջ 137)



Զուրը հոսում է նոր ջրանցքով (էջ 138)



**Երեխաները «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» Լեհինականի
մասնաճյուղում (էջ 143)**



Իլիկ մանուկ արդիւկներ (էջ 133)
Ալազյազ կայարան



Տղաների ամառային ճամբարի պետը (տե՛ս էջ
147): Տիպիկ հայկական դռնք (իմնու. էջ 186)

գերմանական մի ընկերություն ստանձնել է այդ աշխատանքը։ Նախնական հաշվարկը 18000 ձիաուժ հզորության համար է։ Լրիվ շահագործումից հետո հզորությունը պետք է հասնի 30000-ի։

Լուտ ճանապարհի ընկա դեպի Ս. Խաչ եկեղեցին, որ մեկուսի կանգնած էր հովտից վեր, մի զառիթափ լեռան վրա։ Դափյուտը և Զվիսլինգը հետևեցին ինձ, շուտով միացավ նաև գիրուկ լրագրողը, որ Թիֆլիսից ուղեկցում էր մեզ, և էլի ինչ-որ մեկը, որը, ինչպես ասում էին, քաջատեղյակ էր եկեղեցու պատմությանը։ Վերելքը դժվարին էր, օրը՝ շոգ։ Եկեղեցուց փոքր-ինչ ցած մի բարձրություն հաղթահարելով՝ մենք անակնկալի եկանք մեր առջև փռված փոքրիկ լճակի տեսքից, որի ափերը բոլոր կողմերից պատած էին սպիտակափայլ նստվածքով։ Այն սառցաշերտի տպավորություն էր թողնում, սակայն հավանաբար աղային գոյացություն էր։ Լիճը գտնվում էր հոսք չունեցող մի գոգահովտում։ Եվ շրջապատի լեռնալանջերի անձրևաջրերի քանակն ավելին չէր, քան լճի ջրի ծավալը, որ չոր կլիմայի պայմաններում գոլորշիանում էր փոքրիկ, բաց ջրամակերեսից՝ առաջացնելով ափաշերտի աղային գոյացությունը։

Շարունակում ենք ճանապարհը դեպի վեր, դեպի եկեղեցին։ Մեր բարեկամ բարեհամբույր, գիրուկ լրագրողը թաշկինակը կապել էր ճաղատ գլխին ու թվում էր, ուր որ է կհավի շոգից։ Սակայն ոչինչ հաշվի չառնելով՝ անցնում ու քաջաբար դռփում էր զառիվեր ճանապարհով մեր հետևից։

Եկեղեցին կանգնած էր մի գահավեժ անդունդի եզրին, որ հասնում էր մինչև Արագվայի ու Կուրի ափերը։ Լեռնալանջի մատչելի հատվածը նախկինում պաշտպանված էր փոքրիկ պահակային աշտարակներ ունեցող բարձր պարսպով, որ բնորոշ է այստեղի եկեղեցական համալիրներին։ Ժամանակին զգացվել է դրա կարիքը, քանի որ ավազակախմբերը հողմերի պես բարձրանում էին լեռները, հարձակվում, թալանում ու դաժան հաշվեհարդար տեսնում ամենուր։ Ներկայումս պարիսպները քանդված են, միայն ավերակներն են մնացել։ Եկեղեցին բավականին լավ է պահպանվել, զմբեթի փայտածածկը խնամքի վկայություն է։ Ավերակված պարիսպների ներքին մի քանի սենյակներում բնակվում է մի վանական, որը պահպանում է եկեղեցին և ժամանակ առ ժամանակ հնչեցնում մեծ զանգերը, որ կախված են քակում մի սև, կամառակապ, փայտաշեն պատվանդանից։

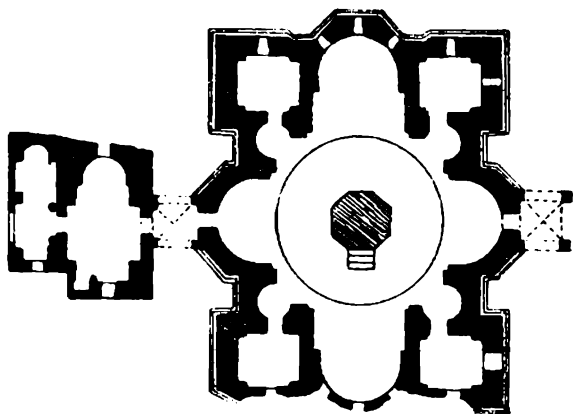
Ըստ վրաց հետազոտողների եկեղեցու կառուցումը սկսվել է 590 թ. հետո մթավար (այսինքն՝ իշխանավոր) Ստեփան Առաջինի օրոք, ավարտվել է մթավար Ադրնեսեսի Առաջինի օրոք (604/7—620)։ Վերջինիս որդին՝ մթավար Ստեփան Երկրորդը, կառուցել է պարիսպներն ու օթևանները (620 թ. հետո)⁴։ Ըստ առասպելի եկեղեցին կառուցվել է այն վայրում, ուր սուրբ Նինոն, որ 4-րդ

⁴ Szu J. Strzygowsky: Die Baukunst der Armenier und Europa, h. I, էջ 84, h. II, էջ 765, Վիեննա 1918: Հմտ. նաև O. G. von Wesendonk: Archeologische Anzeiger 1925, սյունակ 70

դ. սկզբին Միրիան թագավորի օրոք քրիստոնեություն էր տարածում Վրաստանում, առաջին անգամ կանգնեցրեց խաչի՝ խաղողի մատերից պատրաստված խորհրդանիշը: Եկեղեցու ներսում կա քարե մի բարձր կառույց, որը վանականի վկայությամբ նախկինում եղել է կրակապաշտական զոհասեղան: Եթե դա ճիշտ է, ուրեմն այս լեռը հնուց ի վեր սրբավայր է: Դրանով էլ պայմանավորված է խաչը հենց այստեղ կանգնեցնելը: Սրբավայրը անցել է քրիստոնյաներին, հետագայում կառուցվել է նաև եկեղեցի: Սա ճշմարտանման է, և առասպելն ինքը վկայում է, որ այս կողմերում շատ բնական է համարվել նախկին կրոնի սրբավայրի փոխակերպումը նորի: Այժմ զոհասեղանը ծածկված է սրբերի ու խաչելության նկարներով:

Եկեղեցու հիմնական ձևը քառակուսի է՝ յուրաքանչյուր կողմում կիսաշրջանաձև ելուստներով կամ արսիդներով: Արևմտյան ու արևելյան արսիդները ավելի ցցուն են, այսինքն կրկնակի խորն են, քան հյուսիսայինն ու հարավայինը: Այդ պատճառով եկեղեցին ներսից առավել ձգված է արևելքից արևմուտք ուղղությամբ, քան հյուսիսից հարավ: Մեծ քառակուսու անկյուններում կան գլանաձև փոքր խոռոչներ: Քառակուսու վերևում հանգչում է գմբեթի աշտարակի կամարը, որ դասից ութանկյուն է և կրում է սրածայր տանիք: Եկեղեցու հիմնական սրահը դրսից յուրաքանչյուր անկյունում ունի փոքրիկ, ուղղանկյունի կից կառույցներ, որոնք լրացնելով ուրվագիծը՝ եկեղեցուն տալիս են ուղղանկյան ձև: Արսիդները 3 կամ 5 քարաչափով դուրս են ցցված ուղղանկյան կողմերից (հմտ.՝ հատակագծի հետևյալ գծագիրը):

Այսպիսի գմբեթակիր կառույցներ՝ ներսից քառակուսի, արսիդներով կամ



Մցխեթի Ս.Խաչ եկեղեցին

Արևմտյան կողմը (հատակագծի ներքևում) բարձրանում է անդունդի եզրից (ըստ Յ. Ստրժիգովսկու, Նույն տեղը):

շեղամույթերով, բնորոշ են Վրաստանին ու Հայաստանին, ուր կան նման բազմաթիվ եկեղեցիներ: Այդ մասին արդեն խոսել ենք՝ կապված Ս. Սոֆիա եկեղեցու հետ: Սա վրացական և հայկական եկեղեցաշինության հիմնաձևն է, որ ձևավորվել է 4—5-րդ դդ.:

Թմբուկի կողերին կա չորս մեղ պատուհան, որոնք աղոտ լուսավորում են: Մի քիչ էլ լույս թափանցում է արսիդների մեղ պատուհաններից, որ սակայն չի կարող ցրել եկեղեցու մեծ սրահի դարերով առասպելացած կիսախավարը: Եկեղեցու ներսը շատ հասարակ է՝ մերկ, անզարդ քարե պատերով: Միայն արևելյան կիսաշրջանաձև ելուստի վրա կան որմնանկարների հետքեր, որոնք թաղված են մթության մեջ: Դրսից արսիդների պատուհանների վերևում, քարի վրա կան մի քանի բարձրաքանդակներ, վերջիններս վկայում են որոշակի դեկորատիվ արվեստի գոյություն: Այդ բարձրաքանդակներից մեկն իր բովանդակությամբ ու ֆիգուրների դասավորությամբ զգալիորեն նման է Նորթուեյքլանդի հայտնի Ռութվել խաչի բարձրաքանդակներին⁵:

Ինչպես առհասարակ հայկական եկեղեցիների, այնպես էլ Սուրբ Խաչ եկեղեցու առանձնահատկությունը գետնախարիսխն է, որ մի քանի աստիճանով դրսից շրջապատում է եկեղեցու պատերը: Այն, ինչպես ավելի ուշ կխոսենք այդ մասին, գալիս է հեթանոսական տաճարներից: Եկեղեցին իր ձևով ու չափերով նկատելի նմանություն ունի Էջմիածնի մոտ գտնվող Հռիփսիմեի եկեղեցուն, որի մասին կխոսենք հետո (տե՛ս գլուխ IX):

Եկեղեցու ներսի մերկությունը այն տպավորությունն է թողնում, որ եկեղեցին կամ քիչ է օգտագործվել, կամ անավարտ է: Այնինչ դա պայմանավորված է նրանով, որ Վրաստանում եկեղեցիները մեծ մասամբ կառուցված են բարձր, անմատչելի լեռների վրա և հավատացյալ ժողովրդի ու Տեր Աստծու համար հեծվից են տեսանելի, ուր այցելելը, անշուշտ, այնքան էլ դյուրին չէ: Այստեղ տեղին է հիշել ֆրանսիացի Շարդենի խոսքը, որ 1672 թ. ճանապարհորդել է Վրաստանով.

«Վրացիները... ունեն մի շատ զարմանալի սովորություն: Նրանք իրենց եկեղեցիների մեծ մասը կառուցել են բարձր լեռների վրա... Դրանք երևում ու ողջունում են մեզ երեք կամ չորս մղոն հեռավորությունից, սակայն անհնար է այնտեղ գնալը: Կարելի է ենթադրել, որ դրանց մեծ մասը տասը տարին մեկ է բացվում: Չեմ կարողանում գտնել այդ տարօրինակության պատճառը, կարծում եմ՝ անմատչելի վայրերում եկեղեցիներ կառուցելու սովորությունը զարդարանքի ու դրանք բարվոք վիճակում պահելու խնայողությունից է»:

Այդ սովորությունը կարող է նաև կապված լինել պարսիկների Աստծո պաշտամունքի հետ: Այդ մասին Հերդոտը (I, 121) գրում է. «Նրանք սովորու-

⁵ Մարթիգոլսկի, հ. II, էջ 719 և հաջորդները:

թյուն ունեն բարձրամալ բարձր լեռներ ու այնտեղ զոհեր մատուցել Ջևսին՝ նրա անունով կոչելով ամբողջ երկիրը»։ Սա հաստատում է այն ենթադրությունը, որ լեռան վրա եղել է հին գոհարան։

Մեծ եկեղեցու կողքին կանգնած է երկարավուն, նավանման, բավականին փոքր գմբեթակիր մի այլ եկեղեցի (տես 66 էջի գծագիրը), որի կառուցումը վերագրում են մթավար Գուրամ Առաքինին 545-ից 586 թթ. միջև։ Մենք մտանք արսիդով փոքրիկ մի սրահ. ուր կար քարե նստարան, որը, ինչպես ասացին, հին թագավորների գահարան էր։ Ահա ականածանքով կանգնած եմ ես այն նույն սրահում, այն քարի առաջ. որի վրա ժամանակին նստել է նա՝ Թամարը, իր ճառագայթող գեղեցկությամբ։ Ողջամիտ դատելով, սակայն, սա քիչ հավանական է։ Վրաց տիրակալներն արդեն 6-րդ դ., այս եկեղեցու կառուցումից առաջ թողել էին Մցխեթը։ Իսկ Թիֆլիսից գալ այս քարե նստարանին նստելու համար՝ անհավանական է թվում։

Կառույցի արևմտյան պատի ուղղությամբ դեպի Արագվա գահավիժող անդունդի եզրին մի ներքնատան մեջ կար գրեթե ամբողջովին քարապատ մութ խուց. ուր երկար տարիներ ապրել էր մի բարեպաշտ ճգնավոր։ Մինչև մահանալը ամեն օր նրան կերակուր են բերել իր խուցը։ Մահից հետո խուցը որմնափակել են, իսկ նրա սուրբ ոսկորները պետք է որ դեռ այնտեղ լինեն։

Հնում մարդիկ տարօրինակ ձևով իրենց սրբության աստիճանը բարձրացնում էին անգործունյա, մեկուսի կյանք վարելով՝ առանց մարդկությանը օգտակար լինելու, մի հակում, որն ի դեպ միջնադարյան քրիստոնեությունը մոտեցնում է հնդուական բարեպաշտությանը։ Բարեպաշտ կյանք վարելու համար որքան խիստ էր մեկուսացումը մարդկանցից, ինչքան չնչին էր բարեպաշտության պտուղների օգտակարության հնարավորությունը, այնքան սուրբ էր համարվում ճգնավորը։ Այսինքն՝ բարեպաշտության բարձրագույն կետը կյանքի ավարտն էր ու նման մի խցում քարապատված մնալը։ Ինչո՞ւ։ Ոչ մի օգուտ այս բոլորից, բացի այն աշխարհում քո բնակարանը պատրաստելուց։ Եսակենտրոն կյանքի հայեցողության յուրատեսակ խղճուկ մի ձև։

Գուրս եկա եկեղեցուց և անդունդի եզրին կանգնած դիտում էի բավականին ցած տարածված Արագվայի ու Կուրի հովիտները, երկու գետերի միջև ցամաքալեզվակի վրա տեղադրված Մցխեթ քաղաքը՝ իր Մայր տաճարով, ու հեռվում Կովկասի սպիտակ գագաթներով կապույտ լեռնաշղթաները։ Ինձ մոտեցավ մեր բարեկամբույր լրագրող բարեկամը՝ զինված թղթով ու մատիտով։ Նա խնդրեց, որ ես գրի առնեմ իմ տպավորությունները պատմական այս վայրերի մասին՝ իմ մաղթանքները հղելով վրաց ժողովրդին։ Նրա համար դժվար էր հաշտվել այն մտքի հետ, որ ես կարող էի բաց թողնել առիթը՝ վրաց ժողովրդին հայտնելու իմ մեծարժեք տպավորությունները։

Մեր եկած ճանապարհով ցած իջանք ու մեքենաներով ճանապարհվեցինք դեպի Մցխեթ։ Երբեմնի մայրաքաղաքն այսօր գյուղ է՝ իրար սեղմ կպած

խղճուկ տնակներով, առանց մրգատու այգիների կամ կանաչ ծառերի: Այնուամենայնիվ մենք այստեղ Վրաստանի սուրբ հորի վրա ենք, սուրբ՝ դեռևս հեթանոսության ու կրակապաշտության ժամանակներից, մենք երբի վաղնջական բնօրրանում ենք: Ուրիշ ոչ մի երկրամաս այդչափ հիշողություններ չի պահպանել վրաց հնագույն պատմությունից: Այստեղ միանում են Կուրի ու Արազվայի հովիտները, իրար են հանդիպում հարավ-արևելքից՝ Կասպից ծովից ու Պարսկաստանից, հյուսիսից՝ Կովկասի լեռնանցքով ու Մագուրամոյի հովտով, արևմուտքից՝ Սև ծովից, Կոդքիսից ու Իմերեթից եկող տարանցիկ ճանապարհները: Բնական է, որ այս վայրը արդեն հնագույն շրջանում եղել է տարանցիկ առևտրի ու մշակույթի կարևորագույն կենտրոն: Շրջակայքի բազմաթիվ քարանձավներ, որ հնում երկար ժամանակ բնակեցված են եղել, հետագայում ձեռք են բերել կրոնական նշանակություն: Սրբազան լեռների վրա ու սրբազան պուրակներում հազարամյակներ առաջ կային հեթանոսական զոհարաններ ու սրբավայրեր: Այս երկիրն եղել է Վրաստանի առաջին քաղաքների բնակավայրը, այստեղ է առաջինը քարոզվել քրիստոնեություն, այստեղ է կառուցվել քրիստոնեական ազգային սրբավայրը՝ Մցխեթի Մայր տաճարը: Վերջապես հարյուրամյակներ շարունակ այստեղ է եղել վրաց եկեղեցու կաթողիկոսի նստավայրը: Ցածր տների շարքերից վեր է խոյանում Մայր տաճարի գեղեցիկ շենքը: Մենք կանգ առանք մի դարպասի առաջ, որ նման էր ամրոցի մուտքի: Եկեղեցին շրջապատված էր բարձր պարըսպով՝ հրակնատներով, կլոր կամ քառանկյունի ամուր բաստիոններով: Այն կարծես միջնադարյան լավ ամրացված ասպետական բերդ լիներ: Դա հավանաբար, ինչպես հետո իմացա, հարկադրված անհրաժեշտություն էր ավագակային հաճախակի հարձակումների ու մշտական պատերազմների դեմ: Վրաց ժողովրդի պատմությանը բնորոշ մի հատկանիշ: Երկրի հոգևոր խաղաղ կենտրոնը միշտ պետք է պաշտպանվեր ամուր բերդապարիսպներով, և այստեղ, ինչպես ոչ այլուր, բոլոր ժամանակներում խաղաղությունը ձեռք է բերվել սուրը կողքից կախած: Երկպառակությունների ժամանակ պարիսպների ներսում ապաստան են գտել նաև քաղաքի բնակիչները:

Դարպասը բացվեց մեր առաջ, մենք մտանք մի ընդարձակ հրապարակ, որի կենտրոնում եկեղեցին էր՝ իր կամարներով ու ճակտոններով, վեր խոյացող բարձր գմբեթով: Աջ կողմում պարիսպների հարևանությամբ կանգնած շենքը եպիսկոպոսի բնակարանն էր: Վերջինս հարգալից մեզ ընդառաջ եկավ: Նա մի բարեկամ, ավելի քան վեց ոտնաչափ հասակով, գեղեցիկ, կանոնավոր յիմագծերով անձնավորություն էր, ուներ սև, փայլուն մորուք, հագել էր մինչև կոճերը հասնող սև պարեգոտ, գլխին ուներ սև, եպիսկոպոսական բարձր խույր: Նրան ուղեկցում էին սքեմով մի վանական ու մի այլ սպասավոր կղերական: Եպիսկոպոսը մեզ ողջունեց ու առաջնորդեց եկեղեցի: Պարզ, վրացական ոճի կիսաշրջանաձև կամարներով, բարձր գմբեթով ու ամուր պա-

տերով եկեղեցին թողնում էր վայելուչ տպավորություն: Մեծ եկեղեցու կողքի փոքր եկեղեցին, եպիսկոպոսի ասեղով, նախնականն է: Կառուցվել է Զ. ծ. հ. 5-րդ դ. վերջին. որտեղ ամփոփված են Քրիստոսի խաչելության վկա դարձած մարդու ոսկորները: Մի այլ ավանդության համաձայն եկեղեցին կառուցվել է Քրիստոսի վարչամակի գտնված վայրում, որ Գողգոթայից վերցրել էր Հուդան: Պատմվում է նաև, որ սրբուհի Նինոն է Քրիստոսի վարչամակը բերել Երուսաղեմից:

Մայր տաճարը քազմիցս դարձել է թշնամիների ավարառությունների զոհ, ու նրա ճակատագիրն արտացոլում է Վրաստանի ճակատագիրը: 1318 թ. ավերվել է երկրաշարժից: Գեորգ Գորգորդ քազավորը կրկին կառուցում է եկեղեցին, սակայն շատ չանցած այն բաժին է դառնում մահմեդականների վայրագություններին: Ալեքսանդր քազավորն ավերակներից նորից կանգնեցնում է տաճարը, այնուհետև մի քանի անգամ ավերվելով լեզգի ավազակախմբերի հարձակումներից՝ երկու անգամ վերանորոգվում է:

Վրաց շատ քազավորներ են թաղված այս եկեղեցում: Քարե սալիկներով ծածկված են նրանց հանգստարանները, սակայն այդ հին գերեզմաններն ևս մասամբ ավերվել են թշնամիների հարձակումներից: Եկեղեցին կառուցող քազավորը թաղված է սրահի մեջտեղում: Հարթ գերեզմանաքարին ոչինչ չկար գրված: Դրանով կամխվել էր գերեզմանի բացվելն ու ավերվելը պարսիկների կամ թուրքերի հերթական հարձակումների ժամանակ: Նախավերջին քազավոր Հերակլ Երկրորդը թաղված է զոհասեղանի առջև, աջ կողմում: Նա, ինչպես իմացանք, մահացել է 1798 թ. 89 տարեկան հասակում, վարել է 60 տարբեր պատերազմներ: Հերակլ Երկրորդի ու նրա մարտիկների մասին է ասել Ֆրիդրիխ Մեծը՝ հորյորելով իր զինվորներին, որ կռվում քաջությամբ նմանվեն վրացիներին: Այս պատմելիս եպիսկոպոսի աչքերը փայլում էին հպարտությամբ: Հերակլ քազավորի կողքին հանգչում է նրա դուստրը՝ Թեքլեն, որ մահացել է անցյալ դարի առաջին կեսին: Չոհասեղանի առջև, ձախ կողմում, վերջին քազավոր Գեորգ Երրորդի գերեզմանն է: Նրա մահից հետո, 1801 թ., երկիրը հանձնվեց ռուսներին՝ պարսիկներից փրկվելու համար:

Հետաքրքիր են Մցխեթի եկեղեցու տարբեր գույնի քարերից համակցված ղեկորստիվ մախշերը: Սա հատուկ է հայկական եկեղեցիներին, որ հետագայում տարածում է գտել Իտալիայում, հատկապես Ճենովայում ու Ֆլորենցիայում: Ըստ Լեման-Հաուփթի ու Բելքի՝ այս ձևը հայերից առաջ Վանա լճի շրջանում օգտագործվել է խալդեոյի ճարտարապետության մեջ:

Մցխեթ գյուղից հյուսիս գտնվում է Սամբավո միանձնուհիների վանքը՝ մի մեծ եկեղեցով, ուր թաղված են քրիստոնյա առաջին քազավոր Միրիանն ու իր կինը: Եկեղեցու բակում՝ այս երկրում քրիստոնեության քարոզիչ սրբուհի Նինոյի բնակված խցի տեղում կանգնած է մի բարդի: Սակավ են քազավորական ամրոցների ու այլ շինությունների հետքերը, քանի որ դրանց ավերակնե-

ըը ծածկված են հողի տակ: Որևէ այլ բան չկար այս գյուղում, որ կարողանար ներկայացնել հին փառքի ու ասպետական կյանքի հեռավոր պատկերները, եկեղեցական ամենամյա տոները: Այսօր էլ տարին մեկ անգամ Վրաստանի բոլոր ծայրերից այստեղ են գալիս շինականներ՝ նշելու իրենց ազգային եկեղեցական տոնը: Մարդկանց այդ հավաքներն, անշուշտ, յուրատեսակ հետաքրքիր իրադարձություններ են:

IV

ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ ՎՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ¹

Վրացիների երկիրը տարածվում է Մեծ Կովկաս լեռնահամակարգից հարավ, հյուսիսային սահմանն անցնում է լեռնաշղթաների բարձր զագաթներով: Արևելքից Վրաստանը սահմանակից է Դաղստանի լեռնաշխարհին և Ադրբեջանի հարթություններին, հարավից՝ Հայաստանին և ներկայիս թուրքական Կարսի մարզին, արևմուտքից՝ Սև ծովին: Ընդհանուր առմամբ այն ընդգրկում է Կուրի և Ռիոնի ընդարձակ ու բերրի գոգահովիտները, հյուսիսում Կովկասից, իսկ հարավում Փոքր Կովկասից և Հայկական բարձրավանդակից դեպի այդ երկու գետերն իջնող լեռնալանջերը՝ իրենց բազմաթիվ անձուկ հովիտներով: Հանրապետությունն ունի մոտ 73000 քառ. կմ տարածք և երեք միլիոն բնակիչ:

Երկիրը, ուր բնակվում էին վրացական ցեղերը, հնում մասնատված էր բազմաթիվ արաժաշդացանների: Դրանցից կարևորներն էին Կախեթը, որ տարածվում էր Կովկասի հարավահայաց լանջերից արևելք և հայտնի էր իր գինիներով, Քարթլին՝ երկրի սիրտը, որ ընդգրկում էր Կուրի հովիտը՝ Թիֆլիսով, և Արագվան, որ բռնում էր Արագվայի հովտի հյուսիսային մասը: Սուրամի լեռնաշղթայից արևմուտք տարածվում էր Իմերեթը՝ Քութայիս մայրաքաղաքով Ռիոն գետի վրա: Ռիոնից հյուսիս, Իմերեթի և Սև ծովի միջև, Մեզրեթիան էր, հյուսիսում, Կովկասյան լեռներում՝ Սվանեթը, իսկ ծայր արևմուտքում, Սև ծովի ափին՝ Աբխազիան: Ռիոնից հարավ ծովեզրին տարածվում էր Գուրիան, իսկ երկրի ներսում, լեռների մեջ, Մեսխեթն ու Սամցխեն էին:

Երկրի տարածքը միավորում էր ծայրահեղ հակադրություններ՝ ընդարձակ, բերրի գետահովիտներ, սքանչելի լեռնահովիտներում աճած փառքան

¹ Վրաստանի պատմության լավագույն ակնարկներից է Արթուր Լայսթի գիրքը՝ *Das georgische Volk*, Dresden, 1903 թ.: Տե՛ս նաև **W. E. D. Allen**, *The Caucasus: In the Nation of To-day*, edited by John Buchan. **Bind**: Baltic and caucasic states. London 1923 թ.: Հմմտ. նաև «Georgia» հոդվածն Բրիտանական հանրագիտարանում, 2-րդ հրատ., 1910 թ.: **M. F. Brosset**: *Histoire de la Georgie*. St. Peterburg 1849—1852: **D. G. von Wesendonk**: *Über georgische Heldenentum*. Leipzig 1924 թ.:

ամտառներ, կիրճեր ու երկինք խոյացող լեռներ: Մենք գտնվում ենք Արևելքի ասպետական աշխարհի հեքիաթային մի երկրում՝ հռչակված իր քաջարի մարտիկներով, պալատական այրերով, գեղեցիկ, վայելչատես կամանցով: Երկրի մեծ արտասովոր է նաև վրաց ժողովրդի պատմությունը: Նա պատկանում է այն սակավաթիվ ժողովուրդների թվին, որ չնայած իր հզոր հարևանների դեմ ինքնուրույնության ու ազատության համար մղած անվերջ կռիվներին, 2000 տարի շարունակաբար տվել է տիրակալների հաջորդական կամ շատ թե քիչ ընդմիջված մի ամբողջ շարք: Ռազմասեր մի ժողովուրդ, որի գոյատևման տարրերից մեկը պայքարելու ունակությունն է, իրար հանդիպելիս որպես բարեմաղթության խոսք հնչում է՝ Հաղթանակ քեզ, պատասխանը՝ Նաև քեզ:

Որտեղից են եկել վրացիները² և երբ են հաստատվել այս երկրում, հայտնի չէ: Հույները նրանց իբերներ են կոչել, առաջին հիշատակությունը գտնում ենք Ստրաբոնի³ մոտ (ծն. 63 թ. Ջ. ծ. ա.), իսկ Հերոդոտը⁴ այս երկրում հիշատակում է բազմաթիվ ցեղեր՝ կոլխեր, տիբերներ, մոսխեր, ավելի հեռու, հարավում բնակվում էին սասպերներ և ալարոդներ, հարավ-արևմուտքում՝ մակրոներներ, մոսյունդերներ և մարեր: Անշուշտ, այս ցեղերից շատերն են մասնակցել վրաց ժողովրդի կազմավորմանը: Մոսխերը նախկինում բնակվում էին Փոքր Ասիայում, հավանաբար Փռուգիայում և հանդիսացել են փռուգիացիների նախորդները: Շարունակ ետ մղվելով վերջիններիս և հայերի կողմից՝ նրանք տիբերների հետ միասին շարժվում են դեպի հյուսիս-արևելք և բնակություն հաստատում այսօրվա Վրաստանի մեծագույն մասում: Դարեհ Վըշտասպյանի ժամանակ մոսխերը հսկում էին Կովկասի լեռնանցքների հարավային ելքերը, այսինքն նրանց բնակության վայրերն էին Կուրի և Արագվայի ավերը: Նրանց անունը պահպանվել է Մեսխեթ երկրանվան և Մեսխեթի լեռնաշղթայի (Սուրամի լեռնաշղթայի հետ), գուցե նաև Մցխեթ քաղաքի անվան մեջ: Այստեղ կամ որևէ այլ տեղ կանգնած է եղել նրանց տաճարը՝ նվիրված «Լոյկոթեա» (Կուրելեի կամ Անահիտի? նմանությամբ) սպիտակ աստվածուհուն. նրանք ունեցել են և մի պատգամախոս (հմմտ. Ստրաբոն 11-րդ, 2, 17): Վրացիները, ըստ հույների՝ իբերները կարող էին եկած լինել հարավից, և մոսխերը մասամբ դուրս մղվել կամ ձուլվել են նրանց հետ:

Վրացիներն իրենց կոչում են քարթվելի կամ քարթուլի (քարթու-ից), որից

² Վրաստան (քննադրում՝ Georgien) անունն ավելի ուշ շրջանի ծագում ունի: Հնարավոր է, որ այն առաջացած լինի Գուրջիանից՝ Կուրի հովտի վերի շրջանում բնակվող ցեղերից մեկի անունից: Կարծես առաջինը արաբներն են այս անունով կոչել ամբողջ երկիրը: Ըստ մեկ այլ ենթադրության Վրաստան անունը ծագում է հին իրանական Կարկահից, որ դարձել է Գորգա և այլն:

³ Strabo, XI, 3, 1—6.

⁴ III, 94; I, 104; II, 104; VII, 78—79.

էլ երկրի անվանումը՝ Քարթլի (Քարթուլիա): Ինչպես նշում է Լեման-Հաուփթը՝ Քարթու-ն նման է Կարդուք-ին. դա այն ժողովրդի անունն է, որին հիշատակում է Քսենոփոնը⁶ (401 թ. Ք. ծ. ա.) որպես Վանա լճից հարավ, Տիգրիսի արևելյան ակունքների շրջանում տարածված երկրի բնակիչներ: Կարդուքը կարող է Կարդու-ի (ինչպես Հայքը հայ-ից) հայերեն հոգնակերտը լինել, որ հավանորեն նույն բառն է, ինչ քարթու-ն, քանի որ այստեղ վրացերեն ք հնչյունը մոտ է դ-ին: Կարծիք կա սակայն, որ կարդուքները հետագա քրդերն են. դա հիմքից զուրկ տեսակետ է, քանի որ քրդերն այս կողմերն են եկել Պարսկաստանից շատ ավելի ուշ շրջանում:

Վրացական հետագա ցեղերի՝ քարթվելների, իմերելների, մեգրելների, սվանների, լազերի և ուրիշների նախնիներ կարելի է ենթադրել քարթուլներին, մոսխերին, տիբերներին, կոլխերին, ճաներին (լազեր), իսկ կախեթցիների համար՝ մասամբ աղվանական ցեղերին:

Վրացերենը և հարավ կովկասյան լեզուները հնդեվրոպական չեն, ինչպես հայերենն է: Լեզվաբաններին մինչ օրս չի հաջողվել ցույց տալ դրանց պատկանելությունը որոշակի լեզվախմբի: Լեման-Հաուփթը (նույն տեղ, հ. 2, էջ 467—497) ենթադրում է, որ ինչպես լեզուն, այնպես էլ ժողովրդական ավանդույթները պարունակում են հատկանիշներ, որոնք վկայում են վաղեմի ազգակցության մասին՝ Հայաստանում⁷ ապրած նախահայկական խալդ ժողովրդի հետ: Վերջինիս լեզուն հավանական ազգակցություն ունի նաև միտանականի կամ նախախեթականի հետ:

Դամբարանների պեղումները ցույց են տալիս, որ երկիրը նախապատմական շրջանում բնակեցված է եղել երկայնագանգ ժողովուրդներով՝ բոլորովին տարբեր նոր ժամանակների վրացիներից, որոնք գերազանցապես ցայտուն կարճազանց են:

Յ. Բայրնը Մցխեթի մոտ Սամբավրո վանքի շրջակայքում բրոնզեդարյան բազմաթիվ քարե դամբարաններից հայտնաբերել է միայն երկայնագանգեր: Կարճազանց ցեղե՞րն են ավելի ուշ եկել այս կողմերը, թե՞ երկայնագանգերն ավելի շատ են եղել, հայտնի չէ: Նույնքան քիչ բան գիտենք նաև վրաց լեզուն նախնական կրողների մասին: Արմենոլի տեսակի կարճազանգների գերակշռող մեծամասնությունը խառնված է կարճազանց լեռնային ցեղի հետ. ցածրադիր գլուխ, խոշոր կառուցվածք և լայն դեմք: Հետո, հավանաբար ավելի ուշ շրջանում, այդ ցեղերին հատկանիշներ են անցել շեկ երկայնագան-

⁵ E. F. Lehman-Haupt, Armenien einst und jetzt, h. II, էջ 104. 1910 թ.:

⁶ Anabasis, IV, 1—3.

⁷ Հարց է ծագում. կա՞ մոտավոր կապ այդ երկու անունների միջև մի կողմից Խալդի կամ Խալու, մյուս կողմից վերը նշված Կարդու կամ Քարթու: Դա կախված է այն լրանից, թե այդ լեզվում հնչյունափոխությունը թույլ տալիս է լ-ի անցումը ր-ի: Եթե իրոք անունները նույնն են, ապա կարելի է ենթադրել, որ այդ երեք ցեղերը ծագել են մեկ արմատից:

գերից: Բացի դրանից, առկա են նաև տարբեր մուգ երկայնագանգերից, հավանաբար երկրի հնագույն բնակիչներից մնացած: Ժամանակի ընթացքում երկիրը բնակեցվել է նաև բազմաթիվ հայերով, մասամբ նաև՝ հրեաներով:

Տիպիկ վրացին բայծրահասակ է և բարեկազմ: Գլուխը կաթնագանգ է, դեմքը՝ միջին նեղությամբ, քթամեջը՝ բարձր, քիթը՝ միջին երկարության ու մուտ աբսոնոիդ տեսակի փոքր-ինչ ցած թեքված քթածայրով: Մազերը սև են, բեղերը՝ թավ, աչքերը՝ մուգ: Տղամարդկանց, ինչպես նաև կանանց մեծ մասը գեղեցիկ է:

Ժողովուրդն ունի հոգևոր բարձր ձիրքեր: Ազնիվ է, զվարթ, սրտաբաց, անհոգ, հաճախ փոքր-ինչ թեթևամիտ ու անգործունյա, սակայն օժտված է ասպետական վայելչությամբ ու քաջությամբ, ջերմ հյուրասիրությամբ: Երկարատև, դաժան կոնվներից մի քիչ կոտրված, նախաձեռնությունը որոշ չափով կորցրած՝ ապրում է մա ավելի շատ փառապանծ անցյալի հիշողությամբ, քան ձգտում առաջընթացի և զարգացման: Հատկանշական է, որ ժողովուրդը մինչև օրս մասամբ ապրում է միջնադարում, և վրացական լեռնային շատ ցեղեր, ինչպես խեզուրները, պահպանել են խաչակրաց արշավանքներից մնացած հին օղագրահները, վահաններն ու թրերը և դրանք գործածում են տոնական հանդիսությունների ժամանակ:

Վրացիները հենց սկզբից բաժանվում էին տարբեր ցեղերի՝ իրենց առաջնորդներով (թավալի). իսկ ցեղերն էլ իրենց հերթին բաղկացած էին տարբեր էթնիկական խմբերից: Արևելյան Վրաստանում ամենաազդեցիկ ցեղապետը Մցխեթի առաջնորդն էր: Զաղաքը գտնվում էր երկու կարևոր առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում. մեկը գալիս էր Հնդկաստանից և Պարսկաստանից Կասպից ծովի հսրավով, այնուհետև Կուր գետով, ապա Ռիոնի գետահովտով դեպի Սև ծով: Մյուսը գալիս էր Հայաստանից, անցնում Արագվայի հովտով, ապա Կովկասով դեպի Ազովի ծով ու այնտեղից էլ ավելի հեռուներ:

Երկիրը Դարեհի և Զեքքսեի ժամանակներում արդեն գտնվում էր Պարսկաստանի գերիշխանության ու ազդեցության տակ: Պատմում են, որ իբր Ալեքսանդր Մեծը գրավել է այն, Մցխեթում նշանակել փոխարքա՝ Արևելյան Վրաստանն ապահովելով Փառնավազի տիրապետությունից, որը Զ. ծ. ա. 302 թ. դարձել էր երկրի առաջին թագավորը, սակայն այս բոլորը ստույգ չէ: Զ. ծ. ա. I դ. երկիրը գրավում է Միհրդատը Պոնտոսի հզոր արքան, 72 թ. հարձակվում է Լուկուլլոսը, իսկ 65 թ. Պոմպեոսը, որոնք սկզբնավորում են ժողովրդի շփումները հուսական աշխարհի հետ: Սակայն երկիրը, հատկապես Արևելյան Վրաստանը, մշակութապես հետագայում ևս մնաց Պարսկաստանի ազդեցության տակ՝ մեծ մասամբ այնտեղից սերած իր թագավորներով:

Քիչ բան գիտենք նաև վրացիների կրոնի մասին: Հնագույն շրջանում նրանք պաշտում էին արևը, լուսինը և հինգ մոլորակ (այդ ժամանակ հայտնի մոլորակները): Իբերների արևելյան հարևան աղվանները, որոնց երկիրը ընդգրկում էր հետագա Վրաստանի արևելյան մասը (Կախեթը), ինչպես վկա-

յում է Ստրաբոնը (11-րդ, 4, 7), երկրպագում էին արևին, լուսնին և Ջևսին, ամենից առաջ լուսնին, որի տաճարը գտնվում էր Իբերիայի մոտակայքում: Դա, հավանաբար, Անահիտ⁸ աստվածուհուն նվիրված տաճար է եղել, որն իրեն համագոր Կապադովկիայի Մա աստվածուհու մամն ավելի շուտ կապված էր լուսնի հետ. հույները նույնացնում են Արտեմիսի հետ: Անշուշտ, խոսքը նույն աստվածուհու մասին է, որ Լոյկոթեա անունով հիշատակում է Ստրաբոնը մոսխերի մոտ Կուրի հովտում: Հետաքրքիր է, որ վերջինից ոչ հեռու Կողքիսում, Փասիս գետի մոտ գտնվում էր տաճար՝ նվիրված Ռա՝ աստվածուհուն, որը համապատասխանում է Աստծու մասին ունեցած նախնական պատկերացումներին: Նա պտղաբերության աստվածուհին էր, հայտնի էր նաև Մեծ մայր, Աստվածների մայր, հաճախ նաև Ճառագայթաբժակ, Ոսկե կամ Մաքրամաքուր (հմմտ. Լոյկոթեա) անուններով: Նրա պաշտամունքը տարածված էր Փոքր Ասիայում, Հայաստանում (համեմատաբար ավելի ուշ) և Սև ծովի երկրներում (հմմտ. քրակիացիների Հեկատայի հետ): Վերջինս պետք է որ իր ազդեցությունը թողած լինի վրացական ցեղերի վաղ շրջանի կրոնի վրա:

Հետագայում, սակայն, վրացիների գլխավոր աստվածն ուներ իրանական Արմազ անունը. դա Ահուրա=Մազդան (իմաստության տեր) կամ պարսիկների Ռոմիզդն էր: Նրա սրբավայրը գտնվում էր Մցխեթի մոտ, ուր կանգնած էր նրա պղնձե արձանը՝ զրահագզեստով, սաղավարտն ու ուսազրահը ոսկուց, աչքերը՝ բերիլից ու զմրուխտից: Աստծու երկրպագության մեջ մտնում էր նաև մարդկանց զոհաբերություն: Գլխավոր այս Աստծու երկու կողմերում կանգնած էին հին աստվածություններ Գաի և Գասիի արձանները: Արևելքի ժողովուրդների մոտ հաճախ է հանդիպում եռյակ աստվածություն (հմմտ. նաև քրիստոնեական երրորդությունը):

Սրանից բացի հիշատակված են այլ աստվածություններ (Ցադեն, Այնինա [Անսիիտ], Դանանա [Նանե⁹] և Ափրոդիտե), որոնք իրենց սրբավայրերն են ունեցել այստեղ: Աստվածությունները կազմում են սուրբ յոթ թիվը, որը համապատասխանում է վերը նշված երկնային մարմիններին՝ արևին, լուսնին և հինգ մոլորակներին:

Բացի տաճարներում և աստվածների նկարների առաջ կատարվող երկրպագությունից, բուն պետական կրոնից, հետագայում ևս լայնորեն տարածված էր կրակի պաշտամունքը՝ նախ և առաջ վերին խավերում: Մասամբ տարածված էր նաև Եհովայի պաշտամունքը, որ իրենց հետ բերել էին հրեաները:

Հետագայում վրաց ժողովուրդը զարգացրեց և որոշակի մակարդակի հասցրեց իր սեփական հասարակությունը, որը պահպանվեց ժամանակների

⁸ Strabo, XII, 2, 3.

⁹ Հմմտ. *Arian, Periplus II*:

ընթացքում: Պետությունը հենվում էր ավատատիրության վրա, որն ընդգրկում էր առաջատար ցեղապետներին ու թագավորին՝ որպես գերագույն ավատատեր: Ամբողջ երկիրն ազդեցիկ ազնվականների ու թագավորի կալվածքն էր, բացառությամբ հոգևորականությանը պատկանող մասից: Ստրաբոնը (9-րդ, 3, 6 և 4, 7) վկայում է, որ հեթանոսական շրջանում արդեն ինչպես Իբերիայում, այնպես էլ Ալվանքում կար հզոր ու հարուստ քրմապետություն: Ազնվականների ու հոգևորականների հպատակության տակ էին գյուղացիներն ու աշխատավորները, որոնց մեծ մասը ճորտեր էին և միայն մի փոքր մասն ուներ որոշ ինքնուրույնություն, կային նաև ստրուկներ: Հետագայում քաղաքներում ձևավորվում է առևտրականների ու արհեստավորների դասը:

Ստրաբոնը (11-րդ, 3, 6) վկայում է, որ իբերների ունեցվածքը ընտանիքի ընդհանուր սեփականությունն էր, ավագի իրավունքը՝ վճիռներ կայացնելն ու կառավարելը: Անշուշտ խոսքը «մեծ ընտանիքների» մասին է, որ մինչև օրս պահպանվել են լեռնային հեռու շրջաններում, մասնավորապես Կախեթում և Ջարթլիում: Դրանք բաղկացած են ազգակցական կապերով առնչվող բազմաթիվ առանձին ընտանիքներից, ուր հաշվվում է մինչև 50, հնում՝ նույնիսկ մինչև 100 անդամ: Յուրաքանչյուր «մեծ ընտանիք» գլուխ կանգնած էին ընտանիքի հայրն ու մայրը՝ ընտրված ցմահ. հաճախ նրանք ընտանիքի ամենատարեցներն էին: Մեծ ընտանիքը մահապետական հասարակական հնագույն կառուցվածք է, որ ունեցել են հնդեվրոպացիները, մանավորապես՝ հարավային սլավոնները, ինչպես նաև ասիական ժողովուրդները:

Ինքնատիպ այս ժողովուրդն ապրել է անդադար պայքարելով հանուն իր ինքնության, իսկ նրա հարավ-արևելյան, հարավ-արևմտյան, հարավային և նաև հյուսիսային հզոր հարևանները շարունակ կռիվներ են մղել միմյանց դեմ՝ այս գեղեցիկ երկրին տիրանալու համար: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ Վրաստանը գտնվում է Կասպից և Սև ծովերը կապող կամրջի վրա: Կովկասն այդ կամրջի լայնությամբ անցնող մի հզոր լեռնապատնեշ է, որի ստորոտներին փշրվել են հարավից, հարավ-արևելքից և արևմուտքից եկած ժողովուրդների գաղթերի հորձանքներ: Հյուսիսը հնում քոչվոր սկյութական ցեղերի. անհայտ տափաստանների երկիր էր, հարավ-արևելյան հարևանը պարսկական հզոր պետությունն էր, հարավում մախ Հայաստանն էր, ապա Եփրատի ու Տիգրիսի յլխանությունները, հետագայում՝ արաբներն ու թուրքերը, հարավ-արևմուտքում՝ փոքրասիական ժողովուրդները, հունական և հռոմեական համաշխարհային կայսրությունները, հետագայում՝ թուրքերը:

Կովկասյան լեռնապատնեշով անցնող ճանապարհներն այնքան էլ բարենպաստ չէին հյուսիսի քոչվոր հրոսակախմբերի հարձակումների համար: Ճանապարհներից մեկն անցնում էր Կասպից ծովի երկարությամբ, ծովեզրյա մի անձուկ, ճահճոտ հովտով, մյուսը՝ Դարիալի նեղ կիրճով (Ալանաց դուռ

կամ հնում «Իբերական դարպաս»), Մղինվարի կամ Կազբեկ հրաբխային սառցադաշտի ստորոտով: Սի երրորդ ճանապարհի անցնում էր փոքր-ինչ արևմուտքով, գալիս էր հյուսիսից, Արդունի հովտով, Խազարի կիրճով դեպի Ռիտնի հովիտ և Քութայիս կամ Ռոքի լեռնանցքով, Լյախվայի հովտով դեպի Գորի՝ Կուրի ափերը, իսկ չորրորդ ճանապարհը գալիս էր հյուսիսից, անցնում Սև ծովի ափամերձ շրջանով:

Այդ ճանապարհներին տիրանալը կարևոր նշանակություն ուներ հարավի երկրների համար: Կուրի հովիտը՝ լեռնաշղթաների հարավից լանջերի երկարությամբ, հանդիսանում էր արևմուտքից դեպի Սև ծով գնացող ռազմական ճանապարհ, մաս մեծ կարևորություն ուներ որպես սահմանային տարածաշրջան, որի համար շարունակ կռիվներ էին մղում Պարսկաստանը և Սև ծովի երկրները: Բացի այդ, այս շրջանը բոլոր ժամանակներում տուժել է լեռներում ապրող ավազակախմբերի հանկարծահաս հարձակումներից՝ մեծ մասամբ ավարների և լեզգիական այլ ցեղերի, չխոսելով չեչենների, չերքեզների, կարարդիների և օսերի մասին: Դրան ավելացրած մաս առանձին տարածքների ցեղապետների ներքին երկպառակություններն ու նեղ անձնական շահերի բախումը:

Այսբանից հետո միայն կարելի է զարմանալ, թե ինչպես այս ժողովուրդը, հակառակ բոլոր այդ վտանգներին, կարողացել է երկու հազարամյակ շարունակ պահպանել և մինչև մեր օրերը հասցնել իր ինքնությունն ու մշակույթը. ապահովելով շատ թե քիչ ինքնուրույնություն՝ չի ձուլվել կամ ոչնչացվել ավելի մեծ ժողովուրդների կողմից, որոնք մեծ հոսքերով եկել ու գնացել են երկու ծովերն իրար հետ կապող ցամաքե այս կամրջով: Պետք էր սպասել, որ պատերազմներ, հաճախակի դարձած ավերածություններն ու խռովությունները կասեցրել են մշակույթի զարգացումը, այնուամենայնիվ վրացիները կարողացան պատմության ընթացքում հասնել մշակույթի բարձր մակարդակի, որի վկայությունը նրանց բարձրարժեք գրականությունն է:

Երկրի մայրաքաղաքը դարեր շարունակ Մցխեթն էր. Ջ. ծ. հ. 500 թ. մայրաքաղաք դարձավ Թիֆլիսը, որը 469 թ. Վախթանգ Գորգասպան (գայլառյուծ) թագավորի նստավայրն էր: Թիֆլիսն ավելի հեռու էր Կովկասի լեռնա-հովիտներից, ուրեմն և ավելի քիչ ենթակա լեռնային ցեղերի ավազակախմբերի հանկարծահաս հարձակումներին:

Քրիստոնեությունը Արևելյան Վրաստան ներմուծվեց սուրբ օրիորդ Նիկոյի և նրա շնորհիվ դարձի եկած Միրիան (կամ Միիրան) թագավորի կողմից Ջ. ծ. հ. 317, 332 թթ., այսինքն Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից կարճ ժամանակ անց: Սակայն երկար ժամանակ պահանջվեց, մինչև որ Վրաստանում հանգամ Սուրբ կրակի զոհասեղանի վերջին կայծերը՝ սովորություններում ու առասպելներում պահպանելով կրակի պաշտամունքի մնացորդներ: Սկզբնական շրջանում հայ եկեղեցու մման վրաց եկեղեցին նույն-

պես միաքննական ուսմունքի կողմնակից էր, սակայն 6-րդ դարում ընդունելով քաղաքեղոսական դավանանք՝ մոտենում է բյուզանդական եկեղեցուն։ Ժողովրդի շրջանում քրիստոնեական ուսմունքի տարածման գործում մեծ նշանակություն ունեցավ վանքերի կառուցումը 6-րդ դարում։

Եկեղեցու պարսպապատը կաթողիկոսը, մատուցում էր Մցխեթում, որի Մայր տաճարի հիմնադրումը վերագրում են Վախթանգ Գորգասալան (446—499 թթ. Զ. Ժ. Կ.) թագավորին։ Կաթողիկոսը պետության ներսում ուներ իր պատվավոր տեղը և գրեթե նույն հեղինակությունն ու իրավունքները, ինչ թագավորը։ Հավանաբար նա իր իշխանությունը ժառանգել էր հեթանոսական պետության գերագույն քուրմից, ինչպես նկարագրում է Ստրաբոնը (11-րդ, 4, 7) աղվանների մասին։ Այնտեղ նա «ամենահարգարժան մարդն էր թագավորից հետո, որն իշխում էր ինչպես սուրբ տարածքների, որ ընդարձակ ու մարդաշատ էին, սույնպես էլ տաճարների ու սպասավորների վրա»։ Նա կարող էր իր քուրմերից որևէ մեկին շղթայել «սուրբ շղթաներով» և մեկ տարի լավ կերակրելուց հետո «մատաղացու այլ կենդանիների հետ միասին» զոհաբերել աստվածներին։

Կաթողիկոսի իշխանությունն ամսահանամական էր ոչ միայն եկեղեցու, այլև իրեն և եկեղեցուն պատկանող ընդարձակ կալվածքների վրա՝ բազմաթիվ գյուղերով (մոտ 237), գյուղացիներով, կառավարիչներով, ծառայողներով, զինվորներով, հետազայում նաև լազնվական վասալներով, չհաշված հազարավոր քահանաներն ու վանականները։ Նա իր ձեռքի տակ ուներ մի քանի ջոկատ՝ իր կողմից նշանակված զորավարներով։ Կաթողիկոսն ու նրա եպիսկոպոսները տեղ էին բազմաթիվ ստրուկների։ Եկեղեցին իրականում պետություն էր պետության ներսում։ Սակայն վրաց եկեղեցին և կաթողիկոսը, չնայած ունեցած մեծ իշխանությանը, երբեք չեն անցել սահմանը, բոլոր ժամանակներում եկեղեցու առաջնորդները մնացել են ազգային պետության հավաստարիմ պալատական ու դաշնակիցը։ Միշտ եղել է օտար կրոնների ներթափանցման սպառնալիքը դրսից, նախ և առաջ իսլամի, որ լայնորեն տարածված էր հարևան երկրներում։

6-րդ դ. կեսերին Արևելյան Վրաստանում իշխանության գլուխ է անցնում Գուրարամը։ Նա առաջին իշխանն էր հայկական Բագրատունի մախարարական տան, որը հետագայում երկրին տվեց բուզանդիկ իմաստուն թագավորներ։ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, որի տիրապետության տակ էր Արևմտյան Վրաստանը, շարունակ կռիվներ էին մղվում Արևելյան Վրաստանի վրա ազդեցություն ունենալու համար, մինչև Հերակլ կայսրը 627 թ. Նինվեի ավերակների մոտ տապալում է պարսից Սասանյանների տիրապետությունը։ Այդ հաղթանակով, սակայն, ճանապարհ է հարթվում մեկ այլ վտանգավոր քչնամուժ արաբների համար, որ 15 տարի անց հարավից ներխուժեցին Արևելյան Վրաստան և հասան մինչև Կովկասի լեռնահովիտները, սակայն երբեք չկարողացան հաստատվել Արևմտյան Վրաստանում։

Արաբների տիրապետությունն Արևելյան Վրաստանում ընդմիջումներով

սուել է 400 տարի, սակայն միշտ չէ, որ ընդգրկել է ամբողջ երկիրը: Վրաց թագավորներն արաբների յուրօրինակ վասալներն էին՝ երբեմն ավել, երբեմն պակաս կախվածությամբ: Չնայած կրոնի տարբերությանը, արաբները շատ բանով նպաստեցին վրաց մշակույթի զարգացմանը:

Աբխազիայի թագավոր Բագրատ Երրորդը (985—1014) ժառանգության իրավունքով միացնում է Արևելյան Վրաստանն Աբխազիային ու Մեսխեթին, որոշ չափով նաև՝ Իմերեթն ու Մեգրելիան: Սելջուկ թուրքերի հարձակումները 1048 թ. ի վերջո կասեցվում է քաջարի զորավար Լիպարիտ Օրբելի (Օրբելիանի) կողմից: 1064 թ. նրանք կրկին գալիս են, այս անգամ արդեն Ալփ Արսլանի գլխավորությամբ: Թուրքերը հեղեղում են Վրաստանը, ավերում Թիֆլիսը, կոտորում բնակչությանը: 1072 թ. Թիֆլիսը կրկին ավերվում է սելջուկ թուրքերի կողմից. երկիրը ամայանում է, բնակիչների մեծ մասը՝ սպանվում:

1089 թ. իշխանության գլուխ է անցնում Դավիթ Երրորդը (1089—1125)՝ Վրաստանի հզոր և երևելի տիրակալներից մեկը, որ հայտնի է «Շինարար» մականունով: Նա միավորում է արաբների, թուրքերի և Բյուզանդիայի կողմից ծվատված ու քայքայված երկիրը և 36 տարի անց, իրենից հետո, թողնում ծաղկած մի պետություն: Խաչակիրների կողմից Երուսաղեմը գրավվելուց հետո նա 1100 թ. Թիֆլիսից քշում է արաբների վերջին կայազորը: Գահին բազմած ասկետ այդ իմաստասերը կրոնի բնագավառում ևս հասել էր մեծ հաջողությունների, միևնույն ժամանակ լինելով ականավոր զորավար՝ հաղթականորեն վարում էր նվաճողական պատերազմներ: Նա ստեղծեց կարգ ու կանոն, պատվարժան բարքեր՝ անձնական օրինակով ոգեշնչելով բոլորին: Նա շրջահայաց տնտեսվար էր, պետության խելացի ղեկավար. փափկանկատ հանդուրժուկ, ականությամբ վերաբերվելով այլ հավատների՝ օգնում էր ինչպես մահմեդականներին, այնպես էլ հայերին: Նրա տիրապետության օրոք աճեց ու զորացավ վրաց պետությունն ինչպես երբեք, երկիրը շարունակ հարստանում էր պատերազմական ավարով և օժանդակ աշխատուժով, որն ի սպաս էր դրվում արհեստագործության զարգացմանը: Ծաղկում էր հոգևոր մշակույթը: Բացվում էին բարձրագույն դպրոցներ՝ հմուտ և բարձրորակ ուսուցիչներով: Նա Զութայիսի մոտ Գելաթիում կառուցում է փառահեղ Մայր տաճար և հիմնում վանք, որը կարճ ժամանակում դառնում է հոգևոր խոշոր կենտրոն:

Այդ շրջանում սերտանում են կապերը Բյուզանդիայի հետ: Վրաց թագավորներից շատերը, ինչպես Բագրատ Չորրորդը (1027—1072) և Դավիթ Շինարարը, ամուսնանում են բյուզանդական արքայադստերի հետ, իսկ իրենց դստերին կնության տալիս բյուզանդական կայսրերին կամ արքայազներին: Պատմության մեջ իր գեղեցկությամբ հայտնի է Բագրատ Չորրորդի դուստր Մարթան, որը որպես կայսրուհի կրում էր Մարիա անունը:

Դավիթ թագավորը սկիզբ դրեց երկրի առաջընթացին, Թամար թագուհին (1184—1212)՝ պետության ու մշակույթի վերելքին: Ստանձնելով Բագրատու-

նյաց գահը՝ նա ընդարձակեց երկիրը՝ իր մեջ առնելով վրացախոս նորանոր շրջաններ: Պետության ներսում ստեղծված կարգ ու կանոնի շնորհիվ աճում էր ժողովրդի բարեկեցությունը:

Խորամիտ քազուհին անճնական հմայքով բարերար ազդեցություն էր թողնում ժողովրդի վրա: Նա գեղեցիկ էր ու քնքուշ, օժտված կանացի անդիմադրելի թուլչանքով: Ժամանակակիցները մեծարում էին նրան ներրողներով, դրվատում եռանդը, մղած մարտերը՝ ձիու վրա և հետիոտն, համգստությամբ, մեղմությամբ ու չափավորությամբ շնչող ճառերը, նրա իմաստուն խոսքը: Առանց խստության ու գայրության, ներքին տատանման ու դժվարության նա կարողանում էր հնազանդեցնել ամենահամառ ու կամապաշտ տղամարդկանց: Թագուհին իր ժողովրդին ղեկավարում էր ժամանակի համար անսովոր մեղմությամբ ու զբասրտությամբ: Ոչ ոք չէր զանակոծվում նրա հրամանով: Խըստագույն պատիժներին վերաբերվում էր մեծագույն գարշանքով, նա ներում շնորհեց մույնիսկ այն խռովարարներին, որ իր դեմ էին դուրս եկել՝ իրահրված մերժված ամուսնու կողմից: Ինչպես ազնվականները, այնպես էլ գյուղացիները մվիրված էին նրան հավատարմորեն, բանակը՝ նրա հրամանով ոգեշընչված, մարտի էր նետվում և որպես կանոն տուն դառնում հաղթանակով: Նրա բոլոր արշավանքներն ավարտվում էին հաջողությամբ. քազավորության սահմաններն ընդարձակվեցին արևելքում մինչև Կասպից ծով, արևմուտքում՝ մինչև Սև ծով. նշանակալիորեն ուժեղացավ պետության քաղաքական ազդեցությունը: Կովկասի լեռնահովիտների ժողովուրդները ճանաչում էին քազուհու գերիշխանությունը և հարկատու էին նրան: Նրա տիրապետության տակ էին անցել Հայաստանից որոշ շրջաններ՝ Կարսը և Էրզրումը: 1204 թ. նա օգնում է իր ազգական Ալեքսիոս Կոմնենոսին Տրապիզոնի կայսրության ստեղծման գործում՝ դրանով իսկ միաժամանակ ամրապնդելով իր սեփական քազավորությունն արևմուտքից թուրքերի հարձակման դեմ:

Թամարի քազավորության օրոք Վրաստանում ինչպես եկեղեցու, այնպես էլ պետության կառավարման մեջ աչքի ընկան մի շարք ականավոր անձնավորություններ՝ մեծ մասը հայեր: Ձորքի գլխավոր հրամանատարը հայ էր՝ Սարգիս Երկայնաբազուկ, նրա կողքին իր երեք ազգականներն էին, որոնց թվում և քազուհու երկրորդ ամուսինը՝ Դավիթ Սոսլանին:

Վերնախավն ու ազնվականների մի մասը համեմատաբար լուս դաստիարակություն էին ստանում, իսկ արշավանքներից հարուստ ավար բերող ազնվականների մեծ մասը ապրում էր շքեղության մեջ՝ շարունակ բարձրացնելով իր կենսամակարդակը: Կիզակետում, սակայն, Թամարի շքեղ արքունիքն էր՝ իշխանների ու երևելի այրերի այցելության մշտական վայրը: Գեղանի քազուհին ժլատ չէր զանձարանում դիզված իր հարստության նկատմամբ: Նա անսահման առատաձեռն էր և շրջապատում էր իրեն զվարճություններով ու վայելքներով: Կազմակերպվում էին ճոխ խնջույքներ ու հավաքույթներ, աս-

պետական զինախաղեր, պարուհիների ու լարախաղացների հանդիսություններ: Սակայն մախապատվությունը տրվում էր որսորդությանը, ինքը՝ թագուհին անձամբ որսի սիրահար էր: Հիասքանչ տեսարան. մա՛ գեղեցկության մարմնացում, իր ասպետների գլուխ անցած, կրակոտ ձիու վրա, փայլում ձիասարքերով, բազեներով ու շներով արշավում է անտառով ու դաշտով: Տանը նրանց սպասում էր մեծ զինարքուք՝ երգեցողությամբ ու երաժշտությամբ, զավաթների զնգոցով և որսորդական անվերջանալի պատմություններով: Դարեր շարունակ որսորդությունն եղել է վրաց ասպետների ու թագավորների սիրելի զբաղմունքը, եթե իհարկե պատերազմներ չէին մղում: Որսաշները հետապնդում էին շնագայլերի, աղվեսների, վարազների ու եղջերուների, առավել ընդունված էր բազեներով որսորդությունը: Որսի հիմնական կենդանիներն էին կռունկները, ձկնկուլներն ու փասիանները, վերջիններիս Վրաստանում պահում էին մաև տներում, անունն էլ կապում են Փասիս գետամվան հետ: Մարկո Պոլոն (1275 թ.) վկայում է, որ Վրաստանում «բազմացնում էին աշխարհի լավագույն սակոները»:

Որսորդությունից բացի վրացիները զվարճանում էին կազմակերպելով տարբեր տեսակի մրցություններ ու խաղեր, հատկապես այնպիսիք, ուր ցուցադրվում էին մարմնի ճարակությունն ու ուժը՝ մեծ գնդակախաղեր, նշանակետին կրակելը, ձիարշավ, գնդակախաղ ձիու վրա և ըմբշամարտ, որը մինչև օրս լայն տարածում ունի եկեղեցական տոների և այլ հանդիսությունների ժամանակ: Կայտառ ու անհոգ ժողովուրդ, որ կյանքի լիարժեք վայելքը փնտրում էր արկածախնդրության մեջ:

Վրաստանում հոգևոր մշակույթի հիմքերը դրեց քրիստոնեությունը: Սեփական գրի ստեղծումը մույն ժամանակաշրջանի արդյունք է, ինչ հայերի մոտ, այսինքն Զ. ծ. հ. 5-րդ դարի սկզբին: Այբուբենում մեծ չափով օգտագործված է հունական գիրը: Սկզբնական շրջանում գրականությունը բացառապես եկեղեցական էր՝ սիրիականի և հունա-բյուզանդականի մի կցորդը: Հետագայում, սակայն, դուրս գալով վանքերից՝ համընդհանուր կրթության ձևով տարածում է գտնում վերին խավերում: Մեծ դեր է խաղացել մաև արաբների ազդեցությունը. շատ բաների հետ նրանք իրենց հետ բերեցին մաև բանաստեղծական արվեստը: Ավելի ուշ շրջանում կրոնականի կողքին ծնունդ է առնում կենսախիմը, աշխարհիկ պոեզիան: Թամարի տիրապետության օրոք այն ծաղկում է ապրում համձինս մի շարք անվանի քնարերգուների: Խրախճանքներում հնչում էին ջնարի նվագն ու զավաթների զնգոցը, փառաբանվում էին սերն ու երջանկությունը, ասպետի տառապանքներն ու արկածները:

Ամենահայտնի բանաստեղծը Շոթա Ռուսթավելին է, Թամարի ժամանակակիցը: «Ընձենավորը» հայտնի էպոսով մա իր ժողովրդին նվիրեց ազգային հազվագյուտ բարձրարժեք մի պոեմ: Հերոսուհիներից մեկը ինքը՝ մեծահամբավ թագուհին է, որ պոեմում Թինաթին է կոչվում:

*Որ աշխարհին լույս էր սփռում արևի պես՝ ծագման ժամին,
Ով տեսնում էր, նույնն էր ասում՝ հոգի ու միտք, ուշք կտանի՝¹⁰:*

Հերոսն անվեհեր ու կատարյալ ասպետի մարմնացում է, որ կյանքում առաջնորդվում է վստահությամբ լեցուն՝ ամենուրեք սերմանելով քարեկամություն, սեր մեթոքավորի հանդեպ և բարերարություն: Պոեմը կյանքի բարոյական բարձր ըմբռնման վկայությունն է: Թախծով լեցուն են հետևյալ տողերը.

Ավարտվում է դյուցազնագրույցն այս,

Տավիղը դողում է դեռ, բայց էլ չի հնչում:

Չար է բախտն աշխարհի, ապրելու ժառանգը մեր՝ կարճ,

Որ երկար է թվում, քանի որ չկա ուրախ օր՝¹¹:

Տավիղն այդ օրվանից շարունակում է դեռ դողալ, յոթ դար այս բանաստեղծությամբ հնչած տազանալը վրաց ժողովրդի շուրթերին է՝ միշտ բարձր պահելով արյուն թափած ժողովրդի ոգին:

Զ. ծ. հ. 4—5-րդ դդ. սկսած կառուցվում են եկեղեցիներ՝ մեծ մասամբ հին տաճարների օրինակով, հետագա դարերում ևս աշխուժորեն շարունակում է զարգանալ շինարարական արվեստը: Եկեղեցիներն իրենց ոճով նման են հայկականին, հնարավոր է ճարտարապետների մեծ մասը Հայաստանից եղած լինեն, քանի որ այն հայտնի էր հմուտ շինարարներով: Եկեղեցական հետաքրքիր կառույց է Քութայիսի Մայր տաճարը, որի շինարարությունը սկսվել է Զ. ծ. հ. 1003 թ. Բագրատ Երրորդի կողմից, պահպանվել են ավերակները: Ծարտարապետի աճումն է Մախա: Եկեղեցին իր հատակագծով նման է Հայաստանում հայտնի Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցուն, որն ավերվել է 9-րդ դարում, պահպանվել են հիմնապատերը: Քութայիսի Մայր տաճարը իր երկարավուն երեք նավերով, լայնակի, աստիճանաբար վեր խոյացող ոճով նման է ավելի ուշ շրջանի եվրոպական գոթական եկեղեցիներին: Որոշ տեղերում պահպանվել են սրածայր կամարներ. կարելի է ենթադրել, որ գմբեթը կրող հիմնական կամարները նույնպես սրածայր են եղել: Սյունաշարերում կան գոթական ոճի հավելվածներ, որոնք ցայտուն արտահայտված են Անիի Մայր տաճարում, որի շինարարությունն ավարտվել է մի քանի տարի ավելի շուտ, քան սկսվել է Քութայիսի եկեղեցու կառուցումը: 11—12-րդ դդ. Վրաստանում կառուցվեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ, վանքեր ու ամրոցներ: Յուրաքանչյուր ավատատեր ուներ իր ամրոցը: Հիմնադրվեցին նաև նոր քաղաքներ, ինչպես Ախալցխան ու Ախալքալաքը: Հոգևոր վերելքը թափ էր առել Թամարի տիրապետության շրջանից, և, ինչպես վերը նշել ենք, ժողովուրդն այսօր ամեն ինչ վերագրում է նրան՝ լինի դա շքեղ շինություն թե ամրոցի մնացորդներ, մինչև անգամ առասպելներում հին շրջանի բոլոր մեծագործությունները հյուսվում

¹⁰ Թարգմ. Հովհ. Կուրայանի:

¹¹ Տողացի թարգմանությունը ըստ Արթուր Լալայի:

են նրա անվան շուրջ:

Այս ժողովրդին բնորոշ երևույթ է սա. նրա պատմության մեջ առավել աչքի ընկած երկու անհատականությունն էլ կին են՝ քրիստոնեության գաղափարախոս Սուրբ Նինոն և մեծահամբավ թագուհին: Սրան հակադիր է իսլամական աշխարհայացքը, ըստ որի կինը հոգի չունեցող էակ է: Պարսիկների մոտ, որոնք հնում երկար ժամանակ իշխել են Վրաստանում, կինը նույնպես չունի իր արժանի տեղը:

Թամարի մահից հետո արագ մարում է Մեծ Վրաստանի փառքը: Ուրտարի անց, 1220 և 1222 թթ., Պարսկաստանից մոնղոլների վայրի հորդաները հարձակվում են երկրի վրա: 1223 թ. նրանք կրկին գալիս և ամայացնում են թագավորության հարավային շրջանները: Սրան հաջորդում է պարսիկների ներխուժումը, որի ընթացքում գրավում և ավերում են Թիֆլիսը. մի քանի տարի անց կրկին գալիս են մոնղոլները և գրավում ամբողջ երկիրը: 1247 թ. նրանք արդեն երկրի տերն էին, որի վրա դրեցին ծանր հարկեր, իսկ տղամարդկանցով համալրեցին իրենց զորախմբերը:

Ամայացած երկրում անկում ապրեցին մշակույթը, հոգևոր կյանքն ու բարքերը: Թամարի գեղանի դուստր Ռուսուդան թագուհին, լինելով իր մոր հակապատկերը, ցուփ կյանք էր վարում: 1318 թ. գահ բարձրացավ խելամիտ Գեորգ Հինգերորդ «Պայծառափայլ» թագավորը (1318—1346) և կրկին ամրապնդեց պետության դիրքերը: Բայց դա երկար չտևեց: 14-րդ դ. կեսերին սև ցավը հազարավոր կյանքեր խլեց, իսկ առավել սոսկալի հյուրը կաղ մոնղոլ Լենկթեմուրն էր (Թամեքլան): 1387-ից մինչև 1403 թթ. նրա կատաղի հորդաները վեց անգամ ավերեցին ու սրբեցին երկիրը, իսկ երբ վերջապես քաշվեցին Թուրքեստան, իրենցից հետո թողեցին սոսկ թշվառություն: Թիֆլիսը, մյուս քաղաքներն ու գյուղերը վերածվել էին ավերակների կույտերի, քանդված էին եկեղեցիներն ու ամրոցները, բնակչության մեծ մասը սպանված էր, մի մասը գերեվարված:

Սրան հաջորդում է երեք խավար դար: 1453 թ. կործանվում է Բյուզանդական կայսրությունը, մի քանի տարի անց նրան հետևում է Տրապիզոնի կայսրությունը, որով Վրաստանը կորցնում է մշակութային իր միակ հենակետը: Հայաստանի հետ միասին նա մի կողմ քաշված՝ մնում է որպես քրիստոնեական հասարակության փոքրիկ մի կառույց՝ շրջապատված թշնամի մահմեդական ժողովուրդներով:

15-րդ դ. կեսերին, երբ Վրաստանին այնքան անհրաժեշտ էր միավորվելը, Ալեքսանդր Առաջին թագավորի երեք որդիները Բագրատունիների երկիրը բաժանեցին իրենց միջև. ստեղծվեցին Ջարթլիի, Կախեթի, Իմերեթի թագավորություններ և հինգ իշխանություններ՝ Մեգրելիա, Գուրիա, Աբխազիա, Սվանեթիա, Սամցխե (Մեախիա): Սրանով վերջնականապես մասնատվում է երկրի հզորությունը, սաղրանքն ու ներքին երկպառակությունները պարարտ հող

են ստեղծում արտաքին թշնամու համար, առաջին հերթին՝ թուրքերի ու պարսիկների, որոնք հաջողությամբ դավեր են լարում:

Ահավոր ճնշող է այդ դարերի պատմությունը. անընդհատ կռիվներ՝ միակերպ արյունոտ նկարագրություններով, ճակատամարտերով ու ավերումներով, ներքին գծություններով ու դավաճանություններով, սպանությունների ու կողոպուտների, թուրքերի, պարսիկների, թաթարների ու լեռնային ցեղերի հարձակումների, սահմանկեցուցիչ կոտորածների մասին հաղորդումներով: Բացի այդ, ժողովուրդը հեծում էր մահ ավատատերերի ու թագավորների հարկերի ծանրությունից, որը կասեցնում էր ամեն տեսակի գործունեություն: Այս բոլորը հող էր մախապատրաստում, որ երկիր խուժած օտար քանակները անխնա կեղեքեն ժողովրդին:

Արտաքին թշնամիները հիմնականում երեքն էին՝ թուրքերը հարավ-արևմուտքից, պարսիկները հարավ-արևելքից և լեռնային ցեղերը հյուսիսից: Թուրքերը պինդ նստած էին Ղոթլիսի հովտում, 16-րդ դ. նրանք գրավում են Ախալցխա, Արդահան և Արտանուջ քաղաքները: Այդ տարածաշրջանում բնակվող լեռնային հնագույն ցեղերը՝ մեսխերը (մոսխեր), հարկադրված ընդունում են իսլամ, որը գործածության մեջ է դնում թուրքերենը: Գուրիայում, Մեզրեխայում և Իմերեթում գնալով մեծանում է թուրքական ազդեցությունը: Պարսիկների գերիշխանությունը շարունակում է տարածվել Քարթլիի ու Կախեթի վրա, որոնց թագավորները շահի կողմից նշանակված փոխարքաներ էին: Թագավորներից շատերը վերին իշխանավորների բարեհաճությունը շահելու համար նույնիսկ իսլամ էին ընդունում վրացերենի հետ գործածելով մահ պարսկերենը:

Երկրի հյուսիսային շրջանները՝ Արագվան, Սվանեթն ու Արխագիան, պահպանեցին իրենց անկախությունը: Հյուսիսի լեռնային ցեղերը չէին ճանաչում որևէ գերիշխանություն, չերթեզները, կաբարդիները, օսերը, չեչեններն ու լեզգիները (ավարներ) պարբերաբար ավազակային հարձակումներ էին ձեռնարկում դեպի Բագրատունի երեք թագավորությունները, ժամանակ առ ժամանակ մահ դաշնակցում նրանց հետ: Բոլոր ժամանակներում լեռնային այդ ցեղերի հարևանությունը մշտական սպառնալիք էր կյանքի ապահովությանը, հատկապես Կախեթում և Քարթլիում: Այդ պատճառով էլ գրեթե յուրաքանչյուր գյուղ ուներ մեկ կամ մի քանի ամրոց՝ աշտարակներով ու պարիսպներով: Սակայն հաճախ էր պատահում, որ բնակիչներն իրենց ունեցած-չունեցածով ու անասուններով հարկադրված փախչում էին լեռները՝ տունն ու տեղը թողնելով բախտի քմահաճությին:

Այսքանից հետո զարմանալի է, թե վրաց ժողովուրդն ինչպես է կարողացել առանց վերջնականապես ծուլվելու անցնել բռնությունների այդ երկար շղթայով: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ երկրում տիրում էր հոգեկան ու քարոյական ծանր վիճակ: Որոշ չափով կրոնասիրություն՝ լի ու լի խառնված

սնահավատության հետ, ու բարոյականություն պահպանվել էին հիմնականում գյուղացիների, արհեստավորների և աշխատավորների շրջանում: Հոգևորականությունը թաղված էր տգիտության ու անբարոյականության մեջ: Ազնվականները բարոյագրկված քաղաքական նվաստացուցիչ հարաբերություններից՝ հաճախ ստիպված էին լինում իրենց որդիներին պատանդ տալ, ուրոնց Սպահանում դաստիարակում էին իբրև մոլլաներ, կամ դուստրերին ուղարկել պարսկական կամ թուրքական հարեմ: Նրանք անտարբեր էին իրենց կրոնի համդեպ, սիրով համատեղում էին մահմեդականների բազմակնությունը քրիստոնյաների գինեմուլության հետ: Նրանց կրոնական հետաքրքրությունը սահմանափակվում էր երկու կրոնների տոներին սոսկ իրենց անկողմնակալ մասնակցությամբ:

Զնայած եկեղեցու կողմից խստիվ արգելված էր քրիստոնյաների վաճառքն անհավատներին, այնուամենայնիվ երկրում ծաղկում էր ստրկավաճառությունը: Ազնվականները, հատկապես Մեզրեխայում և Գուրիայում, իրենց երկու սեռերի ճորտերին խմբերով տանում էին Թավրիզի, Ախալցխայի և Տրապիզոնի շուկաները՝ վաճառելու թուրքերին կամ պարսիկներին: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ ակնավաճառ Շարդենը հաղորդում է, որ 17-րդ դ. կեսերին Թուրքիայում վաճառվում էր տարեկան 12000 երկու սեռի գյուղացիներ, և պատմում է աղքատ, սակայն ձեռներեց մի ազնվականի մասին, որը Տրապիզոնում վաճառում է 12 քահանա և իր սեփական կնոջը:

Սակայն ասել, որ Վրաստանում բարքերն ավելի ցածր էին, քան այդ նույն ժամանակ Եվրոպայում, օրինակ՝ ֆրանսիական կամ անգլիական արքունիքում և Ռուսաստանում, ճիշտ չէր լինի: Ճորտերի վիճակը Ռուսաստանում և Եվրոպայում անշուշտ ավելի լավ չէր:

Արևելյան Վրաստանի մասին Շարդենն ավելի լավ է խոսում՝ նշելով, որ այն ուներ ընտիր կենսամթերք՝ աշխարհի ամենահրաշալի հացն ու միրգը, ձկնեղենի ու մսեղենի հարուստ տեսականի, որսի անթիվ կենդանիներ, սքանչելի գինի, սակայն առավել սքանչելի էին կանայք. «Անհնար էր տեսնել և չսիրահարվել նրանց. հմայիչ դիմագծեր, գեղեցիկ մարմնաձևեր, այլ կերպ չի կարելի պատկերացնել վրացուհիներին: Նրանք բարձրահասակ են, բարեկազմ և ոչ ճարպոտ: Նրանց տգեղացնում է միայն շպարը»:

Շատ վրացիներ, ամենից առաջ դիրք ունեցող անձնավորություններ, դժվար ժամանակներում ստիպված հեռանում էին երկրից, սիրով գնում Ռուսաստան: Սակայն վրացիներն երբեք թափառական ազգ չդարձան: Այդ տեսակետով նրանք կտրականապես տարբերվում են իրենց հարևան հայերից: Վրացիների կապվածությունը իրենց հայրենի հովիտներին ու լեռներին այնքան ջերմ է, որ նրանց համար անհանդուրժելի է դրանցից երկար ժամանակով հեռանալը: Հայրենի հողին նվիրվածության զգացողությունը՝ երկրի բնական գեղեցկությունների նկարագրությամբ, իր արտահայտությունն է գտել վրաց

պոեզիայում: Վրացիները մեծ մասամբ հողագործ են, նրանք առևտրի և արհեստների մեջ չունեն հայերի ձեռներեցությունը, որը օգնում է նրանց օտարության մեջ:

17-րդ դ. Կախեթում և Քարթլիում իշխանության գլուխ անցան մի շարք նշանավոր ու հայրենամուտ թագավորներ, որոնք ձգտում էին աշխուժացնել ազգային մտածողությունն ու ապրելակերպը, բարձրացնել քրիստոնեական եկեղեցու հեղինակությունը և պայքարել պարսկական ազդեցության դեմ: Կախեթի թագավոր Թեյմուրազ Առաջինը (1605—1663) արկածախնդիր ու բանաստեղծական մի անձնավորություն էր, միևնույն ժամանակ շնորհալի մարդ ու քաջարի զորավար, որ մարմնավորում էր վրաց ասպետականության լավագույն առանձնահատկությունները: Նա կռվի է դուրս գալիս պարսից հզոր ու սարսափազդու Շահ Աբասի դեմ, որ շատ անգամներ էր ավերել երկիրը և փորձել վրացիներին լծի տակ դնել՝ ճգնելով ահավոր հարկերի տակ: Թեյմուրազն առաջինն է Բագրատունի թագավորական տան այր ու կին զոռոկների թվում, ովքեր գրեթե 200 տարի շարունակ գործում մասնակցություն են ունեցել Վրաստանում հոգևոր կյանքի զարթոնքին: Չեզոքվում է յուրատիպ ու բարձրարժեք ազգային գրականություն՝ բազմաթիվ ականավոր բանաստեղծներով: 18-րդ դարի նշանավոր բանաստեղծներից է Դավիթ Գուրամիշվիլին (ծն. 1705 թ.), որը 19 տարեկան հասակում իր կալվածքում գերվում է լեզգի ավազակների կողմից և չորս տարի սոսկալի գերության մեջ անցկացնելուց հետո փախչում է Ռուսաստան: Այնուհետև, ապրելով այնտեղ, նա մասնակցում է բազմաթիվ արշավանքների և գերի ընկնում նաև պրոսագիներին: Բանաստեղծը մտալ գույներով է նկարագրում իր հայրենիքի անելանելի վիճակը: Սակայն այդ հոռետեսության մեջ անգամ բոցկլտում է ջերմ սերն իր ժողովրդի ու երկրի հանդեպ: Վրաց մեծ բանաստեղծների քնարերգությունն ամենից առաջ ներշնչված է ազնվագույն հնչերանգներով:

Արևելյան Վրաստանում բազմաթիվ նշանավոր մարդկանց թվում, ովքեր ջանում էին համախմբել ժողովրդի ուժերը, խթանել մշակույթի ու ազգային կյանքի զարգացումը, պայքարել պարսկական, թաթարական ու թուրքական ազդեցությունների դեմ, նախ և առաջ արժանի է հիշատակել Անտոն կաթողիկոսի (1744—1788) անունը: Նրան հաջողվում է միավորել Կախեթի և Քարթլիի թագավորությունները, շարունակ պայքարելով ավատատերերի դեմ՝ ջանում է ամրապնդել թագավորական իշխանությունը: Նա փորձում է մտցնել քաղաքացիական կանոնադրություն, բարձրացնել եկեղեցու հեղինակությունը, բարելավել կրթական գործն ու հոգևոր կյանքը, ծավալում է բազմակողմանի գործունեություն՝ հանդես գալով որպես դասագրքերի, իմաստասիրական ու պատմական գրվածքների հեղինակ: Նրա ողջ կյանքն անխոնջ ու կրքոտ սեր էր դեպի իր հայրենիքն ու ժողովուրդը:

17—18-րդ դդ. կամաց-կամաց, սակայն առավել վստահորեն սկսում է

կարևորվել քրիստոնյա Ռուսաստանի ազդեցությունը, որ գալիս էր Կովկասյան լեռներից հյուսիս տարածված հարթավայրերի հարավային շրջաններից։ Բնական էր, որ Արևելյան Վրաստանի թագավորները մահմեդական թըլմամու անողոր ճնշման դեմն առնելու համար պետք է փնտրեին քրիստոնյա ցարերի օգնությունը։ Երկար ժամանակ օգնություն խնդրելու փորձերը պսակվում էին անհաջողությամբ, քանի որ կովկասյան երկրները տակավին դուրս էին ռուսական «հետաքրքրության շրջանակներից», սակայն ժամանակն անպայման բերելու էր դրան։

Զսան տարի պարսից փոխարքայի տիրապետությունից հետո, 1744 թ., Քարթլում իշխանության գլուխ անցավ ևս մեկ ազգանվեր թագավոր՝ Թեյմուրազ Երկրորդը (1744—1762)։ Նա քաջ զորավար էր, իր որդու՝ Կախեթի թագավոր Հերակլի (կամ Էրեկլի) հետ արիաբար պաշտպանում էր երկիրը հարևան ժողովուրդներից։ Թեյմուրազի մահից հետո նրա որդին Անտոն կաթողիկոսի աջակցությամբ դառնում է նաև Քարթլիի թագավոր (1762—1798)։ Այսպիսով վերամիավորվում է Արևելյան Վրաստանը։

Այնուհետև սկսվում է վրաց ժողովրդի երկարատև ու հերոսական ազատագրական պայքարի վերջին ողբերգական, սակայն փայլուն ժամանակահատվածը։ Այդ նշանավոր ռեզենտը, ունենալով Անտոն կաթողիկոսի հավատարիմ աջակցությունը, ամբողջ ուժով փորձում է ոտքի կանգնեցնել իր թշվառ երկիրը։ Նա ղեկավարում է օրենքներով, զարկ է տալիս տնտեսությանը, մշակում և քնակեցնում երկրի ամայացած շրջանները, նպաստում հանքագործության և արդյունաբերության զարգացմանը, խրախուսում կրթությունն ու մշակույթը։ Ամենից առաջ, սակայն, նա երկիրն ազատագրեց արտաքին թշնամիներից։

Հերակլը փայլուն զորավար էր, անշուշտ իր դարաշրջանի մեծերից մեկը։ Արևմուտքից արևելք սլանում էր առյուծի պես և ջախջախում թշնամու բանակները փոթորիկի մման։ Նրա տարած հաղթանակները թուրքերի, պարսիկների ու լեզգիների դեմ հաճախ կայծակի արագություն էին ունենում։ Սակայն նորից ու նորից գալիս էին թշնամու անթիվ, անհամար հորդամները, նրա հավատարիմ զինակիցների փոքրիկ բանակը գնալով հալվում էր, մինչև որ ուժերի գերակշռությունը չափազանց մեծացավ։ Բազմամբոխ թշնամիների դեմ մղած անդադար պատերազմներում ընկած բազմաթիվ զոհերը և մշտական գոտությունները որպես ճնշող բեռ ծանրացած էին աշխատավոր ժողովրդի վրա։ Ազնվականների շահագործումն ու ներքին կոիվները ևս թուլացնում էին ժողովրդի տոկոսությունը։ Ճակատագրի այլ հարվածներ նույնպես իրենց դերն ունեցան, ինչպես 1779 թ. հրեշավոր ժանտախտը, որը միայն Թիֆլիսում խլեց 5000 մարդու կյանք։

Թագավորն օգնություն էր փնտրում Ռուսաստանում։ 1769 թ. ռուս զենե-րալ Տոտլեբենը 400 հոգով և չորս բնդանոթով Դարիալի կիրճով գալիս է Թիֆ-

լիս և վրացիների հետ կոպում թուրքերի դեմ: 1783 թ. Հերակլը պայմանագիր է կնքում Ռուսաստանի Եկատերինա թագուհու հետ, որով ընդունում է նրա գերիշխանությունը՝ երկրի պաշտպանությանը ռուսական զորքերի մասնակցությամբ պայմանով: Ռուսները սկսում են Դարիայի կիրճով անցնող ռազմական ճանապարհի կառուցումը: 1783 թ. աշնանը Թիֆլիս է ժամանում ռուսական երկու գումարտակ՝ չորս թնդանոթով: Սակայն նրանք շուտով ետ են քաշվում, աննկուն թագավորը դարձյալ մնում է ինքն իր հետ՝ ապավինվելով իր սեփական ժողովրդին:

1795 թ. Վրաստանի վրա է հարձակվում պարսից նոր շահը, զարհուրելի մի ներքինի՝ Աղա-Մուհամեդ խանը: Ներքին երկպառակությունների անբարենպաստ պայմաններում 80-ամյա Հերակլը մի կերպ կարողանում է 1000 մարդ դուրս բերել թշնամու դեմ, որով անհնար էր կասեցնել Թիֆլիսի գրավումն ու վեցօրյա սոսկալի թալանը: Արիասիրտ ծերունին, լքված իր բազմաթիվ որդիներից, փախչում է Արագվայի Անանուր բնակավայրը: Չնայած տարիքին, նա այնտեղ ժողովում է մի փոքրիկ բանակ և հաջորդ տարին և եթ գրավում Թիֆլիսը: Սակայն քաղաքն ու երկիրը դեռ երկար մնացին ամայի ու ավերակ վիճակում: Ծերունի թագավորը իր երկրի տառապանքներից ու հոգսերից ընկճված՝ մահանում է 1798 թ. Կախեթի Թելավ ավանում: Հանգչում է նշանավոր ու բազում գործերով հայտնի մի կյանք՝ մեծ վիշտ պատճառելով իր ժողովրդին: Վրացիները կորցնում են իրենց վերջին հովանավորին ու ասպետին:

Սակայն վիշտն էլ ի գործ չէր վերջ դնելու ներքին կռիվներին: Թագավորի նենգամիտ այրին՝ Դարիան, ու երեք ամուսնություններից ունեցած բազմաթիվ որդիները ժառանգությունը բաժան-բաժան անելու մասին էին մտածում միայն: Որդիներից մեկը՝ Գեորգ Տասներեքերորդը դառնում է թագավոր, և պատերազմներում մեծ դժվարությունների հանդիպելով՝ գնում է Ռուսաստան՝ օգնություն խնդրելու: Այդ ընթացքում նրա եղբայր Ալեքսանդրը հավասարի իրավունքով գահ է բարձրանում և շրջվում դեպի պարսիկները: Վերջիններս լեզգիական մի հրոսակախմբով երկիր են ներխուժում և ետ քաշվում միայն ռուսների առաջխաղացման հետ: Ժամանակավորապես կանխվում է երկրի գլխին կախված վտանգը: Շատ չանցած՝ Գեորգ թագավորը, Թիֆլիսում մահվան մահճում պառկած, ուղերձով դիմում է ռուսաց Պավել ցարին և խնդրում ընդունել վրաց գահը: 1801 թ. Վրաստանը միանում է Ռուսաստանին: Մի քանի տարի անց Իմերեթը նույնպես դառնում է ռուսական մարզ, գնալով վրացական մյուս տարածքները և ս միավորվում են ռուսական կայսրությանը:

Այս կերպ Վրաստանը փրկվում է մահմեդական վտանգից: Ռուսաստանի տիրապետության տակ բազմաչարչար ժողովուրդը նախ և առաջ ձեռք է բերում ռազմական ապահովություն, որն էլ իր հերթին տանում է տնտեսության վերելքին: Մյուս կողմից սակայն ի հայտ են գալիս ռուսական տիրապետությանը բնորոշ թերի կողմերը. կայսրության ներքին կառավարումը չափից

ավելի կենտրոնաձիգ էր. անխնա ճնշվում էր ազգային ամեն տեսակի ինքնուրույնություն, բացառությամբ տեղական համայնքների չափազանց սահմանափակ ինքնավարության: Ընդհանուր առմամբ տիրում էր քաղաքական ճնշող անազատություն: Պարզապես տարվում էր նախ և առաջ ռուսականացման քաղաքականություն, որը շատ արագ իր արտահայտությունը գտավ՝ քիաց եկեղեցին, որ մինչ այդ ինքնուրույն էր, սուրբ Սիմոնի ենթակայության տակ դնելով (1811 թ.), ապա հետևեցին բռնություններն ազգային դաստիարակության ու լեզվի բնագավառներում:

1884 թ. վրացական բանակը, որ դեռ պահպանել էր իր ինքնուրույն գոյությունը, ներգրավվում է ռուսական կայսրության ընդհանուր զինվորական կառույցների մեջ, որով և ոչնչացվում է վրաց քաղաքական անկախության վերջին մնացորդը: Այս ամենը հատկապես ազնվականությունն ներսում և վերին խավերում առաջացնում է աճող դժգոհություններ և տեղիք տալիս բազմաթիվ խռովությունների: Անցյալ դարի երկրորդ կեսին ազգային պոեզիան զարթոնք է ապրում, հանդես են գալիս բազմաթիվ շնորհալի բանաստեղծներ ու գրողներ: Ռուսական կառավարության ու գոյություն ունեցող հասարակական կարգերի դեմ վերին խավի ներսում ձևավորված ազգային ռոմանտիկ այս շարժումից շատ ավելի վտանգավոր էր ընկերվարական հեղափոխական քարոզչությունը, որն անցյալ դարի վերջերին և այս դարի սկզբին թափանցել էր եվրոպական Ռուսաստանից և տարածում գտել անդրկովկասյան երկրների աշխատավորների շրջանում: Այստեղ կար համեմատաբար զարգացած արդյունաբերություն, ամենից առաջ նավթարդյունաբերություն՝ կենտրոններ ունենալով Բաքուն, Մայկոպը և Գրոզնին: Աշխուժություն կար նաև մանգանի, պղնձի, մետաքսի, բամբակի, շինամիջոցի և գինեգործության բնագավառում:

Արդյունաբերության արագ զարգացման հետ միաժամանակ հանդես են գալիս ծանրակշիռ ու խճողված խնդիրներ: Դասակարգային, մշակութային ու կրոնական հակասությունները զլուխ են բարձրացնում հատկապես այն երկրներում, ուր տեղի չձևավորված աշխատուժը ենթարկվում էր արտասահմանյան կապիտալի անխնա շահագործմանը: Ավատատիրությունից անմիջապես արդյունաբերության անցնելու ընթացքում ձևավորվում է բանվոր դասակարգը, որն առավել վտանգավոր է դառնում, երբ անմշակ ու չմարսված ընդունելով օտարածին արևմտաեվրոպական մորազույն ուսմունքները տանում և տարածում է գյուղերում: Կայսերապաշտական կառավարության կիրառած հակազգային տարբեր պատժամիջոցները մույնպես նպաստում են ընկերվարականների բանակի ստվարացմանը: 1904—1906 թթ. Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում բռնկվում են լուրջ խռովություններ: Չնայած դրանք ճնշվեցին արյունոտ ընդհարումներով, սակայն ապագայի համար մնացին որպես լուրջ նախազգուշացում:

Այնուհետև սկսվեց 1914 թ. համաշխարհային պատերազմը. 1917 թ. մարտին ռուսական Դոմա-հեղափոխությունը Անդրկովկասում ընդունվեց ոգևորությամբ: Փոխարքային փոխարինեց Կերենսկու չորս հոգիանոց հանձնախումբը: մի վրացի, մի հայ, մի թաթար և մի ռուս, որոնք ներկայացնում էին Անդրկովկասի ներքին կառավարչությունը: Իշխանության ֆունկցիան սակայն գերակշիռ մասով ընկած էր նորաստեղծ, մասամբ ընկերվարականացված բանվորների ու զինվորների խորհուրդների վրա: Շուտով ծայր առավ նաև իր տեսակի մեջ դաժան ազգային հակամարտությունը՝ ուժեղ բախումներով, հատկապես քրիստոնյա հայերի ու մահմեդական թաթարների միջև, որոնք մեծ մասամբ հանդես էին գալիս թուրքերի հետ:

1917 թ. Սանկտ Պետերբուրգում տեղի ունեցավ բոլշևիկյան հեղափոխություն, որն էլ ավելի խճճեց հարաբերությունները: Չորսի խորհրդին Թիֆլիսում փոխարինում է անդրկովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական մի «Կոմիսարիատ», որի կազմում էին երեք վրացի, երեք հայ, երեք թաթար և երեք ռուս, նախագահը վրացի Գեգեչկորին էր: Կոմիսարիատը հենվում էր «Անդրկովկասյան ժողովի» կամ Սեյմի վրա, որը 1918 թ. փետրվարի 23-ին գումարվեց Թիֆլիսում: Կոմիսարիատը և Սեյմը ձեռք-ձեռքի աշխատում էին բանվորների, զինվորների, գյուղացիական համայնքների խորհուրդների ու վրացիների, հայերի, թաթարների «Ազգային կոմիտեների» հետ: Նրանք չէին միանում ռուս կոմունիստներին, սակայն պատրաստ էին համագործակցել Ռուսաստանի ոչ բոլշևիկյան կուսակցություններին՝ պահպանելով իրենց միասնությունը ռուսական կայսրության հետ:

1917 թ. դեկտեմբերի 18-ին անդրկովկասյան զորքերի հրամանատար ռուս գեներալը զինադադար կնքեց թուրքերի հետ: Այնուհետև զորամիավորումները կոմունիստական քարոզչության ազդեցության տակ քայքայվում և տում էին վերադառնում: Անդրկովկասյան ժողովուրդները դարձյալ մնում են մենակ և պետք է փորձեին իրենց սահմանները պաշտպանել արևմուտքից առաջխաղացող և գնալով ավելի պնդեռես դարձած թուրքերից: 1918 թ. ապրիլի 14-ին թուրքերը գրավում են Բաթումը: Ապրիլի 22-ին Սեյմը Անդրկովկասյան հանրապետությունն անկախ է հայտարարում: 1918 թ. մայիսի 26-ին, հինգ շաբաթ գոյատևելուց հետո, որոշումով լուծարվում է այդ հանրապետությունը: Վրաստանն իրեն հռչակում է անկախ և դաշինք կնքում գերմանացիների հետ: Երկիր ժամանած գերմանական զորքը վրացիներին պետք է պաշտպաներ թուրքերից: Այնուհետև տեղի է ունենում փլուզում նախ Թուրքիայում, ապա Գերմանիայում: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Թուրքիան զինադադար է կնքում: Անդրկովկասում հիմնովին փոխվում է իրադրությունը, քանի որ գերմանացիներն ու թուրքերը ստիպված հետ են քաշվում Վրաստանից, Բաթումից, Ռուսահայաստանից և Ադրբեջանից: Չնայած անդրկովկասյան անկախ հանրապետությունները դիմադրություն էին ցույց տալիս Ռուսաս-

տանի բուլճիկյան կառավարությանը, այնուամենայնիվ նրանք Եկատերինո-դարի հակահեղափոխական առաջնորդների համար մնում էին թշնամի, քանի որ նպաստում էին ռուսական կայսրության քայքայմանը: 1919 թ. մարտին Դենիկինը հարձակվում է Վրաստանի վրա: Հարձակումը կասեցնում են դաշնակիցները, որոնք պատրաստ կանգնած էին անկախ պետությունների սահմաններին:

Երբ վրացական կառավարությունը, նորից իր վրա վերցնելով պատասխանատվությունը, փորձում էր ստեղծել Անդրկովկասյան հանրապետությունների դաշինք, Դենիկինի բանակը 1920 թ. սկզբին ջախջախվում է: Ծրագիրը ձախողվում է հայ-թաթարական հարաբերությունների ծայրահեղ լարման հետևանքով: Վրաց կառավարության և Մոսկվայի միջև բազմաթիվ բանակցություններից հետո, 1920 թ., շնորհիվ լեհական պատերազմի, որ մեծ ջանքեր էր խլում խորհրդային կառավարությունից, ի վերջո կնքվում է համաձայնագիր, որով խորհրդային կառավարությունը ճանաչում է Վրաստանի անկախությունը և հրաժարվում նրա ներքին գործերին ամեն տեսակի միջամտությունից: Վրաստանին էր մնում մաս Բաթումը, հենց որ բրիտանացիները, որ մտել էին գերմանացիներից հետո, Խուլիսի 9-ին հեռանային քաղաքից:

Այսուհանդերձ վիճակը Վրաստանում, ինչպես նաև Հայաստանում, ճրգնաժամային էր: Բնակչությունը բարոյալքված էր շարունակ անհուսալի հարաբերությունների, բազմաթիվ հեղաշրջումների, առևտրական կապերի խզման հետևանքով: Վրաստանում համատարած թշվառություն էր, որ հանգեցնում էր բուլճիկյան հուզումների: Լեհաստանի հետ պատերազմը ավարտելուց (1920 թ. նոյեմբեր) և Ղրիմում սպիտակ բանակը ջախջախելուց հետո բուլճիկները 1921 թ. փետրվարին հարձակման անցան Վրաստանի վրա: Այդ նախաձեռնությանը նպաստեց Թիֆլիսում բուլճիկյան մի ապստամբություն, որին մասնակցում էին հիմնականում հրեաներ, ռուսներ ու հայեր: Արդյունքում վրացական կառավարությունը՝ Ժորդանիայի ղեկավարությամբ, փախուստի դիմեց:

Վրաստանում ստեղծվում է խորհրդային հանրապետություն՝ վրաց բուլճիկների ղեկավարությամբ: Կարսի համաժողովում (1921 թ. հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր) կարգավորվում են հարաբերությունները Անկարայի կառավարության հետ: Անդրկովկասյան խորհրդային երեք հանրապետությունները՝ Վրաստանը, Հայաստանը և Ադրբեջանը, միավորվում են մի դաշնության մեջ, որն իր հերթին մտնում է Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների ռուսական մեծ միության մեջ՝ կենտրոնական կառավարության նստավայր ունենալով Մոսկվան: Դեպքերի բազմաթիվ հետևանքներով հանդերձ, մեծանշան, անշուշտ, անխուսափելի ու անհրաժեշտ էր՝ խաղաղություն ձեռք բերելու համար: Այդ հանրապետությունները միայնակ ի վիճակի չէին զսպել իրենց զորեղ հարևանին:

Թե ինչ ընթացք են ստացել հարաբերությունները, երևում է ինչպես վրացիների, այնպես էլ հայերի ապագայից, որի ապահովությունը լավագույնս երաշխավորված է ռուսական պետությանը միանալու շնորհիվ: Սակայն այս ժողովուրդներին միշտ անհրաժեշտ է եղել, ինչպես նրանք այսօր ունեն, ազատ և ինքնուրույն կառավարություն, որը հասու էր կարգավորել իրենց ներքին գործերը, հոգալ և նպաստել իրենց ինքնատիպ մշակույթի զարգացմանը և սատարել ազգային ապրելակերպը: Նրանք խոսում են իրենց մայրենի լեզվով, պահպանում ազգային կառուցվածքները և գերծ են այնպիսի ճնշումից, որ վարում էր նախկին ցարական կառավարությունը՝ կիրառելով նրանց վրա ռուսականացման իր անմիտ փորձերը:

V.

ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Երեկոյան ժամը 7-ին (հունիսի 16) գնացքը Թիֆլիսից շարժվեց դեպի Հայաստան: Կայարանում մարդկանց հոծ բազմություն էր հավաքված, որ ջանում էր մահվան գնով գնացք նստել: Անմիախթարական էր վազոճների առաջ խռնված, ծանր ճամպրուկներով, արկղերով ու զամբյուղներով բեռնված կանանց ու տղամարդկանց վիճակը: Գոռգոռոցներն ու կշտամբանքներն առաջացնում էին ականջ խլացնող աղմուկ: Սակայն զարմանալի էր, թե ինչպես երկաթուղային այդ վազոճները կարողացան այդքանը կուլ տալ՝ աստիճանաբար ներս խցկելով մարդկանց: Ինչպես էին նրանք ներսում տեղավորվել, չգիտեմ, այնուամենայնիվ դրսում մարդ չէր մնացել, իսկ գնացքը հանդարտ շարժվեց կայարանից:

Մենք ուղղություն վերցրինք Թիֆլիսից փոքր-ինչ հարավ, անցանք Կուրի վրայով և մի հարթավայրով, ուր Կոթիի մոտ գտնվում էր մի փոքրիկ աղի լճակ՝ ծովից մոտ 500 մ բարձրությամբ: Այնուհետև սկսվեց վերելքը Դեբեդ կամ Բորչալուչայ գետի նեղ հովտով ու վայրի լեռնաձորերով: Սակայն գիշերը վրա հասավ, և մենք ոչինչ չտեսանք գեղեցիկ այդ լեռնաշխարհից:

Առավոտյան կողմ կտրել անցել էինք Կուրի և Արագի ավազանների ջրբաժանը՝ ծովից 1952 մ բարձրության վրա: Երբ ետ քաշեցի վարագույրը, իմ առաջ մի բնապատկեր էր Հայկական բարձրավանդակից՝ խորքում Ալազյա-գի հզոր զանգվածը, որի սպիտակ գագաթը փայլփլում էր առավոտյան արևի տակ: Մերկ, ծառազուրկ երկիր, կանաչի ոչ մի հետք չըջակայքում, անտառա-ծածկ ոչ մի լեռնաշղթա: Այս չոր, դեղնաշագանակագույն հողն է, որ գաղթա-

կաննների համար դարձնելու ենք մշակելի: Գնացքի պատուհանից դիտելով այն՝ չէի ոգևորվում:

Մենք մոտենում էինք Ալեքսանդրապոլին՝ հին Գյումրիին, այժմ Լենինական է կոչվում: Չէր զգացվում, որ մեծ քաղաքի ենք մոտենում: Ժամը 8 անց 30-ին (հինգշաբթի, հունիսի 17) մտանք կայարան: Չնայած վաղ առավոտ էր, կայարանում մեզ սպասում էր մի սովոր բազմություն: Հայաստանի կառավարության անունից մեզ ողջունեց գյուղատնտեսության ժողկոմ Երզնկյանը: Նա բարձրահասակ, նրբակազմ, վայելչատես անձնավորություն էր, տիպիկ հայ՝ ցայտուն, խելացի դիմագծերով, մեկը՝ գեղատես Աբրահամ Լինքոլնի և հրապուրիչ Մեֆիստոֆելի միջև: Բարձր կարճագանգ գլխի ձևը՝ ականջներից մինչև գլխի գագաթը թեթևակի կորությամբ, երկար նեղ դեմքով, բարձր ուռուցիկ ճակատով, սուր քթամեջքով և փոքր ինչ դեպի ցած թեքված քթով ու բարակ, սեղմ շուրթերով բերանը թողնում էին ազնիվ ցեղի տպավորություն: Ժողկոմը մեզ ուղեկցելու էր Երևան: Այնտեղ ամբողջ ժամանակ միասին էինք աշխատելու:

Դիմավորողների թվում էր նաև քաղաքի կողմից մի պատգամավորություն՝ իրենց պետի գլխավորությամբ: Մեզ, որպես քաղաքի պատվավոր հյուրերի, հրավիրեցին ռոտզման նոր ջրանցքի բացման արարողությանը, որ տեղի էր ունենալու հաջորդ կիրակի: Իսկ ամերիկացի պարոն Բիչը, որ տնօրենն էր «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» քաղաքամերձ որբանոցների, հրավիրեց մեզ (ջրանցքի բացման հանդիսություններից հետո) մի քանի օր անցկացնել կազմակերպության այդ մեծ բաժանմունքում: Երկու հրավերն էլ ուրախությամբ ընդունեցինք: Ջրանցքի բացմանը ներկա գտնվելը հարմար առիթ էր ուսումնասիրելու արհեստական ռոտզման այդ նոր կառույցը, չէ որ դա մտնում էր մեր համեմարարությունների շրջանակի մեջ: Այնուհետև կարող էինք ամերիկյան այդ մեծ հաստատությունում ծանոթանալ հազարավոր հայ երեխաների դաստիարակությանն ու խնամքին:

Այստեղ պետք է բաժանվեինք ամերիկացի հարգարժան լրագրողից, որ ուներ Ամերիկա ինքնատիպ ազգանունը: Նա մեզ հետ եկել էր Կոստանդնուպոլսից, որպեսզի գրեր «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» աշխատանքների մասին: Գնացքով նա շարունակեց իր ճանապարհը:

Նույն մերկ տեղանքը՝ ալիքավոր, դեղնաշագանակագույն տափաստան, առանց աչքի զարնող բուսականության: Չէ որ ջրբաժանը թողել էինք հետևում և այժմ արդեն պետք է որ ցած իջնեինք, սակայն դարձյալ վերելք, որ փնջացող շոգեքարշը հազիվ էր հաղթահարում: Գնացքն այնքան դանդաղ էր առաջ շարժվում, որ հետիոտները կարող էին մեր կողքով համաչափ քայլել: Ի վերջո կանգ առանք: Մարդիկ կարծելով որ արգելակներն են խափանվել, վազում էին գնացքի երկարությամբ և պտտում դրանք:

Այդ ընթացքում թեյը պատրաստ էր, և սրահում նախաճաշ մատուցվեց:

Գնացքը չչալով կրկին շարժվեց, բայց արդեն ցած էր իջնում և շուտով վերցրեց լրիվ արագություն: Գնում ենք դեպի հարավ, Արփաչայ գետի արևելյան ափի երկարությամբ, որ հոսելով խոր հունով, կտրում անցնում է այիքաձև հարթությունը: Գետահունն ունի բարձր, զառիվեր լանջեր, լավայի ու բազալտի հորիզոնական շերտերով, որոնք առաջացել էին շրջակայքի հրաբուխների ժայթքումից: Մեզնից ձախ, դեպի արևելք, Ալազյազի հսկա զանգվածն է, ծովից 4095 մ, իսկ շրջակայքից 2500 մ բարձր: Մյուս կողմում Ալաջա լեռնաշղթան է՝ հրաբխային կոներով մխրճված կապույտ երկնքում:

Արփաչայը գտնե այժմ բավարար ջուր ունի մեծ տարածություն ոռոգելու համար: Ահա այնտեղ, հյուսիս-արևմուտքից հարթավայրով, փոքրիկ հունով մի վտակ է հոսում: Ավելի հեռվում դեպի հարավ մի մեծ գետ է հոսում, ճիշտ այնքան, որքան Արփաչայը, որ անցնում է Կարսի բերդի արևմտյան կողմով՝ իր մեջ առնելով Չըլդրդուլից (ծովից 1988 մ բարձր) սկիզբ առնող մի գետակ: Այս լիճը գտնվում է հյուսիս-արևմտյան լեռների մեջ, Ղսըրդաղի (ծովից 3192 մ բարձր) մոտ: Կարսի գետի ակունքները գտնվում են այն նույն լեռներում, ինչ Կուրի ակունքները: Արփաչայի այս կողմը քարոտ է և ոչ այնքան բերրի: Մյուս կողմն ավելի կանաչապատ է, սակայն այնտեղ Թուրքիան է: Պատերազմից հետո սահմանն անցնում է գետով: Այն կողմում կան բազմաթիվ լքված գյուղեր: Դրանք հայկական գյուղեր են եղել, որոնց բնակչությունը պատերազմի ժամանակ, թուրքերի առաջխաղազման հետ, փախել է գետի այս կողմը: Ափսոս, որ գետի այդ կողմի հողերը քիչ են մշակված:

Արևմուտքում, գետի այն ափին, լեռան փեշերին նկատեցինք ավերակներ: Դա Անին է, «հազար եկեղեցիներ ունեցող քաղաքը», Հայաստանի 10—11-րդ դդ. հիասքանչ մայրաքաղաքը, միջնադարյան Հայաստանի պատմության ծաղկուն ժամանակաշրջանում հայոց Բագրատունի թագավորների նստավայրը: Չնայած անդադար պատերազմներին մի կողմից մահմեդական արաբների, թուրքերի, թաթարների ու քրդերի գերազանցող ուժերի, մյուս կողմից՝ քրիստոնյա Բյուզանդիայի դեմ՝ այստեղ հասել էին արտակարգ շքեղության, կառուցել եկեղեցիներ, վանքեր, դղյակներ ու ամրոցներ, որոնք այսօր էլ վկայում են բարձրարժեք մշակույթի մասին և անցյալի ճարտարապետական հուշարձանների գլուխգործոցներից են:

Թալանված ու ամայացված սելջուկ թուրքերի, մոնղոլների ու այլ ժողովուրդների կողմից, ավերված երկրաշարժից՝ Անին այժմ մեռած քաղաք է մեկուսի, ամայի մի վայրում: Դեռ կանգուն են քաղաքի հին պարիսպները՝ 30-ից ավելի աշտարակներով: Դարպասով կարելի է մտնել քաղաքի ամայի փողոցները: Այնտեղ թագավորական ապարանքի ավերակներն են, հիշարժան Մայր տաճարը և այլ հույակապ եկեղեցիներ, որոնց կառուցումը թվագրվում է Ջ. Ժ. հ. 1000-ական թթ.: Չնայած քաղաքը լքված ժամանակից ի վեր անբնակ է եղել, այնուամենայնիվ նրա պարիսպները չեն քանդվել և քարերը չեն օգտա-

գործվել այլ շինությունների համար: Անապատում մնացել է այնպես, ինչպես ամայացել է ավելի քան կես հազարամյակ առաջ:

Քաղաքը գտնվում է մի փոքր բարձրադիր հարթության կամ լեռնալեզվա-
կի վրա, երկու՝ 30—60 մ խորություն ունեցող ձորերի միջև, որ առաջացրել են
այստեղ իրար հանդիպած երկու գետեր, մի կողմից՝ Արփաչայը, մյուս կողմից՝
սրա վտակ Ալաջաչայը: Մի ժամանակ ավերակներում բնակվում էին մի հայ
վանական և մի հայ գյուղացու ընտանիք: Հավանաբար նրանք մույնպես
գաղթել են՝ երկիրը թուրքական դառնալուց ի վեր, և այժմ լքված ավերակները
մեկուսի մտորում են գորշ ամայության մեջ:

Այն պալատում, ուր Բահրամ ձեռքին գավաթ էր բռնած,

Հիմա այժյանն է ծնել, հանգիստ աղվեսն է քնած...

Բահրամ, դու, որ «գուռ» էիր որսում ամբողջ քո կյանքում,

*Տեսա՞ր ինչպես մի անգամ ինքը «գտոր» քեզ որսաց...*¹

Այնքան շատ ավերակներ կան արևելյան այս երկրում: Ցածր մշակույթ
ունեցող ժողովուրդները, որոնք ի վիճակի են միայն թալանել ու ավերել, բայց
ոչ երբեք կառուցել, այստեղ կործանել են մարդկային կյանքեր ու մարդկային
ստեղծագործություններ:

Շարունակ ընթանալով դեպի հարավ՝ մեր առաջ փոփեց Սարդարապատի
ընդարձակ անապատը, որն առանձնահատուկ կարևորություն ուներ մեզ հա-
մար: Այստեղ պետք է փախստականներ տեղավորենք, եթե միայն կարողա-
նանք Արփաչայից ոռոգման ջուր հանել: Ծովի մակերևույթից 1500 մ բարձր
այս քարքարոտ, ալիքածև հարթությունը ծածկված է Ալազյազից արտավի-
ծած լավաններով: Դեպի հարավ այն աստիճանաբար ցածրանում է մինչև
խորքում փոփած հարթավայրը, որը տարածվում է դեպի արևելք, պատմական
Արազ գետի հյուսիսային ափով: Իսկ գետի մյուս կողմում դեպի հարավ-
արևելք է ձգվում մի հսկա լեռնազանգված՝ ամպերի մեջ կորած ձյունե սալի-
տակ փայլվում գագաթով: Դա Արարատն է, այս տեղանքի տիրակալը, որ
երևում է ամեն տեղից: Ծովի մակերևույթից 5156 մ բարձրություն ունեցող այդ
հրաբուխն անմիջապես վեր է խոյանում հարթավայրից (ծովից մոտ 900 մ
բարձր): Համեմատության համար պատկերացնենք Մոմբլանը՝ իր ամբողջ
բարձրությամբ կանգնած հարթավայրում: Ազդեցիկ տեսարան: Այստեղ ես
հասկանում այս լեռան խաղացած դերն Աստվածաշնչի առասպելում և հայ
ժողովրդի պատմության մեջ: Միանգամայն բնական է, որ հայերն այս լեռը
որպես ազգային խորհրդանիշ կրում են իրենց զինանշանի վրա՝ չնայած վեր-
ջին պատերազմից հետո այն գտնվում է թուրքական կողմում: Պատմում են,
որ թուրքերը դրա համար բողոքել են արտգործ կոմիսար Չիչերինին, իսկ վեր-
ջինս որպես պատասխան հարց է տվել, թե թուրքերը կիսալուսինը դնելով ի-

¹ *Օմար Խալան, քարզմ. Ա. Աթայանի:*

րենց զինանշանին՝ արդյո՞ք այն թուրքական տիրապետության տակ են համարում: Հարավում ձյունադաշտերով այլ լեռներ էլ կային, իսկ հյուսիս-արևելքում բարձրանում է Ալազյազի լայնանիստ կոնը՝ ձյունածածկ գագաթով:

Երկաթուղին թեքվեց դեպի հարավ: Հարթավայրը, որով անցնում էինք, դեղնաշագանակագույն էր, ամիուսալիորեն չոր, այս ու այնտեղ մի քանի տատակափշերից բացի այլ բուսականություն չկար: Այն իրապես թողնում էր անապատի տպավորություն: Մի՞թե իսկապես հնարավոր է, որ միայն ջրով ապահովելու դեպքում այս հողը ծածկվի հարուստ բուսականությամբ, մեզնից հյուսիս, Ալազյազի դեմդինաց գտնվող այս մերկ, չոր բլրաշարքերը ծաղկեն խաղողի և պտղատու այգիներով, ուր կաճեն խաղողի հրաշալի տնկիներ ու դեղձի ծառեր:

Գյուղատնտեսության նախարար, մեր բարեկամ Երզնկյանը հավաստիացնում էր, որ այս հրաբխային հողն արտակարգ բերք կտա, եթե միայն ոռոգվի: Այն հարյուրամյակներ անմշակ մնալով՝ ուժ է հավաքել, որն էլ անսպառ է դարձնում բերքատվության հնարավորությունը: Ժամանակը ցույց կտա, թե ոռոգման շնորհիվ ինչի կարող է վերածվել այս երկիրը: Մեր փորձագետը նույնպես հաստատեց, որ, անշուշտ, մնան հրաբխային հողերն արտակարգ բերրի են, միայն ջուր է հարկավոր:

Մենք անցնում էինք կայարան կայարանի ետևից: Դրանք ավերված էին, քանդված թուրքերի կամ նաև գաղթականների կողմից, որոնք պատերազմի ժամանակ հազարներով երկիր ներխուժեցին և սարսափելի տառապելով խիստ ձմռան ցրտերից՝ շենքերի տանիքների փայտյա մասերն ու հատակն օգտագործեցին որպես վառելանյութ: Չարմանալի էր, որ այս անապատում, ուր կյանք չկար, կային կայարաններ, ուրեմն այստեղից ոչ շատ հեռու ինչ-որ տեղ պետք է որ մարդիկ բնակվեն: Հասանք Արագ կայարան, որի շրջակայքը մասամբ բնակեցված էր: Հարթավայրն այստեղ դարձյալ չոր է, չնայած հարավում կանաչ մի շերտ է երևում: Ահա և Սարդարապատ կայարանը: Այստեղ կա կանաչ խոտածածկ: Նոր ջրանցք է փորված, որ Արագից ջուր է բերում ու ռոտում հարթավայրը: Ամերկակայելի փոփոխություն միանգամից՝ մշակված դաշտեր, բամբակի տնկարաններ: Կայարանի մոտ ֆաբրիկայի շենքեր էին՝ բամբակագույն մի մեծ գործարան: Այս տարի այստեղ մաքրվել է 80000 փութ (1310000 կգ) բամբակ, հեռանկարում ծրագրված էր հզորության անընդհատ աճ: Այսուհետ մեր անցած ճանապարհի երկու կողմերում տեսնում էինք կանաչ, բերրի դաշտեր, մեծ մասամբ բամբակի, ուր կանայք քաղհան էին անում: Անապատը նահանջել էր, ջրանցքն իր ճյուղերով ամենուրեք ռոտման ջուր էր հասցնում: Արագի պողոտ ջրերն անմահանում էին՝ բերրի դարձնելով հողը:

Առանձին վայրերում կային նաև բրնձի դաշտեր, ցածր հողապատնեշով շրջապատված ուղղանկյունիներ, որոնք մասամբ ջրի տակ էին: Տղամարդիկ

կիսամերկ կանգնած ջրի մեջ՝ զբաղված էին բույսի մշակմամբ և քաղհանով: Երզնկյանը պատմում էր, որ կառավարությունն արդեն արգելել է բրնձի մշակումն այս շրջանում, քանի որ այն նպաստում է դոդերոցքի տարածմանը, որն այս կողմերում մշտապես առկա է:

Անցնում էինք գյուղերի մոտով, ուր տների փլատակներ էին միայն, որ վերջերս էին ավերվել թուրքերի կողմից: Ջարմանալի է, որ մարդիկ այստեղ սովորություն չունեն ավերակները կարգի բերելու և այն կրկին որպես բնակավայր օգտագործելու: Նրանք լքում են ավերակները և մի այլ տեղում կառուցում իրենց տները: Հավանաբար դա գալիս է այն բանից, որ այստեղ տները կառուցում են կավից կամ կավածեփի աղյուսից, որն արևի տակ ավելի է չորանում, և այդ ձևով ավելի հեշտ է նորերը կառուցել, քան հին նյութը կրկին օգտագործել: Այդ է պատճառը, որ երկիրը պատած է տների ավերակներով:

Գնալով դեպի արևելք՝ անսպասելիորեն նվազեցին մշակված հողատարածությունները, ի հայտ եկան ընդարձակ ճահճուտներ՝ մասամբ բարձր եղեգներով, որ ակնհայտ հակադրությունն էր արևմուտքի չոր անապատի: Այս խոնավ հողը նույնպես ոչ պակաս անբերրի է: Ջարմանալի չէ, որ ամեն ինչի շատը և ամեն ինչի քիչը վնասակար է, դա վերաբերում է նաև ջրին: Հողը բերրիացնելու համար ամենից առաջ ի՞նչ է հարկավոր. չորացնել ճահիճները և կարգավորել ջրի հոսքն ու կուտակումը: Երզնկյանը պատմում էր, որ կառավարությունը ծրագրեր է մշակում նաև այդ ուղղությամբ:

Մոտենում ենք Երևանին: Երկաթգծի երկու կողմերում նույն չոր անապատն է, որ անշուշտ կարելի է մշակել, եթե ջուր հասցվի այստեղ: Իսկ հյուսիս-արևելյան կողմում հովտին մայրող լեռնալանջերը ծածկված են տերևախիտ ծառերով, դրանք Երևանի հայտնի խաղողի և պտղատու այգիներն են:

Ցերեկվա ժամը 1-ին մուսնք կայարան, ինչպես որ ընդունված է ամենուր, այն գտնվում էր քաղաքից դուրս: Մեզ դիմավորելու էին եկել կառավարության ներկայացուցիչներ և բազմաթիվ այլ մարդիկ, որոնց թվում նաև օրիորդ Ֆլորա Մարդանյանը, հրաշալի մի կին, որ Հայաստանում մեծ նվիրվածությամբ աշխատում էր փախստականների հետ:

Ավտոմեքենաներով մեզ հասցրին քաղաք: Երևանը իր ցածր, խղճուկ տներով մեծ քաղաքի տպավորություն չէր թողնում: Սակայն այն վայելչորեն տարածվում էր Ջանգու գետի խոր կիրճին հարող հարթավայրում, որ հյուսիսում եզերված է զառիթափ ժայռերով: Մեր հյույանոցը գտնվում էր քաղաքի զբոսայգու մոտ: Ամեն մեկս ստացանք մի ընդարձակ սենյակ: Սաստիկ շոգին ցնցողով լողանալու հնարավորությունը ողջունեցինք կրկնակի շնորհակալությամբ:

Ժամը 2-ին այցելեցինք Հայաստանի կառավարություն: Բարեմադթանքներից հետո անմիջապես հաստատվեց աշխատանքային ծրագիր, և պայմանավորվեցինք նույն օրը, ճաշից հետո, ժամը 6-ին հանդիպել մեծ հանձնախմբին, որ կազմվել էր կառավարության կողմից՝ մեզ հետ աշխատելու համար:

Կիզիչ արևի տակ քայլում էինք քաղաքի կենտրոնական փողոցով: Մայրերը լիքն էին աշխույժ անցուղարձ անող հետիտմներով, և մենք շարունակ հայտնվում էինք բազմության մեջ, որի մեծ մասը մուրացյիկ պատանիներ էին: Նրանք ցնցոտիներով էին, սակայն լավ սնված և ոչ թշվառ տեսքով: Փողոցում հանդիպեցինք գեղեցկադեմ շատ մարդկանց, հատկապես մի դեռատի, կայտառ աղջկա, որ իսկական գեղեցկուհի էր:

Մենք նկատեցինք, որ ցերեկը փողոցներում անցուղարձ անող բազմությունը տղամարդիկ էին: Գրեթե բոլորի հագին կային շագանակագույն, մոխրագույն կամ սպիտակ խորհրդային վերնաշապիկներ՝ գոտիով, իսկ գլխներին՝ փափուկ, գուսպ բուշխիկյան գլխարկներ: Փողոցային կյանքը հեռու էր արևելյան գունագեղությունից ու եռուզեռից: Շատերը բավականին լավ էին հագնված, չէր զգացվում, որ մարդիկ շատ մեծ կարիքի մեջ են:

Փողոցների երկու կողմերում փոքր ծառերի շարքեր էին: Տները մեծ մասամբ ցածր էին, շատերը՝ միհարկանի, մի քանիսը միայն ունեին երկրորդ հարկ: Բոլոր տներն ունեին հարթ տանիք: Դրանց մեծ մասը շրջապատված էր պտղատու այգիներով, որոնք ոռոգվում էին ջրանցքից հանված առուններով: Չէ որ Երևանը հայտնի է որպես այգեշատ քաղաք: Այգիները շրջապատված էին քարե բարձր պարիսպներով, փողոցից ոչինչ չէր երևում, եթե նոր բացված դարպասից մի հայացք չձգեիր ներս: Հասարակական շենքերից քչերն էին շրջապատված քարե պարսպով: Մայրերը ծածկված էին մեծ, հարթ սալաքարերով, իսկ փողոցներն ունեին կոպիտ, ամնշակ քարե սալահատակ: Հազվադեպ էր երթևեկում ձի լծված կառք, ժամանակ առ ժամանակ վարձու էր ծանր բեռնավորված մի ավանակ, ավելի հաճախ երևում էին բարձր բարձած սայլեր՝ եզներով լծված: Փողոցներով երբեմն անցնում էր նաև ավտոմեքենա՝ պաշտոնատար որևէ անձնավորություն մեջը:

Կենտրոնական փողոցի վերջում, մի գեղեցիկ այգու մեջ, գտնվում էր համալսարանը, իսկ դրանից քիչ վեր մի այլ մեծ այգու մեջ՝ հիվանդանոցը: Այստեղ հանկարծակի վերջանում են քաղաքն ու այգիները, իսկ ճանապարհը մերկ ժայռերի միջով մեծ դժվարությամբ բարձրանում է դեպի քաղաքից հյուսիս, Ջանգու գետի խոր կիրճի արևելյան կողմում գտնվող լեռները: Այս ճանապարհը տանում է մինչև Թիֆլիս:

Կենտրոնական փողոցը սկիզբ է առնում քաղաքի զրոսագույց, որն ունի բարձր սաղարթախիտ ծառեր, արահետներ ու թեյի մի տաղավար, որտեղից երեկոները երաժշտություն էր հնչում: Ջրոսագույն մյուս կողմում ռուսական մի մեծ եկեղեցի էր՝ ընդարձակ հրապարակով: Եկեղեցին, անշուշտ, կառուցվել է նախկինում քաղաքում տեղավորված ռուսական կայազորի համար: Տեղացիներից քչերն են հաճախել եկեղեցի, որովհետև երևանցիները, ինչպես և ամբողջ հայ ժողովուրդը, ամուր կառչած են իրենց հայկական լուսավորչական եկեղեցուն: Այժմ գմբեթին ոսկե խաչի՝ փոխարեն շողշողում է խորհրդային մի մեծ կարմիր

աստղ: Կարմիր գույնն այնքան էլ ներդաշնակ չէ երկնքի կապույտ ֆոնին:

Երևանը, լինելով Հայկական Հանրապետության մայրաքաղաքը, բազմաթիվ փախստականներ ընդունեց և արագ գերբնակեցվեց: Նախկինում այստեղ հաշվվում էր 30000 բնակիչ, ըստ Լինչի 1898 թ. նույնիսկ 15000, այժմ արդեն 60—70000: Մի կողմից՝ շատ տներ ավերվել ու նորերը չեն կառուցվել, իսկ մյուս կողմից՝ շատ բնակարաններ բռնագրավվել են իշխանությունների կողմից: Զաղաքում բնակարանի խիստ կարիք է զգացվում, և մարդիկ ստիպված սեղմ տեղավորվել են եղած տներում: Ըստ կառավարության պաշտոնական որոշման յուրաքանչյուր անձի հասնում է երկու քառակուսի մետր բնակտարածություն, դա, ինչպես ասվել է մի խորհրդի կամ համայնքի ժողովում, ճիշտ այնքան է, որքան տալիս են գերեզմանոցում:

Ամռանը Երևանում քիչ են անձրևները, և եղանակը բավականին համաչափ է: Օրվա առաջին կեսը քամի չկա, ճնշող տոթ է, կեսօրից սկսվում է քամին. այն կարող էր զովսցնել, եթե այդքան փոշոտ չլիներ: Հարավային կողմից՝ Արարատից կամ էլ հյուսիսային լեռներից հաճախ սև ամպեր են գալիս: Ամպերը ճայթում են, սակայն անձրև հազվադեպ է քաղաք հասնում:

Երեկոյան խորհրդակցությունը կառավարական հանձնախմբի հետ տևեց երկուս ու կես ժամ: Այն վարում էր կառավարության փոխնախագահ Մոսկյանը: Ինժեներ քիմիկ, դոկտոր Կուրդինյանը, որ լավ խոսում էր անգլերեն ու գերմաներեն, մեր թարգմանիչն էր, քանի որ հանձնախմբի հայ անդամները չգիտեին արևմտաեվրոպական որևէ լեզու:

Սկզբում քննարկվեցին ընդհանուր հարցեր: Ապա տեղի տալով հանձնախմբի անդամների ցանկությանը, ես հաղորդումով հանդես եկա մեր պատգամավորական խմբի անելիքների ու ճանապարհորդության նպատակների մասին: Իմ այն հարցին, թե Հայաստանի կառավարությունը համաձայն է շարունակել փախստականների ընդունումը և թե կարո՞ղ է նրանց տեղավորել, փոխնախագահը պատասխանեց, որ 400000 փախստական ընդունելուց հետո թեև այնքան էլ շատ տեղ չկա այս փոքրիկ երկրում, այնուամենայնիվ կառավարությունը որոշել է գերագույն ճիգերի լարումով օգնել իր եղբայրներին Հայաստան գալու՝ առանց հաշվի առնելու դրանից բխող ծախսերը, սակայն նոր հողերի ոռոգման ու մշակման համար օժանդակության կարիք ունի:

Մենք պատասխանեցինք, որ այդ դեպքում մեր այստեղ գտնված կարճ ժամանակի ընթացքում պետք է անհապաղ ծանոթանալ հողի ոռոգման նախագծերին: Կառավարությունը և հանձնախմբի ինժեներները խոստացան ցույց տալ մեզ ամեն կարգի օժանդակություն՝ տրամադրելով բոլոր նախագծերը, քարտեզներն ու նախահաշիվները: Մենք պայմանավորվեցինք հենց հաջորդ առավոտյան սկսել ուսումնասիրել Մարդարապատի դաշտի ոռոգման մեծ նախագիծը, որի իրականացումն ամենից առաջ ցանկալի էր մեզ: Այն հարցին, թե ե՞րբ կցանկանանք ճանապարհ ընկնել, պատասխանեցինք.

«Ինչքան կարելի է շուտ»՝ հաշվի առնելով արևելյան ճշտապահությունը: Հայերն առաջարկեցին առավոտյան ժամը 5-ը: Բարի:

Երեկոյան մեզ ճոխ ընթրիք մատուցեցին՝ սառը խորտիկով ու ձկնկիթով, հայկական կոնյակով ու շատ այլ ճաշատեսակներով, հայկական ըմտիլ կարմիր ու սպիտակ գինիով, որի հայրենիքն է այս երկիրը: Ուշ գիշեր էր, երբ վերադարձանք մեր հյուրանոցը:

Ամկյունի իմ սենյակի առաջ կար պատշգամբ: Ամբողջ օրը կիզիչ արևն այնպես էր տաքացրել հարավային պատը, որ սենյակում հեղձուցիչ շոգ էր: Ես լայն բացեցի պատշգամբի դուռը: Դրսում գիշերը թարմ էր ու զով: Ինձ համար լիովին ընկալելի դարձավ արևի մայր մտնելու հետ տների տանիքները բարձրանալու և բաց երկնքի տակ քնելու արևելյան սովորության բնական լինելը. այնտեղ մահ ընթրում և մախաճաշում էին:

Օդը մաքուր էր, անսահման խոր, գրեթե սև, հարավային երկինք՝ թրթռացող աստղերի առկայծող բազմությամբ, որ հյուսիսում երբեք չենք տեսնում: Հյուրանոցի դիմաց զբոսայգին էր, իր բարձրաբուն, հինավուրց ծառերով, և դռանց ծածկի տակ՝ թեյի տաղավարը: Այնտեղից հնչում էր լարային երաժշտություն և երգեցողություն, որը ժամանակ առ ժամանակ ավարտվում էր բարձր ծափահարություններով: Ծառերի մուգ սաղարթների միջից առկայծում էին լույսեր: Հյուրանոցին կից սրճարանից նույնպես լսվում էր երաժշտություն: Դա միապաղաղ պարային եղանակ էր:

Հյուրանոցի առջևի ընդարձակ հրապարակի աջ կողմում ուրվագծվում էին անոթոշ, տարօրինակ կերպարանքներ: Մանրամասների մեջ խորանալով՝ թվում էր, թե մի ամբողջ քարավան էր դա՝ փողոցում լուռ անշարժացած ուղտեր՝ ճակատագրին ենթակա, հարցական բարձրացրած գլուխներով: Արևելյան հնագաղության տիպիկ օրինակ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՐԱՁԻ ՀՈՎԻՏԸ

Հայաստան հասկացությունը ժամանակի ընթացքում փոփոխություններ է կրել: Հին աշխարհում այն հզոր մի պետություն էր, որ հարավ-արևելքում և հարավում իր մեջ էր առնում Ուրմիա, Վանա լճերի, Տավրոս լեռնաշղթայի և Տիգրիսի ակունքների շրջանում տարածված բարեբեր երկիրը, հյուսիսում հասնում էր մինչև Սևանա լիճ և Վրաստան, արևմուտքում՝ մինչև Երզնկա և Եփրատ: Այնուհետև այն կտրատվեց, մասնատվեց և բաժան-բաժան եղավ, մինչև վերջիվերջո սեղմվելով՝ դարձավ Հայկական այս փոքրիկ հանրապետությունը, որ ունի մոտ 30000 քառակուսի կմ տարածք և հազիվ մեկ միլիոն բնակիչ, որի քանակը շարունակում է ուժեղ աճել: Փոքր այս երկիրը, սակայն, ունի հակոտնյա բնություն՝ անտառապատ, բերրի հովիտներ, այրված, ամայի

անապատներ, բարձր հրաբուխներ, կտրտված լեռնաշղթաներ, ընդարձակ հարթություններ: Այժմ նրա սահմաններն են. հարավում՝ Արագ գետը, արևմուտքում՝ մասամբ Արփաչայը, հյուսիսում, լեռնաշղթայի մյուս կողմում, Վրաստանն է, հյուսիս-արևելքում և արևելքում սահմանն Ադրբեջանի հետ անցնում է Սևանա լճի մյուս կողմով դեպի հարավ-արևելք, մինչև Արագ: Այդ գետի երկայնքով երկրի հարավ-արևելքում տարածվում է Թաթարական Ինքնավար Հանրապետությունը (Նախիջևան մայրաքաղաքով), որ ընդգրկում է Լեռնային Ղարաբաղի մի մասը²:

Բարձրաբերձ լեռնաշղթաների մի շարք, ձգվելով երկրի հյուսիս-արևմտյան անկյունից, անցնելով Լենինականից հյուսիս-արևելք, արևելքում և հարավ-արևելքում մոտենում է Սևանա կամ Գյոկչա մեծ լճին՝ արևմուտքում թեքվելով դեպի հարավ: Այդ լեռնաշարից հյուսիս տարածվում է մի լեռնաշխարհ՝ առատ տեղումներով, կանաչ ու բերրի հովիտներով, անտառածածկ լեռներով և հյութեղ արոտավայրերով: Սևանա լիճը գտնվում է բոլոր կողմերից բարձր լեռնաշղթաներով շրջապատված մի փոքրիկ գոգավորությունում: Լճից հարավ և հարավ-արևելք տարածվում է մի լեռնաշխարհ, որի մի մասը կոչվում է Ղարաբաղ՝ բերրի հովիտներով, ալպյան արոտավայրերով հարուստ բարձր, վայրի լեռներով: Եվ վերջապես երկրի հարավ-արևմտյան մասը կազմում է Արագի հովտի ընդարձակ հարթությունը:

Այս հարթության արևելյան եզրին գտնվում է Երևանը: Ինքնատիպ քնաշխարհ, կատարյալ տարբեր այն բանից, ինչը մենք՝ հյուսիսցիներս, ընկալում ենք որպես բնության գեղեցկություն: Մեր հասկացությունները պայմանավորված են նախ և առաջ մեր լեռներով, հովիտներով, խութածոցներով, անտառներով: Վ ու լճերով: Այստեղ գործել են այլ աշխարհի հսկաներ: Այստեղ ծավալները, վեր խոյացած զանգվածներն ու իջվածքները ունեն չափման բոլորովին այլ համակարգ:

Ահա այնտեղ, հարավում Արարատն է, որ հարթավայրից, Արագի ափերից, 4300 մ դեպի երկինք է մխրճվում իր ձյունե, հզոր գագաթով: Նրան հավասար լեռ չկա ամբողջ երկրագնդում: Նույն այդ հարթավայրի հյուսիսային կողմում բարձրանում է մի այլ հսկա լեռ՝ Ալազյա գիրաբուխը, որ ունի ծովից մինչև 4095 մ, իսկ հարթավայրից մոտ՝ 3000 մ բարձրություն: Երկու հսկաների գագաթների միջև տարածությունը 87 կմ է: Մարդու գիտակցության մեջ դըժվար են տեղավորվում այդ հզոր բարձունքներն իրենց համաչափ ու աստիճանական զառիվերներով, տրամաբանական չափերով, ընդարձակ տարածություններ բացող ջինջ օդով:

Այս երկիրն ինքնին մի յուրատեսակ աշխարհ է: Այն եղել է մարդկության վաղ պատմության շրջանի հին առասպելների գործողության վայր: Այստեղ

² Բնագրում այսպես է. քարզմ.:

կամ համեմայնդելու մոտակայքում ինչ-որ տեղ պետք է որ գտնվելիս լինի դրախտը՝ չորս գետերի ակունքներով, որոնցից երկուսը Եփրատն ու Տիգրիսն են, որ հենց սկիզբ են առնում հին Հայկական բարձրավանդակից: Մյուս երկուսը հավանաբար Արագն ու Կուրն են: Սա եղել է նաև մարդկային ցեղի երկրորդ հայրենիքը, ուր Նոյն իջավ լեռից, տնկեց խաղողի այգիներ և մարդկանց ընտելացրեց գինու ուրախությանը: Գուցե մի սրամիտ ճանապարհորդ է նկատել ձիթենու ճյուղով վերադարձող աղավնու պատմության մեջ այդ մութ կետը, քանի որ այս կողմերում ձիթենի չի աճում: Բայց կարելի է կարծել, որ կամ Նոյը բուսաբանությունից ուժեղ չի եղել, և կամ աղավնին է շատ հեռու գնաճել, քանի որ նա վերադարձել է միայն «իբիկվան դեմ»: Չէ որ այստեղից ոչ շատ հեռու է գտնվում նաև այն դաշտը Սենաար երկրում, ուր կառուցվել է Բաբելոնի աշտարակը:

Արագի հովտով էր անցնում Արևելքից Արևմուտք տանող բնական ճանապարհը, որի մի ծայրին Կասպից ծովն ու Պարսկաստանն էր, մյուսին՝ Փոքր Ասիան: Այն ձգվում էր մի շարք հովիտներով ու հարթավայրերով՝ Արագի երկարությամբ Երևանի և Բասենի հարթություններով դեպի Էրզրում և այնտեղից էլ ավելի հեռու՝ կամ դեպի հյուսիս-արևմուտք, Տրապիզոն, կամ դեպի արևմուտք Եփրատի վերին հոսանքով, Երզնկայի վրայով՝ Փոքր Ասիա: Արագի հովտի ընդարձակ հարթությունը բոլոր կողմերից չջրապատված է բարձր լեռնաշղթաներով և Խանդիսանում է մի մեծ զոգավորության հարթ հատակը: Հարավում հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք է ձգվում Ադրիդաղի բարձր լեռնապատնեշը, որի հարավ-արևելյան հզոր բաստիոն Արարատը՝ Փոքր Արարատ բուրգով, ամբողջանում է որպես ծայրանկյան աշտարակ:

Լեռնանցքներն այստեղ գտնվում են 2097 և 2543 մ բարձրության վրա: Արարատի գագաթներից արևմուտք լեռնապարի երկարությամբ բարձրանում են մինչև 3243 մ (Չընգուդաղ), 3358 մ (Խանադաղ) և 3245 մ (Փերլիդաղ) բարձրություն ունեցող գագաթներ: Լեռնաշղթայի արևմտյան այդ հատվածը ջրբաժան է հյուսիսում Արագի և հարավում Եփրատի ակունքների միջև: Փերլիդաղից սկիզբ առնում և հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ մինչև հարթավայր է հասնում մի ավելի ցածր լեռնաշղթա, որ ավարտվում է Արփաչայի՝ Արագի մեջ թափվելու գետաբերանի դենդիմաց Թախթալու (Թաքյաթուդաղ) կոչվող աչքի ընկնող սրածայր մի գագաթով՝ 2563 մ բարձրությամբ:

Երևանի արևելյան և հյուսիս-արևելյան կողմում փոքր ծածկաբարձ հարթավայրը եզերված է բարձր լեռնազանգվածներով, որոնք սկսվելով Արագի ափերից, Արարատից արևելք՝ աղեղնաձև ձգվում են դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք: Երևանի և Սևանա լճի միջև ընկած տարածքում լեռները բարձրանում են՝ կազմելով Ախմանջան բարձր սարահարթը՝ մինչև 3600 մ (Աղդաղ) բարձրության մի շարք գագաթներով, որոնք Երևանից հյուսիս-արևելք իջնում են դեպի Զանգու գետը, որ գալիս է Սևանա լճից, ավելի քան 2000 մ բարձրություն

մից: Լիճը գտնվում է 1925 մ բարձրության վրա: Գետահովտի մյուս կողմում սակայն նրանք նորից բարձրանում են դեպի ալիքաձև լեռնահովիտը՝ կազմելով Դարաչիչազի ու Փամբակի լեռնաշղթաները՝ մինչև 3100 մ (Մայմեխդադ) և 3109 մ (Շեյխ-Ահմեդդադ) գագաթներով: Այս լեռնաշարը ձգվում է հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ՝ անցնելով Լենինականի արևելյան կողմով դեպի հյուսիս:

Այս քիչ թե շատ իրար կցված լեռնախմբերից դուրս, դրանցից լրիվ առանձնացած, վեր է խոյանում Ալազյազ հրաբուխն իր լավային զանգվածով՝ թիկունքում գտնվող լեռներից բարձր, բոլոր կողմերի վրա համաչափ իջնող լայնատարած լանջերով իշխելով Արազի հարթության հյուսիսային եզրերին: Վերջինս արևմուտքում սահմանակից է Արփաչայի մյուս կողմում գտնվող Շորագյալի սարահարթին: Այնտեղ բարձրանում են մինչև 2961 մ (Յաղուջադադ) և 2691 մ (Ալաջադադ, Անիից արևմուտք) հրաբխային գագաթները:

Ձյան սահմանը Արարատի հարավային լանջին հասնում է ծովից մոտ 3700 մ բարձրության: Արարատն ու Ալազյազը տարածաշրջանի միակ լեռներն են, որոնց գագաթներն ամբողջ ամռան ընթացքում մշտապես ծածկված են ձյունով:

Արազի հարթությունն արևմուտքից արևելք ունի մոտ 100 կմ երկարություն, լայնությունը հյուսիսից հարավ 40—50 կմ է: Դժվար է որոշել հարթության և նրա երկու կողմերում սկզբում դանդաղ, ապա ռաստիճանաբար բարձրացող հրաբխային լեռնալանջերի սահմանները:

Երկրաբանական տեսակետից հարթության ամենացածր մասում ոչ շատ վաղ անցյալում եղել է մի ընդարձակ լիճ, որը ժամանակին առաջացրել է Արազը: Սա, այն երբ գետն իր համար ավելի խոր հուն է փորում լճից հարավ-արևելք գտնվող լեռների կիրճերում, լիճը ցամաքում է: Հատակում մնացել է բերրի, փխրուն հողաշերտ, որ առաջացել է Արազի կեղտոտ ջրերի նստվածքներից, և որն այժմ ծածկված է լավային շերտով: Հետաքրքիր է Ստրաբոնի (XI, 14, 13) հաղորդած այն առասպելը, ըստ որի գետը նախկինում, ելք չունենալու պատճառով, ողողել է հարթությունը: Յասունը ժայռերի միջով ճանապարհ է բացում, և գետը հոսում է դեպի Կասպից ծով:

Հարթության բարձրադիր մասերը մասամբ ծածկված են լավային բարակ շերտով, որ արտավիժել են Ալազյազը կամ շրջակայքի ավելի փոքր խառնարանները: Այս ու այնտեղ երևում են լավային գոյակցության հավասարաչափ զառիթափեր: Առվակները, որ գարնանը դառնում են արագահոս գետեր, իսկ ամռանը ցամաքում են, բազմաթիվ խոր հուններ ու ճեղքվածքներ են փորել լավային շերտերի մեջ:

Հարթավայրը տարածվում է Արազի երկարությամբ, ծովի մակերևույթից մոտ 800—880 մ բարձրության վրա: Դեպի հյուսիս այն աստիճանաբար բարձրանում է մինչև 1000 մ՝ Երևանի մոտ, և 1200 մ այնտեղ, ուր վերելքն

ակնհայտորեն տանում է դեպի Ալազյազի լանջերը:

Կլիման հարթավայրում, անշուշտ, մեծ չափով պայմանավորված է նկարագրված բարձունքների հարաբերակցությամբ: Չմեղը երկար, ճնառատ է ու ցուրտ, ամառը՝ այրող շոգ ու չոր: Երևանում հունվարի միջին ջերմաստիճանը մոտ 6,4° է, հուլիսին՝ մոտ 25°, իսկ տարեկան միջին ջերմաստիճանը՝ մոտ 11°: Էջմիածնում, շրջակա հարթավայրում ջերմաստիճանը ինչպես ձմռանը, նույնպես և ամռանը փոքր-ինչ ավելի բարձր է:

Ինչպես նշեցինք, Հայաստանի հյուսիս-արևելքում գտնվող լեռնաշխարհում ամառ են տեղումները, որի շնորհիվ այստեղ չի զգացվում արհեստական ոռոգման անհրաժեշտություն: Հովիտները բերրի են, իսկ ընդարձակ անտառները երկրի հարավն ապահովում են փայտով:

Արագի հովտի օդի խոնավությունը մեծ մասամբ խտացվում է լեռներում և հաճախ սաստիկ տարափով անձրևի (կամ ձյան) տեսքով թափվում է ցած: Մակայն տեղումների համեմատաբար մի չնչին մասն է հասնում հարթավայր: Երբ հյուսիսում լեռների բարձր գագաթները ծածկվում են մռայլ, սարսափազդու ամպերով, մթնոլորտին փոխանցվում է հատուկ գրգիռ:

Տեղումների տարեկան միջին քանակը կազմում է Էջմիածնում մոտ 280 մմ, Երևանում, որը 18 կմ ավելի մոտ է արևելյան լեռներին, 315 մմ³: Անձրևներ գալիս են ամենաշատը գարնանը՝ ապրիլին և մայիսին, այնինչ ուշ ամռան ամիսներին՝ հուլիս, օգոստոս և սեպտեմբեր, որպես կանոն, քիչ են տեղումները:

	Ամ- բողջ տարի	Հունվ.	Փետ.	Մարտ	Ապր.	Մայ.	Հուն.	Հուլ.	Օգոս.	Սեպ.	Հոկ.	Նոյ.	Դեկ.
Ջերմաս- տիճան	11,0	-6,4	-3,3	4,7	12,2	17,5	22,3	25,3	25,2	20,1	14,1	6,0	0,2
Տեղումներ մմ-ով	315	22	25	28	47	54	21	16	8	12	23	30	29

Հետևյալ համեմատությունը ցույց է տալիս Երևանում միջին ջերմաստիճանը ըստ Ֆելսիուսի և անձրևների քանակը միլիմետրերով.

Էջմիածնում ամռանը քիչ են անձրևները, իսկ շրջակա հարթավայրում՝ ավելի սակավ: Ջգալի են տարիների միջև եղած տատանումները: Օրինակ՝ 1922 թ. ամբողջ ամռան ընթացքում տեղացել են հորդ անձրևներ: 1922 թ. հուլիսին անձրևների քանակը Երևանում կազմել է 68 մմ, հուլիսին՝ 35 մմ, օգոստոսին՝ 58 մմ, սեպտեմբերին՝ 25 մմ: Այնուամենայնիվ անձրևների քանակը

³ Տեղումների տարեկան քանակը Նոր Բայազետում, Սևանի ափին 451 մմ է, Դիլիջանում, լեռներից հարավ՝ 521, իսկ Լենինականում՝ 408 մմ:

այնքան չնչին է այս երկրում, որ առանց արհեստական ոռոգման անկարելի է հողը մշակել: Բացառություն չէ նույնիսկ հացահատիկի այնպիսի տեսակ, ինչպիսին ցորենն է, որ հասունանում է վաղ ամռանը, երբ տեղում են զգալի քանակությամբ անձրևներ: Տարօրինակ է, որ ոչ միայն հարթավայրը, այլև շրջապատի բոլոր սարալանջերը բոլորովին մերկ են ու ծառազուրկ: Այնտեղ, ուր չեն հասել ջրանցքի զարկերակները, չկան ծառեր:

Այս երևույթը չի կարող բացատրվել միայն տեղումների անբավարարությամբ, մանավանդ որ լեռնալանջերում դրանք քանակը համեմատաբար ավելի է, քան հարթավայրում, որը բավարար է որոշ ծառատեսակների աճման համար:

Լեռնալանջերի հողը հիմնականում կազմված է լավայից, տուֆից և հրաբխային մոխրից, որի հետևանքով ջրանցիկ է. ջուրը անմիջապես ներծծվում է և մակերևութից չքանում: Դրա ապացույցն Արարատն է, որի գագաթնամբողջ ամռան ընթացքում ծածկված է ձյունով, սակայն ոչ մի գետ սկիզբ չի առնում այդ հսկա լեռից: Չյունածածկ Ալազյազից ամռանն ընդամենը մի քանի փոքրիկ առվակ է ցած հոսում. այստեղ նույնպես ջուրն առավելապես ներծծվում է լեռան զանգվածի մեջ: Լեռան փեշերին մի քանի տեղ բխում են մաքուր, պարզ ջրի աղբյուրներ, առանձին գետեր, ինչպես Կարատուն, որ հոսում է հարթավայրով, Էջմիածնի հարավ-արևելյան և հարավային կողմով: Այն, անշուշտ, սկիզբ է առնում մնացած աղբյուրներից և բերում է զգալի քանակությամբ մաքուր, պարզ ջուր, որը ոռոգման համար նվազ արժեքավոր է, քան Արագի տղմոտ ջուրը: Կարատուն (Սև գետ) անունն առաջացել է այն բանից, որ ջուրը թափանցիկ է և դրանից էլ սևին է տալիս:

Սարալանջերում անձրևը չի կարող անտառ կամ որևէ մշտական բուսածածկ ապահովել, որովհետև այն թափվում է հանկարծակի, մասամբ կարճ, ուժեղ տարափների ձևով: Դրա ապացույցը լեռնալանջերի առուների խոր հուններն են: Սրանք լցված են խիճ ու քարով, որ իրենց հետ բերում են ջրերը: Նման երկու հորդ անձրևների միջև կարող է ընկած լինել չորության մի երկար շրջան:

Սակայն սա նույնպես ծառազրկության վերջնական բացատրություն չէ: Արդյո՞ք հնում ևս այս երկրամասն եղել է անտառազուրկ և նվազ բուսականությամբ: Մենք քիչ բան գիտենք այդ մասին: Արարատի լանջերի մի քանի խեղանդամ կեչիներն ու թփերը գուցե երբեմնի անտառների մնացորդներն են, կամ այլ լեռներ նույնպես հնում անտառապատ են եղել, որոնք հատվել են մարդկանց կողմից և կրկին չեն վերականգնվել: Շատ բույսերի ոչնչացման պատճառ է դարձել փարթամ արոտավայրեր ունենալու նպատակով ամեն զարման դաշտերն այրելու սովորությունը: Երևում է, որ այս երկրամասում թափառող քոչվորները նույնպես ունեցել են այդ սովորությունը: Այդ պարագայում, իհարկե, անտառը չէր կարող գոյատևել. վերապրել կարող էին միայն

հողի մեջ կաշուն արմատներ ունեցող բույսերը:

Եթե պեղումներ կատարենք ամառի այս տարածությունում, ուր հողը լրիվ այրված է արևից և ուր աճում են միայն անապատային ուղտափշեր, գուցե գտնենք հին բնակավայրի մնացորդներ: Ամմարդաբնակ այս վայրերում այսօր էլ կան մեծ եկեղեցիների ու տների ավերակներ, որոնք հիշեցնում են հնագույն ժամանակներից եկող վկայությունները Արագի բարեբեր հովտում վերելք ապրած մեծ քաղաքների մասին, այդ թվում և Արմավիրի, որ կառուցվել է Զ. Ծ. ա. 8-րդ դարում:

Ակամա հարց է առաջանում. արդյո՞ք այն ժամանակների համեմատությամբ ավելի է չորացել կլիման: Վերջին շրջանում աշխարհագետները նման երևույթները թյուրիմացաբար բացատրում են երկրագնդի մի հատվածում, նաև Միջագետքում և հրեաների երկրում, հատկապես Ասիայում կլիմայի փոփոխությամբ՝ դեպի առավել չորայինը: Խոսվում է երկրագնդի համընդհանուր և երբեմնի ծովերի ցամաքելու մասին: Այդ տեսակետի կրքոտ ջատագովը նախ և առաջ ամերիկացի էլստորթ Հանթինգթոնն է: Նա նույնիսկ կլիմայական այդ փոփոխություններով է բացատրում ժողովուրդների մեծ գաղթերի, մոնղոլական արշավանքների պատճառը: Եթե նույնիսկ նման ենթադրությունները որոշ չափով ընդունելի են մարդկության պատմության ընթացքում տեղի ունեցած շատ գաղթերի համար, այնուամենայնիվ կլիմայափոխության այդ տեսությունների մեծ մասը սնանկ են և ունեն երբեք հիմք: Այդ տեսակետը չի տարածվում Արագի հովտի վրա: Միտում կա մոռացության տալու հենց իր՝ մարդու հնարավոր ազդեցությունը բնության վրա՝ օգտակար գործունեությամբ և վնասարարությամբ հանդերձ:

Չափն անցած մեր ինքնագոհությունը հարկադրում է թերագնահատել անցած սերունդների աշխատունակությունը՝ ենթադրելով, որ նրանք լինելով հետամնաց՝ հազիվ թե կարողանային իշխել բնության վրա և շահագործել այն, հատկապես նրանք, որոնք գիր չունենալով՝ զրափոր տեղեկություն չեն թողել իրենցից հետո: Մենք վարժված ենք մշակույթի արժեքը չափել գրքերի իմաստության մեծությամբ: Սակայն դեռ հարց է, թե նրանք, ազատ լինելով ամեն տեսակի ընթերցանությունից, իրենց ժամանակը չի՞ն օգտագործում այլ բաներում անցնելով մեզին: Անշուշտ, ժամանակակից սերունդը չի կարող բուրգեր կառուցել այն միջոցներով, որ ունեցել են մարդիկ հեռավոր ժամանակներում իրենց արամադրության տակ: Արհեստական ոռոգման բնագավառում ևս հենց այստեղ՝ Եփրատի և Տիգրիսի շրջանում, հնում հասել էին բարձր զարգացման: Հետագայում, երբ երկիրն ավերեցին բարբարոսների հորդանքերը, այն անկում ապրեց:

Արդեն քարի դարում, Ջրիստոսից հազարավոր տարիներ առաջ, Արագի հարթությունում արհեստական ոռոգման շնորհիվ զբաղվում էին երկրագործությամբ: Սարդարապատից արևմուտք, ուր այսօր կատարյալ անապատ է,

գտնվել է ավելի ուշ շրջանի մի հին սեպագիր արձանագրություն, որով տիրակալներին ցուցվել է, որ ինքն է կառուցել «այս ջրանցքը», և աստվածների ամենակարող զայրությանից կարժանանա մա, ով քանդի այն: Ավելի ուշ երկիրն ամայանում է ռազմատենչ բանակների ասպատակություններից, իսկ ջրանցքը ավերվում և անհայտանում է:

Այստեղ ես հասկանում, թե պատերազմն ինչ արմատական փոփոխություններ կարող է առաջացնել տեղանքի ողջ բնության մեջ, հատկապես եթե այդ չափի կործանարար է եղել, որը բնորոշ է աշխարհի այս մասի համար: Մոնղոլների, թուրքերի և մշակութապես ամուլ այլ ցեղերի հորդանքները հարձակվում էին քաղաքների ու գյուղերի վրա, սրախողխող անում արական բնակչությանը, մոխրակույտի վերածում տները և կրկին հեռանում՝ իրենց հետ տանելով ունեցվածք, ամասուններ ու կանանց: Նրանցից հետո մնում էին քաղաքների ու գյուղերի սոսկ ավերակները: Արհավիրքից գերծ մնացածները չէին կարողանում միավորվել, ուժեր հավաքել ջրանցքները վերականգնելու և որոշ չափով պահպանելու համար, քանի որ շարունակ գտնվում էին հաղթողների ճնշման տակ և կեղծքվում էին նրանց կողմից՝ իրենք իսկ հաստի չլինելով որևէ աշխատանք ձեռնարկելու: Հաղթվողների գոյությանը շարունակ սպառնում էին մահ լեռնային քոչվոր ցեղերի ավազակաբարո հարձակումները, որոնց ամբողջատ դիմադրելը թուլացնում էր նրանց: Ի վերջո երկիրը լրիվ ամայանում էր՝ աստիճանաբար վերածվելով անապատի: Անշուշտ սա երկրագնդի այս մասի շատ երկրների համար եղել է ճակատագրական: Ոչ թե կլիմայական փոփոխությունները, այլ պատերազմներն են այստեղ հեղաշրջումներ առաջացրել ու ամայացրել երկիրը:

Բացի այդ, մենք հավաստի ապացույցներ ունենք, որ պատմության ընթացքում տեղումների քանակն այստեղ ընդհանուր առմամբ չի նվազել: Եթե հնում տեղումներն ավելի եղած լինեին, քան այսօր է, ապա պետք է ենթադրել, որ առանց հոսքի աղի լճերը, ինչպիսիք Վանա և Ուրմիա լճերն են Արագից հարավ, պետք է ունեցած լինեին ջրի որոշակիորեն ավելի բարձր մակարդակ, քան այժմ է: Ընդ որում պայմանով, որ լճերը գերծ լինեին ստորերկրյա հոսքերից, որոնք կնպաստեին փոփոխությանը:

Նման լճերի ջրի մակարդակը պայմանավորված է լճի շրջակա տեղումներից ջրի ներհոսքի և լճի մակերեսի ջրագոլորշիացման համապատասխանությամբ: Եթե առկա է այդ հավասարակշիռ վիճակը, իսկ հորդառատ տեղումները շատացնում են ջրի ներհոսքը դեպի լիճ՝ առանց գոլորշիացման համապատասխան բարձրացման, ապա ջրի մակարդակը բարձրանում է լճում, մակերեսը մեծանում է, և լիճը դուրս է գալիս իր ավերից: Ջուրը կարող է այնքան ժամանակ բարձրանալ, մինչև ընդարձակված լճի մակերեսի մեծացված գոլորշիացումը հավասարվի ջրի ավելացված ներհոսքին: Մյուս կողմից եթե կլիման չորային է, նվազում է տեղումների քանակը և անշուշտ մեծանում է գոլոր-

շիացումը, ապա լծում իջնում է ջրի մակարդակը, և փոքրանում է մակերեսը:

Ինչ վերաբերում է Վանա և Ուրմիա լճերին, մենք ունենք վճռորոշ ապացույցներ, որ այդ լճերում ջրի մակարդակը պատմության ընթացքում ընդհանուր առմամբ չի բարձրացել և ավելի չի եղել, քան այժմ է: Վանա լճի ափերին կան բազմաթիվ բերդեր (Ախլաթ, Ադելջըվազ, Արճնշ), որոնց պարիսպներն այժմ էլ լիզում են ջրերը: Անհնար է, որ այդ բերդերի կառուցման ժամանակ ջուրն ավելի բարձր եղած լիներ: Ընդհակառակը, հավանականությունը խոսում է ջրի զգալիորեն ավելի ցածր մակարդակի օգտին: Այստեղ արդեն մի քաղաք ջրի տակ է անցել: Մի քանի հին գյուղեր այնքան են մոտեցել ափին, որ նրանց նույնպես սպառնում է ջուրը: 1898 թ. Վանա լճի ափին (Շալխօրա խառնարանի մոտ) կանգնած էր մի հսկա, հավանաբար 500 տարեկան թթենի՝ արմատները կիսով ջրի մեջ. նա նույնպես դատապարտված էր մահվան: Ախլաթում մի հին ընկուզենու արմատների տակ հողը մասամբ ողողված էր ջրով⁴: Այս ու այլ փաստեր վկայում են, որ այդ լճի ջրի մակարդակն անցյալում երբևէ ավելի բարձր չի եղել. ավելի շուտ պարզվում է, որ վերջին շրջանում ջուրը բարձրացել է:

Ջրի բարձրացման պատճառը, ինչպես ենթադրում է Լինչը, կարող է լինել տիդմի անընդհաա կուտակումը լճի հատակին, որն էլ աստիճանաբար բարձրացնում է ջրի մակարդակը: Բայց այն, որ անցած հարյուրամյակներում ջրի մակարդակը մի քանի անգամ փոփոխություն է կրել՝ մերթ փաթեմանալով, մերթ իջնելով, և որ այդ փոփոխությունները տեղի են ունեցել և՛ Վանա, և՛ Ուրմիա լճերում միաժամանակ, նշանակում է, որ այստեղ ջրի մակարդակի փոփոխությունների համար բերված այլ փաստարկներ ավելի են կարևորվում, քան հատակում նստվածքների գոյացումները: Ամենայն հավանականությամբ այստեղ մեծ դեր ունեն տեղումների ու գոլորշիացման հարաբերակցությունը:

Այս պարագայում կարևորություն չենք տալիս նաև այն հնարավորությանը, որ ջուրը ներծծվելով լճի հատակի քարե զանգվածի միջով, կարող է առաջացնել մակարդակի փոփոխություն, քանի որ դա քիչ հավանական է: Եթե լճերի քարե հատակները նախապես ջրանցիկ էլ եղած լինեին, ապա կարճ ժամանակամիջոցում քարե ծակոտիները փակվում են ջրի մեջ եղած տիդմով: Նույնը վերաբերում է նաև փոքր ճեղքվածքներին: Պետք է ենթադրել, որ ջրի կորուստը ներծծման ճանապարհով բավականին համաչափ է: Ուրեմն երկու լճերի ջրերի մակարդակների միաժամանակյա փոփոխությունները ենթադրում են քնդորովին այլ պատճառների գոյություն:

Առկա բոլոր փաստերը բույլ են տալիս եզրակացնել, որ այդ լճերի ջրերի միջին մակարդակը պատմության ընթացքում երբևէ ավելի բարձր չի եղել, քան

⁴ Հմտ. H. F. B. Lynch: Armenia, h. 2-րդ, էջ 53, Լոնդոն, 1901: Լինչը հիշատակում է նաև Սևանա լճի ջրի մակարդակի փոփոխությունները, սակայն դրանք քննարկվող հարցի առումով հետաքրքիր չեն, քանի որ լիճը հոսք ունի:

այսօր է, ուրեմն և վերջին շրջանում կլիման ավելի չորային չի դարձել: Սրան չի հակասում ջրի մակարդակի փոքրիկ տատանումը դեպի վեր կամ դեպի ցած, քանի որ այս երևույթը կապված է տեղումների քանակի կանոնավոր և ոչ կանոնավոր տատանումների հետ: Սրա հետևանքով ընդարձակ տարածություններում տեղի ունեցող մեծ տատանումները կարող են ազդել մեծ Կասպից ծովի ջրի մակարդակի վրա, որն ընդունում է Արագ և Կուր գետերի ջրերը: Այսպես, բավականին ճշգրտությամբ գրանցված են Կասպից ծովի ջրի մակարդակի տատանումները, որոնց ընթացքում վերին (1306—1307 թթ.) և ներքին (12-րդ դ.) սահմանների միջև բարձրությունը կազմել է 16 մ: Այս տատանումներն անշուշտ հետևանք են կլիմայի խոնավության փոփոխությունների: Տվյալ ժամանակաշրջանի համար կլիման ունեցել է հետևյալ հավանական բնութագիրը.

915—921 -- համեմատաբար խոնավ ու ցուրտ

12-րդ դ. — չոր և հավանաբար տաք

1306—1307 — շատ խոնավ և հավանաբար ցուրտ

1638 թ. — ավելի խոնավ և հավանաբար ցուրտ, քան այժմ

1715-ից — մոտավորապես այնքան, որքան այժմ՝ չհաշված փոքրիկ տատանումները⁵:

Որևէ ալ պապացույց չունենք, որ այս երկրամասում վերջին հազար տարվա ընթացքում կլիման ընդհանրապես ավելի չորային է դարձել: Այստեղից էլ այն անհավանականությունը, որ կլիմայի փոփոխություններն են բնակավայրերի տեղաշարժերի պատճառը:

Անապատի վերածված տարածքներում բնակություն հաստատած անասնապահ քոչվոր ցեղերի լքված բնակավայրերի ու գյուղերի ավերակները տարվա խոնավ եղանակներին, հատկապես զարմանը, շրջակայքի փառքամ արոտավայրերով իրենց էին ձգում մախկին բնակիչներին, որոնք տարվա չոր եղանակներին իրենց անասունը սարերն էին տանում:

Ինչպես արդեն ասել ենք, ծանաճ այստեղ մույնքան ցուրտ է, որքան ամռանը տաք: Քանի որ ապրիլին հաճախ են գիշերային ցրտերը, ապա բույսերի աճի ժամանակը չի անցնում հինգ ու կես ամսից՝ ապրիլի կեսից մինչև հոկտեմբերի սկիզբը: Հոկտեմբերին հազվադեպ են ցուրտ գիշերները: Բույսերի աճի ամբողջ ժամանակաշրջանի միջին ջերմաստիճանը Երևանում $21,4^{\circ}\text{C}$ է, իսկ ամենատաք ժամանակ հուլիսին և օգոստոսին՝ $25,3^{\circ}$:

Հայաստանը երկրագործական երկիր է, բնակչության ավելի քան 90 տո-

⁵ Հմմտ. Ed. Bruckner: Klimaschwankungen seit 1700. Geographische Abhandlungen, herausgegeben von A. Penc, Wien, Bd. IV. Heft 2, 1899: F. Nansen: Klima-vekslinger i historisk og postglacial tid. Avhandlingar utgitt av Det Norske Videnskaps — Akademi i Oslo. J Matem-Naturvid. Klasse, 1926, Nr. 3, S. 19. Veränderungen in geschichtlicher und nacheiszeitlicher Zeit. Abhandlungen, herausgegeben von der norwegischen Akademie der Wissenschaften in Oslo. Mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse. 1926, Nr. 2. S. 19:

կոսը զբաղված է գյուղատնտեսությամբ: Անշուշտ կա նաև արդյունաբերություն, սակայն քիչ զարգացած:

Փոքր մի երկիր, որ ավերված է պատերազմից ու հեղափոխությունից, տեղի բնակչությունը համարված մի քանի հարյուր հազար փախստականներով: Չկա մեկ այլ երկիր, որ այսչափ տուժած լինի պատերազմից: Սակայն բարեխիղճ ու ժողջան աշխատանքի շնորհիվ հինգ տարիների ընթացքում ձեռք է բերվել որոշակի բարվոք վիճակ, նույնիսկ տեղեր կան, ուր ավելի լավ է, քան պատերազմից առաջ:

1925 թ. մշակվել է շուրջ 800000 հա հողատարածություն, 1700000 հա խոտհարքեր դարձել են արոտավայրեր և 350000 հա անտառներից, որ հարուստ են հաճարի (50 տոկոս) և կաղնու (20 տոկոս) ծառատեսակներով, արդյունահանվել է արժեքավոր փայտանյութ: Մշակված հողատարածության մոտ 100000 հա արհեստական ոռոգման վարելահողերն են: Չնայած վերջին տարիների ներդրումներին, ոռոգման համակարգը հետամնաց է: Պատերազմի ժամանակ ավերված ջրուղիները կարգի են բերված: Փաստորեն ներկա վիճակում բնակչության թվի համեմատությամբ չափազանց քիչ են մշակելի հողերը, որի հետևանքով երկիրը հարաբերականորեն գերբնակեցված է: Վիճակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ է ընդարձակել արհեստական ոռոգման ցանցը և անցնել հողի մշակման արդյունավետ ձևերի: Մոտ 100000 հա հող, որ հնարավոր է ոռոգման շնորհիվ մշակելի դարձնել, մնում է չօգտագործված: Կարելի է բարելավել նաև հողամշակման եղանակները: Սովորաբար դեռ գործածության մեջ է փայտե արորը, հողը չի պարարտացվում, աղբը վերացվում է այրման միջոցով: Բացի այդ, բարձր լեռնային շրջանները կարելի է ավելի լավ օգտագործել՝ աճեցնելով այնտեղ արմատավոր բույսեր, զարկ տալ անասնապահությանն ու կաթի արտադրության բարձրացմանը: Արդյունաբերությունը նույնպես ունի զարգացման մեծ հնարավորություններ:

Չնայած ամառը, ինչպես նշվեց, կարճ է, սակայն տաք, և արևն այնքան ջերմություն է պարգևում, որ լիովին բավարարում է բամբակի աճին այնտեղ, որտեղ իհարկե կա ոռոգում: Ստացված բամբակը թեև կարճ է, սակայն ունի առաջնակարգ որակ: 1924 թ. հայկական բամբակի (մաքրված վիճակում) 1 կգ արժեք 1,37 ռուբլի, 1925 թ. 1,24 ռուբլի, մինչդեռ ամերիկյան բամբակը, որ մշակվում է Մոսկվայում, արժե 1,18 ռուբլի:

1925 թ. 18000 հա հող է տրամադրվել բամբակի ցանքսերին, որից ստացվել է շուրջ 15000 տոննա անմշակ բամբակ՝ 12 տոկոսով ավելի անցած տարվա համեմատությամբ և 50 տոկոսով՝ քան մինչև պատերազմը: Արտադրանքի համեմատաբար փոքր ծավալը պայմանավորված է նախ անբավարար ոռոգման ցանցով, ապա լճկանների ու գործիքների սակավությամբ և մշակման հետամնաց եղանակով: Հակառակ դեպքում ոռոգվող հողերից կարելի էր ստանալ հեկտարից միջին հաշվով 1040 կգ անմշակ բամբակ: Եթե արտադ-

րանքի արժեքը հեկտարից 1 կգ համար կազմում է 0,31 ռուբլի, ապա կատացվի հեկտարից շուրջ 320 ռուբլի գուտ եկամուտ:

Թուրքիայից գաղթած հայերը 1921 թ. հաջողությամբ ձեռնարկեցին ծխախոտի մշակություն: 1925 թ. ծխախոտին հատկացվեց 150 հա հողատարածություն, հաջորդ տարի օգտակար մակերեսը հասնելու է 500 հա:

Շերամապահությունը մույնպես ձեռնատու և զարգացող ճյուղ է: Ստեղծվել է տնկարան, ուր մեկ կամ երկու տարվա ընթացքում աճեցվելու է տարեկան հինգ միլիոն թթենի:

Խաղողագործությունն ունի զարգացման մեծ հնարավորություններ: Խաղողը հազվագյուտ արժեք ու տարածվածություն ունի, իսկ հայկական գինին հայտնի է իր որակով, հատկապես «Արարատ» պետական ընկերության արտադրանքը, որ խաղողը գնում է գյուղացիներից: Խաղողի մշակումը կատարվում է հետամնաց եղանակով, սակայն այժմ աշխատանք է տարվում այն կատարելագործելու: Խաղողի այգիները բռնում են շուրջ 10000 հա հողատարածություն, որ ապահովված է արհեստական ոռոգմամբ: Աշնանը հեկտարից կատացվի 5000—6000 կգ խաղող, գինեգործական պետական ընկերությունը կցնի այն կլիտգրամը 0,17 ռուբլով: Մա նշանակում է հեկտարից 900—1000 ռուբլի գուտ եկամուտ: Մինչև այժմ Հայաստանում չի հանդիպել որթնավիճ: Շնորհիվ այն խիստ ծմեղների, երբ ոչնչանում է լվիճը: Անշուշտ, խիստ ծմեղը կարող է վնասել նաև խաղողի որթը: 1924—25 թթ. ցուրտ ծմեղը խաղողի շատ այգիներ վնասեց:

Մրգատու այգիները տալիս են հրաշալի պտուղներ, հատկապես՝ ծիրանի, դեղձի, սալորի ու բալի հարուստ բերք: Մրգից պատրաստում են պովիդլո կամ մարմելադ և ուղարկում Ռուսաստան: Արդյունաբերության այս ճյուղն ունի զարգացման մեծ հնարավորություններ:

Բացի վերը նշվածից, ոռոգվող հողերում մեծ հաջողությամբ կարելի է աճեցնել բանջարեղեն, արևածաղիկ, առվույտ և այլ բուսատեսակներ: Հետևյալ աղյուսակը ցույց է տալիս սովորական ձևով ոռոգվող հողից գյուղատնտեսական տարբեր բուսատեսակների՝ հեկտարից միջին հաշվով ստացվող բերքը.

Բուսատեսակ	Միջին արտ. հա-ից կգ-ով	1 կգ-ի գինը ռուբլով	Արտադրանքի բնույտ արժ. հա-ից ռուբ.	Արտադրանքի նետու ար- ժեքը հա-ից ռուբ. աշխատավարձը և այլ ծախսերը հանելուց հետո
Աշնանացան	1340	0,17	228	80
Բամբակ	1040	0,31	322	209
Բանջարեղեն	17900	0,05	895	537
Պտղատու այգ.	9700	0,18	1746	786
Խաղողի այգ.	5200	0,15	780	351
Առվույտ	6000	0,12	720	360

Ամբողջ հողը պետության սեփականությունն է, սակայն վերջինս պարտավոր է յուրաքանչյուր աշխատունակ գյուղացու հող տրամադրել: Հողն ինքնին ոչ գնման և ոչ էլ վաճառման ենթակա չէ: Սակայն տները, այգիները և հողի վրա եղած շինություններն ու կառույցները կարող են գնվել և վաճառվել: Կալվածքը՝ կից հողերով (դաշտ, արտ), ժառանգության միջոցով կարող է անցնել մեկ այլ անձի կամ որոշ պայմանով վարձակալության տրվել:

Հաշվվում է մոտ 160000 գյուղացիական կալվածք՝ յուրաքանչյուրը 3—6 հա մշակված հողատարածությամբ: Հողաքաժանումը կատարվում է ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի հատկացնելով որոշակի չափի հող: Մարդաքաժին հողի չափը տարբեր է շրջաններում. միջին հաշվով այն կազմում է մեկ դեսյատին (1,1 հա): Որոշ տեղերում, ինչպես Արագի հարթությունն է, չափաքաժինը կազմում է կես կամ մույնիսկ քառորդ դեսյատին: Դրա փոխարեն հողն այստեղ ապահովված է ոռոգմամբ և բերքառատ է:

Գյուղում հողը ընտանիքների միջև վերաքաժանվում է ժամանակ առ ժամանակ, սակայն ինը տարուց ոչ շուտ: Պտղատու և խաղողի այգիներն ընդհանրապես չեն ենթարկվում վերաքաժանման, եթե տերը չի ցանկանում: Նոր որոշում է կայացվել, ըստ որի մեկ կալվածքի հողաքաժինները պետք է հնարավորին չափ իրար մոտ լինեն, իսկ քաժինները վեցից ավելի չպետք է լինեն: Մինչ այդ ստացվում էր այնպես, որ մի կալվածք ունենում էր իրարից հեռու ընկած 25 փոքրիկ արտեր: Այժմ գյուղացիներին իրավունք է վերապահված վճարովի աշխատուժ պահել: Պետական ձեռնարկությունները պետք է գյուղացիներից արտադրանքն ընդունեն սահմանված գներով. նրանք իրավունք ունեն նաև իրենց ապրանքը վաճառել շուկայում՝ պայմանավորված գներով: Հողի օգտագործման համար գյուղացիները վճարում են հողային հարկ, այլ հարկեր չունեն:

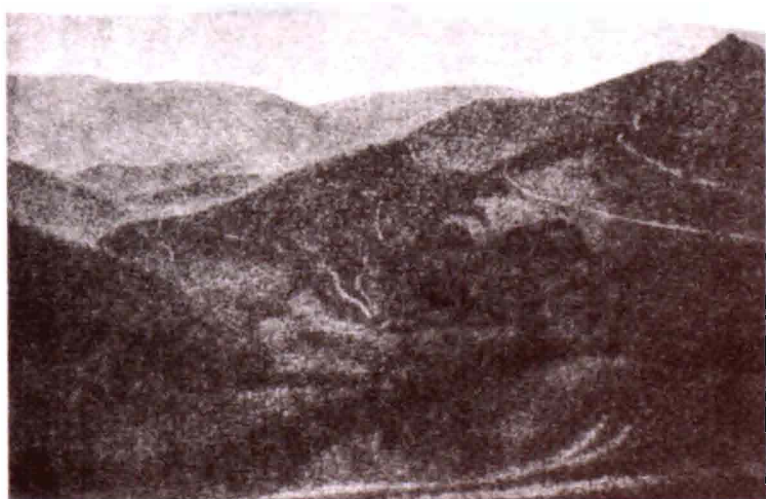
VI.

ԱՐԱՋԻ ՀՈՎՏՈՒՄ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

Հաջորդ առավոտյան (եինգշաբթի, հունիսի 18) մենք անշտապ պատռաստվում էինք, քանի որ արդեն մեկ անգամ գործ ունենալով արևելյան ճըշտապահության հետ, ավտոմեքենաներին սպասում էինք ոչ շուտ: Սակայն մեծ եղավ զարմանքս, երբ ժամը 5-ին դուրս գալով պատշգամբ՝ ներքևում դառն առաջ երկու ավտոմեքենա տեսա կանգնած: Այ քեզ շտապողականություն, և դեռ ժամը 6-ը չեղած՝ ճանապարհ ընկանք հայ ինժեներների հետ չորս ավտոմեքենաներով: Սկզբում ընթանում էինք քաղաքի, ապա Ջանգլի ծորի գառիթափ ապառաժների միջով, որոնց գլխին թառած է քաղաքն իր ամբողջություններով: Գետի վրայով ճանապարհն անցնում էր մի հին քարե կամրջով, որից հետո շարունակ գալարվում էր դեպի վեր՝ անցնելով փաթթամորեն աճած պտղատու և խաղողի կանաչ այգիների միջով, որոնք շրջապատված էին քա-



Բզովդալի լեռնանցք տանող հովիտը (էջ 150)



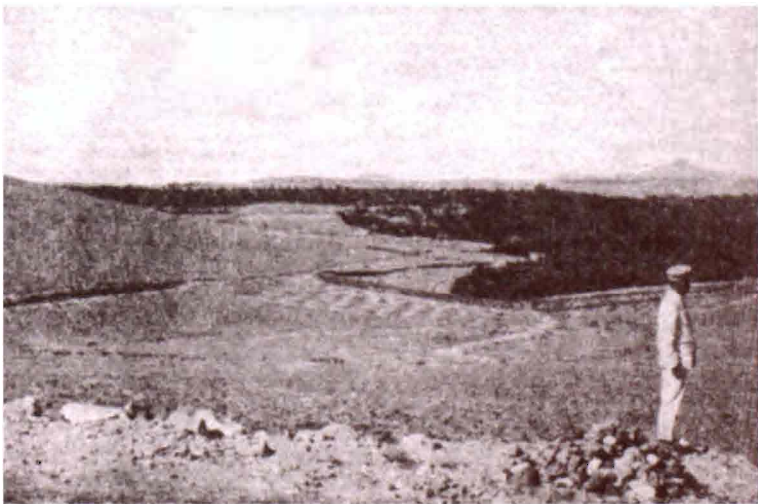
**Բզովդալի լեռնաշղթայի հյուսիսային կողմի
անտառապատ հովիտը (էջ 151)**



Հռիփսիմնի եկեղեցին (եջ 178)



Էջմիածնի Մայր տաճարը (էջ 173)



Ամայի և մշակված հողեր (էջ 164)



Գյուլատնտեսության ժողովի Ա. Երզնկյան



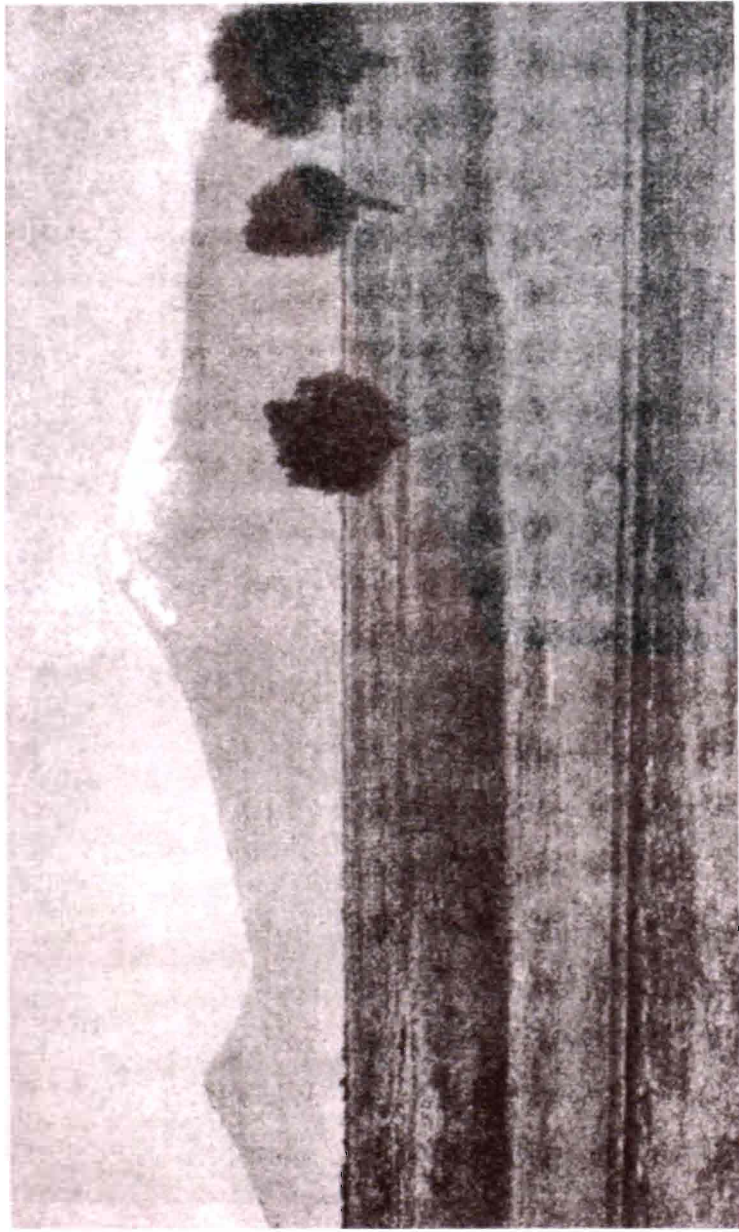
Գևորգ Կաթողիկոս (էջ 174)



Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը Հռիփսիմի
եկեղեցում մուտքի առջև (էջ 180)



Նոր ջրանցքի րաջմանը մասնակցած
հայեր (էջ 134)



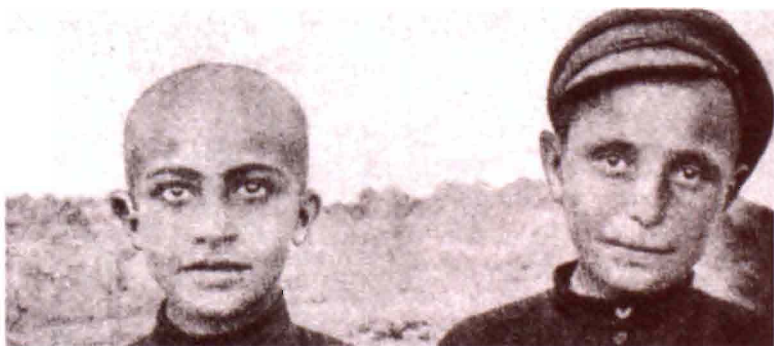
Արարատի և Արագի իջվածք (1877)



Չյուսիսային շեկ տեսակը (մեջտեղում), հայկականը՝ աջից (էջ 118)



Հայկական տեսակը (մեջտեղում) և կլոր կարճագանգ
ալպիականը՝ աջից (էջ 118)



Հայ պատանիներ: Ալազյազ կայարան (էջ 137)



Կովկասը և Երանցից հարավ լեռնաձև երկրները

րե բարձր պարիսպներով, և բավականին դժվար էր դրսից ներսը դիտելը: Ուրեմն սրանք են Երևանի հայտնի այգիները՝ արհեստական ոռոգման պայմաններում հրաքիսային քարքարոտ հողից ծնված կախարդական հրաշքը: Ճանապարհին անընդիատ հանդիպում էին հոսող ջրով լի ջրանցքներ:

Գնալով արևմուտք՝ դուրս եկանք հարթավայր: Առավոտը ջինջ էր, արևով ողողված օդում ստեպ-ստեպ ուրախ հնչում էին դալայլոլ արտույտների հուսադրող ճիչերը: Ճանապարհի ձախ կողմում հողը մեծ մասամբ մշակված ու ոռոգված էր, դրան հակառակ աջ կողմում՝ դեպի հյուսիս ավիքաձև սարավանջերը չոր էին՝ այրված անապատ: Ապա մայրաքաղաքի մերձակայքի քնապատկերը: Ճանապարհը տանում էր Էջմիածին, քաղաք, որ ուներ բազմաթիվ եկեղեցիներ: Նա դարեր շարունակ եղել է Հայաստանի հոգևոր կենտրոնը, կաթողիկոսի՝ եկեղեցապետի նստավայրը: Դրան կյանդադառնա՞նք ավելի ուշ:

Այստեղից դեպի հարավ մինչև Արագ տարածվում էր տափարակ մի հարթավայր, որից բարձրանում էր Արարատ հսկան. դեպի արևելք Փոքր Արարատի համեստ գագաթն էր: Ինչքան մոտենում էինք, այնքան ավելի ու ավելի էր մեծանում լեռ-հսկայի գերիշխող դիրքը քնաշխարհի վրա: Սպիտակ, ընդարձակ սառցադաշտով ծածկված գագաթը սովորականի պես թաղված էր ամպերի փափուկ դեզի տակ, որի միջից ամկայծում էին հեռավոր ձյան շերտերը: Հողն այստեղ տեղ-տեղ մշակված էր, կանաչածածկ ու ոռոգված, կային նաև չոր, անապատի վերածված հողաշերտեր, որոնք դեռ ենթակա չէին մշակման:

Գնալով ավելի հարավ՝ անցանք գերիտոնավ, ճահճոտ հողատարածություններով, որ նկատելի էինք դեռ գնացքի պատուհանից: Վերջիններս մշակելու համար ամիրաժեշտ էր նախ չորացնել: Այս մասին կխոսենք ստորև:

Մոտենում էինք Արագին, այնտեղ, ուր նրա վրա ժամանակավոր երկաթե մի կամուրջ կար: Վերջին պատերազմից հետո գետը Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանն էր. այն լայն էր, սակայն բավականին ծանծաղ, զլորելով իր դեղնաշագանակագույն ջրերը՝ ծուլորեն հոսում էր հարթավայրով իր փորած հունի ցածրադիր ափերի միջով: Այն ափին թուրքական կողմում, երևում էին ծառերի երկար շարքեր, որ վկայում էր հողի քերիության մասին:

Մարգարա գյուղի մոտ մարդկանց մի բազմություն վազելով գալիս էր դեպի ճանապարհը, ինչպես միշտ միայն տղամարդիկ, որ հետաքրքրությամբ զննելով մեզ և ավտոմեքենաները քնականաբար փորձում էին տեղեկանալ մեր այցելության նպատակների մասին: Այստեղ Հայաստանում, և ընդհանրապես Արևելքում, ընդունված է, որ տղամարդիկ են ամեն պատեհ առիթով հավաքվում՝ իմանալու նորությունների մասին, այնինչ դա մեզանում թողնված է կանանց: Հագիվ թե հայ կանայք պակաս հետաքրքրասեր են, քան նրանց արևմտյան քույրերը, պարզապես այստեղ տղամարդիկ ավելի շատ ազատ

Ժամանակ ունեն և շրջում են գյուղի փողոցներում, իսկ կանայք աշխատում են տանը, այգում կամ դաշտում:

Հավաքված բազմության մեջ կային դեմքերի բավականին տարբեր տեսակներ: Շատ էր երկար, նեղ հայկական տիպը՝ բարձր քթարմատով, քեթևակի ցած քեքված քթով, հարթ այտուսկրերով և փոքր-ինչ հետ ընկած կզակով: Կային նաև ավելի կլորավուն, լայն դեմքեր՝ ցցուն այտուսկրերով և ամուր կզակով: Մի փոքր մաս հիշեցնում էր արևելառուսական կամ թաթարական տիպը:

Հանդերձանքը րույնպես բազմազան էր, չնայած շատերը ցնցոտիների մեջ էին: Արևելյան տարազի ոչ մի հետք, բացի այս ու այնտեղ երևացող ոչխարների փափախներից, որ այս կիզիչ արևի տակ բավականին տարօրինակ էին, նաև մի երկվեցյակ բուշխիկյան տաղտուկ գլխարկներից՝ հասարակ, գունավոր, փափուկ կտորից կարված: Մեկ-մեկ երևում էին սպիտակ բամբակե բլուզներ. բաճկոնները սակայն բացառապես եվրոպական էին՝ երկար տաբատներով: Ձգացվում էր կոշկեղենի մեծ պակաս:

Արագն ու նրա ափերը դիտելուց հետո կրկին ճանապարհ ընկանք, փոքր-ինչ ետ գալով՝ շրջվեցինք արևմուտք: Այստեղ ևս ոռոգման եղանակով կարելի է հող մշակել: Որոշ հողատարածություններ արդեն ոռոգվում էին Արազից հանված հին ջրանցքներով: Ինժեների կարծիքով ոռոգման ցանցը կարգի բերելու համար անհրաժեշտ են մեղրդումներ: Ճանապարհը, որով ընթանում էինք, բավականին անհարթ ու վատն էր: Մեր վարորդն էլ չափազանց անուշադիր էր, դար ու փոսերն անցնում էր արագորեն՝ վեր-վեր թոցնելով մեզ, խառնելով աղիքներն իրար: Մի քանի անգամ մեր մեքենան ընդհուպ մոտենում էր ճանապարհի վտանգավոր եզրին, և ամեն անգամ մեծ ճիգ գործադրելով՝ ետ էինք քաշվում, այլապես վաղուց գերեզմանում կլինեինք: Ի վերջո փոխեցինք մեքենաները, և մեզ լավ վարորդ բաժին ընկավ:

Ճանապարհն անցնում էր գյուղերի մոտով: Տները շատ հասարակ էին՝ տափակ տանիքներով: Կառուցված էին կավե բլուկներից, որ նախօրոք չորացվում էր արևի տակ: Կառուցման այս եղանակը հեշտ էր, սակայն անխնամ թողնելու դեպքում նույն հեշտությամբ էլ քանդվում էր: Անցանք նույն ձևով կառուցված մի եկեղեցու մոտով: Այն կարծես մի մեծ, քառակուսի, շագանակագույն սնդուկ լինե՝ հարթ կափարիչով: Պատուհանի փոխարեն կողքերից մի քանի անցքեր էին բացված: Մի փոքրիկ փայտե խաչ տանիքի ծայրին ցույց էր տալիս, որ սնդուկն եկեղեցի է:

Տների հարդարանքը չափազանց համեստ էր. հիմնականում բաղկացած էր չորս պատերից ու հատակից, կահույք համարյա չկար, մարդիկ քնում էին հատակին, գորգերի վրա: Աշխատում էին դրսում, տների առաջ: Մի մարդ իր հացահատիկն էր մաքրում, նա մի կտոր էր փռել գետնին, ցորենը թափ էր տալիս վրան, ապա ծնկում ու հավաքում էր:

Գյուղերի միջով անցնում էին ոռոգման առուներ: Սև գոմեշներն այնպես էին ընկղմվել ջրի մեջ, որ միայն գլուխներն էին երևում: Այսպես նրանք զովանում էին շոգից և պաշտպանվում միջատներից: Մերկ երեխաները լողանում էին գոմեշների հետ:

Ճանապարհին տեսանք նաև գյուղերի փլատակներ, որ ավերել էին թուրքերը 1920 թ. վերջին կռիվների ժամանակ: Ցավալի է՝ որքան հին ու նոր ավերակներով է եղծված այս երկիրը: Պատերազմի, ամենուրեք միմիայն պատերազմի հետքեր: Ինչպես նշել ենք, ավերակների միայն չնչին մասն է վերականգնված, որովհետև ավելի ձեռնառու է նորը կառուցել:

Ջրանցքի վրա, որ փոքր-ինչ թեքություն ուներ, մի քարե ջրաղաց կար: Այստեղ էին բերում գյուղացիներն իրենց հացահատիկն աղալու:

Թափաղիքի գյուղի մոտ՝ Արագից 5 կամ 6 կմ հյուսիս, հարթությունից մի փոքրիկ սար էր բարձրանում՝ կտր գազաթով: Այնտեղ մի հին բերդի ավերակներ կային, ստորոտին՝ երբեմնի բնակավայրի մնացորդներ: Այստեղ գտնված սեպածև վիմագիր արձանագրությունը հայտնում է, որ Հայաստանի հնագույն քաղաքներից Արմավիրը, որ քանիցս հիշատակվում է Վանի մոտ գտնվող լեռան վրայի սեպագրերում, եղել է այստեղ: Ըստ այդ վավերագրի քաղաքը հիմնադրել է Տուշպայի կամ Վանի խալդ թագավոր Արգիշտի Առաջինը (Ք. ծ. ա. 785—760 թթ.): Նրա որդին՝ Սարգուր Երրորդը (Ք. ծ. ա. 760—733 թթ.) արձանագրություններից մեկում հպարտությամբ է խոսում Արմավիր քաղաքը ոտքի կանգնեցնելու մասին: Դա համընկնում է Նինվեի ծաղկման ժամանակաշրջանին:

Ինչպես երևում է, մեկուսի կանգնած այս բարձրությունը դժվար չէր պաշտպանել: Հնում այսպիսի ամրացված բնակավայրեր էին կառուցում բերդի հարթավայրում, որոնք այն ժամանակներում արյուն մշակվում էին արհեստական ոռոգման շնորհիվ: Ցավոք, մեր ժամանակը սուղ էր, և չկարողացանք կանգ առնել ավերակներն այցելելու համար:

Փոքր-ինչ այն կողմ՝ բամբակի դաշտում, կանայք զբաղված էին քաղհանով: Ընդառաջելով իմ ցանկությանը՝ կանգ առանք և մոտեցանք նրանց՝ աշխատանքը դիտելու: Մեզ սպասում էր արտասովոր միջադեպ. երիտասարդ, գեղեցիկ, խոհուն դեմքով մի կին ընդառաջ դուրս եկավ մեզ և ինձ մեկնեց բամբակի փոքրիկ մի տունկ: Ապա հանգիստ, առանց շուրջը նայելու վերադարձավ իր աշխատատեղը, կրկին կռացավ և շարունակեց քաղհանել՝ այլևս չուրջը չնայելով: Դա երկրի սովորության համաձայն բայի գալուստի մաղթանք էր՝ հուզիչ իր անբռնազրոս պարզությամբ: Ես խնամքով պահել եմ այդ փոքրիկ, նուրբ թերթիկները:

Բամբակի տունկերը դեռևս փոքր էին: Դաշտերը պետք է մաքրվեին մոլախոտից, տունկերը՝ նոսրացվեին: Չնայած ամառն այստեղ համեմատաբար կարճ է (հինգ ու կես ամիս), սակայն, ինչպես վերը նշել ենք, հարթավայրն այս

բարենպաստ է բամբակի մշակման համար, որի տնկաստանները տարեց տարի ընդարձակվում են: Բամբակագործության ծախսերը՝ ցանքսերի ու դաշտային աշխատանքների համար, ինչպես նաև գյուղացու և նրա ընտանիքի աշխատավարձը, կազմում են հեկտարին 120 ռուբլի ոսկով: Արտադրված բամբակի հումքն ընդունվում է համապատասխանաբար մինչև 230—330 ռուբլով (ոսկի), ստացվում է հեկտարից 110—210 ռուբլի ոսկով (230—440 մարկ) գուտ եկամուտ:

Ահա Սարդարապատ հին քաղաքի մնացորդները, ուր աչքի են ընկնում մի մեծ ամրոցի ավերակներ, որ սկսվելով Սարդարապատի անապատի եզրից՝ տարածվում է դեպի արևմուտք: Հասանք մոտակա երկաթուղային կայարանը, որի հարևանությամբ գտնվում է «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» մի հաստատությունը՝ ավելի քան հազար որբ տղաներով, որ արդեն երիտասարդներ էին: Այստեղ նրանք զբաղված էին պետության կողմից հատկացված նոր հողերի մշակմամբ, որոնց համար նորակառույց, այսպես կոչված, Սարդարապատի փոքր ջրանցքը ջուր էր բերում Արագից:

Այցելեցինք բամբակագործ գործարան: Ինչպես արդեն նշել են, այն տարեկան մաքրում է 80000 փուք (1300000 կգ) բամբակ: Գործարանի հզորությունը տարեց տարի ավելանում է:

Նախաճաշեցինք ամերիկյան այդ հաստատությունում: Ամենալավն այն էր, որ այրող արևի տակ անցած երկար, փոշոտ ճանապարհից հետո խմեցինք հայկական հրաշալի գինի:

Այստեղ հավաքված տղամարդիկ տիպաբանական առումով ներկայացնում էին հայերի տարբեր տեսակներ, գտարյուն մուգ արմենոիդից՝ երկար, կոր քթով, դեմքի՝ դեպի ցած նեղացող մասով և մուգ, ուժեղ գունավորված մաշկով, մինչև ավելի հյուսիսային տիպերը: Ջարմանալի մի երիտասարդ տեսա՝ խարտյաշ մազերով ու բեղերով, բաց գույնի մաշկով, սկանդինավացու դիմագծերով: Ավելի շուտ նա մնան էր շվեդ երկաթուղայինի կամ գրանիտագործի, որ հաճախ հանդիպում են Նորվեգիայում: Այս տեսակը հանդիպում է նաև հյուսիսային Ռուսաստանում: Ինձ հավաստիացրին, որ նա գտարյուն հայ է, և որ Հայաստանում բավականին շատ կան խարտիշահեր հայեր: Դժվար է ասել, թե ինչ դեր է խաղացել այստեղ ռուսական ազդեցությունը: Հավաստի է, որ դեռևս Զ. Ժ. ա. 8—7-րդ դդ. հյուսիսից այս երկիրն են ներխուժել կիմերներ, սկյութներ և այլ հնդեվրոպական ցեղեր, որոնք իրենց հետ կարող էին բերած լինել ցեղային այնպիսի տարրեր, որ բնորոշ են շիկահեր գերմանացիներին: Հայերը Եվրոպայից իրենց գաղթման շրջանում արդեն հնդեվրոպական ցեղեր էին, որ կարող էին այնտեղ խառնված լինել ժողովուրդների խարտյաշ տեսակների հետ: Ասածիս ապացույցը շիկահեր քրդերն են: Նման բազմաթիվ հնարավորություններ նպաստել են խարտյաշ ցեղատեսակի տարբեր տարրերի ներթափանցմանն այն ցեղերի մեջ, որոնցից կազմավորվել է հայ ժողովուրդը:

Կայարանից ուղղվեցինք հարավ-արևմուտք, ճանապարհն անցնում էր ոռոգման կարոտ Սարդարապատի անապատով: Այն իսկապես անապատ էր, անծայրածիր, չոր, խանձված մի հարթություն, ուր այս ու այնտեղ կային միայն մի քանի ուղտափշեր՝ ամուր ցողուններով, սուր փշերով: Դրանց մոտենալն այնքան էլ հաճելի չէր, առավել ևս մերկ ձեռքերով դիպչելը, պատիժն այնքան մեծ էր, որ երկրորդ անգամ հաստատ չէիր փորձի մոտենալ:

Ճանապարհն իջնում էր դեպի Արագ: Գետի վրա դարձյալ մի երկաթյա կամուրջ կար, որ միացնում էր թուրքական ափը: Այն, իհարկե, ռուսներն էին կառուցել, երբ երկու ափերն էլ դեռ ռուսական էին: Կամրջագլխին՝ ճանապարհի երկու կողմում, պահակության էին կանգնած մեկական կարմիր գվարդիական. նրանք արգելեցին մեզ մոտենալ կամրջին: Կամրջից հյուսիս՝ մի բարձրունքի տափարակի վրա, կանգնած էր լքված մի տուն, ուր տեղավորված էր զինվորական փոքրիկ մի պահակախումբ:

Գետի մոտով՝ նրան զուգահեռ, մի ջրանցք էր անցնում, որի վրա նույնպես կամուրջ կար՝ նախքան Արագի մեծ կամրջին հասնելը: Այն Սարդարապատի փոքր ջրանցքն էր, որ սկիզբ առնելով Արագից՝ ջուր էր հասցնում Սարդարապատի հարթության խորքերը:

Գետի մյուս կողմում՝ ամայի, տափարակ անապատում, ավերակներ կային: Դրանք հին Կարակալա ամրոցի մնացորդներն էին՝ մեծ մասամբ քարաշար պարիսպների, որոնց քարերը վերցված էին ավելի հին ավերակներից՝ Արագի հովտի հնագույն քնակավայրերի մնացորդներից: Այս երկրում մարդու գործունեությունն ու մշակույթն այս ձևով շերտերի է վերածվել:

Կամրջից արևմուտք ճանապարհը տանում էր Կողբ: Այնտեղ կան աղի մեծ հանքեր, որտեղից հայերն աղ էին հանում, քանի դեռ երկիրն իրենցն էր: Նախատեսված էր երկաթգիծ անցկացնել, սակայն ծրագիրը չիրականացավ:

Կամրջի մոտ, ուր կանգնած էինք մենք, հարթավայրի այդ հատվածը կազմավորվել էր Ալազյազից արտավիժած հրահեղուկի շերտերից: Դրանց մեջ գետն իր հունն էր փորել՝ երկու կողմում առաջացնելով լավայի ուղղահայաց պատեր:

Մենք գետի երկարությամբ գնում էինք դեպի այն խոր կիրճը կամ կանյոնը, որ նա փորել էր լավայի կամ բազալտի շերտերի մեջ: Ամենավերին շերտը գետի երկու կողմում ուներ աչքի ընկնող հորիզոնական դիրք: Ահա այստեղից էր սկիզբ առնում Սարդարապատի փոքր ջրանցքը, որ տեսանք ներքևում՝ կամրջի մոտ: Նախքան հարթավայր մտնելը նա հովտով մի փոքր ուղեկցում է գետին:

Դուրս գալով ճանապարհից՝ գնացինք լավայով պատած հարթավայրով գետն ի վեր, քիչ հետո հասանք կանյոնի բերանին, որտեղ գետի հունը լայնանում էր հովտի ընդարձակ մի իջվածքում: Այդտեղ լավային ծածկույթը պետք է որ պատվար հանդիսացած լիներ մի մեծ լճի համար, նախքան գետն իր հա-

մար այս խոր կիրճը փորելը: Նախագծեր են մշակվում ամբարտակ կառուցելու ձորի վերևում, որով ընդարձակ գոգահովիտը կրկին լճի կվերածվի և կստեղծվի ջրի մեծ պահեստարան՝ Սարդարապատի դաշտը ոռոգելու համար: Սակայն դրա թերի կողմն այն է, որ ջրատարի սկզբնամասը շատ ցածր է, որպեսզի կարողանա ապահովել Սարդարապատի դաշտի բարձրադիր շրջանների ոռոգումը: Այսինքն օգուտը կարող է չծածկել կառույցի մեծ ծախսերը: Պետք է հաշվի առնել նաև, որ Արսազն այժմ Թուրքիայի հետ սահման է կազմում, և եթե գետից շատ ջուր հանվի, ապա կարող են դժվարություններ առաջանալ թուրքական կողմի հետ, չնայած ներկա դրությամբ թուրքական ափին այնքան բնակչություն չկա, որի համար շատ ջուր պահանջվի:

Չորագլխին կանգնած դիտում էինք գետի մյուս կողմը, ուր կային գյուղեր՝ փարթամ, կանաչ հողատարածություններով: Հայերի փախուստից հետո դրանց մեծ մասը բնակեցված չէր:

Վերադառնում ենք նույն անապատով, որով անցել ենք: Հոդը շատ անմխիթար չոր ու անբերրի է, բայց իրականում, ինչպես նշել ենք, երկար ժամանակ անմշակ մնալով, ուժ էր հավաքել: Միայն ջուր ու սերմ էր հարկավոր, որ հրաշալի բուսածածկով պատվի: Հարթավայրի բարձրադիր շրջանների քարքարոտ հողն էլ բարենպաստ է պտղաբուծության և խաղողագործության համար:

Մենք նորից անցնում ենք մշակված դաշտերի մոտով: Դուրս գալով բարկ արևից խամձված անապատից՝ հայտնվեցինք մի բնակավայրի շուրջ աճած սոսիների, թթենիների ու ընկուզենիների զով ստվերում: Դա Մոլլա-Բայազետն էր: Փարթամ, սաղարթախիտ պտղատու այգիներ, կանաչ դաշտեր, ջրանցքներ, բարձրաբուն բարդիների շարքեր: Ջրանցքում լողանում էին արևավառ պատանիներ, իսկ սև գոմեշները՝ գլուխները վեր ցցած, խաղաղ պառկած էին ջրում:

Կանգ առանք: Բնակիչները՝ մեծ մասը տղամարդիկ, ելնելով իրենց կավե խրճիթներից, արևելյան հյուրասիրության համաձայն մեզ հրամցնում էին ջուր կամ մածուկ՝ ծարավը հագեցնելու համար, նաև միթզ՝ զովասուն ծիրան և թուփ: Դեմքերը, նույն անցյալ անգամվա պես, փոքր-ինչ խառնարյուն, հայկականը հիշեցնող տեսակներ էին: Տարազը ևս նույն գորշ և եվրոպականացված հագուստն էր, առանց ուրախ գույների: Մի քանի կին էին հագնված գեղեցիկ, խնամքով ու մաքուր: Մարդիկ սիրալիր էին, սակայն մտազբաղ ու լուրջ: Մենք հարցրինք, թե որքան բնակիչ ունի գյուղը: Նրանք պատասխանեցին, որ հիմա մեկ ու կես հազար, իսկ առաջ՝ երեք ու կես հազար, որից երկու հազարը վերջին պատերազմում սպանվել կամ գերեվարվել են թուրքերի կողմից: Այս բոլորն այնպես էին ասում, կարծես խոսում էին վերջին բերքի կամ հասարակ, առօրյա միջադեպի մասին, իսկ որ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունները կողոպտված, բնակավայրը մասամբ ավերված էր, այդ մասին

անգամ չակնարկեցին: Այսպիսին է հայ ժողովրդի պատմությունը: Կա՞ մեկ այլ ժողովուրդ այս հողագնդի վրա, որ անցած լինի ամնարդկային տառապանքների այս անվերջանալի բովով: Եղե՞լ է մեկ այլ ժողովուրդ, որ այսպիսի համառ կենսունակությամբ դիմակայի պատմության դաժան հարվածներին:

Կանգ առանք մի խրճիթի մոտ, որի բակում տանիքից կախված էր դարչնագույն կավից պատրաստված մի տարօրինակ տակառ: Երկարավուն էր, ուռուցիկ, ամենալայն տեղը միջնամասն էր, ամենանեղը՝ երկու ծայրերը: Միակ բացվածքը վերևում էր, ճիշտ մեջտեղը: Իմ խնդրանքով բարեհամբույր տանտիկինը պատրաստակամորեն ցույց տվեց, թե ինչպես են դրանով կարագ հարում: Վերևից լցնում են սերուցքը, և լիքը տակառը, ինչպես օրորոց, ետ ու առաջ են ճոճում:

Կրկին ճանապարհ ընկանք: Ամենուր երևում էին հոսող ջրով ջրանցքներ, ուր գոմեշներ ու լողացող պատանիներ կային, որոնց թվում երբեմն նաև հատուն տղամարդիկ, սակայն լողացող կանանց ոչ մի տեղ չհանդիպեցինք:

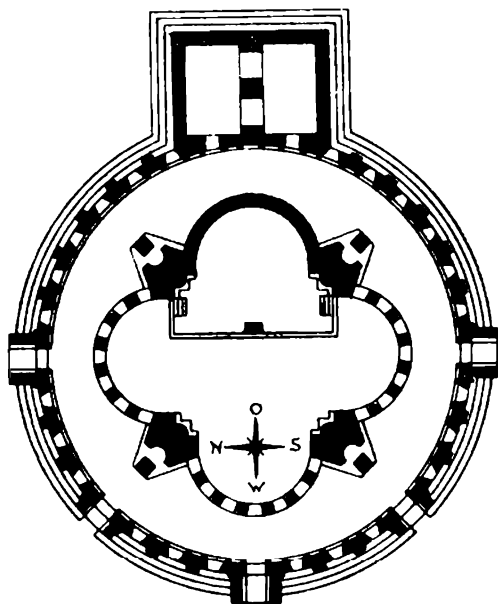
Մենք հասանք ոռոգվող հողերի հյուսիսային սահմանին. այնտեղից դարձյալ անսպասելի էր, որ ձգվում էր հյուսիս, դեպի Ալազյազ, այս ու այնտեղ լավայի կամ տուֆ քարերի փոքրիկ կույտերով, որոնք հեռվից խառնարանի տպավորություն էին թողնում: Էջմիածին տանող կենտրոնական ճանապարհի վրա տեսանք եզներով լծված սայլերի մի շարան՝ հնդեղեգով բարձած, որ քաղաք էր գնում: Հնդեղեգն այնտեղ նախ և առաջ օգտագործվում էր որպես տանիքածածկ:

ԶՎԱՐՔՆՈՑ

Մենք շեղվեցինք Երևան տանող կենտրոնական ճանապարհից և ուղղություն վերցրինք դեպի հարավ, Էջմիածնից փոքր-ինչ հեռու այն վայրը, ուր վերջին տարիներին մեծամասշտաբ պեղումներ ու հետազոտություններ էին կատարվում՝ վարդապետ Խաչիկ Դադյանի, եպիսկոպոս Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի և Թորոս Թորոմանյանի գլխավորությամբ: Հայտնաբերվել են հայ ժողովրդի պատմության մեջ հայտնի Զվարթնոց եկեղեցու ավերակները: Զվարթնոց անունը նույն իմաստն ունի, ինչ Զվարթունքը և նշանակում է «Հրեշտակների աճող իշխանություն», այսինքն՝ «Երկնային զորքեր»: Ավերակներով ծածկված մի ընդարձակ դաշտում տեսանք մեծ կառույցի հիմնապետերն ու մնացորդները: Շուրջ բոլորը սփռված էին խոյակների, բարձրաքանդակների և փառահեղ այլ կոթողների բեկորներ, որ մի ժամանակ զարդարել են կամարներ ու սյուներ: Բոլորը քարի, լավայի, սուֆի, մի մասն էլ, ինչքան կարողացա տեսնել, բազալտի հղկված կոտորներ էին:

Նախ հայացքդ կանգ է առնում հզոր սյուների մնացորդների վրա, որ

բարձրանում են մնացած ավերակներից: Դրանք երեք կամ չորսն են, որոնց վրա նախկինում հանգչում էր եկեղեցու բարձր միջնազմբերը: Պահպանվել են



Չվարթնոց եկեղեցու
հատակագիծը

եկեղեցու քաղաքից արտաքին պատերի ամենաստորին մասերը: Չնայած այն դրսից կտրավուն է, սակայն հիմնական ձևով, ինչպես Մցխեթի դիմացի լեռան վրայի եկեղեցին, քառակուսի է՝ արտահայտված չորս հզոր կամրջասյուներով, որոնց ամեն երկուսի միջև, քառանկյան յուրաքանչյուր կողմին կա կիսաշրջանաձև աբսիդ: Այդ աբսիդներից երեքի կամարները կրում են ոչ թե պատերը, այլ կիսաշրջանում երկու կամրջասյուների միջև կանգնած վեց սյուների շարքը: Միայն չորրորդ՝ արևմտյան կողմի աբսիդը պատի հետ միասին ձևավորում է վերնասրահը: Այս ամենը շրջապատված էր հաստ պատերով (1,04 մ) քաղաքի մի միջանցքով: Այս ձևով սահմանափակված սրահի ներքին տրամագիծը 33,73 մ է, քառակուսու կամրջասյուներ ունեցող կողմերից յուրաքանչյուրը՝ 13 մ:

Ըստ պատմական աղբյուրների եկեղեցին կառուցել է շնորհաշատ կաթողիկոս Ներսես Երրորդը (641—661 թթ. Ջ. ծ. հ.)՝ Շինող (այսինքն՝ կառուցող) մականունով: Նա եկեղեցուն կից իր համար կառուցել է նաև ապարանք: Եկեղեցին ավերվել է Ջ. ծ. հ. 930—1000 թթ. արանքում: Հայաստանում կամ հայե-

բալ բնակեցված երկրներում հայտնի են մման շատ եկեղեցիներ, որոնք կառուցվել են մոտավորապես մույն ժամանակներում կամ մի քանի դար ավելի ուշ: Պետք է ենթադրել, որ Հայաստանում զարգացած էր ճարտարապետական ինքնատիպ ոճ, որի ազգակիցներին Եվրոպայում հանդիպում ենք Ռավենայում և Ախենի Մայր տաճարում:

Այստեղ հայկական կառուցողական արվեստն ուսումնասիրելու լավ հնարավորություն է ընձեռված: Ամենից առաջ հետաքրքրություն են ներկայացնում երեք կամրջայտուների մնացորդները: Դրանք կառուցված են ամուր շաղախով՝ յուրատեսակ մի բետոնով, իրար հետ սերտ ագուցված քառակյուն բլոկներով կամ քարե հաստ սալերով՝ մեծ մասամբ լավային կազմությամբ: Հայաստանում քրիստոնեական բոլոր շինությունները կառուցված են մույնակերպ՝ միաձույլ պատեր, բնական քարով երեսպատված: Քարերն այնքան սերտ են ագուցված իրար, որ կապակցող նյութի կարիք այլևս չի զգացվել: Դրա շնորհիվ է, որ հայկական եկեղեցիները թողնում են ամբողջական քարից պատրաստված լինելու տպավորություն:

Դատելով ավերակներից՝ կարելի է եզրակացնել, որ 7-րդ դարում՝ եկեղեցու կառուցման ժամանակներում, հայ ճարտարապետներն ունեին միաձույլ պատի կառուցման բարձր զարգացած տեխնիկա: Որպես շաղախ նրանք օգտագործել են ցեմենտ պարունակող մի տեսակ կիր, որ արդյունահանել են եկեղեցուց արևմուտք և հարավ-արևմուտք գտնվող լեռներից: Այդ շաղախին խառնում էին հրաբխային խիճ կամ ավազ, որ վերածվում էր յուրատեսակ բետոնի: Եկեղեցու ավերումից ի վեր (10-րդ դ.) այս փլատակները մոտ 1000 տարի ենթարկվել են քամու, անձրևի, Հայաստանի խիստ ծանր սառնամանիքների քայքայիչ ազդեցությանը: Սակայն զարմանալի է, որ մինչև օրս պահպանվել է բետոնի այդ զանգվածը և դեռ ամուր կպած է երեսպատման սալերին: Եկեղեցու զմբեթը կառուցված է մույն նյութից, ներսից երեսպատված է քարով: Եկեղեցիների այսօրինակ զմբեթներն այնքան դիմացկուն են, որ ցած ընկնելու դեպքում էլ պահպանում են երեսպատման սալերը:

Շինարարական այս եղանակը, սակայն, բնորոշ չէ հայկական հնագույն ճարտարապետությանը, տնաշինության մեջ այն երբեք չի կիրառվել: Քսենոփոնի ժամանակ (401 թ. Ք. ծ. ա.) հայերն իրենց տները կառուցում էին քարից ու կավից՝ ծղոտի շաղախով, իսկ նախաքրիստոնեական շրջանի այն մի քանի մեծ շինությունները, որոնց ավերակները պահպանվել են, լրիվ քարից են: Որտեղից կարող էին հայերը վերցրած լինել շինարարական այս նոր եղանակը, հայտնի չէ: Քարե պատերի շաղախամայրությամբ կառուցման այս ձևը գուցե Հռոմից է եկել Փոքր Ասիա: Սակայն դրանից առաջ, անհիշելի ժամանակներից այն կիրառվել է նաև Միջագետքում, ուր որպես երեսպատման սալեր օգտագործվել է աղյուս: Պարսկաստանում ևս կիրառվել է միաձույլ պատեր կառուցելու եղանակը: Ամենահավանականն այն է, որ հայերը շինարարական այս

ձևը վերցրել են Պարսկաստանից և Հյուսիսային Միջագետքից¹, իսկ պատերը երեսպատել են բնական քարով: Այնուհետև շինարարական այս ձևը հայերի մոտ զարգացել է ինքնուրույն, բոլորովին տարբեր պարսիկներից, և օգտագործվելով շատ դարեր, հասել է կատարելիության այնպիսի աստիճանի, որին համդիպում ենք 7-րդ դարում: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ շինարարական տեխնիկայի և տիպիկ հայկական ճարտարապետական ոճի ծաղկման փուլին նախորդել է մի երկար ժամանակաշրջան, երբ շաղախով լցոնված և քարով երեսպատված պատեր օգտագործվել են միայն եկեղեցիների ու ապարանքների կառուցման ժամանակ: Այլապես պետք է ենթադրել, որ այս շինությունները երկիր հրավիրված օտար շինարարների ձեռքի գործ են, որ սակայն հիմքից գուրկ է:

Ավերակներում հայտնաբերված զարդաքանդակների, կամարների, քիվերի, խոյակների և սյուների բազմաթիվ բեկորներ եկեղեցու զարդապատկերների ոճի խոստում վկայներն են: Առանձին գծեր կրում են բյուզանդական ու սիրիական ազդեցություն, նույնքան էլ հիշեցնում են Արևելքը՝ Պարսկաստանը:

Եկեղեցու հատակը և եկեղեցին շրջապատող հրապարակը ծածկված է եղել աղյուսի սալիկներով, որոնք պահպանվել են: Եկեղեցին գտնվում է մի ընդարձակ դարավանդի վրա, որ շրջապատից բարձր է երկու աստիճան, նույնքան ընդարձակ մի հրապարակ էլ տարածվում է եկեղեցու շուրջը: Բացի այդ, բուն եկեղեցին կանգնած է գետնախարիսխի կամ հիմքի վրա, որը երեք աստիճանով կամ հարթակով առանձնանում է հրապարակից: Հայկական բոլոր եկեղեցիները կանգնած են մման գետնախարիսխների վրա: Այդ ոճը, ինչպես վերը նշել ենք (էջ 67), յուր ծագումով արևելյան է, ավելի ստույգ՝ պարսկական. դրա արևմտյան ծագման վարկածը բացառվում է:

Նայում են բոլորածև, ամուր կամրջասյուներով ավերակ այս շինությանը և պատկերացնում ամբողջական կառույցը՝ իր բազմաթիվ սյուներով ու կամարներով, վերում բազմած բարձր գմբեթով, որտեղից լույս էր թափանցում, լրիվ հասակով վեր խոյացած. ահա այս կառույցի երբեմնի շքեղությունը: Ի՞նչ մեծ համբավ է ունեցել եկեղեցին հայերի շրջանում, որ նրա անկումից հետո, 1001 թ., Գագիկ թագավորը ճիշտ նույնի պատճենը կառուցում է նոր մայրաքաղաք Անիում: Այդ եկեղեցին նույնպես կործանվում է, երբ 1064 թ. թուրքերը Ալի - Արսլանի գլխավորությամբ ներխուժում են քաղաք և ավերում այն²:

Հին հայկական մշակույթում մեծ տեղ է գրավում մպատակասլացությունը, որը ցայտում արտահայտված է 7-րդ դարի ճարտարապետության մեջ, մի ժամանակաշրջան, երբ Եվրոպայում քրիստոնեական ճարտարապետությունն իր առաջին քայլերն էր անում: Ըստ ավանդության Չվարթնոցը կա-

¹ Հմմտ. Մսրթիզովսկի, նույն տեղը, հ. 1, էջ 354 և հաջորդները:

² Նույնը, հ. 2, էջ 119:

ռուցվել է հայոց սրբերից մեկի՝ Գրիգոր Լուսավորչի պատվին այն վայրում, որտեղ Տրդատ թագավորը, գալով Վաղարշապատ մայրաքաղաքից, հանդիպում է սրբին: Մեզ պատմեցին մեկ այլ ավանդություն, որի համաձայն եկեղեցու տեղում հնում եղել է կրակապաշտական սրբավայր:

Եկեղեցու տակ հողի մեջ կային փոքրիկ քառակուսի անցքեր կամ խուցեր, որոնք ինչ-որ չափով մնան էին հին հռոմեական դամբարանների՝ աճյունաստիճանների համար որմնախորշերով: Ինչ նպատակի են դրանք ծառայել, հայտնի չէ: Հատակը սնամեջ հնչողություն ուներ. եթե ավելի խոր փորվեր, անշուշտ նորերը կհայտնաբերվեին:

Ավերակների միջից գտնվել է մի մեծ քար՝ նախահայկական խալդերի ժամանակներից մնացած ընդարձակ սեպագիր արձանագրությամբ: Այն անշուշտ եկեղեցում որևէ նպատակի է ծառայել, ինչպես հեթանոսական շրջանի արձանագրություններով հին քարերը: Հավանաբար դրանց վերագրվել է կրոնական նշանակություն:

Հարավից, մասամբ նաև արևմուտքից, եկեղեցին շրջապատող հրապարակին կից եղել է մի մեծ շինություն, որի հիմնապատերն են մնացել այսօր: Պահպանվել են մի մեծ սյունազարդ սրահի, այլ դահլիճների ու բնակելի սենյակների մնացորդներ: Եկեղեցու հրապարակի երկարությամբ կամրջասյուների վրա կանգնած է եղել կամարակապ մի վերնասրահ: Այդ շենքերը մասն են կազմել կաթողիկոսի ապարանքի, ուր իջևանել է նա իր շքախմբով այս կողմերում շրջագայելիս: Շքախմբի մեջ մտնում էին 12 եպիսկոպոս, վանականներ, քահանաներ ու սպասավորներ: Էջմիածնում և Հայաստանի շատ այլ վայրերում սովորական երևույթ էր, որ պատրիարքը (կամ եպիսկոպոս) իր ապարանքն ունենար եկեղեցուն կից, թեմի Մայր տաճարի պարիսպների ներսում: Նույնը կարելի է ասել Վատիկանի և Պետրոսի եկեղեցու մասին: Կաթոլիկոսն ուներ մեկ այլ՝ երկրորդ ապարանք Աշտիշատում (Մուշի մոտ):

Հայ պատմիչ Սեբեոսը, որ ժամանակակիցն էր Ներսես Երրորդ Շինող կաթողիկոսի, իր «Հերակլի պատմության» մեջ գրում է. «Այն ժամանակ (652 թ. Զ. Ժ. հ.— Ֆ. Ն.) Հայոց կաթողիկոս Ներսեսը մտադրվեց իրեն բնակատեղ կառուցել Վաղարշապատ քաղաքում գտնվող սուրբ եկեղեցիների մոտ, ճանապարհի վրա, ուր, ասում են, Տրդատ թագավորը դիմավորել է սուրբ Գրիգորին: Այնտեղ կառուցեց նաև մի եկեղեցի երկնային Չվարթունների անունով, որ երևացել էին սուրբ Գրիգորի երազում երկնային գործերի բազմությամբ: Եվ եկեղեցին կառուցեց շինվածքով ու զարմանալի գեղեցկությամբ՝ արժանի աստվածային պատվին, որին նվիրեց: Եվ գետից ջուր բերեց և մշակեց բոլոր քարքարոտները, այգիներ տնկեց ու ծառեր և բնակատեղը շրջապատեց գեղեցիկ հորինվածքներով բարձր պարիսպներով՝ ի փառս Աստծո»:

Ինչպես վկայված է, կաթողիկոսը մեծ համակրանք է տածել դեպի Բյուզանդիան, և այն բանից հետո, երբ Կոստանդ Երկրորդ կայսրը (641—668) 652

թ. Դվինի (Հայաստանի այն ժամանակվա մայրաքաղաքը) Մայր տաճարում հայերին հորդորում էր ընդունել Քաղկեդոնի եկեղեցական ժողովի դավանանքը, կաթողիկոսը ընթրում էր նրա հետ: Հայերը Ներսեսին հերետիկոս են հռչակում: Կայսրին Կոստանդնուպոլիս ուղեկցելուց հետո նա վերադառնում է իր ծննդավայր Տայք, ուր մնում է մինչև իր ամենակատաղի հակառակորդ Թեոդորոս Ռ-շտունու մահը (654 թ.): Հետապնդման վեց տարիներից հետո Ներսեսը վերադառնում է կաթողիկոսարան, ամրապնդում իր իշխանությունը և փութաջանորեն ձեռնամուխ լինում եկեղեցու շինարարության ավարտին:

Այս փաստը պետք է ենթադրել տար, որ եկեղեցու ճարտարապետության մեջ մեծ չափով օգտագործված են բյուզանդական տարրեր, սակայն դա այդպես չէ: Հայաստանում այդ ժամանակ գոյություն ունեւ ազգային, հակահունական ուժեղ շարժում: Եկեղեցու ճարտարապետը անտարակույս կանգնած է եղել ազգային ճարտարապետական նվաճումների հողի վրա, և նրա վիթխարի կառույցը հանդիսանում է տիպիկ հայկական՝ արքիդներով քառանկյուն եկեղեցու, ճարտարապետական ոճի զարգացման բնական շարունակություն: Մյուս չի հակասում բյուզանդական որոշ ազդեցությունը զարդանախշերում: Ինչպես նշել ենք, այստեղ առկա են նաև արևելյան ազդեցության բազմաթիվ հետքեր, հատկապես ապարանքի շենքերն իրենց շատ գծերով հիշեցնում են պարսկական ճարտարապետություն: Օրինակ, ինչպես նշել է Ստրժիգովսկին³, սյունազարդ սրահը բացառապես պարսկական է: Ստորև կանոդադառնանք նաև այն հարցին, թե ինչպես իրենց հերթին Բյուզանդիան ու Եվրոպան շատ ավելի են ազդվել հայկական ճարտարապետությունից, քան հակառակը:

Չվարթնոց բոլորածև եկեղեցին գործել է երեք հարյուրամյակ շարունակ. այստեղ գումարվել են նաև ազգային մեծ ժողովներ: Ինչպես գիտենք, 661 թ. Ներսես Երրորդի նախաձեռնությամբ հրավիրվում է ազգային մեծ ժողով, որտեղ հայ իշխանները որոշում են ընդունել արաբ Մոավիայի գերիշխանությունը (661—680):

Եկեղեցին ավերվել է Ջ. ծ. հ. 930—1000 թթ. միջև ընկած շրջանում, բայց ինչպես՝ հայտնի չէ: Ըստ հայ մի պատմիչի այն կործանել են արաբները, սակայն դա հավաստի չէ: Ավերման պատճառ կարող էր լինել նաև երկրաշարժը, ինչպես Դվինի Գրիգորի եկեղեցին, որ կործանվել է երկրաշարժից 9-րդ դարի վերջին:

Մենք այստեղ պատմական հիշարժան հողի վրա ենք գտնվում: Մի քանի կմ մինչև Էջմիածին (Վաղարշապատ) ձգվում են բլուրներ, որոնք անկասկած ծածկում են հնամյա ավերակներ: Պեղումների շնորհիվ, անշուշտ, կարևոր

³ Նույն տեղը, հ. 1, էջ 267:

հայտնագործություններ կարվեն: Հողն այստեղ հնուց ի վեր բերրի է եղել: Անհիշելի ժամանակներից արհեստական ոռոգման շնորհիվ այն պիտանի է դարձել երկրագործության համար: Հետագայում աստիճանաբար ամայացել է պատերազմների, մարդու ավերիչ գործունեության, մասամբ նաև երկրաշարժերի հետևանքով, չնայած երկրաշարժն այդքան հիմնավոր ազդեցություն չէր կարող թողնել: Եթե պեղումների միջոցով հնարավոր լիներ բանալ ծաղկում ապրած փուլի ավերակների տակ եղած հնագույն մշակութային շերտը, ապա կհանդիպեինք ավելի վաղ շրջանի մշակույթների ու մարդկային ցեղերի մնացորդների, որոնք շարունակ դուրս են մղվել եկող սերունդների կողմից:

Հարթավայրում սփռված են բազմաթիվ հողաբլուրներ, որոնց մեծ մասը ծածկում են նախկին բնակավայրեր: Դրանց գոյացման պատճառն այն է, որ մարդիկ դարեր շարունակ նույն տեղում են կառուցել իրենց բնակավայրը, և ամեն մի նոր եկող սերունդ տեղավորվել է անցյալի ավերակների վրա, որի հետևանքով տեղանքն աստիճանաբար բարձրացել է շրջակա հարթությունից՝ առաջացնելով այդ հողաբլուրները: Պեղումներն այստեղ կհայտնաբերեն մշակութային տարբեր շերտեր, ընդհուպ մինչև վաղնջական շրջան: Հայաստանում բաժը կարող է դառնալ բազմաթիվ հայտնագործությունների բանալի: Սակայն ժամանակն է, որ վերադառնանք Երևան:

ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

Երեկոյան ընթերցեցին «Կուրում»: Այն ներկայացնում էր ցանկապատված մի հրապարակ՝ մի կողմի վրա, տանիքի տակ բաց վերնասրահով: Մարդիկ նստած մեծ ու փոքր սեղանների շուրջ՝ ընթրում էին, իսկ ընդարձակ հրապարակի ասֆալտապատ մի քառանկյան վրա պատանիներն ու երիտասարդները անիվներով չմուշկ էին քշում: «Կուր» ռեստորանը բազմամարդ էր ոչ միայն երեկոյան ու կեսօրին, այլ բոլոր ժամերին, այնպես որ երբեմն դժվար էր ազատ տեղ գտնել: Այստեղ հաճախում էին երկու սեռն էլ, սակայն տղամարդիկ մեծամասնություն էին կազմում: Հագնված էին մաքուր ու լավ, ինչպես եվրոպական գործարանային քաղաքների միջին խավը: Կանայք նրբագեղ էին, սակայն հասարակ հագնված:

Ընտիր էր և՛ ճաշը, և՛ հայկական գինին, էլ չենք խոսում մրգի մասին: Ծիրանը հասնելու ժամանակներն էր: Չէ որ Հայաստանը ծիրանի հայրենիքն է, և ծիրանն այստեղ մեծ է ու հյութեղ, ինչպես որևէ այլ տեղ:

Ցանկապատի մյուս կողմում փոքրիկ տղաների մի խումբ՝ ծայրահեղ ցրնցոտիների մեջ, մուրում էր: Ժամանակ առ ժամանակ մատուցողներից մեկը քշում էր նրանց, կամ հրապարակում մի իսկական շուրջկալ էր կազմակերպվում, շատ չանցած՝ նրանք կրկին խմբվում էին ու ցանկապատը զարդարում

փողոցային ժպտուն դեմքերով: Նրանք անհոգ կյանք էին վարում, և քաղցի հետքեր չկային նրանց կյոռ, չաղիկ թշերին: Թիկունքդ շուտ տալուն պես ձեռքերը երկարում էին դեպի հերթական սեղանը ու փախցնում հաց, կոտլետ կամ ինչ պատահեր: Երբեմն նրանցից մեկը կապկի պես մազցում էր ցանկապատն ի վեր և այնտեղից թոցնում մի լավ պատառ: Մի անգամ, երբ սեղանից նոր էինք վեր կացել և պատրաստվում էինք հեռանալ, մի ամբողջ խումբ ցանկապատից ներս ցատկեց: Քանի դեռ չէին նկատվել, հասցրին դատարկել մի մեծ թաս ծիրան, ամաններում մնացած ուտելիքն ու փախան: Երբ մատուցողները եկան, նրանք արդեն ցանկապատի մյուս կողմում էին: Ուրախ աղաղակով քաշվեցին հրապարակի մի անկյուն՝ ավարը խժռելու:

Այս պատանիներին տանում են մանկատուն, բայց նրանք այնտեղ երկար չեն մնում, փախչում են՝ իրենց հետ տանելով մի քանիսին ևս: Նրանք վերադառնում են փողոց՝ իրենց ազատ, թափառաշրջիկ կյանքին: Քանի դեռ ամառ է, ապրում են, ինչպես Աստված՝ Ֆրանսիայում, ծնունդն մոտենալու հետ գործերը վատանում են: Սակայն ինչպես ասում են. «Նրանք թոշուններ են բաց երկնքի տակ»: Այնինչ դեռ ամառ է և շատ ավելի տաք, քան պետք է:

Ուշ երեկոյան այստեղ հնչում էր նաև երաժշտություն՝ հայկական մի փոքրիկ նվագախմբի կատարմամբ, որի մեջ մտնում էին հայկական հինգ կիթառ («թառ» են ասում), հայկական երկու ջութակ, որ նվագում են ուղղահայաց հենելով ծնկանը, մի հայկական ցիտրա, մի դափ և մի տեսակ խուլ ձայնով կրկնակի թմբուկ: Նվագում էին հայկական երաժշտություն՝ ժողովրդական երգեր ու պարեր: Գերիշխում էր լարված, արագ ռիթմը, պարեղանակի կամ արագ քայլերգի նմանությամբ: Սակայն լսվում էր նաև մի տեսակ թախծոտ հնչերանգ:

Հաջորդ օրը կեսօրից առաջ (ուրբաթ, հունիսի 19) մենք կրկին հանդիպում ունեցանք կառավարական հանձնախմբի հետ՝ քննարկելու հարթավայրի առավելագույն հնարավորությունները՝ ձեռքի տակ ունենալով հայ ինժեներների քարտեզագրական նյութը և գետից հանվող ջրի ծավալի վերաբերյալ հաշվարկները: Պայմանավորվեցինք երեկոյան զնացքով մեկնել, որպեսզի հաջորդ օրն իսկ սկսենք Սարդարապատի դաշտի հյուսիսային շրջանների հետազոտությունը:

Նիստին ներկա էր Երևանում գումարված ուսուցիչների համագումարից մի պատգամավորություն: Ելույթ ունեցողը գերմաներեն ողջունելով ինձ՝ հայտարարեց, որ ես ընտրվել եմ համագումարի պատվավոր նախագահ:

Մենք այցելեցինք Երևանի պատմության թանգարան, որ գտնվում էր կենտրոնական փողոցի վրա: Այն ուներ բարձրարժեք հավաքածու, որ կարևոր նշանակություն ուներ հայոց պատմությունն ուսումնասիրելու համար: Ինձ հատկապես հետաքրքրեցին քարի ու բրոնզի դարերի մի քանի գտածոներ և զանգեր, որոնք, ինչպես Հայաստանում պեղված բոլոր կմախք-

ները, բացահայտ երկայնագամգ էին: Մա ավելի քան տարօրինակ է, քանի որ մոր շրջանում հայերը բացառապես կարճագամգ են (ինդեքս 86—88): Նշանակում է այստեղ, ինչպես և Վրաստանում, հնում ապրել է երկայնագամգ ժողովուրդ, և որ այս երկիրը չի կարող կարճ ու բարձր գամգ ունեցող հայ ցեղի նախահայրենիքը լինել:

Նույն օրը ճաշից առաջ այցելեցինք մաս համալսարան: Այն մի գեղեցիկ շենք էր կենտրոնական փողոցի վերջում՝ հրաշալի այգով շրջապատված: Հանդիպում ունեցանք ռեկտորի և պրոֆեսորների հետ, որ մեզ ուղեկցեցին տարբեր ինստիտուտներ: Համալսարանը մոր էր հիմնադրվել և մոր պետք է զարգանար, բայց նյութական քիչ միջոցներ ուներ: Սակայն զարմանալի էր, որ հակառակ մեծ դժվարություններին՝ շատ բան էր արված: Ինձ համար մեծ անակնկալ էր, որ պրոֆեսորներից մեկը մորվեզերեն գիտեր, մա լավ ծանոթ էր մաս Նորվեգիային: Նա բուսաբան, դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Բեդելյանն էր, որ բուսաբանություն ուսումնասիրել էր Կոպենհագենում և բազմիցս ճանապարհորդելով Նորվեգիայով՝ երկու անգամ հասել մինչև Հյուսիսային հրվանդան: Չափազանց համակրելի մի անձնավորություն էր մա:

Ենթը դիտելուց հետո շրջեցինք պարտեզում, ուր գյուղատնտեսական տարբեր փորձեր էին դրված: Համալսարանին կից էր մաս գյուղատնտեսական մի բարձրագույն դպրոց: Այստեղ կառուցվում էր մոր շենք լաբորատորիաների համար: Սովետախիտ ծառերի տակ սեղան էր գցված՝ հրաշալի ծիրանով ու կեռատով, մաս գինի կար այնտեղ, որն ամռան այս շոգին առանձնապես հաճելի էր: Պրոֆեսորներից շատերը գերմաներեն ու անգլերեն լեզուներով ճառեր արտասանեցին, իսկ ռեկտորը, ողջույնի խոսք ասելով, հրապարակեց՝ ինձ համալսարանի պատվավոր դոկտորի աստիճան շնորհելու մասին որոշումը:

Կեսօրից հետո միայնակ շրջեցի քաղաքում: Այցելեցի այս երկրի հարափոփոխ պատմության վկաներին, թեև դրանք այնքան էլ շատ չէին, սակայն որոշ հետաքրքրություն էին ներկայացնում: Ահա Չանգվի գաղիթափ ծորագլխի հին բերդը՝ բարձր պատերով, սեպածև քարափների վերևում դուրս գցված ամրություններով ու ատամնավոր պարիսպներով: Պարսպապատի բեք տանիքների շուրջը շարված էին ապակու մեծ, սուր բեկորներ, որ պատրաստ սպասում էին ճղելու այն դժբախտի ձեռքերը, որ կփորձեր բարձրանալ այստեղ: Անցյալի պատերազմական իրավիճակների մի փոքրիկ պատկեր էր սա:

Այս կողմից բերդը պետք է որ անառիկ եղած լիներ՝ մինչև հեռահար հրետանու մուտքը, իսկ մյուս երեք կողմից համեմատաբար հեշտ խոցելի էր, քանի որ քարից ու արևի տակ չորացրած կավե բլուկներից կառուցված պարիսպները հազիվ թե մեծ դիմացկունություն ունենային: Այդ ժամանակ բերդը պարսիկներին էր: Սարդարը՝ Ելիսանի նահանգապետը, 1814 թ. Բրիտանիայի դիվա-

նագիտական ներկայացուցչության քարտուղարին ասաց. «Եթե նույնիսկ երեք կամ չորս եվրոպական թագավորներ միանան բերդը գրավելու, դարձյալ զուր կանցնեն նրանց ջանքերը, նրանք էլ նույն կերպ ստիպված կլինեն անմիջապես հեռանալ»:

Այնինչ 1827 թ. ռուսները՝ Պասկևիչի գլխավորությամբ, հեշտությամբ վերցրին բերդը: Ռուսական ռումբերը սարսափելի ավերածություն առաջացրին այդքան դյուրին նյութից կառուցված բերդաքաղաքում: Ռումբերից մեկը դիպել էր բերդի մզկիթի գմբեթին, որի տակ ռումբերի սարսափելի տարափից պատսպարվել էին հազարավոր բնակիչներ:

Շրջում էի հին բերդի տարածքում, հանկարծ հանդիպեցի պարսկական մի մզկիթի ավերակների՝ հախճապակե խճանկարներով, կապտականաչավուն սքանչելի գմբեթով: Սա՞ է այն գմբեթը, որին հարվածել է ռումբը: Հետքեր չկային, գմբեթն անվնաս էր: Այս միջավայրում այսքա՛ն գեղեցիկ բազմագույն ճարտարապետություն: Այն, իհարկե, իսլամական է, այսինքն օտար մշակույթ, որ Հայաստանում երբեք չընդունվեց:

Ըստ մահմեդական աղբյուրների բերդը կառուցվել է 16-րդ դարի սկզբին պարսիկների կողմից, սակայն դա հավաստի չէ: Հետագա դարերում շարունակ պայքար է մղվել պարսկական շահերի և թուրքական սուլթանների միջև այդ կարևոր հենակետը գրավելու համար: 1635 թ. շահ Սաֆին գրավում է քաղաքը, 1724 թ. թուրքերը կրկին մվաճում են այն, 10 տարի անց Նադիր շահը ետ է վերցնում: 1827 թ. քաղաքն անցնում է ռուսների տիրապետության տակ: Ջանի որ պարսիկները շիաներ են, իսկ թուրքերը՝ սուննիներ, ապա նրանց միջև ևս կա կրոնական ատելություն, որն իր ուժգնությամբ չի զիջում քրիստոնեատյացությանը: Երբ պարսիկները 1635 թ. գրավեցին քաղաքը, այնպես հիմնովին ավերեցին թուրքական բոլոր մզկիթները, կարծես դրանք քրիստոնեական եկեղեցիներ լինեին:

Չանգզվի կամրջից ցած, բարձունք տանող ճանապարհին, հանդիպեցի քսան ուղտերով մի քարավանի, որ գալիս էր հարավից: Եվրոպան իր աղմկաբար շարժիչներով մեր դարը ինչքան է հեռացրել մեզ անապատային, լռակյաց այս կենդանիներից, որ ծուռ պարանոցներով ու անսահման թախծոտ ժպիտով քայլում են մեղմ ու անձայն, երկար շարքերով:

Պտույտից տուն էի դառնում, երբ մի կառք՝ երկու գեղեցիկ ձիեր լծած, աշխույժ վարգով անցավ իմ կողքով ու կանգ առավ: Մի տղամարդ՝ հավանաբար բարձր պաշտոնյա, իջավ կառքից ու սկսեց խոսել ինձ անծանոթ լեզվով: Ժեստերից կռահեցի, որ նա առաջարկում է իր հետ մեկնել: Մենք կառք նստեցինք: Մինչ կրակոտ, արագավազ ձիերը մեզ հյուրանոց հասցրին, զրուցեցինք բացառապես սիրալիր ժպիտներով: Իջնելիս շնորհակալության համար սեղմեցի ձեռքը, նա մեկնեց, և ես չիմացա նրա ով լինելը:

Երևան անունը անշուշտ հին է և գալիս է խաղյան ժամանակներից: Սա-

կայն քաղաքը ներկայացնում է հայոց պատմության համեմատաբար նոր շրջանը: 16-րդ դարից մեծանում է նրա կարևորությունը ամենից առաջ, իհարկե, ամուր բերդի շնորհիվ: Այդ պատճառով էլ քաղաքն առանձնապես հին շինություններ չուներ: Եկեղեցիները, բացի ոռոսական եկեղեցուց, փոքր էին և հետաքրքրություն չէին ներկայացնում: Կային մզկիթներ, որ լավ էին պահպանվել, սակայն դրանք էլ 17-րդ դարից այն կողմ չէին անցնում: Ամենամեծը Գյուկ-ջամի մզկիթն է, որ գտնվում էր քաղաքի հարավ-արևմտյան մասում՝ շրջապատված վիթխարի ծփնիներով, ստվերոտ մի հրապարակով, լճակով և կարկաշտոջ ջրով: Երևանի հետաքրքիր շինություններից էր պարսից սարդարների ապարանքը՝ Ջանգվի ձորի գլխին, բերդի պարիսպների ներսում: Սակայն բերդաքաղաքի բազմաթիվ շենքերից ու հարեմից բան չէր մնացել. որքան գիտեմ, կանգուն էր միայն սրահներից մեկը, որ ցավոք չկարողացա տեսնել: Այդտեղից պետք է որ գեղեցիկ տեսարան բացվեյ, դեպի գետը, հարթավայրը և Արարատ լեռը: Սրահը ներսից հարդարված է եղել գույնզգույն նախշազարդերով ու գեղանկարներով, որ պատկերել են պարսից սարդարներին, շահերին, հերոսներին ու պարսիկ ամագոնուհիներին: Սարդարը կարող էր իր հրաձիգի հմաությունը փորձել պատուհանից՝ դժբախտ գյուղացիների ավանակների փորը գնդակներ լցնելով, որոնք գետի մյուս կողմում ոլորապտույտ ճանապարհով դեպի կամուրջն էին իջնում: Այստեղ նա կարող էր նաև աչք պահել հարավից եկող քարավաններին, որ նրա գանձարանը լցնում էին հնչեղ մետաղադրամներով, իսկ հարեմում նրան էին սպասում Վրաստանի և Կովկասի ամենագեղեցիկ կանայք: Պարզվում է, որ պարսից սարդարը գուք էլ է ունեցել: Երևանի վերջին սարդարի մասին պատմում են հետևյալը: Մի անգամ մի վրացի Ջանգվի ձորով քերդն է մագլցում՝ սարդարի հարեմում իր հարսնացուին տեսնելու: Հարսնացուն նկատելով իր սիրեցյալին՝ պատուհանից նետվում է ցած, անդունդ: Ստույգ մահից նրան փրկում է ուռնու ճյուղը, որից կախվում է ընկնելու ընթացքում: Զույգը քոնվում է, սակայն խանդոտ տիրակալն ազատ է արձակում նրանց՝ ասելով. «Այսքան հավատարմորեն կապված սրտերը թող որ ոչ ոք չբաժանի»: Երևանի այդ վերջին սարդարը մեռավ լքված ու միայնակ, մի խղճուկ ախոռում: Նրա սեփականությունը ոչ այլ ինչ էր, քան կեղտոտ շորերը, որոնք ծածկում էին ծերունու մարմինը:

ԴԵՊԻ ԱՐՓԱՉԱՅ ԽՎ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ

Երեկոյան ժամը 10-ին մեզ հասկացված հատուկ վագոնով մեկնեցինք և հաջորդ առավոտ (ուրբաթ, հունիսի 20) ժամը չորսի մոտ հասանք Սարդարապատի դաշտի վերջին՝ Ալազյազ կայարանը: Մեզ հետ գնացքում էին նաև բանակի ձիեր ու զինվորներ: Չիով մեզ ընդառաջ էր եկել Արագի կամրջի զինվորական պահակախմբի պարետը, ուր եղել էինք երկու օր առաջ: Այս ամենը թողնում էր հարձակումներից մեզ պաշտպանելու անհրաժեշտութայն տպավորություն: Իրոք, եղել էին դեպքեր, երբ թուրքական կողմից քրդերը ավազակախմբերով անցել էին այս կողմ՝ անասուն գողանալու: Վերջին անգամ դա պատահել էր այս գարնանը: Ներկա դրությամբ մանձորինակ վտանգի որևէ մշան չկար, մեզ կողոպտել չէր պատրաստվում ոչ ոք:

Առավոտ վաղ արդեն պատրաստ էինք մեկնելու: Մնում էր թամբած ձիերից ընտրել մի լավ կենդանի՝ հարմար թամբով: Աշխույժ ձիեր էին, հեծնելն այնքան էլ դյուրին չէր, և մերոնցից մի քանիսը դաշտում մի լավ պարելուց հետո միայն կարողացան հաղթահարել ու նստել թամբին: Զինվորական մի ջուկատի ուղեկցությամբ ու պաշտպանությամբ մենք ձիերով ճանապարհ ընկանք դեպի արևմուտք. անցնելով ընդարձակ, անհարթ տարածությամբ՝ ուղղվեցինք դեպի Արփաչայ, որի մյուս ափին՝ հեռվում, բարձրանում էին լեռնաշղթայի հրաբխային գագաթներ: Ալիքաձև սարահարթն այստեղ ուներ հրաբխային քարքարոտ հող, որ ծածկված էր հողմնահարված մուգ շերտով: Բուսականությունն աղքատիկ էր՝ կոշտ, կոպիտ խոտաբույսերի մի քանի գուլշ, չոր խուրճեր և ցաքուցրիվ աճած ուղտափշի թփեր: Սակայն եթե հնարավոր լիներ ջուր հասցնել այստեղ, ապա այն կվերածվեր գեղեցիկ այգիների լի հրաշալի հողատարածության:

Կարծրացած բնահողը նպաստավոր էր ձիավարելու համար, և ձիերը վագում էին քառատրոփ: Նրանք համեմատաբար փոքր կենդանիներ էին, ոչ շատ մեծ, քան պոլո-պոնիները: Մեծ մասը բավականին նիհարավուն ու ոսկրոտ էր, սակայն տոկուն ու ժիր՝ հեծնելուն հարմար կազմվածքով: Ի դեպ, նրանք էժան էլ չէին: Այսպիսի մի լավ ձին արժեք 200-300 ուրլի: Սահմանապահ պարետի ձին անրակազմ ու գեղեցիկ հովատակ էր, որն արժեք 2000 ուրլի: Առավոտյան նա ձիով պահակակետից մինչև կայարան եկել էր 40 կմ և դեռ ճաշից հետո էլ, երբ բաժանվեցինք, ուզում էր վերադառնալ:

Հասանք գետին: Այն այստեղ սեղմված էր մոտ 500 մ լայնություն և 60 մ խորություն ունեցող մի նեղ կիրճում, որ փորել էր լավայի ու բազալտի շերտերի մեջ: Մենք կանգնած էինք կիրճի ամենանեղ հատվածում, իսկ մեզմիջ վեր, գաղիթափ բարձրությունների միջև, գետի հունը լայնանալով վերածվում էր

ընդարձակ հովտի: Ըստ սկզբնապես մշակված նախագծի՝ այստեղ կիրճի լայնությամբ կառուցվելու էր 53 մ բարձրության մի ամբարտակ, որը վերևում փռված հովիտը վերածելու էր մեծ լճի, վերջինս էլ ծառայելու էր որպես ջրամբար: Այնուհետև ջուրն այստեղից ջրանցքով Սարդարապատի դաշտ հասցնելու համար անհրաժեշտ էր լեռան միջով թունել փորել, որի սկիզբը լինելու էր ամբարտակի վերին եզրից մոտ 20 մ ցած: Թունելի երկարությունը կազմելու էր 2 կմ:

Նախագիծը, հմուտ փորձագետ Դափյուսի կարծիքով, հիմնականում իրազործելի էր. սակայն բարդությունը բարեհաջող ավարտին հասցնելն էր, քանի որ նախ 50 մ բարձրություն ունեցող ամբարտակի կառուցումն ինքնին արդեն մեծ ծախսեր պահանջող ձեռնարկ է, երկրորդ, կիրճի երկու կողմերի ապարը՝ բազալտի ու լավայի շերտերը, ճաքճքած ու ծակոտկեն է, և մեծ աշխատանք է պահանջվում, որպեսզի այն դիմամա նաև ջրի բարձր ճնշմանը: Ջրի այդքան մեծ ծավալի կուտակումը կարող է ճակատագրական լինել ամբարտակի համար. եթե այն ճեղքվածք ստանա կամ պայթեցվի (լինի դա մարդու կողմից պատերազմի ժամանակ կամ երկրաշարժից), ապա ջուրը ցած կհոսի, և ջրամբարը կդատարկվի: Այդ բոլորից հետո ջրամբարի վերականգնումը, որպեսզի ջուրը կրկին թունելի բարձրության հասնի, տարիներ կտևի: Իսկ մինչ այդ Սարդարապատի դաշտի ողջ քնակչությունը կընկնի սոսկալի մեղ վիճակի մեջ, և նա այլընտրանք չի ունենա, քան հեռանալ կամ ոչնչանալ:

Դափյուսը գտնում էր, որ առավել նպատակահարմար է զնալ գետն ի վեր և փնտրել ջրանցքի համար անհրաժեշտ բարձրություն, կառուցել այնտեղ ավելի փոքր, մոտ 10 մ բարձրության ամբարտակ, որի վերականգնելը, որևէ բան պատահելու դեպքում, ավելի հեշտ կլիներ: Այնտեղից էլ հնարավոր էր լեռան միջով թունել փորել դեպի հարթավայր: Թունելն ինչքան էլ ուր երկար լիներ, չորս կմ չէր անցնի: Այսքանով հանդերձ ամբողջ կառույցն ավելի քիչ ծախս կպահանջեր, քան ձեռքի տակ եղած նախագիծը՝ իր բարձր ամբարտակով:

Այս կերպ, իհարկե, կունենանք ոչ այնքան մեծ մի ջրամբար, ուր կկուտակվեն ոռոգմանը չծառայող ձմռան ու գարնան ջրերը՝ ամռան չոր եղանակին օգտագործելու համար, երբ Արփաչայն ինքը բավականին սակավաջուր է դառնում: Դափյուսը գտնում էր նաև, որ եթե անհրաժեշտ է ջրահավաք ջրամբարներ կառուցել, ապա դրանք պետք է լինեն պատվարից վեր, որպեսզի ամբարտակի վնասվածքի դեպքում ջրի ամբողջ ծավալն անմիջապես ջրանցքով չարտահոսի:

Այս առաջարկները լիովին հավանության արժանացան մեր հանձնախմբի մյուս անդամների կողմից. հայ ինժեներները նույնպես ընդունեցին, որ ծրագիրն ունի դրական շատ կողմեր:

Վերադարձը մասամբ վերածվեց ծիարչավի: Չիերը տուն էին շտապում, և մենք հազիվ էինք կարողանում զսպել նրանց: Հատկապես Կարլի ձին, նրան

սանձահարել այլևս անհնար էր, նա քառատրոփ սլանում էր իր հեծյալի հետ, մինչև որ անհետացավ մեր տեսադաշտից: Ծանր քար ընկավ սրտներիցս, երբ կայարանում Կարլին տեսանք ողջ և առողջ. նա կարողացել էր ձին կանգնեցնել միայն այստեղ:

Մեզ հետ էր նաև Թիֆլիսից և Մցխեթից մեզ հետ եկած լրագրողը՝ մեր բարեհամբույր ու գիրուկ բարեկամը: Ցավոք, ձիարշավը նրան շատ տհաճություներ էր պատճառել, որից հետո նա հիվանդ պառկեց, և մենք այլևս չհամղիպեցինք:

Ինչպես արդեն ասել ենք, Ալազյազ կայարանը գտնվում էր Սարդարապատի դաշտի բարձրադիր մասում: Կայարանից փոքր-ինչ արևելք սկսվում են Ալազյազի փեշերը, սակայն հսկա հրաբուխն այստեղ ծածկված է իրենից առաջ ձգվող բլրաշարքերով, որոնց կոնաձև գագաթները նման են հրաբխային հին խառնարանների: Հողն այստեղ անջուր է: Ջարմանալի է, որ ոչ միայն Ալազյազից, այլև նրանից առաջ ձգվող այս բարձունքներից ոչ մի առվակ սկիզբ չի առնում, կամ գետնից չի բխում որևէ աղբյուր: Երկաթուղային կայարանի ջուրը խողովակաշարով բերված է հյուսիսից, որի համար մեծ ծախս է պահանջվել: Կայարանի մոտ կար քարե պարսպով շրջապատված մի փոքրիկ այգի, որտեղ եղած մի քանի ծառ ջրվում էր խողովակով բերված ջրով: Մնացած հողատարածքը կատարյալ մերկ էր:

Արփաչայից վերադառնալիս անցանք ավերակ տների մոտով: Անհնար է պատկերացնել, թե առանց ջրի մարդիկ ինչպես են ապրել այդտեղ: Արհեստական ռոտզման հետք չկա այս շրջանում: Հնում եղած մի քանի առվակներն էլ հետագայում փոխել են իրենց հումը: Առավել հավանական է, որ այստեղ բնակվել են անասնապահներ տարվա այն եղանակներին, երբ տեղումներն առատ են եղել, և շրջակայքը վերածվել է հարուստ արոտավայրի:

Գիշերը գնացք նստեցինք Լենինական մեկնելու համար, իսկ մինչ այդ կեսօրից հետո ամբողջ ժամանակն անցկացրինք կայարանում: Պետությունն այնտեղ մի ագարակ ուներ, ուր հաշվվում էր 500 կով և 1500 ոչխար: Կառավարիչի օգնականը ռուս էր՝ Դոմից, և կապիտան Քլիսլինգը նրա հետ կարող էր ռուսերեն խոսել: Նա պատմեց, որ մտադիր են արտադրությունը մեծացնել՝ հասցնելով 5000 կովի և 15000 ոչխարի, դժվարությունն այն է լույ, որ ջուր չկա: Առայժմ օգտագործում են կայարանի խողովակով բերված ջուրը, որ շատ քանկ է նստում:

Մեզ հարց էին տալիս, թե հնարավոր չէ՞ արտեզյան ջրհորներ փորել: Խելացի միտք է. եթե փոքր-ինչ խոր փորվի, ապա կարելի է հասնել քարի հաստ շերտի, որով հոսում են Ալազյազի լանջերից սկիզբ առնող ջրերը: Սակայն բարդությունն այն է, որ ջուրը մինչև խիտ շերտերին հասնելը, որպեսզի հոսք կազմի, անցնելով այս ջրանցիկ լավայի ու տուֆի շերտերով՝ էլ ավելի խոր է ներծծվում: Սա է պատճառը, որ հրաբխային այս շրջանները հարուստ են հանքային աղբյուրներով, քանի որ ջուրը թափանցելով շատ խոր շերտեր՝

այնտեղ իր մեջ լուծում է հանքային քաղաղություններ:

Շագանակագույն հարթավայրին ու հանդիպակաց լեռնալանջերին նայելով՝ ակամա մտածում ես, թե ինչպես կարելի է այստեղ անասուն պահել, բավարար կեր հայթայթել նրա համար, որ կաթ տա: Սակայն հեռվում, սարերի վրա, մեզ երևացող բարձրությունների մյուս կողմում տեղումներն առատ են, և պետք է որ այնտեղ որոշ չափով խոտ լինի: Բայց զարմանալի է, որ անասնագուներն այնտեղ չեն կառուցված, որ կովերը վեր ու վար չանեն այդ երկար ճանապարհը, որը հանգեցնում է կաթի գուր կորստի: Բանն այն է, որ այնտեղ վերևում ջուր՝ առվակ կամ աղբյուր չկա: Մնում է, որ անփոխարինելի այդ ջրի պատճառով նրանք այստեղ, ներքևում, թանկ խողովակաշարով բերված ջրի մոտ տեղավորվեն: Եթե գտնվի ջուր բերելու մեկ այլ ճանապարհ, ապա բոլորովին նոր հնարավորություններ կբացվեն:

Օրական 16—18 լիտր կաթ տվող լավ կովն այստեղ արժե մի քանի հարյուր ռուբլի, 3—5 լիտր կաթ տվող սովորական կովը՝ 100—120 ռուբլի (230—260 մարկ): Կթվորուհին ստանում է ամիսը 20 ռուբլի, տղամարդ անասնապահը՝ 30 ռուբլի՝ ինքնապարենավորման դեպքում:

Արտադրվում է շվեյցարական պանիր և մեկ այլ տեսակի համեղ, յուղալի պանիր, որ հայտնի է Ալազյազի պանիր անունով: Ռուսական մեկ ֆունտ պանիրն արժե 35, իսկ կարագը՝ 75 կոպեկ, ուրեմն կիլոգրամը մոտ 87 կոպեկ (1,90 մարկ) և 1,83 ռուբլի (3,90 մարկ):

Ռուսը նախկինում Դոնի մարզում հարուստ գյուղացի է եղել, իսկ նրա ունեցած մեկ միլիոն ռուբլին՝ դժվարությամբ վաստակած փող: Սակայն նրանից խել են ամեն ինչ, և նա այժմ այստեղ պահում է այս ազարակը: Նրա կարծիքով հայերը, չիշտ պատկերացում չունեն այս վայրերի հնարավորությունների մասին: Նա պնդում էր, որ այս հարթավայրից և լեռնալանջերից շատ բան կարելի է ստանալ: Այժմ մտադիր են ազարակում մեծամասշտաբ խոգաբուծություն կազմակերպել:

Երկաթգծի ուղղությամբ զբոսնում էին երկու գեղեցիկ աղջիկ: Նրանք ունեին հայկական երկարավուն դեմք և բարձր, թեթևակի կոր քիթ: Քայլում էին ու ընթացքի մեջ ձեռքի պարզ իլիկով թել էին մանում՝ նր ձեռքով պահելով իլիկը, մյուսով՝ պտտելով թելը: Այս շրջանում թել մանելու տարածված եղանակ է սա, իսկ ճախարակ ոչ մի տեղ չտեսա: Կարելի էր հաճախ հանդիպել գյուղացի կանանց, որ ճանապարհով գնալիս՝ ժրաջան մանում էին ձեռքի այսպիսի իլիկներով: Նրանց շուրջը թռչկոտում էին երեխաներ. որոնցից շատերն էին գեղեցիկ: Նրանց աշխույժ, չարաճճի դեմքերին թվառության հետք չկար:

Հարթավայրում, կայարանից հյուսիս, կային մի քանի քառակուսի հյուղեր՝ հարթ տանիքներով, ուր բնակվում էին անասնապահները: Դիտելով դրանք՝ կարելի էր պատկերացում կազմել տեղի բնակչության ապրելակերպի մասին: Քարե չորս պատ և մերկ հատակ, ներսում մի կաթսայից բացի այլ

կահկարասի չկար: Որպես վառելանյութ օգտագործում էին չորացրած գոմաղը, որ ձեռք էին բերում ագարակից: Մարդու բնակարանի ավելի պարզագույն ձև անհնար է պատկերացնել: Մյուսներից առանձնացված մի հյուսիսա-ռաջ կանգնած էր սպիտակ, պայծառ հագուստով մի կին, հավանաբար դանիա տոնական շքեղ զգեստն էր, որ հագել էր օտարերկրյա հյուրերի այցելության առիթով: Բայց թե ինչպես էր այդ ցածր, մութ անցքում ինչ-որ բան սպիտակ մնացել, ինձ համար հանելուկ մնաց:

Այդ ընթացքում երկինքը հետզհետե ծածկվում էր հյուսիսից եկած մռայլ ամպերով, որ գնալով դառնում էին մթամած ու սպառնալի, մինչդեռ հյուսիսարևմուտքում և արևմուտքում երկինքը ողողված էր մայր մտնող արևի ցոլքերով: Հանկարծ սևակնած ամպերի մեջ շլացուցիչ լույսով փայլատակեց կայծակը, որոտաց շանթը, ապա հետևեցին նորերը, իսկ ավելի մոտիկ ճայթեց ուրտը: Երևում էր՝ հյուսիսում սարերի վրա տեղատարափ անձրև էր գալիս: Մեզ մոտ էլ անձրև եկավ, սակայն նրանից բան չէր մնացել, այնքան որ ճանապարհին գոլորշիացել էր: Կարճ ժամանակ անց ամեն ինչ խաղաղվեց, և երկինքը պարզվեց:

Կլիմայի առանձնահատկությունից է, որ ինչքան էլ անձրևաբեր ամպեր են գալիս, հողը դարձյալ մնում է չոր: Շուտով ամպերը խմբվեցին Ալազյազի գագաթների շուրջ, հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում քաշվեցին լեռների վրայից և հեռանալով դեպի հարավ ու հարավ-արևելք՝ նախ հավաքվեցին Արարատի գագաթների շուրջը, ապա ցրվեցին հարթավայրով մեկ: Ամպերն այստեղ որքան էլ սպառնալից են կուտակվում, միևնույն է, անձրև հազվադեպ է հասնում ծարավ հողին:

Երեկոն արագ իջավ լեռների ու երկրի վրա: Ուշ գիշերին եկավ զնացքը, մեր վագոնը կցեցին նրան, և մենք շարժվեցինք դեպի Լենինական կամ Գյումրի:

ՆՈՐ ԶՐԱՆՑԷ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՄՈՏ

Ահա և եկավ կիրակին, 21-ը հունիսի՝ Շիրակի ջրանցքի բացման նշանավոր օրը: Զրանցքը ոռոգելու ու բերրի էր դարձնելու մոտ 8000 հեկտար նոր անջրլի: հողեր:

Առավոտյան, երբ դուրս նայեցինք զնացքի մեր կուպեի պատուհանից, կայարանը լեփ-լեցուն էր զինվորներով, որ եկել էին տոնակատարությանը մասնակցելու: Նախաճաշից ամմիջապես հետո ավտոմեքենաներով մեկնեցինք: Անցնելով Լենինականի փողոցներով՝ դուրս եկանք սարահարթ և ուղղություն վերցրինք դեպի հյուսիս-արևմուտք տեսնելու ջրանցքի թունելը մինչև ջուր բաց թողնելը: Սի իսկական ժողովրդական զբոսանք էր սա. բոլոր

ճանապարհները լցված էին տղամարդկանց, կանանց ու տարբեր տարիքի պատանիների հետիոտն խմբերով, ուղևորներով ծանրաբեռնված տարբեր տեսակի կառքերով՝ եզներ կամ ձիեր լծված, զարդարված գույնզգույն ժապավեններով ու տարբեր գույնի դրոշներով, վառ գույնի զգեստներ հագած կանանցով, ձիավոր ու հետիոտն զինվորներով. բոլորը զվարթ ու տոնական տրամադրությամբ:

Մեզնից ձախ, ցածում, Արփաչայի հովիտն էր: Այնտեղ պահպանվել էին անցյալի մարդկային քաղաքակրթության հետքեր՝ մի ամբողջ քաղաքի ավերակներ, մի վանք ու կլոր գմբեթով մի եկեղեցի: Բոլորը լքված, պատերազմներից ավերված, և վերականգնման ոչ մի փորձ: Լենինականը դեռևս լիքն է թուրքերի վերջին արշավանքից սնացած ավերակներով: Շատ բան, իհարկե, արդեն վերականգնվում է: Սակայն պետք է առավել մտածել ներկայի ու ապագայի մասին, անցյալը թող մոռացվի:

Ինչքան մոտենում էինք, այնքան ստվարանում էին զբոսնողների խմբերը: Սրանից բացի, մեկ անգամ էլ եմ տեսել մարդկային նման զանգվածների հոծ բազմություն: Դա 1922 թ. Թրակիայում էր, երբ հույներն ու հայերը թուրքերի ահից թողեցին իրենց տներն ու փախան: Այսօր սակայն վախը չէր, որ իշխում էր, այլ ժպտացող կյանքն ու տոնական տրամադրությունը:

Մենք հասանք թունելի վերջնամասում ծվարած մի գյուղի, ուր կառուցված էր մի մեծ հաղթական կամար, որ երկներանգ գույներով պայծառ փայլում էր կապույտ երկնքում: Մարդկային բազմությունն այստեղ հիշեցնում էր Դերբիի օրն Անգլիայում, երբ մարդիկ լեփ-լեցուն կառքերով պիկնիկի էին գնում դեպի բլուրները, մի տարբերությամբ, որ կառքերին այստեղ մեծ մասամբ լծված էին եզներ:

Ինչ-որ մեկն ընթացքի պահին թռավ մեր ավտոմեքենայի ոտնատեղին: Նա ճանապարհ էր ցույց տալու՝ Խաչված մուրճով գլխարկից կռահեցի, որ ոռու ինժեներ է: Նայեցի նրան: Դեմքը ծանոթ էր: Նա ժպտաց, այո. իհարկե, 12 տարի առաջ ենք հանդիպել և միասին ճանապարհորդել Արևելյան Միքիի ամայի տարածություններով և Ամուրի մարզով: Նա այն ժամանակ Ամուրի երկաթուղու շինարարությունում բաժնի պետ էր: Նրա ազգանունը Յակիմով է, այստեղ ջրանցքի ու թունելի շինարարության երկրորդ ինժեներն է:

Դիշտ եմ ասում, որ աշխարհը փոքր է: Առավոտյան կայարանուս ինձ ողջունեց մեկ այլ ինժեներ, նրան չճանաչեցի: Հետո իմացա, որ նա էլ է այն ժամանակ աշխատել Ամուրի երկաթգծի շինարարությունում: Յակիմովի հրահանգներով վարորդը մեքենան վարում էր մարդկային բազմության միջով՝ մասամբ ճանապարհով, մասամբ էլ դաշտով՝ անցնելով բավականին խոր փոսերի ու խորդուրդոր բլուրների վրայով: Վերջապես կանգ առանք ձորագլխին, որից ցած, խորքում, հռուում էր Արփաչայը: Ուղղահայաց ժայռերի կողքով, մի դժվարանցանելի ճանապարհով իջանք ձորը, ուր կառուցված էր ամբարտակը:

Անմոռաց տեսարան էր. մարդկանց բազմությամբ լեցուն վայրի ու խոր ձոր, որի երկու կողմերում ուղղահայաց ժայռեր էին: Ուր էլ որ նայում էիր, միայն քար էր: Ցածում փրփրում էր գետը, իսկ կիրճի ժայռապատերից վեր փայլում էր կապույտ երկինքը: Մի պատկեր Divina Commedia-ից («Աստվածային կատակերգությունից» — քարզմ.): Մարդկանց բազմության միջով ճանապարհ բանալով՝ անցանք ջրարգելակի մոտով, որը դեռ բաց էր, և գետը ազատ հոսում էր, ապա կախովի կամրջով մարդկանց հոծ խմբերի հետ դուրս եկանք մյուս ափ: Ափով ցած իջնելով՝ կրկին անցանք գետը և կանգնեցինք թունելի մուտքի առջև:

Ինժեներն առաջ անցավ, մենք հետևեցինք նրան և շուտով սուզվեցինք անհայտ խավարի մեջ: Անվերջանալի երկար թվացին մեր թափառումները մթության մեջ, որ լուսավորվում էր իրարից բավականին հեռու տեղադրված մի քանի էլեկտրական լամպերի խոնուկ լույսով: Թունելի բարձրությունն այնքան էր, որ ես կարողանում էի ուղիղ քայլել, իսկ լայնությունը՝ երկու ձեռքերս տաքածած չէին հասնում աջ և ձախ պատերին: Մի խումբ, որի մեծ մասը պատանիներ էին, քառատրոփ այնպես էր սլանում թունելով, որ ցեխ ու ջուր էր թոցնում շուրջը, իսկ գոռոցներն ու ճիչերը մի ահավոր աղմուկ էին առաջացնում: Ինչքան որ կարողացա զանազանել լամպերի աղոտ լույսով, բազմության մեջ կային նաև կանաչք ու աղջիկներ: Ակամա մտածեցի, եթե համկարծ ջուրը բաց թողնեն, կամ որևէ խուճապ առաջանա, ի՞նչ կկատարվի այստեղ: Կյանքի համար խելացնոր պայքարի հորձանուտը այս նեղ փողոկալում կճգմեր առաջ մղվող մարդկային զանգվածները:

Թունելի սկզբնամասում գետինը դեռ չոր էր. առաջ գնալով հանդիպեցինք փոքրիկ ջրափոսերի, որոնք հետզհետե մեծանալով՝ թունելի անցարանում կազմում էին իրար կապակցված ջրային ցանց: Երկու կողմում պատերի մոտ կային քարեր կամ փոքրիկ թմբեր, որտեղով կարելի էր առանց թրջվելու քայլել: Սա զբոսանք էր ջրի մեջ, իսկ թունելի երկարությունը 2,5 կմ էր:

Սկզբում իմ առջև ում դեռ տեսնում էի ինժեների և մեր ուղեկիցների սպիտակ գլխարկները, քայլ առ քայլ, սակայն նրանք անհետևացան հրմշտոցի մեջ, և ես մնացի մենակ: Մինչ սալթաքելով առաջ էի շարժվում, խոր ջրափոսերից խուսափելով սեղմվում պատերին, նկատեցի ալեխառն մորուքով, խելացի դիմագծերով տարեց մի պարոնի: Նա արագաքայլ գնում էր ամբոխի հետ՝ հաճախ ենթարկվելով հանդուգն պատանիների հրմշտոցին, որ ստեպստեպ վազքով գալիս էին թունելի մեջտեղով, ուր ջուրն հորդում էր՝ կեղտոտ ջրերը թոցնելով մինչև նրանց ականջները: Ես տեսա, թե ինչպես պարոնը մի քանի անգամ դիմեց նրանց, հավանաբար զգուշացնում էր, որ մի քիչ ուշադիր լինեն, և այդ բոլորը նա անում էր սիրալիր ներողամտությամբ ու համբերությամբ:

Մենք հանդիպեցինք զինվորների մի ջոկատի, որ գնում էր հակառակ ուղ-

դուքյամբ: Նրանք ոչ պակաս անուշադիր էին, քան պատանիները, սակայն դա բնորոշ է զինվորականին ընդհանրապես՝ լինի նա ներկայիս «կարմիր», թե անցյալի «սպիտակ» բանակային: Իսկ մենք՝ առանց համագգեստի սովորական մահկանացուներս, որերորդ անգամ արդեն թաղվում ենք խոր ջրափոսերի մեջ՝ նրանց թողնելով ճանապարհի չոր եզրերը:

Վերջապես ւսջևում սկսեց ընդարձակվել ու լուսավորվել, և մենք հայտնվեցինք ցերեկվա լույսի մեջ: Այստեղ գտա կապիտան Քվիպինգին ու գյուղատնտեսության կոմիսար Երզնկյանին: Այստեղ էր նաև թունելում հանդիպած սպիտակամորուս, տարեց պարոնը: Երզնկյանը ներկայացրեց նրան. նա Վրաստանի Հանրապետության նախագահն էր:

Քիչ անց եկավ նաև Դափյուսը: Նա չէր հասցրել անցնել թունելով. ներքևում ճանապարհի մի կարճ հատվածից արդեն հոգնել էր: Իսկ Կարլին և Լո Սավիոյին առավոտվանից այլևս չհանդիպեցինք:

Բարձրացանք սարահարթ, ուր ավտոմեքենաները մեզ էին սպասում, և վերադարձանք այնտեղ, ուր ամբարտակն էր ձորի մեջ: Սարալանջով ցած իջնելով՝ նորից անցանք կախովի կամրջով և ուղղվեցինք դեպի բարձր փայտամածով հեռտորական բեմը, որ կառուցված էր գետի մյուս ափին, զառիթափ, քարքարոտ լեռնալանջի վրա: Մեզ ողջունեց հանրապետության նախագահ Սաքո Համբարձումյանը, որ բժիշկ էր մասնագիտությամբ: Նա նոր էր ընտրվել, Երևանում կառավարության հետ մեր բանակցությունների ընթացքում: Նախկին նախագահը՝ Լուկաշինը, այժմ Թիֆլիսում երեք հանրապետությունների դաշնակցային միասնական կառավարությունում Հայաստանի ներկայացուցիչն էր:

Գետի երկու կողմի սարալանջերին ժողովրդի հոծ բազմություն էր հավաքված: Թվում էր՝ փոքրիկ մրջյուններ են սողում ու վիստում զառիթափ սարալանջերի ստորոտների մեծ-մեծ քարեր՝ արանքում:

Տղամարդկանց մեծ մասը, սովորականի պես, կրում էր եվրոպական հագուստ, մոխրագույն, փափուկ կտորից կարած բուշևիկյան գլխարկներ, մի մասը սպիտակ վերնաշապիկներով էին, որ ի պատիվ օրվա շողում էին մաքրությունից: Բազմության մեջ երևում էին նաև ինժեներների սպիտակ գլխարկներ: Երբեմն-երբեմն աչքի էր ընկնում մի քուրդ կամ բաթար՝ մուգ դեմքով և իր անխուսափելի գառան մորթուց գլխարկով: Չկար միայն հայկական ժողովրդական տարազը, այն իսպառ անհետացել էր: Առկա էին դեմքերի ամենատարբեր տիպեր, մեծ մասը սակայն բարձր, կարճազանգ երկարավուն դեմքերն էին՝ հարթ այտուսկրներով, բարձրաբամբ, կեռ քթերով և լայն, փոքրիկ՝ հետ ընկած ճակատով: Այս ֆոնի վրա երբեմն երևացող լայն դեմքերն օտարոտի տպավորություն էին թողնում: Քիչ բացառությամբ բոլոր ողորկ սահմաններում էին կամ վերին շրթունքի վերևում, քթի տակ ունեին կարճ, սև մազեր, ոմանք էլ՝ կարճ մորուքներ: Տարեց տղամարդկանցից քչերն ունեին ալե-

հեր քեղ-մորուք:

Նկատելի էր, որ ընդհանուր առմամբ թե՛ տղամարդկանց և թե՛ կանանց մեծ մասը երիտասարդ էին, ծերերի հազվադեպ կարելի էր հանդիպել:

Տիկնայք՝ իրենց վառ գույնի հագուստներով ու զվարկներով, կենդանությամբ էին տալիս միօրինակ, զանգվածային այս հավաքին, երևում էին նաև վառ կարմիր հովանոցներ: Կանացի գլուխները նույնպես գեղեցիկ էին՝ սև մազերով, երկարավուն, ձվաձև դեմքերով, փոքր քթերով ու նուրբ դիմագծերով, մեկումեջ աչքի էր ընկնում նաև վայրի տիպը՝ սև, զանգուր մազերով, կոպիտ դիմագծերով, ցցուն այտուսկրներով ու ծնոտով, արծվաքթով, սև, վառվռուն աչքերով:

Ժամը 11-ն էր: Ըստ հայտագրի ջուրը թունել էր բաց թողնվելու ժամը 12-ին: Սա մի քիչ շատ էր արևի տակ կանգնած սպասելու համար, սակայն չէ՞ որ համբերությունը հենց Արևելքի առաքինությունն է:

Վերջապես ամբարտակում և թունելում իջեցվեցին ջրարգելակի թևերն ու փակվեցին: Ջուրն ամբարտակի մյուս կողմում սկսեց անմիջապես բարձրանալ, և գետի ցածրադիր ափին կանգնածները ստիպված շտապեցին հետ քաշվել, քանի որ ջուրը լցվելով փոտրակները՝ առաջացնում էր կղզիներ: Վերջիններս ևս կամաց-կամաց անհետացան բարձրացող ջրի տակ: Ամբարտակից վեր գոյացավ մի մեծ լիճ, որ շարունակում էր դեռ բարձրանալ:

Հանկարծ կողքի ուղղաբերձ ժայռից ծանր շրմփոցով ջուրը նետվեցին մի քանի մերկ մարմիններ: Երիտասարդներ էին, որ խայտալով լողում էին նոր լճում: Նրանք լողում էին ձեռքերն իրենցից առաջ փոխմիփոխ տարածելով ջրի վրա, այնինչ լողալիս պետք է ձեռքերն ու ոտքերը համաչափ շարժել, ինչպես ընդունված է մեզանում: Շուտով նրանց հետևեցին և ուրիշները, ջրի ճողփյունների ու մարդկանց քրքիջների ուղեկցությամբ անընդհատ թրմփոցներ էին լսվում: Առաջինները հագնեին լողագգեստ ունեին, հետո արդեն այդ հանգամանքը դուրս մնաց ուշադրությունից: Ջուրը շարունակում էր բարձրանալ, մինչև որ ամբարտակի վերին եզրից ջրվեժի տեսքով ցած թափվեց: Լողորդներից շատերն անցան պատմեշի մյուս կողմը, նստեցին և սկսեցին արևահարվել Ադամի իրենց զգեստներով: Նրանց մեծ մասը նիհարալուծ էր, սակայն ամուր և գեղեցիկ կազմվածքով:

Ժամանակն էր սկսվելու բացման արարողությունը: Հանրապետության նախագահը, գյուղատնտեսության կոմիսարը և մի քանի այլ անձինք, այդ թվում և Ջեռոուն՝ «Աերձարևելյան նպաստամատույցից», և ես անցանք կախովի կամրջով և գնացինք դեպի թունելի մուտքի ջրարգելակը:

Մի շարժումով նախագահը, մի քանի հոգու հետ բռնելով սարքի թափանիվը, պատելով սկսեց բարձրացնել ջրարգելակի ծանր թևերը: Չորում փոթորկալից ցնծություն էր: Նրանք պտտում ու պտտում էին ամբողջ ուժով, հրավառության կրակոցները թնդացնում էին բարձրաբերձ ժայռերը, ծածանվում էին

դրոշները, մարդիկ ուռա էին գոռում, իսկ ցածում ջուրն ավելի ու ավելի մեծ հոսքով էր մղվում դեպի թունել: Ես իմ բարեկամ գյուղատնտեսության կոմիսարի, Ջեռոուն էլ մյուս հեղինակավոր անձանց հետ պատեցինք թափանիվը հավաքվածների ծափողջույնների ներքո: Ցածում բացվածքը աստիճանաբար մեծանալով՝ հնարավորություն տվեց ջրի ազատ հոսքին: Կարելի էր արդեն պատկերացնել, թե սարահարթում ինչպես էր ջրանցքն աստիճանաբար լցվում, որ ոռոգելով ծարավ հողը՝ կյանք էր պարգևելու նրան:

Մենք վերադարձանք մեր տեղը՝ քենահարթակ: Ելույթ ունեցավ Հայաստանի նախագահը, նրան հաջորդեցին շատերը, ինձ էլ հերթ հասավ, Վրաստանի նախագահին նույնպես, որ փոխանցեց հարևան հանրապետության ողջույններն ու բարենադիթությունները: Իսկապես հիշարժան օր էր, ավարտին էր հասցվել մի կառույց, որը հնարավորություն էր ստեղծելու երջանիկ ընտանիքների համար կառուցել նոր բնակարաններ:

Բացման հանդիսավոր արարողությունն ավարտվեց: Ջրոսանքի ելած բազմությունը շրջվեց հակառակ ուղղությամբ: Մենք նույնպես մեկնեցինք ավտոմեքենաներով և ընթանալով ջրանցքի երկարությամբ դեպի ցած՝ տեսանք, որ այնտեղ արդեն ջուրը հոսում է բավական արագությամբ: Այդ տեսարանն ամենուրեք հրճվանք էր պատճառում մարդկանց: Տղամարդիկ ու պատանիները լողանում էին, իսկ կանայք ափին նստած՝ ոտքերն էին դրել ջրի մեջ: Ջրանցքից խողովակաշարով ջուր պետք է տարվեր Արփաչայի հովիտ՝ այնտեղ մի նոր էլեկտրակայան աշխատեցնելու համար: Այսօր հանրապետության նախագահը դնելու էր էլեկտրակայանի հիմքերը:

Ամբարտակի, թունելի և ջրանցքի հետ կապված բոլոր աշխատանքները լավ տպավորություն էին թողել, փորձագետ Դափյուսը ևս ետ չէր մնում իր գնահատականների մեջ: Նա դրանք որակեց որպես լավ մտահղացում, խելացի նախագիծ և խնամքով գլուխ բերված կառույց: Ամեն ինչից երևում էր, որ արհեստական ոռոգման կուլտուրան այստեղ անցյալ է ունեցել: Գործն արված էր զարմանալի խնայողությամբ: Ամբողջ կառույցի վրա ծախսվել էր մոտ կես միլիոն աշխատանքային օր՝ երեք հերթով, և 1300000 ռուբլի (մոտ 2800000 մարկ): Ինչպես նշել ենք, թունելի երկարությունը 2,5 կմ է, և նրա միայն 1 կմ արժեքը կազմել է 300000 ռուբլի (645000 մարկ):

Հուլիս էր, երբ տունդարձի ճանապարհին ժողովրդին տեսանք այդպիսի տոնական տրամադրության մեջ: Մարդիկ խմբերով նստած գետնին՝ չոր խտերով կամ մման մի բանով կրակ էին վառել ու եփում էին իրենց կեղակուրը: Ամենուր տոն էր ու ցնծություն, սակայն զուսպ ու խաղաղ, առանց անկարգությունների:

Տղամարդկանց մի մեծ խումբ հավաքվել էր պարկապզուկով ու քմբուկով երկու երաժշտի շուրջ: Շրջանի ներսում խրոխտ շարժումներով պարում էին թե՛ մենակ և թե՛ շուրջպարով՝ իրար ձեռք քոնած:

Վերադարձանք քաղաք, և Նապոլեոնն ուղեկցեց մեզ ռեստորան՝ ճաշի: Մուտքի մոտ հավաքված պատանիները կոշիկ մաքրելու իրենց ծառայությունն էին առաջարկում: Նրանք այստեղ շատ էին, սակայն չքավորությունը չէր նրանց ուղեկիցը, այլ լավ տրամադրությունն ու զվարճախոսությունը: Թունելով անցնելուց և այնտեղ չրի մեջ թաթախվելուց հետո նրանց ծառայությունը ճիշտ տեղին էր: Արևն էլ արդեն հասցրել էր չորացնել կոշիկները:

Մենք իջանք գոլ, մաքուր, հրաշալի մի նկուղ, ուր և ճաշը, և՛ գինին, և երաժշտությունը գերազանց էին: Երաժիշտների խումբը բաղկացած էր երկու ջութակից, որ նվագում էին մի տղամարդ և մի կին՝ գեղեցիկ, բարձր սանրվածքով, մի ֆլեյտայից, և մի տղամարդ էլ նստած էր դաշնամուրի առաջ: Սկզբում նվագեցին հայկական երաժշտություն, ինչպես արդեն ասել ենք, միօրինակ, կայտառ պարային մի ոճի: Ապա ինչեցին ռուսական լայնատարած, սահուն մեղեդիներ, ուր իշխում է ընդարձակ տափաստանների սնդոքը՝ հագեցած խոր թախիծով, որը համբերատար, մերժված ժողովրդի ոգու արտահայտությունն էր: Ահա և Սոֆենկա Ռազինի (ուկրաինացի հրոսակապետ և Մերձվոլգյան գյուղացիության առաջնորդ, որ այժմ Ռուսաստանում դարձել է սիրված ժողովրդական հերոս) գեղեցիկ երգը: Այնուհետև ինչեցին քրդական, պարսկական և թուրքական (թաթարական) եղանակներ: Դրանք գեղեցիկ էին և ավելի քաղցրալուր, քան հայկականը: Այդ բոլորի մեջ առավել դուրեկան քրդական մի մեղեդի կար Արարատի շրջանից: Մեզ հավաստիացնում էին, որ քրդական ու թուրքական երգերն էլ հայկական ծագում ունեն:

Ես ապշեցի, երբ հայերն սկսեցին նվագել իրենց անողոր թշնամիների երաժշտությունը, սակայն անկեղծ ծափահարությունները վկայությունն էին այն բանի, որ դրանք այստեղ լսվում են հաճույքով: Ինձ ասացին, որ խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո այլևս վերացել է ատելությունը ժողովուրդների միջև: «Այժմ մենք բալորս եղբայրներ ենք»,— ասում էին նրանք, բայց որ դա գալիս էր սրտի խորքից, կասկածելի էր: Երեխաները, օրինակ, սիրում են թատրոն խաղալ և դա անում են մեծ արվեստով: Նրանց խաղացած նյութի հիմնական խնդիրը թուրք սպանելն է:

Նկատելի էր նաև, որ մարդկային հարաբերություններն այստեղ զարգանում են դեմոկրատական ճանապարհով: Մեզմիջ ոչ հեռու նստած էին երիտասարդներ, նրանցից մեկը քարտուղար էր ժողովրդական կոմիսարիատում, այսինքն բարձր պաշտոնյա, սակայն մույն սեղանին նստած էր նաև նրա վարորդը, որն, ի դեպ, շրջապատում միակն էր՝ գլխարկը գլխին նստած: Նրա շարժումները մույնպես առանձնապես «բարձրաշխարհիկ» չէր, սակայն նա բարձրաձայն մասնակցում էր գրույցին և համարձակ կարծիք հայտնում:

Մեր կողքին մի երկար սեղանի շուրջ նստած էր երիտասարդների մի այլ խումբ՝ կիրթ տեսքով ու վարվեցողությամբ: Նրանցից մեկը բաժակը ձեռքին մոտեցավ մեր սեղանին և իր ընկերների անունից ողջունելով մեզ՝ խմեց մեր

քարի գալուստի կենացը: Ես ևս պետք է գնայի ու քաժակ խփեի նրանց հետ: Նրանք ինձ վրա լավ տպավորություն թողեցին:

Գնալով ավելի ու ավելի էի զարմանում, թե որքան տարբեր տեսակի դեմքեր կարելի էր հանդիպել այստեղ: Դրանց մեծագույն մասը բացառապես հայկական էր: Մնացածների մեջ կային նաև փոքր քրեթով, բաց գույնի փոքր-ինչ ավելի լայն դեմքեր, որ ավելի շուտ հիշեցնում էին մեր հյուսիսային տիպը: Առանձնանում էր նաև զուտ հռոմեական կայսերական տիպը՝ գեր դեմքով ու լայն ծոծրակով:

Երկաթուղային մեր վագոնը գնալիս կայարանի առաջ քարե աստիճանին նստած մի մուրացկանի տեսա, որ հարմար տեղավորվել ու հանգիստ նրնջում էր: Սա արդեն մի այլ աշխարհ էր: Նա անշուշտ միական էր, որ այսօր չէր մասնակցել տոնին, և ես աշխատեցի չխանգարել նրա քունը:

Երեկոյան խորհուրդների մեծ ժողով էր, որ վարում էր նախագահը: Այն սկսվեց Լենինականի քաղաքային խորհրդի երիտասարդ նախագահի կամ քաղաքագլխի երկար ճառով, որը հավանաբար ներկայացնում էր ջրանցքի ողջ պատմությունը, գուցե՝ ամբողջ Հայաստանի: Իհարկե, ես ոչ մի բառ չհասկացա, սակայն նկատեցի, որ հայերենը այնքան էլ բարեհունչ չէ: Թերևս այն ուժեղ հնչողություն ունի, սակայն ավելի շատ թողնում է մի տեսակ կցկտուր տպավորություն, մանավանդ երբ համեմատում ենք սահուն ռուսերենի հետ: Բայց պետք է ասել, որ այստեղ, ինչպես և ամենույի, շատ բան կախված է հոետորից, լավ հոետորի բերանում ուզածդ լեզուն կարող է վերածվել երաժշտության:

Ի վերջո քաղաքագլուխն ավարտեց իր ճառը և վարձատրվեց բուռն ծափահարությամբ: Նրանից հետո շատերը խոսեցին, այդ թվում և իմ նոր բարեկամը՝ Վրաստանի նախագահը, որն իր հաճելի արտաքինով ու խոհեմ զգալությամբ լավ տպավորություն էր թողնում: Ելույթ ունեցավ նաև Ադրբեջանի նախագահը: Նա ազգությամբ թաթար էր ու մահմեդական: Սկզբում խոսեց ռուսերեն, ապա անցավ իր մայրենի լեզվին՝ թուրքերենին: Այնուհայտ էր, որ նա լավ խոսեց, քանի որ արժանացավ ջերմ ծափահարության: Դարձյալ սնում էի զարմացած, որ թուրքերն այստեղ այդչափ լավ են ընդունվում: Չէ որ նախկինում Ադրբեջանի թաթարները նույնպես հայերի ոխակալ թշնամիներն էին, և դեռ շատ չի անցել այն ժամանակից, երբ նրանք Բաքվում կազմակերպեցին հայկական ջարդեր: Սակայն այժմ տիրում է եղբայրության, բարեկամության և խաղաղության մթնոլորտ:

Ես չեմ կարող ներկայացնել ճառերից գոնե մի քանիսի բովանդակությունը, որոնց մեծ մասը անշուշտ լավ էին, որովհետև, ցավոք, ոչինչ չեմ հասկացել: Այնուհետև նախագահն ինձ էլ ձայն տվեց: Ես խոսեցի գերմաներեն, իսկ երևանցի պրոֆեսորներից մեկը թարգմանեց: Ինչ պետք է ասեի ես այս ամենից հետո, եթե ոչ այն, ինչի մասին, անշուշտ, արդեն խոսել էին նախորդները

նշանավոր այս օրվա մասին, որով նոր էջ էր բացվում հայ ժողովրդի տարեգրության մեջ, այն ընդարձակ հարթավայրի մասին, որ դարեր ի վեր ծարավ էր, իսկ այժմ խմելու ջուր ստանալուց հետո քայլ առ քայլ վերածվելու էր բերրի դաշտերով ու այգիներով հրաշալի գորգի: Պետք է խոսեի նաև այն մասին, թե ինչ մեծ տպավորություն թողեց ինձ վրա այն աշխատանքը, որը կատարվել է ջանասեր ու խելամիտ այս ժողովրդի կողմից: Նա իր սուղ միջոցներով, սակայն նպատակասլաց կերպով, տառապանքների, պատերազմի գործած չարիքների ու ավերածությունների մի երկար ժամանակահատվածից հետո, կառուցում է երջանիկ ապագա: Եվ վերջապես տեսնելով այն ամենը, ինչ նա կարողացել էր ստեղծել խաղաղ պայմաններում, համոզվեցիմք, որ աշխատասեր ու նպատակասլաց այս ժողովուրդն ի վիճակի է արագ զարգացնել իր երկրի հնարավորությունները և բազմաթիվ նոր բնակավայրեր կառուցել հազարավոր երջանիկ ընտանիքների համար: Քաղաքակիրթ ողջ աշխարհի համակրանքն է վայելում Հայաստանի ձեռնհասությունը՝ ստեղծելու ազգային հայրենիք, թեկուզ և ոչ բոլոր հայերի համար, այնուամենայնիվ դա կլինի մի հայրենիք, որ իրենը կհամարի հեռվում գտնվող ամեն հայ:

Հավաքից անմիջապես հետո տեղի էր ունենալու համերգ: Մենք դուրս եկանք հենց այն պահին, երբ նախագահն ինձ նվիրված ճառ էր արտասանում, որին ես տեղյակ չէի: Քանի որ այստեղ դեռ այն երջանիկ հարաբերություններն են, երբ ժամանակը կարևոր դեր չի խաղում, համերգը սկսվեց ծրագրով նախատեսվածից մի քանի ժամ անց: Սակայն երգն ու երաժշտությունն արժանի էին, որ այդչափ սպասեինք: Մենք լսեցիմք իտալական դալդոն անցած մի հայ բարիտոնի, նաև այլ արվեստագետների:

Այնուհետև մեզ հրավիրեցին ընթրիքի: Սրահները զարդարված էին օրվա հանդիսությանը վայել, միջանցքներն ու աստիճանները պարուսիների օգնությամբ փոխակերպվել էին առավոտյան մեր տեսած թունելի, միայն այստեղ ավելի լուսավոր էր, և ջրի մեջ չէինք չփչիացնում: Այս չոր թունելով գնացիմք ճաշասրահ: Այնտեղ տոնական սեղանների շուրջ խմբվել էին մարդիկ: Ես ծանոթացա ջրանցքի շինարարության գլխավոր ինժեների հետ և շնորհավորեցի նրան կառույցի բարեհաջող ավարտի կապակցությամբ: Նա արտաքնապես համակրելի ու բանիմաց մարդու տպավորություն թողեց: Խնջույքը՝ բազմաթիվ ճառերով ու զվարճախոսություններով, տևեց մինչև վաղ առավոտ:

Սրանով տոնն ավարտվեց մեզ համար: Քանի որ Հայաստան էինք եկել խոսքի հողերի մշակման ու արհեստական ոռոգման հնարավորություններն ուսումնասիրելու նպատակով, ապա մեզ համար անսպասելի բարենպաստ առիթ էր, որ հնարավորություն ունեցանք մասնակցելու նոր ջրանցքի բացմանը և տեսնելու, թե այդ ասպարեզում ինչ մեծ գործ էր արվել:

«ՄԵՐԶԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՆՊԱՍՏԱՄՍՏՈՒՅՑԻ» ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Այժմ արդեն արժեք տեսնել, թե «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» աներկյան այս մեծ կազմակերպությունն ինչ էր արել Հայաստանում հազարավոր հայ որբերի դաստիարակման ու խոպան հողերի մշակման ուղղությամբ: Բարեգործական այս կազմակերպությունն իր բազմաթիվ մասնաճյուղերն ունենր Լենինականի մոտակայքում: Այդ, այսպես կոչված, «համայնքները» զբաղեցնում էին մի քանի մեծ շենք, մասամբ ռուսական կայագործի նախկին զորանոցներն ու բարաքները, որ գտնվում էին քաղաքից դուրս, սարահարթում:

Առավոտյան (երկուշաբթի, հունիսի 22) պարոն Բիչի ուղեկցությամբ մենք նամենքով մեկնեցինք Կազաչի պոստ կայարանը, ուր մեզ տրամադրեցին մաքուր ու հարմարավետ սենյակ:

Առաջինը այցելեցինք հիվանդանոց, որ լավ կահավորված էր: Այնտեղ մենք ականատես եղանք այն ամենին, ինչ արվում էր հիվանդ երեխաների, նրանց մերձավորների համար, մաև շատ-շատերի, որ հաճախ գալիս էին հեռվից այստեղ օգնություն փնտրելու: Դռները հազվադեպ էին փակվում, ընդունում էին, քանի դեռ տեղ կար: Սենյակներն օդատուն էին ու մաքուր, հիվանդները պառկած էին մաքուր սպիտակեղենով երկաթյա ամուր մահճակալներին: Շենքը նախկինում զորանոց էր եղել: Մեզ ուղեկցում էր ամերիկացի երկու երիտասարդ հնուտ բժիշկ: Նրանք մեզ տարան իրենց բաժանմունքը, մեկը՝ վիրաբուժա՝ան, մյուսը՝ ներքին հիվանդությունների:

Անչափ հուզիչ էր տեսնել հիվանդների երախտագիտության արտահայտությունները բժիշկների հանդեպ. նրանք համբուրում էին բժիշկների ձեռքերը, մինչ վերջիններս զբաղված էին լինում նրանց հետ: Կատարախտի վիրահատություն տարած մի տղամարդ կար, որ երկար տարիներ զրկված էր տեսողությունից: Մի աչքն էլ կորցրել էր դժբախտ պատահարից: Այսօր վիրակապը հեռացնելու էին աչքից: Բոլորը լարված էին: Վիրակապը քանդվեց, բժիշկը ձեռքը պահել էր նրա աչքի առջև: Այո, այո, նա տեսնում է, հիվանդը բռնեց բժշկի ձեռքը և համբուրեց:

Մարդիկ տեսնելով բազմաթիվ այսպիսի հրաշալի վիրահատություններ, որոնցից առաջ վախենում էին, արդեն ցանկացած վիրահատություն կուրորեն վստահում էին բժշկին: Հետաքրքիր մի դեպքի ականատես եղանք: Ընկնավոր մի տղայի հիվանդության նուպաները այնքան հաճախակի էին դարձել, որ կրկնվում էին երկու ժամը մեկ: Նա դատապարտված էր մահվան: Չեռնարկելով վերջին հուսահատ փորձը՝ «բժիշկ դկտոր Էվրնսը ծակելով գանգոսկրը, անցք է բացում» գանգի խոռոչում ճնշումը նվազեցնելու համար: Դրանից հե-

տո տղան դեռ մուպա չէր ունեցել: Վիրահատությունից շատ ժամանակ չէր անցել, և հնարավոր չէր որոշակի ասել, թե միջամտությունն ինչ ելք կունենար, սակայն տղան առայժմ ազատված էր ցավերից, գոհ ու երջանիկ տեսք ուներ:

Հետմիջօրեին այցելեցինք «Հյուսիսային համայնք», ուր մեզ ջերմորեն ընդունեցին տոնական հագնված չորս հազար աղջիկներ: Նրանք կանգնած էին ըստ տարիքի, որ մի քանի տարվա տարբերություն էր: Հաճելի էր տեսնել այդ ուրախ ու ճառագայթող դեմքերը, դիտել, թե ինչպես էին աղջիկները խմբվել հաստատության տիրուհու՝ օրիորդ Մաք-Քեյի շուրջը և ինչ սիրով էին կապված նրա հետ: Մեզ ցույց տվեցին մեծ սրահները, ուր երկար շարքերով դրված էին երեխաների երկհարկ մահճակալները: Ներկա եղանք փոքրիկների ճաշի, պարապմունքի և աշխատանքի ժամերին: Ամենուրեք մաքրություն էր, թարմ օդ և խիստ կարգապահություն:

Այնուհետև շենքի առաջ, ընդարձակ հրապարակում, տեղի ունեցավ մարմնամարզական վարժությունների ու տարբեր մրցախաղերի մեծ ցուցադրում: Ազատ հրապարակում ուս ուսի կանգնած սպիտակագգեստ փոքրիկների բազմությունը գեղեցիկ տեսարան էր ներկայացնում: Ամեն ինչ կատարվում էր ճշտորեն, անշուշտ այստեղ շատ բան էր արվում երեխաների ֆիզիկական զարգացման ու առողջության համար, ընդ որում ամենօրյա դպրոցական պարապմունքներով ապահովվում էր նաև նրանց մտավոր կրթությունը:

Երեկոյան ամերիկյան ակումբում տրվեց մեծ ճաշկերույթ, որին մասնակցում էին հիմնականում «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» և նրա մասնաճյուղերի աշխատակիցները: Բացի ամերիկյան գաղութի պարոններից և տիկիներներից, հրավիրված էին նաև ջրանցքի բացմանը մասնակցած բարձրաստիճան հայեր: Պարոն Բիչը հրաշալիորեն բացեց բազմաթիվ հոնտորների շուրջպարը: Նա համառոտ մի ակնարկով ներկայացրեց «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» աշխատանքներն ու նպատակները: Ես ևս ելույթ ունեցա և խոսեցի այն մասին, թե երկու ինչ հիշարժան օր ապրեցինք մենք այստեղ: Երեկ ակամատես եղանք այն արարողությանը, թե ինչպես հազարամյակներ ծառավի հողը ջուր ստացավ, իսկ այսօր տեսանք, թե ինչ սիրասուն գորովանքով են շրջապատված հազարավոր մարդկային փոքրիկ, ծառավ, զգալուն հոգիներ, տեսանք մանկական հազարավոր ճառագայթող աչքեր:

Պատերազմի հասցրած վերքերից հետո մարդկայնության դրսևորման բնորոշ ձևերից են դրանք՝ աշխատանք կենսամակարդակի բարձրացման, հավատի և հույսի ծլարձակման համար:

Հաջորդ օրը (երեքշաբթի, հունիսի 23) կեսօրից առաջ այցելեցինք «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» երրորդ բաժանմունքը՝ «Պոլիգոնի համայնք», ուր պատասպարված էին 3500 տղա ու 1500 աղջիկ: Այստեղ տղաները մախօրոք հարդարել էին փոքրիկ պարտեզներ ու պատրաստել ոռոգման սպասելով ջրանցքի բացման մեծ օրվան: Յուրաքանչյուր պատանի իր փոք-

րիկ հողակտուրում ջանասիրաբար տնկումներ էր արել ու ցանել: Մակայն իրականում նրանք քիչ էին հավատում, թե իրոք հնարավոր է, որ ջուրը, անցնելով այս չոր անապատով, հասնել իրենց:

Ահա եկել էր այդ մեծ օրը, և տղաներն իրենց հերթին ամաններով պատրաստ կանգնած էին ջուր վերցնելու, այգիները ջրելու համար, եթե, իհարկե, այն գար:

Եվ իսկապես ջուրը սկսեց հոսել նախօրոք փորված փոքրիկ առուներով՝ զնալով ավելի ու ավելի առատանալով: Յնծությունն անսահման էր: Պատանիներն անմիջապես սկսեցին իրենց թիթեղյա ամանները ջուր լցնել: Այդ ընթացքում մի խելոք գտավ, որ հողով պատվարելով՝ կարելի է առուները ճյուղավորել, և բոլորն իսկույն սկսեցին իրագործել այդ հայտնագործությունը: Հողը ջրվեց, և շատ շուտով այդ փոքրիկ այգիները կծլարձակեին, իսկ երեխաների սրտերում, որ երբեք չեն մոռանա այս հիշարժան իրադարձությունը, կծլարձակի մի նոր ըմբռնում այն մասին, թե ինչի կարող է հասնել մարդը իր աշխատանքով:

Այստեղ կար նաև մանկապարտեզ փոքրիկների համար, իսկ մեծահասակ աղջիկների ու տղաների համար՝ աշխատանքային դպրոցներ, ուր ընդգրկված էին արհեստագործական տարբեր ճյուղեր՝ բազմաթիվ բաժիններով. կային հյուսնի, ատաղձագործի, թիթեղագործի ու կոշկակայի արհեստանոցներ, կարի արհեստանոց աղջիկների համար, ուր սովորեցնում էին նաև հյուսել, ձեռքի աշխատանք ու ժանեկագործություն: Մենք եղանք նաև նրանց աշխատանքների ցուցահանդեսում: Տղաների պատրաստած գործիքներն ամենագեղեցիկներն էին: Ակնհայտ էր, որ երեխաներն արհեստների նկատմամբ հատուկ ընդունակություններ են ցուցաբերել և ստացել առաջնակարգ գիտելիքներ:

Հատկապես հուզիչ էր, երբ դիտում էինք կույրերի աշխատանքը: Նրանք մույնպես սովորել էին ձեռքի աշխատանք և պատրաստում էին խոզանակներ, սանրեր ու մմանատիպ առարկաներ, որտեղ կարողանում էին օգտագործել շոշափելու իրենց եղանակը: Նրանք ինձ նվիրեցին երկու հրաշալի խոզանակ, մեկը՝ հագուստի, մյուսը՝ մագերի, որոնք մինչև այժմ օգտագործում են: Մեծահասակ տղաներից մեկն իր իսկ պատրաստած գործիքներով արտադրում էր արտակարգ մուրք սանրեր: Դժվար է կույրերին, նրանց անսահման թախծոտ ղենքերին նայելը: Կուրությունն այստեղ հաճախ հանդիպող երևույթ է, այն մեծ մասամբ սուղաջանում է լայն տարածում գտած աչքերի մի տեսակ հիվանդությունից: Այստեղից էլ առավել կարևորվում է կույրերի սովորելու և օգտակար դառնալու հանգամանքը:

Չենք կարող չխոսել նաև այն դպրոցների մասին, որտեղ ամերիկացի հմուտ հիվանդապահուիկները մեծահասակ աղջիկներին սովորեցնում են հիվանդներին խնամելու գործը: Սա ևս չափազանց կարևոր խնդիր է երկրի հոգ-

սերը թեթևացնելու ուղղությամբ:

Ննջարաններում երեխաների մահճակալներն երկհարկ էին՝ մեկը մյուսի վրա դրված: Յուրաքանչյուր սրահում կար այդպիսի մի քանի հարյուր մահճակալ: Ննջարանները մաքուր էին, ընդարձակ ու լուսավոր, սակայն ձմռանը չէին տաքացվում, չնայած ջերմաստիճանը կարող էր լինել գոյից քսան աստիճան ցածր: Ճաշարանում միանգամից ճաշում էին 5000 երեխա՝ շարք-շարք նստած մեղ սեղանների շուրջ: Տեսանք, թե ինչպես նրանք զինվորական կարգապահությամբ, ջոկատ առ ջոկատ քայլելով մոտեցան իրենց սեղաններին: Ճաշարանը և կերակրման այս ձևը դեկավարում էր մի նախկին հայ գեներալ՝ գեղեցկադեմ, սպիտակամորուս տարեց մի մարդ, որ ինքն էլ յոթ երեխայի տեր էր և սրտառուչ անձնագոհությամբ, հոգով ու մարմնով նվիրված իր աշխատանքին: Դրա համար էլ երեխաները նրան մեծարում էին որպես իրենց հոր:

Պարոն Բիշի սեփական տանը հաճելի նախաճաշից, մասնաճյուղի կլինիկա և կույրերի դպրոց կատարած այցից հետո մեկնեցինք քաղաք՝ գնալու բամբակի մանածագործարան, որը նոր-նոր գործող, մեկ ամսվա պատմություն ունեցող մի մեծ ֆաբրիկա էր: Նախատեսված էր ընդարձակել ֆաբրիկան, որպեսզի կարելի լիներ կտոր գործել այստեղ արտադրվող ամբողջ բամբակից: Մենք շրջեցինք ֆաբրիկայում, ծանոթացանք գործվածքների տարբեր տեսակների: Ըստ ներկայացված փորձամնուշների կարելի է ասել, որ արտադրվում էր գերազանց որակի կտոր: Հաստոցների մոտ կանգնած գրեթե բոլոր աղջիկները եկել էին «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» հաստատություններից: Ջարմանալի էր, թե ինչ պրակտիկա էին ձեռք բերել նրանք մեքենաների հետ մեկամսյա աշխատանքից հետո և թե ինչ ճշգրտությամբ էին կատարում ամեն ինչ՝ առանց կանգ առնելու: Դա նրանց ստացած դաստիարակության լազավոյն վկայությունն էր:

Ֆաբրիկայում շրջելուց հետո մեզ առաջնորդեցին մի տեսակ լսարան կամ ժողովասրահ, որը հավանաբար ծառայում էր զեկուցումների, թատերական ներկայացումների և նմանօրինակ նպատակների համար: Այստեղ հավաքվել էին ֆաբրիկայի բոլոր բանվորները: Ինձ ողջունեցին ջերմ ճառով, որը թարգմանվեց: Պատասխանեցի մի քանի բառով՝ մաղթելով նրանց կարևոր գործին նորանոր հաջողություններ: Ելույթ ունեցող բանվորներից մեկն ասաց, որ ի հիշատակ այցելության ցանկանում եմ ինձ նվիրել իրենց աշխատանքի մի քանի նմուշներ: Ձեռքի տակ եղածն, իհարկե, դեռ կոպիտ է, ասաց նա, սակայն հուսով եմք, որ շատ շուտով կկարողանանք արտադրել ավելի նուրբ գործվածքներ: Այդ խոսքի վրա դահլիճից առաջ եկան մի քանի տղամարդ՝ ծանրաբեռնված ֆաբրիկայի տարբեր տեսակի բամբակյա գործվածքների՝ սպիտակեղենի և երեսաբրիչների մեծ հակերով: Առաջինը, որ մտածեցի սարսափահար ու դժկամ, այն էր, թե ինչպես պետք է ես այդ ամենը տուն տանեմ

այդքան երկար ճանապարհով: Սակայն նրանց բարի ցանկությունը խորապես հուզեց ինձ, և ես իմ շնորհակալությունը հայտնեցի՝ որքան որ կարողացա: Ինձ հաջողվեց նաև այդ հրաշալի գործվածքը տանել տուն՝ Նորվեգիա, և այստեղ, իմ տանը, դրանք ամեն օր գործածության մեջ են:

Հանդիպումից հետո մեքենաներով դուրս եկանք քաղաքից և ուղղվեցինք դեպի Արփաշայ: Գետի արևելյան ընդարձակ ափին տեղավորված էր «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» ամառային ճամբարը, ուր տղաները խումբ-խումբ հանգստանում էին մի քանի շաբաթ: Այստեղ նրանք ապրում էին վրաններում, կոփում մարմինը, լողանում գետում, զբաղվում մարմնամարզությամբ և տարբեր խաղերով: Ծամբարը բարեկարգ էր, յուրաքանչյուր վրանում տեղավորված էր 32 տղա: Ծամբարի պետը վայելչատես արտաքինով մի հայ էր, նախկին ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի սպա, որ դաստիարակում էր տղաներին զինվորական կարգապահությամբ:

Պատանիների «ետճաշա թեյի» ժամն էր: Նրանք խաղահրապարակից ջոկատ առ ջոկատ քայլելով եկան ու նստեցին բացօթյա երկար սեղանների շուրջ: Բոլոր տղաներն առողջ ու ամրակազմ էին, և հաճելի էր դիտել նրանց քայլելիս՝ սպիտակ վերնաշապիկներ ու մինչև ծնկները հասնող տաբատներ հագած: Յուրաքանչյուրը ստացավ իր աման ապուրը և հացը: Մենք ևս մասնակցեցինք ճաշին՝ նստելով նրանց հետ երկար սեղանի շուրջ, կիսելով նրանց զվարճությունն ու ուրախությունը:

Իջավ երեկո, մենք հրաժեշտ տվեցինք ճամբարի կենսախինդ պետին, ճամբարում աշխատող տիկնանց ու պատանիների հրաժեշտի ուրախ բացականչությունների ներքո մեքենաներով ճանապարհ ընկանք դեպի ես՝ սարահարթ:

Սրանով ավարտվեցին այս երկու օրվա իրադարձությունները: Մենք այցելել էինք Լենինականի մոտ տեղավորված «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» հաստատությունների տարբեր մասնաճյուղեր, տեսել 11000 որբ երեխա պատսպարող այդ տներն ու դպրոցները, մի թիվ, որ վերաբերում է մեկ շրջանին միայն: Մեզ վրա մեծ տպավորություն էին թողել երեխաների հետ տարվող դաստիարակչական լայնամասշտաբ աշխատանքները, որոնք ուղղված էին (և շարունակվում են) հասարակության գործունե անդամ պատրաստելուն: Եվ չպետք է մոռանալ, որ այդ երեխաներից շատերը, որ այժմ առույգ, զվարթ ու օրինապահ մարդիկ են, տառաջիկորեն ճողոպրել են մահվան ճանկերից: Այդ թվում և Սարդարապատի մոտ գտնվող գաղութի հազարավոր այն երիտասարդները, որ նույնպես դաստիարակվելով այս տներում՝ այժմ զբաղված են նոր հողերի յուրացմամբ: Այստեղ իրոք շատ բան է արվել՝ բուժելու պատերազմի հասցրած վերքերը:

Երկրի հյուսիսային շրջաններից մեկում «Մերձարևելյան նպաստամատույցը» բացել էր երկրագործական դպրոց, իսկ փոքր-ինչ հյուսիս նրան կից

գործում էր գյուղատնտեսական մասնաճյուղ, ուր զբաղված էին բազմաթիվ դեռահաս տղաներ, որոնք հիմնավորապես ծանոթանում էին գյուղատնտեսությամբ: Հետաքրքիր կլիներ տեսնել նաև այդ հաստատությունները, սակայն ժամանակը սուղ էր: Մեծ էր մեր ցանկությունը լինել նաև երկրի հյուսիսային շրջաններում, որոնք շատ են տարբերվում մեր տեսած հարավի և արևմտքի հարթություններից, ուստի ամերիկացիները սիրով գործն այնպես կարգավորեցին, որ հաջորդ օրը ամերիկյան և կառավարական մեքենաներով Երևան վերադառնանք հենց այդ ճանապարհով: Բանից պարզվեց, որ եթե ճանապարհին փոքր-ինչ շեղվենք հյուսիս գտնվող լեռները, դեպի Ստեփանավան, ապա կայցելենք նաև «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» երկրագործական դպրոց և Երևան կիսանեք երեկոյան: Մենք հեռագրեցինք դպրոց՝ հայտնելով հաջորդ օրը նախաճաշին մեր տեղ հասնելու մասին: Վերջին ամռոտաց երեկոն էինք անցկացնում ամերիկացի մեր հյուրընկալների հետ:

VIII

ՀՅՈՒՄԻՍԱՑԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՎ ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Հաջորդ օրը (չորեքշաբթի, հունիսի 24) վաղ առավոտյան ճանապարհորդության մասնակիցները հավաքվեցին քաղաքի տարբեր վայրերից ու նրա շրջակայքից: Բացի մեր հանձնախմբի հինգ անդամից, մեզ հետ գալիս էին նաև օրիորդ Մաք-Քելը, որն իր արձակուրդը ցանկանում էր անցկացնել գյուղատնտեսության մասնաճյուղում, պարոն Ֆեդերջիլը, որ սիրով ստանձնել էր մեզ առաջնորդելու պարտականությունը, նաև կառավարության ներկայացուցիչ, մեր բարեկամ Նարինան Տեր-Ղազարյանը, որին Նապոլեոն էինք ասում, և վերջապես մամուլի պաշտոնական թղթակիցը: Երբ բոլորը հավաքվեցին, նստեցինք մեքենաներն ու մեկնեցինք՝ մեր հետևում թողնելով Լենինականը:

Բուն քաղաքից շատ բան չկարողացանք տեսնել, սակայն ինչքան որ հասցրել էի տեսնել, առանձնապես հետաքրքիր չէր: Այն համեմատաբար երիտասարդ, ռուսական գավառական մի քաղաք էր հայ բնակչությամբ: Հնում այստեղ հայկական Գյումրի փոքրիկ գյուղն էր, որն իր գավառով մտնում էր Վրաստանի թագավորության մեջ: Երբ 1801 թ. Վրաստանը միացավ Ռուսաստանին, Գյումրին դարձավ ռուսական սահմանային ռազմական կարևոր հենակետ Թուրքիայի դեմ: Հետագայում այն ավելի ամրապնդվեց և վերածվեց անառիկ բերդի: 1836 թ. Նիկոլայ Առաջին ցարի այցելությունից հետո այս վայրը զարգացման նոր թափ է ստանում, դառնալով քաղաք՝ Ալեքսանդրապոլ անունով: Բուլձևիկներն այժմ վերանվանել են Լենինական: Հողն և աղյուսե պահպաներով շրջապատված բերդը գտնվում է քաղաքի արևմտյան կողմում մի

սարալանջի վրա, Արփաչայի հովտի դիմաց: Քաղաքն այդ ժամանակ Երևանից զգալիորեն մեծ էր, ուներ մոտ 40000 բնակիչ¹:

Քաղաքը գտնվում է մի ընդարձակ սարահարթի վրա, որ ունի 1500—1900 մ բարձրություն և տարածվում է քաղաքից արևելք և հյուսիս-արևելք մինչև Ալազյազի հյուսիսային փեշերը, մինչև Հայաստանի հյուսիսային սահմանը կազմող լեռնաշղթայի ստորոտները: Արևմուտքից այն տարածվում է նաև Արփաչայի մյուս կողմում: Գետը մասամբ հոսելով սարահարթով, այնտեղ ևս իր համար խոր կիրճ է փորել: Հարավ-արևելքում և հարավում սարահարթը եզերված է Ալազյազի լանջերով ու ստորոտներով: Ինչպես Արարատի հզոր զանգվածն է իշխում Արագի և Մարդարապատի հարթությունների վրա, այնպես էլ այստեղ Ալազյազ հսկա հրաբուխն է տեղանքի տիրակալը: Լեռն իր ընդարձակ, ատամնաձև խառնարանով վեր է խոյանում ծովի մակերևույթից մինչև 4095 մ: Լեռան միջին և բարձր մասերը՝ իրենց գառիթափ լանջերով ու գագաթի ձյան ծածկով, շրջապատված են ավելի մեղմ թեքություն ունեցող լեռնաշղթաների մի գոտիով, որտեղ գերակշռում են ալիքաձև, մեղմաթեք լանջերն ու հրաբխային խառնարանները: Տեղանքն այստեղ ձևավորվել է հրահեղուկի զանգվածից, որ ժամանակին Ալազյազից կամ նրա երկրորդական փոքրիկ խառնարաններից հոսել է ցած, դեպի Արփաչայի ու Արագի հովիտները: Բնահողը մեծ մասամբ բաղկացած է խառնարաններից ժայթքած տուֆից ու մոխրից:

Սարահարթում բարձր դիրքի հետևանքով կլիման զգալիորեն ավելի ցուրտ է, քան Երևանի մոտ՝ հարթավայրում, այնքան ցուրտ, որ վտանգավոր է բամբակի մշակման համար: Բայց քանի որ տեղումների միջին քանակը, հատկապես գարնանը և ամռանը, այն էլ մայիս, հունիս ամիսներին, ավելին է, քան Արագի հարթությունում², ապա այստեղ որոշ վայրերում կարելի է հացահատիկ մշակել նաև առանց արհեստական ոռոգման:

¹ Այս նախադասությունները գրելուց հետո Լենինականն ու նրա շրջակայքը կործանվել են 1926 թ. աշնանը տեղի ունեցած սուկալի երկրաշարժից: Քաղաքի տների չորս հիմքերորդը և 30 գյուղ ավերվել են: Մոտ 80000 մարդ մնացել է անօթևան: 350 հոգի մահացել է, 400-ը՝ ծանր վնասվածքներ ստացել: Չոհեի թվի թիչ լինելը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ մինչև հիմնական հարվածը, նախնական թույլ ցնցումից մարդիկ դուրս են եկել տներից:

Թուրքսահայաստանում նույնպես ընդարձակ տարածության վրաավերածություններ են եղել: Ինչքան զիտեն, Երրակի ջրանցքը բարեբախտաբար չի վնասվել:

² Տեղումների տարեկան միջին քանակը կազմում է՝ Լենինականում՝ 408 մմ, Երևանում 318 մմ, Էջմիածնում 280 մմ: 1924 թ. երբ ամառը Արագի հարթությունում համեմատաբար չորային էր, արժանագրվել է տեղումների մոտավորապես այս քանակը.

	ապրիլ մմ	մայիս մմ	հունիս մմ	հուլիս մմ	օգոստոս մմ
Լենինական	39	72	83	7	6
Երևան	44	30	16	10	2
Էջմիածին	42	18	17	10	2

Հացահատիկը ցանում են ապրիլին և հնձում հուլիսին կամ օգոստոսին: Հաճախ, սակայն, չորության պատճառով բերք չի ապահովվում: Եթե այստեղ էլ կիրառվի արհեստական ոռոգում, ապա փոփոխությունը զգալի կլինի, և բերրի հողն առատ բերք կտա: Մենք ընթանում էինք չոր ու այրված սարահարթով: Խոտի առանձին փոքրիկ խրճերից բացի ոչինչ չկար, ոչ մի ծառ, իսկ բավականին տարածության վրա նաև թարմ կանաչի ոչ մի հետք:

Քարաշեն, տափակ տանիքներով գյուղական փոքր խրճիթները կիսով չափ թաղված էին թեք հողի մեջ՝ այսկերպ պաշտպանվելով ձմռան խիստ ցրտերից: Գյուղերն անբարեխառն էին, տեղանքից քիչ բարձր և մանավանդ ծառազուրկ: Առավոտը թարմ էր ու արևոտ: Օդում գեղեցիկ էր արտույտների դալալայը: Մեր առջև բացվել էր մի գեղեցիկ բնաշխարհ՝ շագանակագույն մեղմաթեք սարահարթը, որ բոլոր կողմերից շրջապատված էր կապույտ լեռներով: Մեզանից արևելք և հյուսիս հյուսիս-արևմտյան հատվածով ձգվում էր այն լեռնաշղթան, որը Սևանա լճի այս կողմում պատնեշում է Արագի և Կուրի ավազանների սահմանը, բաժանում հյոսիսի խոնավ կլիմայով կանաչ հովիտները հարավի չոր, անապատանման հարթություններից: Հարավ-արևելքում և հարավում Ալազյազի հրաբխային հզոր զանգվածն է, իսկ դեպի արևմուտք ձգվող սարահարթը հասնում է Կարսի լեռներին ու Չլդրի լեռնաշղթային, որը հյուսիս-արևմուտքում շրջապատում է Չլդրգյոլ լիճը: Բոլորովին մերկ տեղանք, ուր որ նայում ես, ոչ մի ծառ չի երևում:

Ճանապարհը բավականին բարեկարգ էր, և մենք ընթանում էինք լրիվ արագությամբ: Շուտով սարահարթը թողեցինք մեր հետևում, ճանապարհը մտավ լեռների մեջ, և երկաթուղային ուղեմասը կտրեցինք անցանք ծովից 1952 մ բարձր մի լեռնանցքով: Այստեղից ճանապարհը դեպի արևելք գնում էր երկաթգծին զուգահեռ մի լայն հովտով, ապա՝ Չորոխլու կամ Բզովդալի լեռնաշղթայի հարավային կողմով: Գետը բավականին թեքությամբ շտապում էր դեպի Կուր:

Լեռնականգից 50 կմ հեռու դուրս եկանք գլխավոր խճուղուց և մեկ այլ ճանապարհով ուղղվեցինք հյուսիս՝ դեպի Բզովդալի լեռնաշղթան: Տեսարանը ճնշող էր, գնում էինք նեղ կիրճով, մեր առջևում ուղղահայաց լեռնալանջն էր, որով անցնող ժեռուտ ճանապարհը գնալով բարակում էր՝ գալարվելով ավելի ու ավելի բարձր ոլորապատույտներով, մինչև որ կորավ քարափի եզրին: Դժվար է հեռավորությունների ու բարձրությունների մեջ կողմնորոշվել մի վայրում, ուր մեծությունների հարաբերակցությունը գերմարդկային է, ինչպես դա տեսնում ենք այստեղ: Սակայն դատելով ձորի խորությունից, պետք է որ այս ժայռալանջը մի քանի հազար ոտնաչափ բարձրություն ունենա (մոտ 500 մ):

Ճանապարհը կառուցել էին ռուսները, որը տեխնիկապես գերազանց աշխատանք էր: Գլխապտույտ ընթացքով հանգույց առ հանգույց մազլցում էինք դեպի վեր, կեռամաններից շատերը վտանգավոր նեղ էին, իսկ աջակողմյան պատն ուղղահայաց գահավիժում էր անդունդ: Սակայն ոլորանների նեղու-

թյունն այնքան էր, որ մույնիսկ մեր երկարուկ մեքենաները, փոքր-ինչ շեղվելով, կարողանում էին առանց կանգ առնելու անցնել:

Գնալով ավելի ու ավելի էինք բարձրանում, ցածում ամայի հովիտն էր, որտեղից սկիզբ էր առնում ճանապարհը՝ մերկ ժայռապատերով գալար առ գալար մագլցելով վեր: Հովիտը մույնպես ծառագուրկ էր, սակայն գոմե ծածկված էր կանաչ խոտով: Ավելի ցած, հովտի խորքում, փրփրում էր գետը՝ սպիտակ գծի նման ոլորվելով տեսադաշտից դուրս: Հեռվում, սարահարթի մյուս կողմում, բարձրանում էին Փամբակի լեռնաշղթայի կապույտ սապատներն ու գագաթները:

Վերջապես հասանք բարձունքին: Արդեն լեռան գագաթին էինք, ձորից բավական հեռու: Ինչպիսի տեսարան: Մեր ոտքերի տակ փռված էր մի նոր հովիտ՝ շրջապատված սաղարթախիտ հրաշալի անտառներով զարդարված գառիթափ լանջերով: Կանաչապատ բլուրների շարքերն աչք էին շոյում ամայի, միապաղաղ սարահարթից հետո: Հովտի խորքի փարթամ կանաչի մեջ փայլում էին բնակավայրերի կարմիր կղմինդրե տանիքները, որ կարծես կարմիր հետքեր լինեին ծառերի մեջ: Կարլն այնպես հրապուրվեց տեղանքով, որ որոշեց կանգ առնել՝ բուսաբանական հետազոտություններ կատարելու, մինչև մեր վերադարձը: Քանի որ նման անակնկալ չէինք նախատեսել, ուտելիք չէինք վերցրել մեզ հետ, բայց դա նրան քիչ էր մտահոգում. մի քանի կեքսով բավարարվեց:

Ճանապարհը կտրուկ գալարներով ցած էր իջնում: Շուտով հայտնվեցինք սաղարթախիտ մի անտառում, ուր կային սաղարթավոր ծառերի բոլոր տեսակները՝ կաղնի, հաճարենի, լորենի, ընկուզենի: Մտանք հովիտ: Անցանք շատ գյուղերով, այնքան տարբեր մինչ այժմ մեր տեսածներից, ոչ կարծես մի այլ աշխարհ էինք ընկել: Տները բարեկարգ էին՝ կրով սպիտակեցված պատերով, փայտե պատուհաններով և ձեղնահարկի կղմինդրածածկ տանիքներով, որոնք իրենց կարմիր գույնով և արևի կենսախիճը ճառագայթներով ողողվելով՝ առանձնանում էին շրջապատի ծառերի կանաչի մեջ: Դրանք ոռոսական գյուղեր էին, որոնց բնակիչները ռուս այլախոհներ՝ դուխոբորներ ու մոլոկաններ էին, որ իրենց հավատի պատճառով հալածվելով՝ հարյուր տարի առաջ ստիպված գաղթել էին Ռուսաստանից և բնակություն հաստատել հյուսիսային Հայաստանի լեռնահովիտներում: Բնակիչների մի մասը նաև ուղղափառ ռուսներ էին, որ ավելի ուշ շրջանում էին տեղափոխվել: Նրանք հայտնի էին որպես հմուտ ու աշխատասեր երկրագործներ, ունեին բարեկարգ տներ, որ բարեկեցիկ կյանքի վկայություն էր:

Ուղղափառ ռուսներով բնակեցված մի գյուղում կար փայտաշեն եկեղեցի, որն իր ձեղնահարկի սրածայր տանիքներով նման էր նորվեգական ստավկիրկաներին:

Ահա Ջիլգաչայ գետը, որը ցածում գառիթափ պատերով լավ ձևավորված կիրճով, լայն հարթ հովտով գալարվում է դեպի արևելք: Գետահունն այստեղ

լեռնանցքի մյուս կողմի համեմատ աչքի զարնող հակադրություն էր: Այնտեղ կիրճի նվազագույն հետք անգամ չկար, գետը հոսում էր սովորական V-աձև մի հովտով: Ջարմամալի է, թե այստեղ տեղումների քանակն անհամեմատ մեծ լինելով, ինչպես է առաջացել զառիթափ պատերով այս խոր կիրճը, քանի որ գետը երբեք չի հեղեղել իր ավերքը: Այս երևույթը պետք է բացատրել այն բանով, որ վերևում լեռների վրա տեղացած հորդ անձրևների շնորհիվ գետը որոշ ժամանակ վարարում է և օժտվում ծակող ավելի մեծ ուժով, քան հարևան հովիտներով հոսող գետերը:

Կիրճի մյուս կողմի հարթության վրա, ուր գետը մի մեծ պտույտ է անում, գտնվում են Լոռի հին քաղաքի ու բերդի ավերակները: Քաղաքը երեք կողմից շրջապատված է գրեթե ուղղահայաց պատեր ունեցող կիրճով, չորրորդ կողմից պաշտպանված էր ամուր պարիսպներով: Քաղաքի դիրքը շատ նման էր Անիին և պետք է որ միջնադարում անառիկ եղած լիներ: 10-րդ դ. վերջերին Բագրատունիների մի ճյուղն այստեղ հիմնում է թագավորություն, որն իր գոյությունը պահպանում է մինչև 13-րդ դարը: Վրաստանի Թամար թագուհին ընդարձակելով իր իշխանությունը՝ գրավում է քաղաքը:

Մեր ժամանումը Ստեփանավանի երկրագործական դպրոց անակնկալ եղավ, որովհետև մեր այցելությունը ծանուցող հեռագիրը տեղ հասավ, երբ մենք արդեն այնտեղ էինք: Մեծ սիրով մեզ իսկույն հյուրընկալեցին և հյուրասիրեցին այն ամենով, ինչ ունեին:

Հետաքրքիր էին նաև երկրագործության զարգացման ուղղությամբ այստեղ կատարվող աշխատանքները: Փորձեր էին արվում երեքնուկի, հացահատիկի, խոտաբույսերի տարբեր տեսակների, առվույտի և այլ բույսերի վրա՝ ընտրելու այն սերմերը, որոնք լավագույնս կարող էին հարմարվել բնաշխարհի կլիմային և հողին: Անշուշտ, այդ կարևոր հարցերում խորամուխ լինելը մեզ համար շատ օգտակար կլիներ, սակայն եթե ուզում էինք Երևան հասնել լույսով՝ ճանապարհին դիտելով շրջակայքը, ապա չպետք է ժամանակ կորցնեինք:

Մտերմիկ մի նախաճաշից հետո կրկին ճանապարհ ընկանք: Ափսոս որ չկարողացանք այցելել բավականին հեռու գտնվող գյուղատնտեսական այն մեծ հաստատությունը, որտեղ, ինչպես ասացին մեզ, զբաղված էին «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» պատանիները:

Վերդարձին կարճ ժամանակով կանգ առանք ռուսական գյուղերից մեկում: Տեսանք լավ հագնված տարեց ու երիտասարդ կանանց, որոնց մեջ նաև մորթակազմ, շիկահեր մի աղջկա: Այստեղ մարդաբանական տեսակները ընդհանուր առմամբ լրիվ տարբերվում են հայկականից: Նրանք ավելի խոշոր են, ծանր, ոչ այնքան գեղեցիկ, բարեկազմ ու մրբագեղ: Ակնհայտ է, որ գործ ունենք հյուսիսային առավել խիստ կլիմայի մի այլ ցեղատեսակի հետ: Տները բարեկարգ էին, տնտեսական շենքերը՝ լավ փնակում: Գյուղից ոչ շատ հեռու, գետի վրա այնքան հին մի կամուրջ կար, որ չհամարձակվեցինք մեքենանե-

րով անցնել վրայով, այլ գետը կտրեցինք բավական ծանծաղ մի տեղով:

Մեծ արագությամբ բարձրանում էինք անտառապատ դժվարընթաց մի ճանապարհով: Այնտեղ վերստին գտանք մեր բարեկամին՝ Կարլին: Նա շատ գոհ էր, որ հետ էր մնացել, ժամանակը լրիվ օգտագործել էր բույսերը ուսումնասիրելով և հետաքրքիր հայտնագործություններ արել:

Բույսերի ընթացքում հասանք լեռնանցքին: Գեղեցիկ անտառներին և Լոռվա թագավորությանը հրաժեշտ տալով՝ կրկին իջանք լեռնանցքի մյուս կողմի մերկ, ամայի լեռնահովիտը, իսկ այնտեղից բազմաթիվ նեղ ոլորաններով ավելի ու ավելի ցած: Շուտով դուրս եկանք Երևան տանող խճուղի և, հովտով դեպի հարավ-արևմուտք մեծ արագությամբ ընթանալով, բավականին տարածություն անցանք երկաթգծին զուգահեռ, մինչև որ այն, ինչպես և գետը, Ղարաքիլիսա քաղաքի մոտ թեքվեց հյուսիս՝ շարունակելով Բորչալու գետի նեղ հովտով դեպի Կուրի հովիտ, դեպի Թիֆլիս, իսկ մենք ուղղվեցինք հարավ-արևելք՝ ընթանալով Փամբակի լեռնաշղթայի հյուսիսային լեռնահովտով:

Այստեղ հողն ամենուրեք զարդարված էր փարթամ կանաչով, հովիտներն ու լեռնալանջերը անտառապատ էին, ամեն ինչ այլ էր, քան հարավի հարթավայրում: Ակնհայտ էր, որ այստեղ հարավի համեմատությամբ կլիման ավելի խոնավ էր, անձրևների քանակը՝ շատ: Ամբողջ շրջակայքը, ինչքան աչքդ կտրում էր, կանաչ էր, կանաչ ու թարմ:

Այստեղ նույնպես կային գյուղեր՝ ինչպես ռուսական, այնպես էլ հայկական, բոլորովին այլ կերպ կառուցված, քան հարավում: Պատերը հողածեփ էին կամ աղյուսից՝ դրսից կրով սպիտակեցված, իսկ ձեղնահարկերն առանց բացառության ծածկված էին կարմիր կղմինդրով: Հայկական տափակ կտուրներով տների ձևը հարմար չէ այստեղի խոնավ կլիմային, եթե նույնիսկ դրանք արևի տակ չորացված կավի փոխարեն կառուցվեին քարից: Ընքների՝ փողոց նայող ճակատներն ունեին սյուներին հենված բաց պատշգամբներ:

Հետզհետե կուտակվում էին սպառնալից մութ ամպեր, տեղաց հորդ անձրև, որ ստիպեց մեզ կանգ առնել և քաշել մեքենաների ծածկոցները: Անձրևը գնալով սաստկանում էր, ճանապարհը դառնում էր լաթծուն, մեքենաները թաղվում էին խոր ջրափոսների մեջ ու հաճախ սահում: Մենք առաջ էինք ընթանում, իսկ տամկությունը գնալով ավելանում էր: Անցանք Վոսկրեսենկա անունով մի գյուղի մոտով և 1600 մ բարձր մի լեռնանցքով: Այնուհետև ճանապարհը սկսեց կրկին իջնել դեպի Աղստաֆա գետի հովիտը: Գեղեցիկ ու բերրի մի աշխարհ, երկու կողմում անտառապատ լեռնալանջեր՝ գազաթները թաղված անձրևաբեր ամպերի մեջ:

Ճանապարհին սկսեցին հաճախ երևալ տներ, հավանաբար մոտենում էինք քաղաքի: Հանկարծ մեքենան շրջվեց և դուրս եկավ մի նեղ, կավապատ ճանապարհ: Քաղաքում պետք է մի փոքր հանգիստ առնեինք, իսկ քաղաքի իշխանությունը նպատակ ուներ ողջունել մեզ: Վտանգավոր քայլ էր դա մեր

կողմից. եթև ուզում էինք մութն ընկնելուց առաջ Երևան հասնել, Ժամանակ չպետք է կորցնեինք: Ճանապարհը գեղեցիկ. կամայ զբոսայգու միջով մեզ տարավ դեպի գվարթադեմ շենքերը, որոնք ավելի մեծ ու բարետես էին, քան այն ամենը, ինչ տեսել էինք մինչ այդ: Դրանք առողջարանային շենքեր էին: Մեզ ողջունեցին առողջարանի գլխավոր բժիշկն ու տնօրենը՝ մի հայ խորհրդրդային քաղաքացի. ասլա՝ քաղաքագլուխն ու քաղաքի այլ երևելիներ:

Քաղաքը կոչվում էր Դիլիջան՝ Հայաստանի մեծ քաղաքներից մեկը, այս տարածաշրջանի կարևորագույն կենտրոնը: Գտնվում էր ծովից մոտ 1400 մ բարձրության վրա, անտառապատ լեռների ու բլուրների մեջ: Շրջակա լեռների բարձրությունը հասնում էր 3000 մ և ավելի: Հովտով հոսող գետը շտապում էր Կուր: Առողջարանը թղթախտավորների համար էր: Քաղաք նայող պատըզգամբներից մեկում բացված ճոխ սեղանը մեզ էր սպասում: Արդեն պարզ էր, որ մինչև մութն ընկնելը այստեղից չէինք կարող հեռանալ, այնպես որ քաղաքում մեզ համար գիշերելու տեղ պատվիրեցինք:

Անցումը կտրուկ էր, երբ երկար ու աղմկոտ ճաշկերույթից հետո՝ համեմված գերմաներեն ու անգլերեն արտասանած սրտառույ ճառերով, գլխավոր բժիշկը սիրով մեզ առաջնորդեց առողջարան: Հուզիչ էր տեսնել այդքան թոքախտավորների, հատկապես հիվանդության վերջին փուլում: Նրանք գոհ ու շնորհակալ էին լավ խնամքի համար: Շատերն այնքան թույլ էին, որ հագիվ էին գլուխները բարձրացնում բարձից: Ահ, բայց և ինչ վերերկրային արտահայտություն կար նրանց հյուծված դեմքերին, կարծես կերտված լինեին ալեբաստրից, ինչպիսի՝ Ժպիտ սպիտակած շուրթերին ու գեղեցիկ, մեծ աչքերում: Մի երիտասարդ սիրունիկ աղջիկ գվարթ կատակում էր մեզ հետ, այնքա՛ն խելացի ու գրավիչ էր: Նա ցանկանում էր մեծ ճանապարհորդությունից առաջ իր վերջին շաբաթները տխուր չանցկացնել. նա կյանքի փառաբանման մարմնացում էր: Հիվանդներին խնամում էին բարեհամբույր քույրերը, որ համեմատաբար թեթևացնում էին նրանց վիճակը: Գլխավոր բժշկին օգնում էին երկու խելացի, փորձառու բժիշկ և երեք հմուտ բժշկուհի:

Ի վերջո, հրաժեշտ տվեցինք հյուրընկալ տանտերերին ու իջանք քաղաք, մեր հյուրանոցը: Այն բոլորովին նոր շենք էր՝ դեռևս կիսակառույց: Մեզ տրամադրեցին նոր հարդարված, մաքուր սենյակ՝ հարմարավետ մահճակալներով: Առանց դադարի շարունակ անձրևում էր, որ տևեց ամբողջ գիշեր. առավոտյան կողմ (հինգշաբթի, հունիսի 25) միայն անձրևը դադարեց: Լեռներից իջած մառախուղը սկսեց կամաց-կամաց ցրվել՝ բանալով կապույտ երկինքը:

Դիլիջանը գեղեցիկ բնակավայր էր: Տնելը թաղված էին պարտեզների ու ծառերի մեջ, որոնց խիտ սաղարթածածկի միջից այս ու այնտեղ երևում էին տների վերնաճակատներն ու տանիքները: Շրջակայքում նույնպես փառքամ անտառներ էին կամ կամայ բուսածածկ: Առատ անձրևը մտածել է տալիս, որ հովիտն այս հարուստ է տեղումներով, սակայն տեղումների տարեկան միջին քանակը ընդամենը 551 մմ է: Անձրևներ ամենաշատ գալիս են ամռանը և այն

էլ հունիսին, ճիշտ այն ժամանակ, որ անհրաժեշտ է բույսերի աճին: Տարեկան միջին ջերմաստիճանը ըստ Յելսիուսի կազմում է 8—9 աստիճան, որն էլ հաճելի եղանակի նստաւայրման է. Չմռան ամիսներին՝ դեկտեմբերից մինչև փետրվար, միջին ջերմաստիճանը զրո է կամ մի փոքր ցած:

Այստեղից Փամբակի լեռնաշղթայով ճանապարհի ընկանք դեպի Սևանա լիճ: Ճանապարհի սկզբնամասը գեղեցիկ էր: Ընթանալով դեպի հարավ անտառապատ մի լեռնահովտով, ուր աճում էին հաճարի, կաղնու և այլ սաղարթավոր ծառեր, այս ու այնտեղ նաև ընկուզենիներ, մագլցում էինք վեր: Անցանք եզնասայլերի երկար շարասյան մոտով՝ բարձրած խոշոր, երկարաբուն ծառերով, որ իբրև շինսփայտ մեծ քանակությամբ անց էին կացնում լեռնաշղթայով և տանում հարավ՝ ծառագուրկ շրջաններ:

Լեռնալանջով բարձրանում էինք դեպի լեռնանցք: Վերելքն այստեղ առանձնապես կսրուկ չէր, ճանապարհն էլ ոչ այնքան ոլորապտույտ, ինչպես երեկվա մեր անցած Ստեփանավան տանող լեռնանցքի ճանապարհը: Վերևում անտառը վերջացավ: Ճանապարհն այնուհետ անցնում էր ծառագուրկ, բայց խոտածածկ լեռնալանջով: Մրանք լավագույն ալպյան մարգագետիններ էին՝ հարուստ և հյութեղ խոտով. ինչքան հիշում եմ, որևէ այլ տեղ, լեռներում, չեմ հանդիպել նման բանի: Այստեղ խփված էին կլոր տանիքներով վրաններ, որ նման էին յուրդերի: Դրանք Աղոբեջանի քոչվոր թաթարների օթևաններ էին, որ ամեն ամառ իրենց անասուններին արոտավայր էին բերում արածեցնելու, իսկ աշնանը՝ վերադառնում Աղոբեջան. Արոտավայրում կային կենդանիների բավականին մեծ հոտեր:

Ես հարցրի Դիլիջանի քաղաքագլխին, որ ուղեկցում էր մեզ, թե արդյո՞ք տեղացիների ու քոչվորների միջև գոտություններ չեն ծագում, քանի որ վերջիններս օգտագործում են նրանց ալպյան արոտավայրերը: Նա պատասխանեց, որ դեռևս այդպիսի բան չի պատահել. տեղացիներն այնքան անասուն չունեն, որ ամբողջ արոտավայրն օգտագործեն, այնպես որ դրանից օգտվում են նաև քոչվորները: Ինքս ինձ մտածեցի, որ տարիների ընթացքում անասնապահության ընդլայնման հետ միասին անպայման կծագեն գոտություններ, քանի որ քոչվորներն այս արոտավայրերը երկար ժամանակ օգտագործելուց հետո հազիվ թե առանց դիմադրության հրաժարվեն իրենց իրավունքից:

Հասանք լեռնանցքին, որ ծովից բարձր էր 2125 մ և չրջապատված էր թարմ, կանաչ խոտածածկ ունեցող լեռներով: Լեռնանցքի մյուս կողմում, ռուսական մի գյուղում, կառավարությունը կառուցում էր կաթնամանասնապահական նոր ֆերմա, ուր պետք է այցելեինք: Երկրում գյուղատնտեսության ու անասնապահության զարգացման նպատակով նախատեսված էր կառուցել կաթնամանասնապահական 15 նմանատիպ ֆերմա: Առայժմ այստեղ գործում էր կաթնամանասնապահական գլխամասային ֆերման: Արտադրում էին ընտիր շվեյցարական պանիր, որ արագ սպստովում էր: Արտադրության այս ճյուղը զարգացման մեծ հեռանկար ունի, եթե իհարկե լեռնային հրաշալի մարգա-

գետիկները՝ իրենց հյութալի արուտավայրերով, լիովին օգտագործվեցին: Դա հնարավորություն կտա ավելի շատ մարդ բնակեցնել այստեղ: Լեռնալանջերի խոտը հնձելով, ինչպես նաև առվույտ և սիգախոտ ցանելով կարելի է էլ ավելի մեծացնել եկամուտը: Գյուղի շրջակայքում կային կարտոֆիլի ընդարձակ դաշտեր: Այստեղ մշակվում էր նաև գարի: Հացահատիկի մյուս տեսակների համար տեղանքը չափազանց բարձր է:

Մի վայրում երկար կանգ առնել չէինք կարող, քանի որ շտապում էինք Սևանա լիճ, որ կոչվում է նաև Գյոկչա, և շուտով մեր առջև փովեց լճի ընդարձակ հայելին: Մեղմաթեք դեպի լիճն էին իջնում ծառագուրկ, սակայն կանաչ լեռնալանջեր: Մենք անցնում էինք ռուսական գյուղերով, որոնք ընդմիջվում էին մի քանի հայկական գյուղերով: Տարբերությունը մեծ էր. ռուսական բնակավայրերում տները խնամված էին, պատերը սպիտակեցված կրով, տանիքները կղմինդրածածկ, մինչդեռ հայկական գյուղերը՝ իրենց ցածր, գորշ քարե տներով ու տափակ կտուրներով, անբարեսես էին:

Դիլիջանի քաղաքագլուխը պատմեց, որ ամռանն այստեղ այնքան ուժեղ կարկուտ է տեղացել, որ գարու ցանքսերը ջարդվել ու փչացել են: Կառավարությունը ջանում էր համոզել գյուղացիներին՝ ամբողջ հողն օգտագործել միմիայն անասնապահության համար որպես արոտավայրեր ու խոտհարք, բացառությամբ կարտոֆիլի դաշտերի: Գյուղ էին գալիս շրջիկ ուսուցիչներ և սովորեցնում գյուղացիներին՝ ինչպես խնամել անասուններին: Դրա շնորհիվ զգալիորեն բարձրացել էր կաթնատվությունը, իսկ գյուղացիներն աստիճանաբար ընրոնում էին տնտեսության այդ ճյուղի շահավետությունը: Սակայն մենք տեսանք նաև լավ պահպանված գարու արտեր: Տեղումների քանակն այստեղ (Մեմյոնովկայի մոտ) համեմատաբար մեծ է՝ տարեկան 639 մմ:

Ճանապարհն իջնում էր դեպի լիճ: Այն տարածվում էր հարավ-արևելյան ուղղությամբ մինչև հորիզոն, ուներ մոտ 75 կմ երկարություն, ամենալայն մասը, որ հարավում է, 33 կմ էր: Լճի հայելին գտնվում է ծովից 1925 մ բարձրության վրա, ամենախոր տեղը 88 մ է: Լիճը եռանկյունաձև է, որի երկար կողմը հյուսիս-արևմուտքում է և այնտեղից ձգվում է դեպի հարավ-արևելք: Հյուսիս-արևմտյան ափից բարձրանում է Շահդաղ լեռնաշղթան՝ համեմատաբար սրածայր գագաթներով, ծովից ավելի քան 3000 և 3300 մ (Աղկայադաղ) բարձր:

Երեկվա մեր անցած լեռնաշղթան Փամբակի լեռնաշղթայի հյուսիս-արևմտյան շարունակությունն է և Կուր ու Արազ գետերի ջրբաժանը: Լճի հարավ-արևելյան անկյունից ուղղվելով դեպի արևելք՝ նա հասնում է մինչև Մոավդաղ կոչվող համաձույլ լեռնազանգվածը, որ ծովից բարձր է ավելի քան 3000 մ: Այդտեղից սկիզբ է առնում Կուրի ընդարձակ հարթավայրը և հասնում մինչև Կասպից ծով: Լեռնազանգվածի առանձին գագաթներ ծովի մակարդակից բարձր են մինչև 3420 (Մոավդաղ) և 3740 մ (Գյամուշդաղ):

Լճի հարավային և արևմտյան ափամերձ լեռներն ունեն համեմատաբար

մեղմ թեքություն, դրանք մասն են ավելի քան 3000 մ բարձրություն ունեցող մի ամբողջական լեռնաշղթայի, որի առանձին գագաթների բարձրությունը հասնում է հարավում մինչև 3500, արևմուտքում՝ 3600 մ (Աղդաղ): Այսպիսով, լիճը գտնվում է լեռնաշղթաներով շրջապատված մի գոգահովտում: Լեռնաշղթաների ջրբաժանը լճի հայելուց բարձր է ավելի քան 1100 մ և գտնվում է նրանից տարբեր հեռավորությունների վրա՝ հյուսիս-արևմուտքում մոտ 6—7 կմ, հարավում և արևմուտքում մոտ 20 կմ: Ավազանի ծայր հյուսիս-արևմուտքում, ուր գտնվում ենք մենք, լեռներն ավելի ցածր են, և այստեղ համեմատաբար հարթ մի իջվածքից սկիզբ է առնում լճի արտահոսքը:

Լիճն են թափվում 28 փոքր գետ և բազմաթիվ փոքրիկ առուներ: Գետակների մեծ մասը հոսում են հարավից և հարավ-արևմուտքից, ջրբաժանին մոտ լինելու հետևանքով դրանք շատ կարծ են, ջրի քանակությունն էլ հաճախ փոփոխական: Լճի մեջ և շրջակայքում բխում են բազմաթիվ աղբյուրներ: Չնայած ձմեռն այստեղ երկարատև է ու խիստ, սակայն լիճը սառցակալում է միայն փակ ծոցերում և ուժեղ սառնամանիքների դեպքում: Լճի շրջակայքը մերկ է, ափերը՝ աղբառ բուսականությունից: Հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան ափերը շրջապատված են մերկ ժայռերով ու քարերով, իսկ հարավ-արևելքում, հարավում և հարավ-արևմուտքում դեպի լճի ընդարձակ հայելին իջնում են գեղեցկատես լեռնալանջեր: Լեռնագագաթներին սպիտակին են տալիս հավերժական ձյան շերտեր կամ դրանցից մնացած հետքեր:

Լիճը հարուստ է ձկներով: Հատկապես համեղ են խոշոր իշխանները, որ ամբողջ Հայաստանում հայտնի են որպես ընտիր ուտեստ և տոնական հարգի կերակուր: Իշխանը արտահանվում է, իսկ եթե լուծվի օդախտացված փաթեթավորման հարցը, ապա կարելի կլինի ավելի զարգացնել արտադրության այդ ճյուղը:

Լճափով ընթանում էինք հարավ, և շուտով ափին մոտ երևաց Սևանա փոքրիկ սուրբ կղզին: Այնտեղ կանգուն է հնում հայտնի վանքերից մեկը՝ իր եկեղեցիով, ուր կա թանգարան և բազմաթիվ ձեռագրերով մի գրադարան: Այժմ այնտեղ ապրում է միայն մեկ վանական: Կղզին հայերի համար թանկ է որպես ազգային սրբություն: Ամեն տարի օգոստոսին այստեղ տեղի է ունենում եկեղեցական մեծ տոն: Երկրի տարբեր ծայրերից խմբերով կղզի են գալիս գյուղացիներ և այստեղ անցկացնում մեկ շաբաթ՝ իրենց համար պատրաստելով գիշերելու օթևաններ: Ճիշտն ասած, նախօրոք որոշված էր այցելել նաև կղզին ու վանքը: Բայց բանի որ այդ պահին նավակ չկար, իսկ մենք էլ ժամանակ չունեինք սպասելու, ապա շարունակեցինք ճանապարհը և շուտով հասանք արտահոսքի ելքին:

Այստեղ մեծ աշխատանքներ էին տարվում: Կառուցվում էր ջրարգելակներով մի ամբարտակ, որը կարգավորելու էր ջրի արտահոսքը՝ գետի ջրերը ոռոգման ու էլեկտրաէներգիայի արտադրության համար առավել խնամքով օգտագործելու: Ամբարտակը բարձր չէր. լճի մակարդակը բարձրացնում էր մոտ

10 սմ՝ պատվարելով 140 միլիոն խորանարդ մ ջուր, տարվա սակավաջուր ամիսներից՝ հուլիսին և օգոստոսին, ոռոգման նպատակներով օգտագործելու, երբ դրա պահանջն առավել անհրաժեշտ էր: Ջրի այդ քանակությունը բավարար էր մի մեծ տարածություն ոռոգելու: Ջրի հայելու բարձրացումից առավել կարևոր էր լճի ջրի մակարդակը արտահոսքի տեղում գետահունի խորսցման միջոցով ցանկության դեպքում նաև իջեցնել՝ ամբարտակի ջրարկելակներով կանոնավորապես կարգավորելով ջրի հոսքը: Այսպիսով ստացվում էր կարգավորվող մի մեծ ջրավազան, որտեղից տարվա չոր ժամանակ կարելի էր ջուր բաց թողնել ոռոգման համար:

Ի դեպ զարմանալի է, թե Չանգու գետը սկիզբ առնելով այդ մեծ լճից, որքան փոքր է (մի մեծ առվից մի քիչ մեծ). դա հատկապես ցցուն է շրջակայքի ձյունապատ լեռների ֆոնի վրա: Տեղումների քանակն այստեղ ամենևին էլ քիչ չէ: Չափումները, որ կատարվում են վեց տարբեր կետերում 3—13, երեք վայրում նաև 11—13 տարիների ժամկետով, ցույց են տալիս, որ անձրևների միջին քանակը տեղումների ընդհանուր սահմանում հաշվվում է 417 մմ: Այս ցուցանիշն ինձ փոքր-ինչ ցածր թվաց, քանի որ լեռների վրա տեղումներն անշուշտ ավելի առատ են, քան հետազոտման այդ կետերում:

Սակավաջրությունը բացատրվում է այն բանով, որ մթնոլորտային տեղումների շրջանակը լճի հայելու համեմատ փոքր է, իսկ գոլորշիացման մակերեսը՝ մեծ: Քարտեզի տվյալներով լճի մակերեսը 1360 քառ կմ է³, մինչդեռ մթնոլորտային տեղումների շրջանակը, ներառյալ նաև լիճը, հազիվ 4592 քառ կմ, այսինքն 3,4 անգամ մեծ, քան լիճն ինքը: Եթե փոքրացվի լճի մակերեսը, ապա այն 2,5 անգամ կնեծանա լճից: Այսչափ մեծ գոլորշիացումը, որ կլիմայի նման պայմաններում շարունակվում է ամբողջ տարի, ներառյալ նաև ձմռանը⁴, ինչպես կարելի է ենթադրել, արտահոսքի համար շատ բան չէր կարող թողնել: Ջրի մի փոքր քանակություն կարող է, իհարկե, ներծծվել լճի ավազանի ծակոտկեն քարատեսակների միջով, սակայն դա որոշիչ լինել չի կարող:

Որ լճի մակերևույթի գոլորշիացումն այստեղ կարող է հակակշիռ լինել ներհոսող ջրին, հաստատվում է առանց արտահոսքի բազմաթիվ փոքր աղի լճերի գոյությամբ: Այդպիսի լճեր կան երկրի տարբեր վայրերում: Այստեղից մի քանի կմ հարավ-արևմուտք և հարավ գտնվում են երկու մեծ աղի լիճ՝ Վա-

³ Ըստ հայ և ռուս հետազոտողների հաշվարկների, լճի մակերեսը՝ ջրի ամենաբարձր մահկարակի դեպքում կազմում է մոտ 1445 քառ կմ, իսկ ամենացածրի դեպքում՝ շուրջ 1400 քառ կմ:

⁴ Անշուշտ ձմռանը նույնպես այս չսառցակալող լճի մակերեսի գոլորշիացումը բավական զգալի է: Չմտանք ջրի ջերմաստիճանը, որպես կանոն, ավելի բարձր է, քան օդի ջերմաստիճանը: Օդի ներքին շերտերը տաքանում են ջրից և ձգտում վեր՝ իրենց հետ տանելով նաև ջրի գոլորշին: Այսպես շարունակ առաջանում են վեր բարձրացող օդի հոսանքներ, որ ուղեկցվում են լճի մակերևույթի ջրի գոլորշիացմամբ և զնալով ավելի շատ մոր չոր օդ է կուտակվում լճի վրա: Դրա հետևանքով շարունակ մեծանում է լճի մակերևույթի գոլորշիացումը: Դրան ավելացած նաև ձմռանը համեմատաբար քիչ տեղումները, և լիճը իջնում է ամենացածր մակարդակի:

նը և Ուրմիան, ծովից 1718 և 1250 մ բարձր և ոչ այնքան խոր, ինչպես Սևանա լիճը:

Ըստ 1914—17 թթ. չափումների, այդ չորս տարվա ընթացքում լճից ջրի արտահոսքը Ջանգվի միջոցով տատանվել է՝ 1917 թ. 29,4 միլիոն խոր. մ, 1915-ին՝ 11,8 միլիոն խոր. մ սահմաններում: Սա համապատասխանում է արտահոսքի միջին քանակին՝ վայրկյանում 0,94—3,75 խոր. մ: Շրջակա մթնոլորտային տեղումների ջրի միայն մեկ քառերորդ կամ էլ ավելի քիչ մասն է դուրս գալիս լճից, եթե իհարկե անձրևների միջին քանակը ավելին չէ, քան տալիս են դիտման կայանների չափումները: Ջանգվի միջոցով լճի ջրի միջին արտահոսքը կարելի է վայրկյանում 2 խոր. մետրով ավելացնել: Եթե լճում ջրի մակարդակը հատկապես ծնոանը հասնի իր ամենացածր կետին, ջուր ընդհանրապես դուրս չի հոսի:

Ամբարտակի շինարարություն այցելելուց հետո շարունակեցինք ճանապարհը ալիքավոր, ծառագուրկ սարահարթով, որ տարածվում է դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք: Մեզնից հարավ, Սևանա լճից արևմուտք, ձգվում է Ախմանգան լեռնաշղթան: Դանապարհի հյուսիսային կողմում սարահարթը կտրող մի հարթ հովտով դեպի արևմուտք է հոսում Ջանգու գետը: Դատելով հովտի հատկանիշներից՝ կարելի է ասել, որ գետը երբևէ ավելի շատ ջուր չի ունեցել, այլապես այն կարող էր մի ավելի խոր ու նեղ հուն ողողել: Գետաբերանից հեռու մի փոքրիկ հատվածով միայն այն հոսում է բազալտի շերտերի մեջ փորած, 35 մ խորությամբ ունեցող նեղ հունով, որը սակայն շուտով ընդարձակվում է հարթ հովտում:

Գետահովտի մյուս կողմում դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք էին ձգվում Դարաչիչագի լեռները՝ մինչև 2832 մ (Զինջիրլիդաղ) գագաթներով: Գետահովիտն ու լեռնալանջերն այստեղ ծառագուրկ են, սակայն կանաչ խոտածածկով: Դանապարհին տեսանք բազմաթիվ բնակավայրեր, որոնցից մեկը գտնվում էր հովտի հյուսիս-արևմտյան կողմում, լեռնալանջի վրա՝ քաղված կանաչ ծառերի մեջ: Դա երևի Ծաղկածորն էր՝ երևանցիների ամառանոցավայրը:

Մի գյուղում կանգ առանք: Դիլիջանի քաղաքագլուխը հրաժեշտ տվեց մեզ: Նա վերադառնալու էր իր մեքենայով, որ մեզ հետ եկել էր նրան հետ տանելու համար: Երևում էր, որ գյուղում կյանքը աշխույժ էր, շատ գյուղացիներ հանդից գյուղ էին դառնում եզներ լծած փոխադրականներով: Մեծ ճանապարհի վրա մի քանի անգամ ավտոբուսներ տեսանք, որոնք շաբաթը երեք անգամ երթևեկում էին Երևանից Դիլիջան:

Ջանգուն իր ճանապարհին ընդունում էր բազմաթիվ վտակներ Գրուբելչայ, Շողբուլաղ, Ալափարաչայ, որոնք շատացնում էին գետի ջուրը, այնուհետև գետը քեքվում էր հարավ, որտեղ գետահովիտն ավելի լայն էր ու խոր: Այստեղ բաժանվեցինք գետից, որովհետև մեր ճանապարհը լեռների ստո-

յոտմներով ձգվում էր վեր: Գնալով հողը դառնում էր ավելի չոր ու շագանակագույն, կանաչ խոտհարքները՝ ավելի քիչ:

Երբ ճանապարհը շրջվեց դեպի Երևան, կրկին փոխվեց բնապատկերը: Մեր առաջ լայնորեն բացվեց ընդարձակ մի բնաշխարհ. հարավ-արևմուտքում ալիքավոր, շագանակագույն սարահարթը իջնում էր դեպի Արագի լայնարձակ հարթությունը, արևմուտքում, Ջանգլից այն կողմ, բլրաշարքերի հետևում երևում էին Ալազյազի հարավային լանջերը: Հողը մասամբ շագանակագույն էր ու չոր:

Վայրէջքի ընթացքում գնալով ընդլայնվում էր տեսադաշտը. արևմուտքում ավելի պարզորոշ էր գծագրվում մեղմաթեք հարթավայրից վեր խոյացած Ալազյազ լեռնագանգվածը՝ խորքում դեպի հարավ-արևմուտք. ինչքան որ աչքդ կտրեր, շագանակագույն ծովի մնան տարածվում էր Էջմիածնի լայնատարած հարթությունը, իսկ նրանից այն կողմ, մոտ 100 կմ հարավ, Արարատից սկիզբ առնող և արևմուտք ձգվող կապտավուն լեռնագագաթներն էին:

Անցանք զինվորական կայազորի դատարկ շենքերի մոտով: Հողն այստեղ կրկին բերրի էր, կային առանձին ծառեր ու այգիներ: Դա պայմանավորված էր արևելյան կողմում գտնվող լեռներից հոսող մի գետակի գոյությամբ:

Ճանապարհը դարձյալ մտավ կատարյալ չոր ու շագանակագույն մի հողատարածք, որն անշուշտ կարելի էր մշակել, եթե միայն ջուր լիներ: Այնուամենայնիվ այստեղ ինչ-որ բան մշակում էին առանց արհեստական ոռոգման, քանի որ տեսանք հացահատիկի հերկված արտեր, որոնք մեծ մասամբ խղճուկ տեսք ունեին:

Հանկարծ կտրուկ մի շրջադարձով հայտնվեցինք սեպածև զառիթափի եզրին, որտեղից մայելով՝ մեր ոտքերի տակ տեսանք հարթավայրում փռված Երևանը: Հիասքանչ տեսարան էր: Ամենուրեք կանաչ ու փարթամ այգիներ, որոնց միջև սփռված սպիտակ տները փայլում էին ծառերի արանքից: Այն զմրուխտե շքեղ մի զարդ էր՝ երկու կողմից քաղաք իջնող ամառի, մերկ, դեղնաշագանակագույն լեռնալանջերի միջև: Դրանց թիկունքում լճի հայելու պես հարթ դեպի հարավ ու արևմուտք տարածվում և Սարդարապատի դաշտի հետ էր ձուլվում Արագի հարթությունը: Հարավում, այս ամենի վերևում, Արարատի հզոր զանգվածն էր, որի լայն, կայծկոտացող ձյունապատ զագաթը թաղված էր ամպերի մեջ. նրա արևելյան լանջին Փոքր Արարատի մթամած զագաթն էր: Արևմուտքում այս բարձր լեռնաշղթան կապույտ պարսպի պես պատվարում էր բնաշխարհը: Հարթավայրի ու բարձր լեռնաշղթաների, մերկ անապատի ու փարթամ այգիների ահռելի հակադրության մեջ է բնաշխարհի այս յուրահատուկ հրապույրը:

Սարալանջը, որի վրա կանգնած էինք, կատարյալ անապատ էր, առանց կանաչ մի ցողունի. սկիզբ էր առնում քաղաքի սահմանագծից և ավարտվում քարե պարսպի մոտ: Պարսպից ներս փարթամ այգում սաղարթախիտ ծառե-

րի ճյուղերը ճկվել էին ծիրանի, խակ դեղձի, թթու և քաղցր սալորի, խնձորի բերքի ծանրության տակ: Այստեղից արդեն այգիներն առանց ընդհատման, ինչպես համատարած մի գորգ, շրջապատելով տների շարքերը, հասնում էին երևանի մյուս ծայրը: Այնտեղ նույնպես պարիսպներից դուրս անապատ էր: Նման կախարդանք այս երկրում հնարավոր է սոսկ արհեստական ռոռզման շնորհիվ:

Մտանք քաղաք, հասանք մեր հյուրանոցը: Ավարտվեց տպավորություններով հարուստ մեր ճանապարհորդությունը: Կտրել անցել էինք Հայաստանի ավելի քան կեսը, ծանոթացել երկրի հակասություններով լեցուն բնությանը և ստացել այն տպավորությունը, որ երկրի հյուսիսային՝ տեղումներով հարուստ հովիտներում ու լեռներում նույնպես կան առաջընթացի ու զարգացման մեծ հնարավորություններ:

IX

ՈՌՈԳՄԱՆ ՆՈՐ ԾՐԱԳԻՐ: ԷՋՄԻԱՄԻՆ

Կեսօրից հետո հանձնախմբի հինգ անդամներս հյուրանոցում քննարկում էինք մեր հետազոտությունների մինչև այժմ ունեցած արդյունքները՝ հաշվի առնելով նաև նոր հողերի մշակման հետագա հնարավորությունները: Կապիտան Բվիսլինգը, որ կանգնած էր պատուհանի մոտ, պատահաբար տեսնում է, թե ինչպես մի հուժկու պտտահողմ, բարձունքներից ցած իջնելով, քաղաք է խուժում կենտրոնական փողոցով, ճիշտ այն ճանապարհով, որով քիչ առաջ եկել էինք: Փռչին այան տեսքով բարձրանում և ծուղակն ընկածի պես փշրվում էր հյուրանոցի առջևի հրապարակում: Մենք շարունակեցին մեր խորհրդակցությունը՝ այլևս չհետաքրքրվելով դրսի եղանակով:

Սակայն հետզհետե ուժգնանում էր փողոցից եկող աղմուկը: Ի վերջո այնքան սաստկացավ, որ ստիպված դուրս նայեցինք և հանկարծակյի եկանք: Ջուրը հեղեղել էր հրապարակը և դեռ շարունակում էր խուժել փողոցներից: Անընդհատ բարձրանում էր, և շուտով հյուրանոցի դիմացի փողոցը վերածվեց սրընթաց գետի, հրապարակն ու զբոսայգին մնացին ջրի տակ, ամիռնար էր շենքից դուրս գալ և չքաղվել ջրի մեջ: Մարդիկ տների պատերի տակով ու մայթով քայլում էին չմփացնելով, սայլերը մինչև անվակալները ջրի մեջ էին, ավտոմեքենաները սլանում էին ջրի հոսանքի ուղղությամբ, քանի դեռ այն չէր հասել շարժիչներին, հեծյալներն երիվարում էին՝ փրփուր ցայտեցնելով իրենց շուրջը: Քաղաքը ծայրից ծայր լցված էր աղաղակներով, դղրդյունով և ականջ խլացնող աղմուկով:

Ի՞նչ էր պատահել: Նոր էինք սկսել խորհրդակցությունը, երբ հյուսիսում լեռների վրա կուտակված սև, փոթորկաբեր ամպեր տեսանք, բայց շուտով մո-

ռացանք այդ մասին: Նման փոթորիկն այս կողմերում ծանոթ երևույթ է, սակայն այն սովորաբար ցած չի իջնում: Այս փոթորիկը փաստորեն սովորականից ուժեղ էր, նրան ուղեկցում էր հորդ տեղատարափը, որ լեռնալանջերի մեղ հովիտներով ցած իջնելով՝ քաղաք հասավ արդեն որպես փոթորիկ գետակ: Գետակն անընդհատ լցվելով՝ հորդանում էր և ցած իջնում սրընթաց հեղեղով՝ վերևում խորտակելով համալսարանի այգու ոռոգման ջրատարը, ողողելով քաղաքը: Քաղաքի հյուսիսային արվարձաններում պետք է որ կարկուտ տեղացած լինե՛ր՝ պատճառելով վնասներ:

Հետաքրքիր է, որ մենք նստած գլուխ էինք կուտրում, ինչպես ջուր բերել այստեղ, իսկ նա արդեն հեղեղում է մեր շենք իր առատ օրհնությամբ:

Կես ժամ անց հեղեղը սկսեց մեղմանալ: Ջուրն աննկատելիորեն իջավ, մեր պատուհանի տակ սալահատակը, ապա ամբողջ փողոցն աստիճանաբար ազատվեց լճից, իսկ ջրատար առուները դեռ լիքն էին: Տխուր տեսարան էր. ամենուրեք ցեխի ու կեղտի կույտեր: Ըստ պայմանավորվածության ճաշից հետո կառավարության հետ համատեղ միստ ունեինք, սակայն այս պարագայում կառավարությանը սպասում էին բազմաթիվ այլ հոգսեր:

Երեկոյան գնացի՞նք ակումբ՝ ընթերելու: Կենտրոնական փողոցն ավերված էր, ջրհորդանները պոկված, անկյուններում ավազի ու քարի շեղջեր էին: Մայքերի սալաքարերը պոկված կամ տեղահան էին եղած, ավերածությունն ամենուրեք էր: Քաղաքի մի քանի փողոցներ մույնիսկ շատ ավելի վատ տեսք ունեին:

Լուրերն ընդհանրապես զարմանալիորեն արագ են աճում, նաև այսպիսի փոքր ու տեսանելի քաղաքում, ինչպիսին Երևանն է. լուրն կարող է ուղտ դառնալ: Հաջորդ առավոտյան եկավ կառավարական մամուլի մեր թղթակիցը, դեմքի լուրջ ու մտախոգ արտահայտությամբ իր ֆրանսերենով սկսեց պատմել ջրհեղեղի մասին: Վնասը կազմում է մի քանի միլիոն, իսկ կայարանի մոտ գտնվել է 26 ջրահեղձ դիակ, մեծ մասը՝ երեխաներ: Հետո իմացանք, որ միայն մի երեխա է խեղդվել նկուղում, որ դարձյալ ասեկոս էր: Իսկ վնասը, այո՛, իսկապես փոքր չէր, բայց այնուամենայնիվ տանելի էր:

Չլսված բան է՝ մի տեղատարափից ջուրն այդքան հորդանա: Սա պարզ պատկերացում է տալիս այն մասին, թե հեղեղի արագության հետ ինչ ուժգնությամբ է աճում ջրի հզորությունը, որ կարողանում է առարկաներ տեղաշարժել: Հորդ անձրևներն այստեղ վատ հետևանքներ են թողնում, որովհետև անտառներից ու բուսածածկից զուրկ լեռնալանջերը ի վիճակի չեն ջուրը վերում պահել, չկան նաև գետերի ջրի մակարդակը կարգավորող լճակներ: Այդ պատճառով ջրի ամբողջ զանգվածը, որպես ավերիչ հեղեղ, միանգամից ու անարգել ցած է հոսում: Խելամիտ կարգավորման դեպքում ջուրը կծառայեր որպես կյանքի և առատության աղբյուր, իսկ այսպես դառնում է սոսկ մահվան և ավերածությունների պատճառ: Ջուրը շատ սիրված բարեկամ է. հատկա-

պես այս տարածաշրջանում, սակայն նրան ևս իր հակոտնյա կրակի նման պետք է սանձած պահել: Չնայած այսպիսի դեպք 15 տարին մեկ է պատահում:

Ճաշից հետո կառավարական հանձնախմբի հետ նիստի էինք հրավիրված, որ վարում էր կառավարության փոխնախագահ Մոավյանը: Ես հաղորդումով հանդես եկա և ներկայացրի մեր ուսումնասիրությունից արված եզրակացությունը Սարդարապատի նախագծի մասին, որ անշուշտ նրա իրագործումով ընդարձակ մի հողատարածք կվերածվեր բերրի դաշտի: Սակայն առայժմ խորհուրդ չենք տալիս ձեռնամուխ լինել նախագծի իրագործմանը, որովհետև անհրաժեշտ գումարի հայթայթումը ներկա դրությամբ անհեռանկար է: Հարց է ծագում՝ կա՞նք այլ հողեր, որոնք ավելի պակաս ծախսով կարելի է յուրացնել: Կարծում ենք, որ Երևանի շրջակայքում կան այդպիսի ընդարձակ հողատարածություններ:

Կառավարությունն ու նրա հանձնախումբը, սակայն, առավել շահագրգռված էին, որ մենք մեր մասնակցությամբ նպաստեինք Սարդարապատի նախագծի իրագործմանը, քանի որ մեծ ծախսերի առկայության պայմաններում իրենք հագիվ թե կարողանային սեփական ուժերով գլուխ բերել: Այսուհանդերձ կառավարությունը ձգտում էր ամեն գնով երկրում տեղավորել հայ փախստականներին, ուստի մատնանշվեց երկու այլ հնարավորություն ևս: Երևանի մերձակայքում կային ընդարձակ անմշակ սարավանդեր, այսպես կոչված՝ հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան դռեր, որոնց համար ըստ նախագծի ռոտզման ջուր կարելի էր հանել Ջանգու գետից: Ապա անդրադարձանք նաև Արագի հարթավայրի ճահճուտներին: Ինչպես արդեն մշել են, դրանք կարելի է ջրագրկել և չորացնել:

Առաջարկը հավանության արժանացավ: Որոշեցինք հաջորդ օրն իսկ մեկնել՝ տեղում քննարկելու դռերի յուրացման նախագիծը և նույն օրն այցելելու նաև ճահճուտներ:

ՂՈՒՐ

Առավոտյան ժամը 8-ին (ուրբաթ, հունիսի 27) երկու գլխավոր ինժեներների ուղեկցությամբ ավտոմեքենաներով մեկնեցինք լեռնոտ այն նույն ճանապարհով, որով նոր էինք վերադարձել Սևանա լճից: Քաղաքի վերևում բազմաձառիթափից բացվեց նույն տեսարանը, այս անգամ ավելի գեղեցիկ, քան մի քանի օր առաջ: Բարձրում մթամած ամպերի մի շերտ կախված էր հարթավայրի վրա՝ օղակելով Արարատի թևերը. ձյունն զագաթն էր միայն ազատ առկայծում ամպերից վեր արևի տակ:

Անցնելով մեզ արդեն ծանոթ հին գորանոցների մոտով հասանք Քանա-

քեռ բնակավայրը: Այստեղից դեպի արևմուտք, ինչքան աչքդ կտրեր փռված էր ամայի մի տարածք՝ շագանակագույն սարալանջերով ու ընդարձակ հարթություններով: Չանգվից ջուր հասցնելով այստեղ՝ շրջանն ամբողջությամբ կվերածվեր այգիների ու կանաչ արտերի:

Անցնելով լեռան ստորոտով և մի փոքր էլ ընթանալով՝ դուրս եկանք հարթավայր: Այս ու այնտեղ քարքարոտ, այրված հողում, որը դեռ կատարելապես ուժասպառ չէր, ինչպես Սարդարապատի դաշտը, երևում էին բուսականության որոշ նմուշներ: Ամենից առաջ աչքի էր ընկնում վայրի փոքրիկ վարդի մի տեսակ, որ քարերի վրա փռված բաց կարմիր հիասքանչ ծաղիկներով կարծես սերտաճած լիներ նրանց: Ուրեմն այստեղ այնքան էլ չոր չէ: Ամբողջ տարածքը, որ ձգվում էր դեպի արևմուտք, մինչև Չանգվի ձորի զառիթափները և դեռ դրանցից էլ այն կողմ, իր չոր ու դեղնաշագանակագույն հողաշերտով նույն վիճակում էր:

Այստեղ առավել քան որևէ այլ տեղ յուրատիպ մի հակադրությամբ հըստակ ընդգծվում էր սահմանը մշակված դաշտերի ու անապատի միջև: Ահա, այս կողմում դեղնաշագանակագույն, քարքարոտ հողեր են, իսկ մի քանի մետր հեռու, ճանապարհի եզրին սարալանջը պատած է փարթամ այգիներով: Ընդ որում երկու վայրում էլ հողատեսակը նույնն է, սակայն արևելյան լեռներից հոսող մի փոքրիկ գետակ ջուր է հասցնում սարալանջ: Ուրեմն որպեսզի ամբողջ տարածքը սարալանջի տեսքն ունենա, միայն ջուր է պետք:

Վերընթաց ճանապարհով վերադարձանք Քանաքեռ: Այստեղից էլ մեքենաներով ու ձիերով ուղղվեցինք հյուսիս, դեպի Չանգվի խոր ու նեղ հովիտը, ուր ճանապարհը տանում էր պտղատու այգիների միջով: Հասանք գահավեժ մի զառիթափի և այնտեղից ցած նայեցինք: Չորում միայն մեկ-երկու տեղ կային ծառեր, սովորականի պես լանջերը մերկ էին ու շագանակագույն: Դանապարհը կտրուկ ցած էր իջնում, և քանի որ նրա որոշ հատվածներ փլվածքներ ունեին, ապա ոտքով շարժվեցինք դեպի հյուսիս՝ այն վայրը, ուր ըստ նախագծի պետք է լիներ ջրանցքի ելքը: Սա Քանաքեռից հեռու էր մոտ 7 կմ, ծովից բարձր էր 1200 մ:

Նախատեսված էր կառուցել միայն մեկ ջրատար, որ 10 կմ անցնելու էր գետի ձախսահմյա զառիթափերով դեպի հարավ, մինչև նույն բարձրության մեկ այլ զառիթափ, ապա 30 կմ էլ հարթ տեղանքով, այնտեղից էլ ճյուղավորվելով հասնելու էր հարավ-արևելյան դռեր, որոնց հարավային սահմանով հոսում է Գառնիչայ գետը: Հիմնական ջրանցքի և նրա երակների ընդհանուր երկարությունը կազմելու էր 100 կմ: Ջրանցքից խողովակաշարով ջուր կտարվի նաև Չանգվի հովտի արևմտյան մասը, որտեղից կրկին կհոսի ջրատարով: Ջուրը խողովակաշարով ցած իջեցնելով և մյուս կողմում կրկին բարձրացնելով՝ խողովակաշարում կառաջանա ներքին մեծ ճնշում: Դնշումից խուսափելու համար Դափյուսն առաջարկեց խողովակաշարն անցկացնել կախովի

կամրջով, հովտի լայնքով: Իմ կարծիքով ավելի լավ կլիներ ընդհանրապես հրաժարվել խողովակաշարից: Հետագայում այդ նախագծից հրաժարվեցին, փոխարենը, բացի ամբարտակից, հովտի աջ զառիթափին ուզում էին կառուցել նաև ջրանցք, որն ունենալու էր 17 կմ երկարություն, հոսելու էր հովտով, ապա դուրս գալով ձորից, անցնելու էր հարթ տեղանքով: Ջրանցքը 1 կմ հեռանալով ելքից՝ թեքվելու էր արևմուտք, 20 կմ հոսելու էր դռերի հյուսիս-արևմտյան մասով մինչև Աբարանսու գետը՝ ճանապարհին ջուրը բաժանելով ճյուղավորված ջրատար ցանցին: Հիմնական ջրանցքի և նրա ճյուղերի ընդհանուր երկարությունը կազմելու էր մոտ 210 կմ:

Տարածքը թեքված էր հարավ-արևմտյան ուղղությամբ, այն իջնում էր դեպի Աբարանսու գետը, որը կազմում էր նրա արևմտյան սահմանը, իսկ հարավ-արևելյան դռերն իջնում էին դեպի Գառնիչայ և Ջանգու գետերը: Այս հանգամանքը կոյուրացների փոսեր փորելու և ռոռզվող հողատարածքից ավելորդ ջուրը առուների մեջ հավաքելու գործը:

Շատ կարևոր է, որ ջուրը մշտապես հսկողության տակ լինի, այլապես կանգ առնելով՝ հողը կթթվացնի կամ գոլորշիանալով՝ կաղոտի այն:

Ըստ հաշվարկների արևմտյան աջակողմյան ջրատարով մեկ վայրկյանում հոսելու է 11 խոր. մ, իսկ արևելյանով՝ 5,5 խոր. մ ջուր: Մինչև այժմ կատարված չափումների հիման վրա ճշգրիտ հաշվված է Ջանգվի և Սևանա լճի ջրի քանակը: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Ջանգվի ջրի միջին քանակը լիովին բավարարում է այդ երկու մեծ տարածքները, նաև ավելի խորքում ընկած շրջանը ռոռզելու համար, ինչպես և Երևանի էլեկտրակայանը աշխատեցնելու, որի համար պահանջվում է վայրկյանում 10 խոր. մ ջուր: Բացի այդ, Սևանա լճի ջրի կարգավորման շնորհիվ այդ մեծ ամբարներում կկուտակվի բավականին ջուր, որը կօգտագործվի երաշտի ժամանակ, երբ գետի ջրի սակավանալու հետևանքով մեծանում է ջրի պահանջը:

Ստացվում է, որ Ջանգուն ունենում է առատաջուր մի վտակ, որտեղ հետագայում, հարկ եղած դեպքում, կարելի է ավելի շատացնել ջրի քանակությունը կիրճի մոտ ամբարտակ կառուցելու միջոցով՝ ստեղծելով ջրի ամբարման նոր ավազան, որն անհրաժեշտության դեպքում կարելի լինի նաև դատարկել:

Տարվա մեծ մասը, սակայն, գետով կիոսի ջրի շատ ավելի մեծ քանակություն, քան անհրաժեշտ է ռոռզման և էլեկտրակայանը գործարկելու համար: Հետևաբար, ջրի ավելցուկով կարելի է Երևանի մոտ աշխատեցնել մի նոր, ավելի մեծ էլեկտրակայան, որի համար ջուրը խողովակաշարով հանգիստ կրեքվեր կառուցվելիք արևելյան ջրանցքից:

Նախագիծն ամբողջությամբ դուր եկավ մեզ, այն մտահղացված էր խորությամբ՝ չնայած մանրամասներն ու անհրաժեշտ հաշվարկները դեռ ավարտված չէին:

Վերադարձին գետափին տեսանք մի հոյակապ կամրջի մնացորդներ, որի կառուցումը, ինչպես պատմեցին, ըստ առասպելի վերագրվում է Կյուրոսին: Սակայն, ինչքան որ կարողացա տեսնել, այն կառուցված էր աղյուսից և հագիվ թե այդքան հիմն չիներ: Ավտոմեքենաները մեզ սպասում էին մի գյուղի մոտ, սաղարթախիտ ծառերի զով ստվերի տակ:

Վերադարձանք Երևան, այստեղից էլ Ջանգվի հովտի արևելյան կողմով անցնող ճանապարհով ուղղվեցինք հարավ՝ այցելելու հարավ-արևելյան ամայի դեղերը, որ տարածվում էին հարավ, մինչև Արամզալու բնակավայրը և այնտեղից էլ հարավ-արևելք: Խոպան այդ հողերից, որ ամբողջությամբ հագիվ 7470 դեայատին (8200 հա) էր, կարելի էր ոռոգել 5000 դեայատինը (5500 հա): Ոռոգման շնորհիվ հյուսիս-արևելյան սարավանդերը կվերածվեն խալոդի կամ պտղատու հրաշալի այգիների, ցորենի արտերի, ավելի խորքում՝ բամբակի դաշտերի, նաև կծառայեն ծխախոտագործությանը:

Այս չոր հողատարածքի հարավով հոսում է արևելյան լեռներից սկիզբ առնող Գառնիչայ գետը, որի ջրերը օգտագործվում են ոռոգման համար: Այստեղ կային ծառեր, փարթամ այգիներ, կամաչ արտեր, որ տեսնելով համոզվում էիր, թե ինչի կարող է վերածվել այս հողը ոռոգման շնորհիվ:

Այս գետի ափին է գտնվել Դվին քաղաքը, որը երկար ժամանակ, Անիի ծաղկումից շատ առաջ, Հայաստանի կարևորագույն քաղաքներից մեկն էր: Չորս դար շարունակ (մոտ 462—931) այն եղել է կաթողիկոսի աթոռանիստը, որի սկզբնական նստավայրը Աշտիշատն էր, այնուհետև՝ Վաղարշապատը: Մոտակայքում է գտնվել նաև Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաք Արտաշատը (կամ՝ Արտաքսատա): Ավելի հեռու, գետի վերին հոսանքի շրջանում է գտնվում Գառնիի ամուր բերդը, որի կառուցումը վերագրվում է Տրդատ Մեծ հզոր թագավորին: Բերդի մոտ կան հունական հիասքանչ, մարմարյա տաճարի ավերակներ, որի կառուցումը հայ պատմիչ Մովսես Խորենացու վկայությամբ վերագրվում է Տրդատ թագավորին (3-րդ դ. Ք. ծ. հ.)՝ ի պատիվ իր Խոսրովիդուխտ քրոջ: Սակայն տաճարը անկասկած ավելի վաղ շրջանի է¹: Կից կան նաև ապարանքի ավերակներ: Ուրեմն հնում մույնպես և դրանից էլ ավելի վաղ հողը մշակվել է, իսկ գետի ջրերն օգտագործվել են ոռոգման համար:

Տունդարձին Երևանից հարավ մի մեծ քարավանատուն տեսանք՝ բարձր, քարե պարիսպներով շրջապատված, ընդարձակ, ուղղանկյուն բակով: Այստեղ իջևանել են Թավրիզից և Պարսկաստանից եկած քարավանները: Իսկ մենք ավտոմեքենաներով տեղից տեղ սլացանք, և ինչ օգուտ դրանից: Այնինչ քարավանները լուռ, երկար շարքերով քայլ առ քայլ կտրելով իրենց ճանապարհին անապատի միջով՝ իրենց վրա կրել են Արևելքում տարանցիկ առևտուրը:

1 Հմմտ. Մաթթիզովսկի, մույն տեղը, էջ 342 և հաջորդները:

Ճաշից հետո մեկնեցինք Ջանգվի հովտից արևմուտք տարածված հյուսիս-արևմտյան դռեր: Բարձունքի վրա տեղափայլված զինվորական փոքրիկ մի պահուսկախմբի աշտարակից դիտեցինք խոպան այդ տարածքը, որ հարավ-արևմտյան ուղղությամբ իջնում էր դեպի Աբարանու գետը և Էջմիածնի հարթությունը: Նայում և պատկերացնում էինք այդ մերկ, շագանակագույն սարավանդներն ու մեղմաթեք բլուրները՝ ծածկված բողբոջած այգիներով ու ցորենի արտերով, երազում հարթավայրում բամբակի կանաչ դաշտերի ու բանջարանոցների մասին, մտովի տեսնում իրար հաջորդող գյուղեր: Միայն թե ջրանցքը պետք է հասցնել այստեղ, այնուհետև համեմատաբար հեշտ կլինի ջուրը բաժանել մեղմաթեք այս ծարավ տարածքով մեկ:

Հյուսիս-արևմտյան դռերն ունեն 13780 դեսյատին (շուրջ 15200 հա) տարածք, որից կարելի է ոռոգել և քերիացնել 11000 դեսյատին (12100 հա): Արևմտյան կողմում կային մշակված մի քանի համեմատաբար փոքր հողեր, որոնք ոռոգվում էին Աբարանուի ջրով: Գետը հոսում էր Ալազյազից արևելք և հյուսիս-արևելք ընկած մի հովտով՝ իր մեջ առնելով լեռան արևելյան լանջերից բխող ջրերը: Ապա անցնում էր Էջմիածնից արևմուտք փոքած հարթությունով հարավ, դեպի Արազ և սովորաբար սակավաջուր էր:

Երկու դռերի հողերն էլ իրաբխային էին: Վերին շերտը, որ փխրում էր և 40 սմ հաստ, կազմված էր հողմնահարված տուֆից, լավայից և կավից, այսինքն՝ երկրագործության համար նպաստավոր խառնուրդից: Հավանաբար ընթերցողին կհետաքրքրեն հողի վրա տարվող աշխատանքները, ուստի ստորև բերում ենք Հայաստանի գյուղատնտեսության կոմիսարիատի կողմից մշակված նախահաշիվը, որն աղյուսակի վրա ցույց է տալիս երկու դռերից սպասվող քերքի համախառն արժեքը.

Բուսածեսակ	Մշակելի մակերես		1 հա-ից ստացվող քերքը կգ-ով	Ամբողջ տարվա քերքը կգ-ով	1 կգ-ի վաճառքի գինը ռուբլով	Տարեկան քերքի համախառն արժեքը ռուբլով
	դեսյատինով	հա-ով				
Անանացան	4800	5280	1340	7100000	0,17	1188000
Գարնանացան	1600	1760	1340	2330000	0,092	215000
Բամբակ	5600	6160	1040	6400000	0,31	1960000
Բանջարեղեն	800	880	17820	15700000	0,05	785000
Պտղատու այգիներ	400	440	9640	4300000	0,18	774000
Խաղողի այգիներ	1200	1320	5200	6800000	0,15	1020000
Առվույտ	1600	1760	5940	10500000	0,12	1260000
Ընդամենը	16000	17600				7202000

16000 դեսյատին հողատարածքը Ջանգվի ջրով ոռոգելու նախագծի մասին մեր պատկերացումները հստակվեցին, տպավորությունը մեծացավ: Պարզ դարձավ նրա նշանակությունը Երևանի զարգացման համար: Քաղաքի մերձակա տարածքների մշակումը կապահովի բարեկեցություն և բարգա-

վաճում, էլ չենք խոսում այն գեղեցկության մասին, երբ շրջակա սարավանդերը ծածկվեն այգիներով ու կանաչ դաշտերով: Գաղթականներին տեղավորելու տեսանկյունից նախագիծը ուներ նաև այն առավելությունը, որ ջրանցքի շինարարության վրա աշխատողները, ի տարբերություն Սարդարապատի դաշտի, հանգիստ կարող էին ժամանակավորապես բնակվել քաղաքամերձ արվարձաններում, որ դրական ազդեցություն կունենար նաև աշխատանքների ընթացքի վրա: Օրվա աշխատանքից գոհ վերադարձանք հյուրանոց:

Երեկոյան ժամը 7-ի մոտ էր, նոր էի նստել աշխատելու, երբ հանկարծ փոթորիկ սկսվեց: Պատճառը հյուսիսից լեռների վրայով եկած մութ, սպառնալի ամպակույտներն էին: Փոթորիկի թափից զրոսայգու մեծ-մեծ ծառերը ցած էին թեքվում, փոշին պտտահողմի հետ վեր էր սլանում և շղարշում փողոցները, քամին քշում էր մարդկանց: Այս բոլորը տեսեց կես ժամ, ապա փոթորիկն աստիճանաբար թուլացավ, և երբ ժամը 8-ին փողոց դուրս եկանք, կրկին լավ եղանակ էր: Նման փոթորիկները հաճախակի են այստեղ, ինչպես նորերս եկած հորդառատ անձրևը: Ինչպես արդեն նշել եմ, օրվա առաջին կեսն այստեղ սովորաբար հանդարտ է, կեսօրից հետո՝ քամոտ: Քամին կարող էր հաճելի, զովաբեր լինել, եթե իհարկե այդքան փոշի չհաներ վեր: Թեև փողոցները ջրվում էին զուգահեռ ընթացող առուների ջրով, սակայն ինչքան էլ ջանք էր թափվում, շատ արագ չորանում էին:

Ժամը 8-ին բուսաբան, դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Բեդեյանը թանգարանում զեկուցում էր կարդալու Նորվեգիայի մասին: Ինչպես գիտեք, նա երկու անգամ եղել է իմ հայրենիքում և հասել մինչև հյուսիսային հրվանդան: Հարգարժան բանախոսը սիրով ու ջերմորեն պատմեց մեր երկրի ու ժողովրդի մասին: Դափնիճը լեփ-լեցուն էր, մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց զեկուցումը, որի ընթացքում ցուցադրվեցին նաև լուսանկարներ:

ԽՈՆԱՎ ՀԱՐԹԱՎԱՅՐԸ

Մի պայծառ, ամառային առավոտ (կիրակի, հունիսի 28) ավտոմեքենաներով մեկնեցինք Ջանգվի հովտով անցնող այն գեղեցիկ ճանապարհով, որով արդեն մեկ անգամ անցել էինք, ապա էջմիածնով դեպի արևմուտք՝ ընթանալով գեղեցիկ այգիների միջով, այնուհետև հարթավայրով հարավ, դեպի Արագի ճահճուտները, որ առաջին օրը թռուցիկ տեսել էինք կողքով անցնելիս:

Ճահճուտ հողերը տարածվում էին Կարասու գետի երկարությամբ: Գետը սնվում էր մի քանի աղբյուրներից, որոնք բխում էին Սարդարապատից արևելք, հարթավայրում ինչ-որ տեղ և իրենց գոյությամբ պարտական էին Ալազյազի լանջերից հոսող ստորերկրյա ջրերին: Աբարանսու գետին միախառնվելուց հետո այն հոսում էր հարթավայրով հարավ-արևելյան ուղղու-

թյամբ, մինչև Արագի մեջ թափվելը՝ գրեթե նրան զուգահեռ: Ավելի ստույգ ճահճուտ էր Կարասու գետի աջ ափը և սրա ու Արագի միջև ընկած շրջանը:

Ինչպես Կարասուի, այնպես էլ Արագի ափամերձ տարածքն ունի մի քանի մետր թեքություն, որը նպաստավոր պայման է չորացման համար: Անհրաժեշտ է ամբողջ տարածքը կառուցապատել ամբարտակների ու հորերի ցանցով, որոնք որպես բնական ջրատարներ կիցնեն դեպի այդ երկու գետերը: Դրան կհետևի այն, որ գետն ու նրա վտակը կմաքրվեն եղեգնից, որն արագ բազմանալով՝ փակում է ջրի հոսքը:

Առավել դժվար է ոռոգման համար անհրաժեշտ ջրի հայթայթումը: Դիշտ է, Կարասուն բերում է պահանջվածից ավելի ջուր, սակայն նրա հունը խորն է հարթավայրից, իսկ աղբյուրները՝ առավել ևս: Վերջինիս մեջ թափվող Արա-րանուն սակավաջուր է, բացի այդ վերևում արդեն օգտագործվում է ոռոգման համար: Կարասուից ջուր կարելի է հանել միայն պոմպով 3—4 մ, որը կմեծացնի ոռոգման ծախսերը: Բացի այդ, ինչպես ասել ենք արդեն, աղբյուրի պարզ ջուրը ոռոգման համար նվազ օգտակար է, քան Արագի պղտոր, տղմոտ ջրերը:

Առավել դյուրին ու նախընտրելի է ջուր բերել այստեղ արևմուտքից՝ Արագի հովիտը ոռոգող Սարդարապատի փոքր ջրանցքից կամ կառուցվելիք՝ Ջանգվի արևմտյան ջրանցքից՝ հյուսիսով, այստեղից ոչ շատ հեռու արևմտյան դեբրով: Անշուշտ այդ ջրանցքներից հանված ջուրը լիովին չի բավարարի ոռոգվող տարածքի ջրի պահանջը: Ջրի վրա խիստ հսկողություն սահմանելու և խնայողաբար օգտագործելու դեպքում թերևս գոհացնի երկու պահանջն էլ: Ժամանակի ընթացքում յուրաքանչյուրին կհասնի այնքան ջուր, որքան դրա կարիքն ունենա: Հարց է ծագում, հնարավո՞ր է առանց Թուրքիայի հետ հարաբերությունները վատացնելու փոքր-ինչ մեծացնել ջրի քանակը Սարդարապատի փոքր ջրանցքում: Ինչպիսին կլինի իրերի դասավորությունը, չգիտեմ, վատթարագույն դեպքում մնում է ջրի անհրաժեշտ քանակության ապահովումը Կարասուից՝ պոմպով քաշելով:

Թթու հողերով մի փոքրիկ տարածք էլ աղիացել էր նատրիումական աղ պարունակող կանգնած ջրերի գոլորշիացման հետևանքով: Եթե այդ հողերը որոշ ժամանակ ոռոգվեն հոսող ջրով, ապա աղը հեշտությամբ կլուծվի: Հողի բերրիությունը կասկած չի հարուցում. պետք է միայն չորացնել, ջրատար անցկացնել ու ոռոգել. բերքն առատ կլինի:

Այս եղանակով կարելի է յուրացնել անօգտագործելի կամ մասամբ օգտագործելի հողեր, որ այս շրջանում կազմում են մոտ 10000 հեկտարին (11000 հա): Ստորև տալիս ենք հողի հնարավոր իրացման հաշվարկը՝ սպասվող շահույթի ցուցանիշներով.

Քուսատեսակ	Մշակելի մակերես		Հա-ից ստացվող բերքը կգ-ով	Տարվա ամբողջ բերքը կգ-ով	Վաճառքի զինը 1 կգ-ը ռուբլով	Տարեկան բերքի համախառն արժեքը ռուբլով
	Դեպյա- տինով	Հա-ով				
Աշնանացան	3000	3300	1340	4420000	0.17	742500
Գարնանացան	1000	1100	1340	1474000	0.09	135000
Բամբակ	4000	4400	1040	4576000	0.31	1400000
Բանջարեղեն	500	550	17820	9801000	0.05	480000
Պտղատու այգիներ	200	220	9640	2121000	0.18	390000
Խաղողի այգիներ	300	330	5200	1716000	0.15	262500
Առվույտ	1000	1100	5940	6534000	0.12	800000
Ընդամենը	10000	11000				4210000

Այստեղից հստակ-արևելք, Չանգվի երկու կողմում՝ մինչև Արագի հետ միախառնվելը, տարածված են գերխոնավ հողեր: Չանգուն դրանք բաժանում է երկու մասի, այսպես կոչված՝ արևելյան և արևմտյան Չանգիբասար, որ Կարասուի ճահճուտների շարունակությունն է: Երկու շրջանը միասին ունեն մոտ 3300 դեպյատին խոնավ և բացարձակապես անօգտագործելի հողեր, որոնք սակայն չորացման և ռոզման միջոցով կարելի է մշակել ու բերրիացնել: Բացի այդ, այստեղ կան մաս օգտագործվող հողեր, որոնց բերքատվության հնարավորությունը կարելի է շատ ավելի մեծացնել: Հողը չորացնելը մեծ դժվարությունների հետ չի կապված, քանի որ տարածքն ամբողջությամբ թեք է: Հողի ճահճացման պատճառը հիմնականում պայմանավորված է գյուղացիների կողմից դաշտերը ջրելու հետ, երբ շարունակ հաշվի չի առնվել հոսող ջրի անհրաժեշտ քանակությունը, որի հետևանքով ժամանակի ընթացքում առաջացել է ավելորդ ջրերի կանգ: Գետն ու գործող ջրատարներն էլ իրենց հերթին նպաստել են եղեգնի աճին, որով խցանվել է ջրի հոսքը: Եղեգնը արմատախիլ անելը շատ բանով կօգնի խնդրի լուծմանը:

Այս տարածքի համար ջրանցքով ջուր կարելի է բերել Չանգվի ստորին հոսանքից: Այս շրջանում Չանգուն առատաջուր է, որովհետև գետն են լցվում մաս Երևանի մոտ գործող էլեկտրակայանից եկող ջուրը և վերևում ռոզգվող հողերի ջրի ավելցուկը:

Յուրացված հողերն այստեղ կարելի է մույն կերպ օգտագործել, ինչպես Կարասուին հարող տարածքը: Հաշվարկները ցույց են տալիս, որ եթե նոր հերկված և բարեկարգված հողերին ավելանա արևելյան և արևմտյան Չանգիբասարի 4000 դեպյատինը, ապա տարեկան բերքի համախառն արժեքն

ընդհանուր առմամբ կապելանա 1684000 ռուբլով:

Խոնավ հողերը մաս մի մեծ չարիքի՝ դողերոցքի բուն են, որ այստեղ հատկապես հաճախ է հանդիպում: Այն տարածված է ամբողջ Հայաստանում: Երևանի և Էջմիածնի մերձակա հարթավայրի բնակչության 90—95 տոկոսը հիվանդացել է դողերոցքով, լեռնային շրջաններում 15—20 տոկոսը: Այսինքն կարելի է ասել, որ բնակչության մեկ երրորդը հիվանդացել է դողերոցքով: Հյուծող այս տենդը երկրի համար մեծ չարիք է, քանի որ ժողովրդի աշխատուժն ու գործունեությունը շարունակ տուժում են նրա հասցրած վնասներից՝ տարին տարվա վրա զգալի կորուստներ կրելով: Այդ պատճառով Հայաստանի կառավարության խնդիրներից մեկը հիվանդության դեմ պայքարն է: 1923 թ. Երևանում հիմնվում է «Տրոպիկական հիգիենայի ինստիտուտ», երկրում կառուցվում են դողերոցքի ութ հիվանդանոց և հիվանդության դեմ պայքարի 13 փոքր հաստատություն: Հետևապես խոնավ հողերի ոռոգումն ու մշակումը մեծ չափով կօգնի դողերոցքի դեմ պայքարին, քանի որ այդ կանգնած ջրերում են բազմանում հիվանդությունը տարածող մոծակները: Հողը չորացնելով և հոսող ջրերը վերահսկելով՝ կմեծանա չնչին ծախսերի գնով համաճարակն արմատախիլ անելու հնարավորությունը, որն իր հերթին շնորհաշատ հայ ժողովրդին մի քայլ առաջ կմղի: Այստեղից էլ կարևորվում է Կարասուի մերձակա և Ջանգիբասարի ճահճոտ հողերի յուրացման նշանակությունը: Այս գործին պետք է ձեռնամուխ լինել հնարավորին չափ շուտ, ավելի լավ է օգոստոսին: Նախագծերի ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ դրանք հղացված են խելամտորեն և կարելի է իրագործել առանց մեծ դժվարությունների ու ծախսերի:

ԷԶՄԻԱԾՆՆ

Մեր հետազոտությունների արդյունքներից գոհ՝ կրկին ուղևորվեցինք դեպի տուն՝ ճանապարհին կանգ առնելով Էջմիածնում: Էջմիածինը մեծ վանք է ընդարձակ շինություններով շրջապատված, հայերի ազգային սրբությունը հանդիսացող Մայր տաճարով: Տաճարը, որ Հայոց աշխարհի հոգևոր կենտրոնն է, կանգնած է մի ընդարձակ, ուղղանկյուն հրապարակի մեջտեղում՝ շրջապատված մնացած կառույցներով: Ամբողջ հաստատությունը գտնվում է բարձր պարիսպների ներսում:

Այստեղ, պարտեզով շրջապատված մի տան մեջ է ապրում Հայաստանի պատրիարքը կամ պապը՝ կաթողիկոսը: Այստեղ են մաս եպիսկոպոսների, վանականների, քահանաների, ուխտավորների բնակավայրանները, այստեղ կան մեծ, արժեքավոր գրադարան, քանդարան, դպրոց կամ ճեմարան: Վանքը գտնվում է հին Վաղարշապատ քաղաքում, որը եղել է Տրդատ Մեծ քազա-

վորի մայրաքաղաքը:

Նախ մեզ առաջնորդեցին վանքի պարիսպներից դուրս գտնվող փոքրիկ, ուղղանկյունաձև մի լճակ: Այն կառուցվել է անցյալ դարի առաջին կեսին Ներսես Հինգերորդ կաթողիկոսի կողմից. Լճակն առաջներում շրջապատված է եղել մեծամեծ ծառերով ստվերախիտ մի գրոսայգով, որը ժամանակին ամառային այրող շոգից պատսպարվելու մի հրաշալի թաքստոց էր: Այժմ մերկ է լճակի շուրջը: Վերջին պատերազմի ժամանակ թուրքական հալածանքներից փախած հազարավոր գաղթականներ լսպաստանելով այստեղ՝ ձմռան ցրտերին չսառչելու համար կտրեցին բոլոր ծառերը՝ օգտագործելով որպես վառելիք: Ինչպես նշել եմ արդեն, այլ վայրերում փախստականները վառել էին տների տանիքների ու ձեղնահարկերի փայտյա մասերը: Լճի շուրջը կըրկին ծառեր են տնկել, պետք է երկար սպասել, մինչև վերադառնա երբեմնի գեղեկությունն ու ստվերոտ զովությունը:

Լճից վերադառնալով՝ մասնակցեցինք վանք կատարած մեր այցելության պատվին գրադարանում տրված նախաճաշին: Տաճարի հրապարակին կից գրադարանի նոր մեծ շենքը կառուցվել է մի քանի տարի առաջ: Վանքում մենք ջերմ ընդունելություն գտանք քաղաքի իշխանությունների կողմից, ուր նրանք հանդես էին գալիս տանտերերի իրավունքով: Երկրի հյուրասիրության համաձայն ճոխ սեղան էր գցված, մեզ հրամցրին ամեն տեսակի համեղ կերակուրներ:

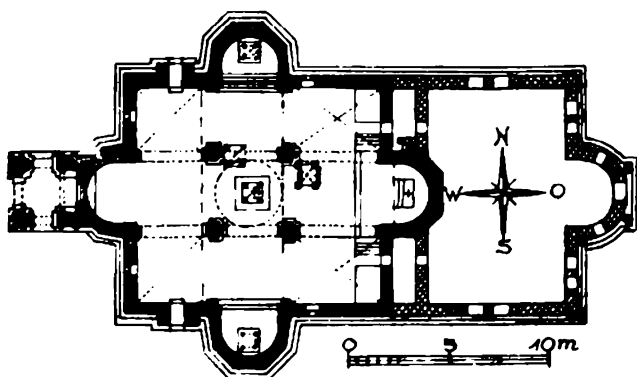
Նախաճաշից հետո գնացինք դիտելու հայկական հին ձեռագրերի հաշտստ հավաքածուն, որի մեջ կային նաև հին ավետարանական գրքեր: Ձեռագրերից շատերը զարդարված էին գեղեցիկ, գունավոր մանրանկարներով: Հատկապես նշանավոր են 13-րդ դ. նկարիչ Թորոս (այսինքն՝ Թեոդորոս) Ռուսինի աշխատանքները, որ բերված են Մուշից (և Կիլիկիայից): Նրա նկարներից շատերը փոքրիկ գլուխգործոցներ են: Այդ թանկարժեք գանձարանն այցելելուց հետո դուրս եկանք գրադարանից, ուր հաճելի էր նաև լոռային մեջ աշխատելը: Կտրեցինք ընդարձակ հրապարակը և մոտեցանք տաճարին: Մուտքի մոտ մեզ դիմավորեց բարձրաստիճան մի եպիսկոպոս՝ երկու այլ եպիսկոպոսների ուղեկցությամբ: Նրա արտաքինը՝ մինչև կոճերը հասնող սև սքեմ, գլխին սև, սրածայր վեղար, մորուքով եզերված խելացի, լրջմիտ դեմք, թողնում էր վայելիչ տպավորություն: Եպիսկոպոսը հարգանքով մոտենալով մեզ՝ սսհուս գերմաներենով սիրալիր ողջունեց: Նա մեզ ցույց էր տալու եկեղեցին:

Մինչ եկեղեցի մտնելու հարկ է մի քանի բառով անդրադառնալ նրա կառուցման հրաշապատումին: Ըստ ավանդության տաճարի հիմնադրումը կապված է 3-րդ դ. Տրդատ (Տիրիդատ) թագավորի օրոք սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից քրիստոնեության տարածման հետ: Նրանք երկուսով Մայր տաճարը կառուցում են այն վայրում, ուր Գրիգորը երազում տեսել էր Աստծո Միածին

որդու իջնելը, այստեղից էլ Էջմիածին անունը, որ նշանակում է «ուր իջել է Միածինը»:

Հնարավոր է՝ եկեղեցականներն այս պատմությունն ավելի ուշ շրջանում են հորինել, որ հաստատեն Էջմիածնի Մայր տաճար լինելը, երբ այն դեռևս Աշտիշատում (Մուշի մոտ) էր: Վերջինս ավելի վաղ է կառուցվել (մինչև 402 թ. Վաղարշապատ տեղափոխվելը) և եղել է կաթողիկոսի նստավայրը:

Այնուամենայնիվ հավանական է, որ այս վայրում Գրիգորն ու Տրդատը թագավորական ապարանքին կից եկեղեցի են կառուցել, որը սակայն Վաղարշապատի եկեղեցական այլ շինությունների հետ մույն դարում ավերվել է պարսիկների կողմից: Պետք է ենթադրել, որ Ներսես Առաջին կաթողիկոսը՝ Պարթևը (353—373 թթ. Ջ. ծ. հ.), վերականգնել է այն: Մայր տաճարի վերականգնման առաջին հավաստի տեղեկությունը վերաբերում է 484 թ. Ջ. ծ. հ. Հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանին: Ղազար Փարպեցին իր հայտնի «Պատմության» մեջ (գրված 505—510 թթ. Ջ. ծ. հ.) գրում է, որ սպարապետը կրկին կանգնեցնում է սուրբ Մայր տաճարի եկեղեցին իր փայլուն շքեղությամբ, որ կառուցել էին նրա նախնիք և որ տարիների ծանրության տակ ավերվել էր: 461 թ. կաթողիկոսարանը տեղափոխվում է Դվին և միայն 15-րդ դ., բազմաթիվ տեղափոխություններից հետո, վերադառնում է Վաղարշապատ կամ Էջմիածին:



Էջմիածնի Մայր տաճարը (ըստ Յ. Տ. Բ. Լիսյի):

618 թ. Ջ. ծ. հ. Մայր տաճարը կրկին վերանորոգվում է Կոմիտաս կաթողիկոսի (611—628) կողմից. 7-րդ դ. պատմիչ Սեբեոսի վկայությամբ եկեղեցու փայտյա գմբեթը փոխարինվում է քարե գմբեթով, իսկ 20 տարի անց՝ Ներսես Լորյոտյու կաթողիկոսը («Շինարար») ընդարձակում է եկեղեցու ներքին տարածությունը՝ արտաքին պատերը բռնկելով ուղղանկյուն: Այդ ժամանակ արդեն Մայր տաճարն ուներ հիմնականում այսօրվա հատակագիծը, սակայն դարերի ընթացքում բազմաթիվ վերանորոգումներից հետո դժվար է որոշել, թե ինչ է մնացել նախնական կառույ

ցից: Բացի այդ, Մայր տաճարը հետագայում ևս համալրվել է տարբեր շինություններով: Արևմտյան նախագավթի, որի վերևում բաց զանգակատունն է, շինարարությունն ավարտվել է 1658 թ., եկեղեցու կողմնային ելուստների վրա գտնվող բաց զանգակատունը կառուցվել է 1682 թ. Եղիազար կաթողիկոսի կողմից: Արևելյան մեծ մասնաշենքը, որ լիովին ծածկում է եկեղեցու արևելյան պատն ու արքիդը և ուր տեղավորված է զանձարանը, ինչպես նաև նվիրական սենյակները, կառուցել է Գևորգ Չորրորդ կաթողիկոսը (մահ. 1882 թ.):

Մտնում ենք եկեղեցի: Երեք եպիսկոպոսներն էլ կրում էին միևնույն՝ մինչև կոմերը հասնող սև սքեմ, գլուխներին մույնպես սև վեղար, բոլոր երեքն ունեին սև կամ սպիտակ մորուք, ի՞նչ պատվավոր թափոր:

Մեծ սրահը, ներսում չորս հուժկու կամրջասյուներին հանգչող կամարակապ կենտրոնական գմբեթը, քարե հոծ պատերի պարզ չափերը դիտողի վրա թողնում են հանդիսավոր տպավորություն: Մտքով ակամա թռչում ես այն ժամանակները, երբ հայ ժողովուրդը, հարափոփոխ ճակատագրի հարվածներից ընկճված, ամեն անգամ իր մտահոգ և հուսավառ աչքերը հառել է այս սրբավայրին:

Եկեղեցու հիմնական ձևն ուղղանկյուն է, որի՝ արևմուտքից արևելք ձրգվող երկարությունը մի փոքր գերազանցում է հյուսիսից հարավ ձգվող լայնությանը: Յուրաքանչյուր կողմի մեջտեղում, այսինքն երկրի ամեն կողմի ուղղությամբ խորանում է կիսաշրջանաձև մի արքիդ: Չորս կամրջասյուները եկեղեցու մեջտեղում ուրվագծում են մի երկրորդ քառակուսի: Կամրջասյուներից յուրաքանչյուրը մյուսից հեռու է մոտ 5,8 մ և մոտավորապես մույնքան էլ հեռու է հյուսիսային և հարավային քարաշար պատերից: Նույն լայնությունն ունեն նաև արքիդերը: Վերևում կամրջասյուները բարձր պայտաձև կամարներով զույգ-զույգ միանում են քառակուսուն, որի չորս անկյունների որմնախորշերից վեր հանգչում է բարձր գմբեթը:

Լինչի չափումներով եկեղեցու հատակագծի ներքին երկարությունը արևելյան և արևմտյան արքիդների միջև կազմում է 33 մ, համապատասխանաբար՝ լայնությունը հյուսիսից հարավ 29,9 մ է: Յուրաքանչյուր արքիդ ունի 4,65 մ խորություն: Եկեղեցու ուղղանկյուն սրահի կողմերն ունեն մոտ 27, և 20,6 մ երկարություն:

Լույսն ընկնում է վերևից՝ գմբեթի 12 պատուհաններից: Կողային պատերը ևս այս ու այն տեղ ունեն մի քանի պատուհան, որոնք սակայն շատ քիչ լույս են ներս թողնում: Կենտրոնական մուտքը գտնվում է արևմտյան արքիդի մեջտեղում: Արևելյան վերնասրահում կենտրոնական մեծ բեմն է, ուր սովորաբար կատարվում է ժամերգությունը: Բացի այդ, մեկ այլ ամպիոփանիով բեմ էլ գտնվում է եկեղեցու մեջտեղում, չորս մեծ սյուների միջև: Հենց այստեղ է Փրկիչն իր ոսկե մուրճով հարվածել զետիմն, երբ երևացել է սուրբ Գրիգորին: Այդ բեմն օգտագործվում է եկեղեցական մեծ տոների ժամանակ: Հյուսիսային երկու սյուներից յուրաքանչյուրի մոտ, երկու բեմերի առաջ, այ կողմում կսրբողիկոսի գահաթոռներն են: Սովորական ժամերգությունների ժամանակ կաթողիկոսը նստում է արևելյան վերին գահաթոռին, տոնական ժամերգությունների ժամանակ՝ մյուսի վրա: Երկու գահա-

թոռներն էլ նվեր են. առաջինը նվիրել են հայերը Աստվածատուր կաթողիկոսի օրոք (1715—1725), մյուսը՝ միջնաբեմի մոտինը, Հռոմի պապի նվերն է: Այն ունի հետևյալ արձանագրությունը. «Պետրոս կաթողիկոս» (Պետրոս Երկրորդ, 1748):

Հարավային աբսիդում կա մի երրորդ բեմ ևս: Այստեղ պահարանում անոթի մեջ պահպանվում է սուրբ Գրիգորի սուրբ Մեռոնը: Այսօր այն մի չոր զանգված է, որը օգտագործվում է տոնական ծեսերին, օրինակ՝ նոր կաթողիկոսի օծման ժամանակ: Մի փոքրիկ կտոր խառնում են մեռոնին, մի քիչ էլ ամուշություն են ավելացնում և դրանով եպիսկոպոսներն օծում են Նորին Սրբության գլուխը՝ բրամատերով խաչած և քսելով մազերին: Յուրի պահպանակի մոտ մշտապես վառվում է փոքրիկ մի կանթեղ:

Եկեղեցու հյուսիսային աբսիդի դիմաց կա մեկ այլ բեմ, այնպես որ ընդհանուր առմամբ գոյություն ունի չորս բեմ: Այստեղ սրբապատկերում հայ եկեղեցու հիմնադիր սուրբ Գրիգորն է իր որդիներ Արիստակեսի ու Վրթանեսի, ինչպես նաև Գրիգոր թոռան հետ, ապա գալիս են Հուսիկ կաթողիկոսը, Ներսես Առաջինը, Սահակ ու Մեսրոպը: Այս աբսիդում օծվում են եպիսկոպոսները:

Արտառոց պայմաններում է գոյատևել հայ եկեղեցին ու զարգացրել հայ մտավոր կյանքը: Ասածիս վկայությունը վերնասրահի որմնախորշի առջև ձեղնահարկի տակ տեղադրված մեծ տակառն է, որի մեջ ջուր էր ամբարվում վանքի պաշարման ժամանակ օգտագործելու համար:

Եկեղեցու ներքին հարդարանքը պարզ է. պատերը քարե հարթ սալեր են, մասամբ ծածկված աստվածաշնչային թեմաներ ներկայացնող պատկերներով՝ որմնանկարների ձևով կամ կտավների վրա, որոնք փակցված են պատերին: Նկարները, որ նոր շրջանի գործեր են՝ հավանաբար 18-րդ դարի, կատարված են մուգ գույներով և հազիվ թե արվեստի արժեքներ ներկայացնեն: Այդ շրջանին են վերաբերում նաև լուսկական ոճով գույնզգույն արաբանախշով պատած գմբեթի կամարները²: Ընդհանրապես եկեղեցու ներսում նկարների առկայությունը բավական զարմանալի է, քանի որ հայ գրիգորյանները հակված չեն կրոնական բովանդակության նկարների ցուցադրության, որի պատճառով էլ եկեղեցական նկարչությունը զարգացում չի ապրել:

Նախագավթից եկեղեցի տանող համեմատաբար ցածր, ուղղանկյուն դուռը բոլորված է ճուխ զարդաքանդակներով, անշուշտ այդ զարդարանքը նույնպես ուշ շրջանի է, ինչպես և մախագավիթը (17-րդ դ): Քարե պատերը սովորաբար հարթ են, առանց բարձրաքանդակների: Հին եկեղեցու պատերը դրսից նույնպես շատ պարզ են ու հարթ, երևում են միայն կոփածո քարերը: Պատուհաններն ու դռներն ունեն հարուստ բոլորազարդեր: Հին եկեղեցուց միայն կենտրոնական գմբեթն է աչքի ընկնում զարդաքանդակներով: Նեղ կամարակապ պատուհանները եզերվում են որմնասյուներով, որոնցից վեր զարդանախշ խուլ պատուհաններ են: Յուրաքանչյուր պատուհանի վերևում շրջանի մեջ մի սրբի գլուխ է քանդակված: Ա-

² Հմմտ. Լիճ, նույն տեղը, հ 2-րդ, էջ 267:

մեն երկու պատուհանի միջև կա ավելի բարձր մի որոնմասյուն, որը վերևում աշտարակը բոլորող պսակը կապում է սրածայր կամարների հետ, որոնք հյուսվածքի ձևով խաչվում են քիվերին: Դրանցից վեր տանիքի քիվի տակով անցնում է որոնաքանդակ մի լայն եզրագարդ: Աշտարակի արտաքին այս զարդարանքը համեմատաբար ուշ շրջանի է:

Նախագավթի զանգակատանը կախված է տիբեթյան հայտնի մի զանգ, որի վրայի արձանագրությունն ունի բուրդայական մոզական հետևյալ բանաձևը. «Om a hum»:

Եկեղեցու արևելյան ճակատին կից շենքում պահպանվում են զանձեր ու մասունքներ: Կարևորագույն մասունքը սուրբ Գրիգորի աջն է, որն առանձնատեսակով նշանակություն ունի, քանի որ այն կաթողիկոսության գլխավոր հովանավորն ու պաշտպանն է: Այստեղ պահպանվում է նաև փայտի մի կտոր Նոյան տապանից, որն իջել է մոտակա Արարատ լեռան գագաթին, «որտեղ այն պահպանվել է մինչև վերջին ժամանակներս, այժմ սակայն անհետացել են նրա մնացորդները»: Պահպանվում է նաև սուրբ Գեղարդի ծայրը, որով Քրիստոսին հրել են դեպի խաչը, սրան վերագրում են համաճարակներ կասեցնելու գորություն: Այնուհետև մասունքների զանձարանը ներկայացնում է բազմաթիվ սրբերի բազուկներ կամ ձեռքեր, նաև սուրբ Թադևոսի գլուխը: Փայտե մի սալիկ՝ խաչված Քրիստոսի փորագիր պատկերով, համարվում է Հովհաննես առաքյալի ձեռքի գործը, որի հայտնաբերման պատիվը պատկանում է Աշոտ Պապրիկին:

Հռչակավոր այս եկեղեցու ներսը դիտելուց հետո մեզ հրավիրեցին Նորին Սրբություն կաթողիկոսի մոտ ընդունելության: Եպիսկոպոսների առաջնորդությամբ անցնելով հրապարակը՝ մոտեցանք կաթողիկոսի նստավայրին, որ մի շատ սովորական շինություն էր Մայր եկեղեցու ուղղանկյունաձև մեծ հրապարակի հարավ-արևմտյան անկյունում:

Սպասավորների ու հոգևորականների միջով մի քանի աստիճան բարձրանալով՝ մտանք այն սրահը, ուր Նորին Սրբությունը շրջապատված եպիսկոպոսներով ու հոգևորականներով, ընդունեց մեզ: Կաթողիկոսը միջառասակ, սպիտակ մորուքով, բացառիկ խելացի, հաճելի ու լուրջ դեմքով մի անձնավորություն էր: Նա կատարյալ հանդերձի մեջ էր՝ սև սքեմ, գլխին սև վեղար, ճակատին սպիտակ խաչ: Կաթողիկոսը մեզ նստելու տեղ առաջարկեց սեղանի մոտ, որի մյուս կողմում գահավորակին նստած էր ինքը:

Ողջունելով շնորհակալություն հայտնեց ի նպաստ իր հայրենակիցների՝ հայ փախստականների մեր գործադրած ջանքերի համար: Կաթողիկոսը խոսում էր հայերեն, իսկ եկեղեցին ցույց տվող մեզ ծանոթ եպիսկոպոսը թարգմանում էր: Նա խոսում էր հնչեղ, լիքը ծայնով և բնական մեծ արժանապատվությամբ, որ շատ ազդեցիկ էր: Չնայած ոչ մի բառ չէինք հասկանում, սակայն նրա ժպտուն լաչքերի բարեհամբույր արտահայտությունը լավ տպավորու-

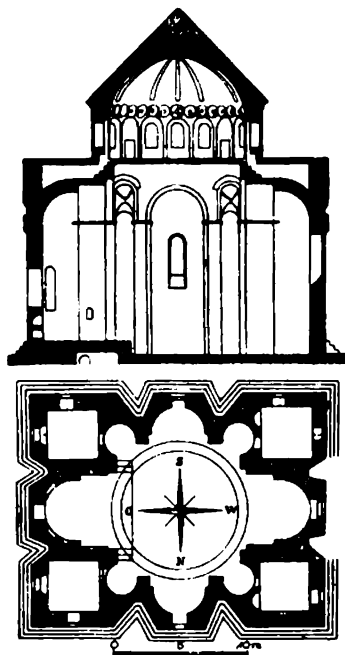
թյուն էր թողնում:

Եւ շնորհակալություն հայտնեցի և մի քանի բառով ներկայացրի մեր այցելության նպատակը՝ հաղորդելով իմ ունեցած տեղեկությունները տարբեր երկրներում ծվարած հայ փախստականների ու նրանց ճակատագրի մասին: Եպիսկոպոսի միջնորդությամբ խոսեցի նաև Հայաստանի հետագա հնարավորությունների մասին, անդրադարձա մեր անելիքներին, պատմեցի հայ ժողովրդի դաժան ճակատագրի և այն ամենի մասին, ինչ մեր կարծիքով կարելի է անել փախստականների համար:

Կաթողիկոսը զրույցին աշխույժ մասնակցում էր: Մինչ այսպես դեմ-դիմաց նստած խոսում էի հասարակ, խելացի, հանդարտ հայացքով այս մարդու հետ, հասկացա, թե ինչպես նրանով մարմնավորված եկեղեցին բոլոր ժամանակներում կարողացել է միշտ մնալ կենտրոնում, որի շուրջ, ի հեճուկս ճակատագրի անողոք հարվածների, համախմբվել է հայ ժողովուրդը: Հրաժեշտին կաթողիկոսն օրհնեց մեզ և հաջողություն ցանկացավ փախստականների հետ տարվող մեր աշխատանքներին:

Այցելեցի՞նք թանգարան, ուր պահպանվում էր երկրի տարբեր վայրերից գտնված սեպագիր արձանագրություններով հին քարերի մի հետաքրքիր հավաքածո: Դրանք վերաբերում էին նախահայկական շրջանին՝ խալդերին, այսինքն Զ. ծ. ա. մինչև 6-րդ դար: Մենք հատկապես հետաքրքրվեցինք այն արձանագրություններով, ուր խոսվում է ջրանցքների շինարարության մասին: Տեսանք նաև հին հայկական բազմաթիվ դրամներ՝ հայ թագավորների պատկերներով, որոնցից շատերն աչքի էին ընկնում ազնիվ դիմագծերով, ինչպես Տիգրան Մեծը (95—55 թթ. Զ. ծ. ա.) և ուրիշներ: Մեզ ցույց տվեցին թանգարանի հրատարակությունները՝ բազմաթիվ տետրեր հայերեն տեքստերով, եկեղեցիների, դրամների և այլ բարձրորակ նկարներով:

Ինչպես միշտ, մեր ժամանակը սուղ էր, և չհասցրեցինք լինել Հայաստանի հոգևոր այս կենտրոնի տեսարժան բոլոր վայրերում: Անապարելով բռնեցինք տունդարձի ճանապարհը՝ փոքր-ինչ կանգ առնելով Հոփսիսմեի գեղեցիկ եկեղեցում, որ գտնվում էր քաղաքից արևելք, ճանապարհի վրա: Յավոք, չգիտեինք, որ ճանաչված եպիսկոպոս Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը, տեղեկանալով մեր այցելության մասին, ամբողջ օրը սպասել էր մեզ: Նա սիրալիր դիմավորեց մեզ եկեղեցու մուտքի մոտ: Ամրակազմ, գեղեցիկ տղամարդ էր նա մինչև կոճերը հասնող եպիսկոպոսական մուգ շագանակագույն մետաքսե սքեմով, վեղարի տակից երևացող ազնիվ, մտավորականի դիմագծերով, խելացի աչքերով և մինչև կուրծքն իջնող սպիտակ մոորեքով. այս ամենով հանդերձ նա թողնում էր փառահեղ տպավորություն: Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը հայտնի էր հույկական ճարտարապետության և եկեղեցական հին շինությունների մասին իր աշխատություններով, հատկապես մոտակա Զվարթնոց եկեղեցու մասին, որի պեղումներին անձամբ մասնակցել էր:



Հռիփսիմն եկեղեցին (ըստ Թ. Թորամանյանի)

որի պեղումներին անձամբ մասնակցել էր:

Նա մեզ ցույց էր տալիս Հռիփսիմնի եկեղեցին և գմբեթի կամարների ներքո արձագանքող ուժեղ, բարձր ձայնով, սահուն գերմաներենով ներկայացնում էր եկեղեցու պատմությունը: Եկեղեցին նվիրված է սուրբ Կույս Հռիփսիմնին, որը մեծ մասնակցություն է ունեցել Հայաստանում քրիստոնեության տարածմանը: Հռիփսիմեն 3-րդ դ. վերջին միանձնուհի էր Հռոմում, սերում էր թագավորական ընտանիքից և ուներ զարմանահրաշ գեղեցկություն: Հայոց թագավորը, որ վկայված է որպես մեծ «կռապաշտ» և քրիստոնեափառ, հիվանդանում է նոդկալի մի հիվանդությամբ՝ իր մարդկանց հետ վերածվելով վայրի խոզի: Միայն երբ զոջում է իր կատարած ոճիրը Հռիփսիմնի և նրա միանձնուհիների նկատմամբ և դարձի գալիս դեպի ճշմարիտ Աստված, բժշկվում է սուրբ Գրիգորի կողմից, որին 13 տարի առաջ նետել էր վիրապի մեջ: Գրիգորն այնտեղ կենդանի մնալով՝ նորից դուրս է գալիս լույս աշխարհ: Քրիստոնեությունը հալածող թագավորը մույն ջերմեռանդությամբ արդեն սկսում է զբաղվել նրա տարածմամբ և սուրբ Գրիգորի հետ կառուցում է շատ եկեղեցիներ:

Հռիփսիմնի եկեղեցու ձևը ցայտուն քառակուսի է: Ինչպես նշել են արդեն,

քառակուսին հայկական հիմնավորը եկեղեցիների հիմնական ձևն է՝ հավանաբար հեթանոսական տաճարներից մնացած: Այս տիպի տաճարներ եղել են նաև միջերկրածովյան երկրներում և էտրուսկների մոտ: Ստորժիգովսկու կարծիքով այս ոճն առաջացել է հնագույն փայտյա շինություններից: Մինչդեռ հայկական սովորական քարե տունն անգամ քառակուսի է իր պարագույն ձևի մեջ բաղկացած լինելով միայն մեկ սենյակից: Նշենք նաև, որ Հայաստանն առաջին երկիրն է, որ քրիստոնեությունն ընդունեց որպես պետական կրոն, ուրեմն և դեռևս չկային քրիստոնեական եկեղեցիների տարբեր ոճեր, հայերն ու վրացիներն էին, որ աստիճանաբար ձևավորեցին իրենց սեփական ոճը: Քառակուսին նրանք պարսկական ձևով կամարակապեցին զրմբեքով: Գմբեքը հենվում էր քառակուսու չորս կողմերից ելուստած արքիդների կամ վերնասրահի որմնախորշերի վրա, որոնք իրենց կիսագմբեքներով կամարում էին կենտրոնական գմբեքի պատվանդանը՝ հենվելով վերջինիս վրա:

Այս ձևով ստեղծվում է միասեռ ներքին սրահ, որ հավասարապես ձգված է դեպի կենտրոնական բարձր գմբեքը:

Հայ-վրացական եկեղեցին իր առանց սյունաշարերի պարզ, հոծ պատերով ու կամրջայուններով, ծանր զանգվածեղ, ներփակ ու համասեռ ներգործությամբ ճշտիվ վերարտադրում է երկրի բնույթը: Նրա մեջ ամփոփվում են անկրկնելի ու պարզ բնաշխարհի էական գծերը՝ Արարատ և Ալազյազ հրաբուխների վեհությունն ու ամբողջականությունը: Խե ճարտարապետական այս ոճը որքանով է ազդեցություն կրել Հայաստանի և Վրաստանի հեթանոսական տաճարներից, դժվար է ասել: Եկեղեցու այս հիմնաձևը տեսնում ենք նաև Չվարթնոց մեծ ու բուրբակ եկեղեցում:

Հռիփսիմեի եկեղեցու ներքին սրահն ամեն ինչով նման է Մցխեթի մոտ, լեռան վրա գտնվող եկեղեցու ներսին: Ընդհանրապես երկու եկեղեցիների նմանությունն աչքի է զարնում. բացի նշվածից համընկնում են նաև հատակագծի չափերը, մի տարբերությամբ, որ Հռիփսիմեի եկեղեցու չորս անկյունների քառակուսի սրահները այնքան մեծ են, որ կառույցը դրսից ամբողջապես ուղղանկյունաձև է: Երկու եկեղեցիներն էլ նույն ժամանակաշրջանի՝ 7-րդ դ. շինություն են, վրացականը հավանաբար մի քանի տարվա վաղեմություն ունի, վերջինիս տանիքները նույնպես գուրկ են վերնաճակատից, իսկ գմբեքի աշտարակն առավել պարզ, խողովակաձև հորինվածք է:

Եկեղեցին դրսից ունի արևելքից-արևմուտք 22,8 մ երկարություն, չհաշված 1653 թ. արևմտյան մուտքի առաջ կառուցված նախագավիթը՝ վրան 1790 թ. ավելացված զանգակատնով: Ներքին սրահում հեռավորությունը արքիդների խորության միջև 20,5 մ է, լայնությունը՝ 16 մ: Արքիդների միջև անկյուններում ձևավորված ներքին ուղղանկյունն ունի 9,9 մ երկարություն և 9,4 մ լայնություն: Յուրաքանչյուր անկյունում կա 2,5 մ տրամագծով երեք քառորդա-

նոց գլան: Դրսից դրանք ի հայտ են գալիս գմբեթի աշտարակի շուրջը տեղակայված չորս կլորավուն աշտարակների ձևով: Գմբեթի կամարի ներքին տրամագիծը 94 մ է: Դրսում գմբեթի աշտարակն ունի 16 կողմ և 12 պատուհան: Ներքին բարձրությունը գմբեթի տակ 23 մ է, որ բավականին ճշտությամբ համապատասխանում է եկեղեցու արտաքին երկարությանը: Պատերը ամբողջապես մերկ են, ներսից և դրսից առանց որևէ զարդարանքի, բացառությամբ պատուհանների վերևում մի քանի քարե կամարակապ ծովորների և գմբեթի տակ եղած պարզ զարդանախշերի: Այսպիսով, ներքին տարածությամբ՝ չորս արսիդներով և դրանց միջև կենտրոնական գմբեթի աշտարակը պահող կամարների ու կամրջասյուների տակ ավարտվող չորս բարձր գլանաձև որմնախորշերով վեր սլացող գծերի ամբողջությամբ եկեղեցին թողնում է ազդեցիկ տպավորություն: Լույսն ընկնում է հիմնականում գմբեթի աշտարակի պատուհաններից, քանի որ արսիդի արտաքին պատերի նեղ պատուհանները շատ քիչ լույս են ներս թողնում: Գլխավոր մուտքն արևմտյան արսիդում է, պարզ է՝ այնտեղ պատուհան չկա: Հռիփսիմնի աճյունը ամփոփված է արևելյան արսիդի տակ, մատուռում:

7-րդ դ. պատմիչ Մերեոսի վկայությամբ եկեղեցին ներկայիս տեսքով կառուցվել է 618 թ. Կոմիտաս կաթողիկոսի կողմից: Սակայն Ագաթանգեղոսն (5-րդ դ.) այս վկայում եկեղեցի է հիշատակում: Մնում է հստակեցնել՝ ի՞նչ է արել Կոմիտասը, հին եկեղեցի՞ն է նորոգել, թե՞ նորն է կառուցել: Ճարտարապետական այս ոճի եկեղեցիներ շատ կան Հայաստանում և Վրաստանում³: Սակայն Հռիփսիմնի եկեղեցին իր արտաքին ու ներքին չափերով ունի միաձույլ և ամփոփ այնպիսի ներգործություն, որ չունեն մյուսները: Ճարտարապետական այս հասուն մտահղացումը կարող է միայն երկար զարգացման արգասիք լինել:

Նույն ժամանակ եկեղեցում մեզ հետ նոր ամուսնացած մի զույգ կար երևանից: Երիտասարդ աղջիկն աչքի էր ընկնում իր գեղեցկությամբ: Ամուսինները եպիսկոպոսի մոտ կիրակնօրյա այցելության էին եկել: Ալիքաձև, սպիտակ մորուքով պատվարժան այս ծերունին և դեռատի գեղեցկուհին մարմնավորում էին կյանքի խորիմաստությունն ու կենսասիրությունը իրենց հակադրության մեջ:

Հայ ժողովրդի պատմական անցյալով տպավորված՝ արևի մայր մտնելու հետ ճանապարհ ընկանք և անցնելով նախ մշակված դաշտերի ու անապատի սահմանագլխով, ապա Զանգվի ձորի այգիներով՝ հասանք Երևան:

³ Հմմտ. Մարտիկոսի, նույն տեղը, հ. 1-ին, էջ 84 և հաջորդները, էջ 93 և հաջորդները:

Մեր առաքելությունը Հայաստանում մոտեցավ ավարտին: Այս կարճատև այցի ժամանակ հնարավորին չափ ուսումնասիրեցինք նոր հողերի մշակման վերաբերյալ բոլոր նախագծերը՝ նախընտրելով առաջնահերթ իրագործելի ծրագրերը: Այս ընթացքում բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցանք գյուղատնտեսության կոմիսար Երզնկյանի, կառավարության և կառավարական հանձնախմբի հետ: Մեր կատարած հետազոտությունների արդյունքներն ի մի բերելով՝ ներկայացրինք հետևյալ առաջարկը:

Խառն ու խոպան հողերի ռոտզման, չորացման ու մշակման վերաբերյալ բոլոր նախագծերը մեր կարծիքով իրագործելի են և պետք է աստիճանաբար կյանքի կոչել: Սակայն գտնում ենք, որ առաջին անապատակահարմար է ձեռնամուխ լինել այսպես կոչված Սարդարապատի դաշտի ռոտզման ու մշակման ամենամեծ նախագծի իրագործմանը, չնայած այն հնարավորություն կտալ յուրացնել շուրջ 43000 դեյալտին նոր հողեր: Ինչպես արդեն նշել ենք, դա շատ քանակ և շատ ժամանակ խլող ձեռնարկ է: Ամբողջ ծախսը կազմում է 15—20 միլիոն ռուբլի ոսկով, իսկ շինարարությունը կտևի ամենաքիչը երեք տարի: Հակառակ դրան, կարծում ենք, որ դրերի ռոտզման, Կարասուի մերձակա ու Զանգիբասարի հողերի չորացման և ռոտզման նախագծերը համեմատաբար ավելի հեշտ ու արագ իրագործելի են, քանի որ առանձնապես շատ ծախս չեն պահանջում: Խորհուրդ ենք տալիս նախ ուսումնասիրել մյուս նախագծի իրագործման որևէ փորձ: Ըստ մեր հաշվարկների այս եղանակով կարելի է առնվազն 30000 դեյալտին (33000 հա) բերրի հող յուրացնել, որով 2500 մարդ (նույնիսկ ավելի) իր հացը կվաստակի: Հուսով ենք, որ եթե մեզ հաջողվի այդ ծրագրի իրականացման համար անհրաժեշտ նյութական միջոցները փոխառության ճանապարհով հայթայթել, ապա Հայաստանի կառավարությունը նոր հողերի վրա կարող է տեղավորել ամենաքիչը 15000 հայ փախստական, որ կբերենք Եվրոպայից:

Առավել շահավետ է հնարավորին չափ շուտ սկսել խոնավ հողերի չորացման աշխատանքները, որոնք ավելի հեշտ իրագործելի են և կնպաստեն դողերոցքի տարածման զգալի նվազմանը: Առաջարկում ենք նաև, որ ինչքան հնարավոր է մեծ թվով հայ փախստականներ Եվրոպայից ընդգրկվեն շինարարական աշխատանքների մեջ: Կարծում ենք՝ այս կերպ գործը ձեռնարկելով՝ ամենաքիչը 2000 փախստական իրենց ընտանիքներով ամմիջապես կտեղավորվեն, իսկ կարճ ժամանակ անց նրանց թիվը կկրկնապատկվի:

Այս ամենը բավականին պարզ էր, և մենք լիովին համաձայնության եկանք Հայաստանի կառավարության հետ: Այժմ արդեն մեր առաջ ծանրացած էր ամենադժվար հարցը. որտեղի՞ց հայթայթել ծրագրերի իրագործման համար անհրաժեշտ միջոցներ: Ըստ մեր ձեռքի տակ եղած նախահաշիվների, խոնավ հողերի չորացման աշխատանքների, ջրանցքների, դրերի ու խոնավ հողերի ռոտզման ամբողջ ցանցի կառուցման համար պահանջվում է ամենաքիչը 6 միլիոն ռուբլի ոսկով: Դրան ավելացրած նաև նոր հողերի վրա փախստականներին տեղավորելու և նրանց գոյությունն ապահովելու համար առաջին օգնություն ցույց տալու նպա-

տակով կապահանջվի որոշ գումար, որը, կարծում ենք, կկազմի շուրջ 3 միլիոն ռուբլի: Ստացվեց ուրեմն 9 միլիոն ռուբլի ոսկով կամ կլոր 20 միլիոն մարկ: Այդ գումարը կարելի է ձեռք բերել երեք ճանապարհով. միջազգային հանրության մասնավոր նվիրատվությունների, եվրոպական և ամերիկյան կառավարությունների ավանդատու ծառայությունների և վերջապես փոխառության միջոցով: Ելնելով Եվրոպայի տնտեսական ներկա վիճակից՝ կարծում ենք, որ անհուսալի է մեծ գումարներ ձեռք բերել անհատ անձանց և կառավարությունների նվիրատվությունների միջոցով, ուրեմն միակ հավաստի աղբյուրը մնում է փոխառությունը:

Ես պատմեցի Հունաստանում հույն փախստականներին տեղավորելու համար փոխառություն վերցնելու նպատակով մեր գործադրած ջանքերի մասին, որ չնայած մեծ դժվարությամբ, սակայն գլուխ եկավ միայն Ազգերի ընկերակցության օժանդակությամբ: Իմ կարծիքով նմանօրինակ նպատակի համար փոխառություն ձեռք բերելու խնդիրը կլուծվի նույն ճանապարհով՝ այս դեպքում արդեն Հայաստանում հայ փախստականներ տեղավորելու համար: Սակայն այստեղ մենք կանգնած ենք կնճռու մի հարցի առաջ: Խորհրդային կառավարությունները մերժում են ամեն տեսակի կապ Ազգերի ընկերակցության հետ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ մենք հակառակ այդ կառավարությունների ցանկության չենք կարող նման առաջարկ անել Ազգերի ընկերակցությանը: Ի դեպ դժվար է գերազնահատել նաև փոխառություն վերցնելու հեռանկարները, քանի որ որոշոդն այստեղ մախ և առաջ կլինի երաշխիքը, որ կտրվի փոխառության դիմաց:

Հայաստանի կառավարությունը միանգամայն համամիտ է մեզ հետ, որ փոխառությունն է հարցի ճիշտ լուծումը: Նա համաձայն է նաև փոխառություն ստանալ մեր առաջարկած եղանակով, եթե իհարկե պայմանները ձեռնտու լինեն, իսկ մարման ժամկետը՝ երկար, ամեն դեպքում 10 տարուց ոչ շուտ: Դա մեզ համար ճիշտ և հաղթահարելի ճանապարհ է: Փոխառությունը ծառայելու է բացառապես վերը նշված նպատակներին: Կառավարությունը հավաստիացնում էր, որ փոխառություն ստանալու բանակցություններում Ազգերի ընկերակցության անհրաժեշտ մասնակցության հարցը նույնպես լուծելի է՝ խոստանալով այդ մասին խոսել Մոսկվայի կառավարության հետ: Երաշխիքի հարցում կառավարությունը հանդես եկավ այն տեսակետով, որ նախագծով յուրացվող նոր հողերն այսուհետ կկազմեն փոխառության գումարի համարժեքը, և հողից ստացված եկամուտով կարելի է համեմատաբար կարճ ժամկետում մարել փոխառությունը: Կառավարությունը պատրաստ էր նաև ընդառաջել. նոր հողերի վրա բնակեցվող փախստականներից զանձվող հարկերն ու տուրքերը սահմանել միայն փոխառության տոկոսների ու մարման վճարում՝ մինչև պարտքի վերջնական ծածկումը: Բացի այդ, Հայաստանի կառավարությունը պարտավորվում էր ժամանակին մարել փոխառությունը: Հարկ եղած դեպքում Մոսկվայի կառավարությունը նույնպես պատրաստ էր երաշխիք տալ և ավանդ դնել ռուսական պետությանը:

Հայաստանի կառավարությունը այս միջոցներով Հայաստան տեղափոխված փախստականներին խոստանում էր հետևյալ արտոնությունները. գույքի տեղափոխում առանց մաքսի, խորհրդային հանրապետությունների սահմաններից երկաթուղով անվճար փոխադրում, հարկերից ազատում (բացառությամբ ի-

հարկե փոխառության մարման հարկից), այնուհետև նոր հողերի վրա քնակություն հաստատելուց հետո մեկ կամ երկու տարի ազատում ամեն տեսակի զինվորական ծառայությունից, որը կխանգարեր գյուղատնտեսական աշխատանքներին:

Սրանով Հայաստանի կառավարության և մեր միջև ձեռք բերվեց կատարյալ համաձայնություն մախագծի և նրա հետագա իրագործման վերաբերյալ:

Ենթադրենք, այստեղից ստացվող հասույթը համապատասխանում է դռերի համար հաշված օրինակին, որի մախահաշիվը, ի դեպ, շատ ցածր է կազմված, ապա ռոգման և մշակման համար մախատեսված հողերից տարեկան կստացվի առնվազն հետևյալ համախառն եկամուտը.

Բուսատեսակ	Մշակելի մակերես		Հա-ից ստացվող բերքը կգ-ով	Տարվա ամբողջ բերքը կգ-ով	Վաճառքի գինը 1կգ-ը ռուբլով	Տարեկան բերքի համախառն արժեքը ռուբլով
	Դեպ-ատինով	Հա-ով				
Անանացան	9000	9900	1340	13266000	0.17	2227500
Գարնանացան	3000	3300	1340	4422000	0.09	405000
Բամբակ	11200	12320	1040	12813000	0.31	3920000
Բանջարեղեն	1500	1650	17870	29403000	0.05	144000
Պտղատու այգիներ	680	748	9680	7240000	0.18	1326000
Խաղողի այգիներ	1620	1782	5210	9300000	0.5	1417500
Առվույտ	3000	3300	5960	19670000	0.12	2400000
Ընդամենը	30000	33000				13136000

Այս մախահաշիվով տարեկան բերքի համախառն արժեքը յուրացվող հողի յուրաքանչյուր դեպատինից կազմում է միջին հաշվով 440 ռուբլի (հա-ից 400 ռուբլի), սա դեռ նվազագույն հաշվարկներով: Եթե հաշվի առնենք նաև դաշտային աշխատանքների, գործիքների, լծկանների և այլ բաների համար պահանջվող ծախսերը, ինչպես նաև գյուղացու և նրա ընտանիքի անդամների աշխատուժը, որը կազմում է համախառն արժեքի մոտ կեսը, ապա դեպատինից կստացվի 220 ռուբլի մաքուր եկամուտ: Եթե մեկ շնչին հասնի մեկ դեպատին հող, և ենթադրենք՝ յուրաքանչյուր ընտանիք միջին հաշվով բաղկացած է հինգ շնչից, ապա մեկ ընտանիքին հասնում է 2200 ռուբլու (կամ շուրջ 4800 մարկ) համախառն եկամուտ, ընտանիքի անդամների աշխատավարձը հանած՝ մնում է 1100 ռուբլի (2400 մարկ) մաքուր շահույթ: Հայաստանում սովորական, ոչ որակյալ բանվորը տարեկան վաստակում է հազիվ 300 ռուբլի: Նոր հողերի վրա հաստատվող գյուղացիները ըստ այդմ կարող են տարեկան համախառն եկամուտի

20 տոկոսը հանգիստ վճարել ոռոգման համար մինչև փոխառության մարումը: Դա ավելին է, քան անհրաժեշտ է պարտքը մարելու համար: Լիիրավ կարող ենք մեր առաջարկած 20 միլիոնի դիմաց պահանջել 30 միլիոն մարկ փոխառություն:

Անշուշտ, 5—6 տարի է պետք, որ նոր յուրացված հողերը ամբողջական արտադրանք տան: Առաջին երկու տարիները կանցնեն ջրանցքի շինարարության և այլ աշխատանքների վրա, իսկ ջուրը տեղ հասնելուն պես այլ բան չի պահանջվում, քան հողը վարելն ու ցանելը: Երրորդ տարվա մեջ կարելի է սպասել ավելի քան 8 միլիոն ռուբլու համախառն եկամուտ, չորրորդ տարում՝ 10 միլիոն, հինգերորդ տարում՝ 12 միլիոն, վեցերորդ տարում՝ ավելի քան 13 միլիոն:

Սա խոսում է այն մասին, թե որքան շահավետ է մախագծի իրագործումը, և որ փոխառության մարումը՝ նոր հողերից ստացվող եկամուտների հաշվին 15-ամյա ժամկետում, հնարավոր է:

Եթե կարողանանք անհրաժեշտ միջոցներ հայթայթել այս ծրագիրը հնարավորին չափ արագ իրագործելու համար, ապա փախստականների մի մեծ խումբ, որ ներկայումս Հունաստանում և Կոստանդնուպոլսում անգործության են դատապարտված, կտեղափոխենք Հայաստան: Այստեղ նրանք կմասնակցեն հողի չորացման և ջրանցքի շինարարության աշխատանքներին: Այս ճանապարհով իրենց ազգականների հետ 4000 փախստական տեղավորելով՝ օգնած կլինենք շուտափույթ բնակեցման սպասող փախստականների մեծ մասին:

Հասկանալի է, որ նոր հողերի մշակումը ժամանակակից միջոցներով ու այս եղանակով ոռոգվող հողերի ընդլայնումը մեծ նշանակություն կունենան մասերկրի ընդհանուր զարգացման համար, կաշխուժացնեն կյանքը՝ դառնալով նոր գործընթացների ու նվաճումների աղբյուր: Սա հողի հետ տարվող աշքատանքների սկիզբն է միայն. կզարգանա մաս արդյունաբերությունը, որը նորանոր մարդկանց կապահովի աշխատանքով: Սրանով առաջին քայլերը կարվեն ազգային հայրենիի հիմնադրման, որ հայ ժողովրդին շարունակ խոստանում էին արևմտյան տերությունները, և որի ստեղծումը նրանց պարտքն էր: Վերջապես, բերրի հողերի յուրացումով կապահովվի բազմաշարչար այս ժողովրդի գոյությունը՝ ստեղծելով կյանքի նպաստավոր պայմաններ: Հուսով ենք՝ մեծ տերությունների կառավարությունները սիրով կսատարեն այս ծրագրերի իրագործման գործընթացին, որով ոչ մեծ զոհողության գնով կմարեն հայերի հանդեպ ունեցած իրենց պարտքի մի չնչին մասը:

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

Շարունակ չէր հաջողվում այցելել Երևանից հյուսիս-արևելք՝ Ջանգվի ձորում կառուցվող նոր էլեկտրակայանը: Հունիսի 30-ին կեսօրից առաջ ավտոմեքենաներով մեկնեցինք այնտեղ: Աշխատանքների ընթացքը հասել էր մինչև պատերի կանգնեցնելը: Զորով փոքր-ինչ վեր բարձրացանք՝ նոր ջրանցքը տեսնելու: Այն արդեն պատրաստ էր, և կարող էինք դիտել: Ջրատարը տեխնիկա-

պես հոյակապ կառույց էր, ամբողջ շինությունն ինքնին թողնում էր լուրջ և լավ կատարված աշխատանքի տպավորություն: Չարմանալի էր, որ բետոնի շաղախի խիճն ու ավազը, պարկերով էշերին բարձած, բերել էին ձորով անցնող երկար ճանապարհով: Այս արահետում իրար էին հանդիպել անցյալն ու ապագան: Ձորում գտնվող ավազահանքերի մոտակայքում, որտեղից խիճն ու ավազ էր հանվում, հանգիստ առանք մի գով ու պաղ աղբյուրի մոտ, որ հոսում էր ստվերախիտ ծառերի կողքով, քարերի միջով: Մարդկանց մի խումբ՝ վերնաշապիկներն ու գլխարկները ծիլաւնով ու թթով փքը, որ քաղել էին մոտակա սարավանդների ծառերից, մոտեցավ մեզ, և մենք հրաշալի ճաշկերույթ արեցինք:

Երևան տանող ճանապարհին կանգ առանք ֆաբրիկա հիշեցնող մի շենքի առաջ: Մտանք ընդարձակ բակը, ուր մեզ ողջունելով ընդունեց բարեհամբույր մի հաղթ տղամարդ՝ հավանաբար հիմնարկության տնօրենը: Լայն աստիճաններով ցած իջնելով՝ նա մեզ առաջնորդեց ընդարձակ մի սառնան: Մենք գտնվում էինք գինու «Արարատ» պետական գործարանում, ուր արտադրվում էր գինի և կոնյակ: Ծանոթանալով՝ մենք պատկերացում կազմեցինք գործարանի արտադրողականության մասին: Վերջին տարվա (1924 թ.) արտադրանքը կազմել է 30000 հեկալիտր գինի և 7400 հեկալիտր օղի, որ արտահանվել է Ռուսաստան և Արևելքի հարևան երկրներ: Նոր-նոր էի գլխի ընկնում, թե ինչ էր սա, երբ հասկացա, որ անուշադրությունն այս ծանոթության հանդեպ վտանգավոր ավարտ կունենա մեզ համար: Անցնում էինք սրահներով, ուր շարված էին կոնյակի հսկա տակառներ, և ամեն տեղ մեզ առաջարկում էին համուես անել: Ես զգուշանալով՝ խմում էի կում-կում. իսկապես հրաշալի խմիչք էր: Հետո հերթը հասավ ընտիր տեսակներին, սրանք էլ հրաշալի էին: Մեզ հրամցրին նաև բոլորովին այլ, հատուկ մի հին կոնյակ: Արդեն անհմար էր միայն կումով բավարարվել: Այնուհետև անցանք հսկա մառաններով, ուր գինին տակառների մեջ կամ եռում էր, կամ արդեն պահեստավորված էր: Դարձյալ համոտեսումներ հայկական տարբեր տեսակի սպիտակ ու կարմիր գինիների: Բոլորն էլ ընտիր էին, հատկապես մի հին կարմիր գինի այնքան հոյակապ էր, որ դժվարացավ արդեն բաժակից կում անելը: Խմում էին մեր կենացը, մենք էլ պետք է պատասխանեինք և այսպես խմում էինք ու խմում: Հերթը հասավ հոյակապ մի գինու՝ ընտրագույն մի մադերայի, որից հետո ճաշակեցինք պորտվեյն՝ լավագույն մնուշներից մեկը: Հայկական հյութեղ խաղողը մնան գինիների բարձրորակ հումք է: Վերջում մատուցեցին մուսկաթ, չեն հիշում երբևէ խմած լինեմ մնան մի բան: Վերջնականապես տապալվեցին կում-կում խմելու բոլոր ճիգերը:

Տրամադրություններս բարձր՝ թանկարժեք գանձերով լի գով մառաններից դուրս եկանք արտաքին աշխարհ և կրկին թաղվեցինք կեսօրվա այրող շոգի մեջ:

Երեկոյան կառավարությունը մեր պատվին մի գեղեցիկ խնջույք էր կազմակերպել Սարդարի այգում, Չանգվի ձորի մյուս կողմում, Երևանի բերդի դեմդիմաց: Այգին հնում պատկանել է պարսից սարդարին, որը մինչև 1828 թ., պարսկական տիրապետության շրջանում Երևանի նահանգի փոխարքան կամ նա-

հանգապետն էր և բնակվում էր քերդում: Հրաշալի այգի էր: Պարսիկները հայտնի են պարտեզների և արհեստական ոռոգման կառուցապատման յուրովի հմտությամբ: Ռուսների տիրապետության շրջանում այգին ևս դառնում է մասնավոր սեփականություն: Խորհրդային Հանրապետության կառավարությունն ազգայնացնում է այն և մերձակա այգիների հետ վերածում հասարակական գրոսայգու. որ պահպանվում էր պետական միջոցներով: Խընջույքը կազմակերպված էր նախկին սեփականատիրոջ տանը: Նա հարուստ հայերից էր, որ ատվորաբար ձմեռն իր ընտանիքի հետ անց էր կացնում Օղեսայում, ամռանը և լսչնանը՝ այս տանը և այն շրջապատող հրաշալի այգում: Հեղափոխությունը գրկել էր նրան իր ողջ ունեցվածքից, սակայն նա չէր կարողացել բաժանվել իր ծառերից ու ծաղիկներից: Այժմ նա ամբողջ տարին ապրում է իր նախկին տան նկուղային հարկի երկու սենյակում և իր երբեմնի սեփականությունը հանդիսացող այգու այգեպանն է: Նա մույնպես ներկա էր խնջույքին, և նա առիթ ունեցա խոսելու նրա հետ: Ոչ ոք չէր հիշում այլևս, որ նա տան և այգու տերն է եղել, աշխատում էր մյուս ծառայողներին հավասար:

Հաջորդ երեկոյան (հինգշաբթի, հուլիսի 1) տեղի ունեցավ հրաժեշտի հանդիսություն: Այն սկսվեց համերգով, հնչեց Գրիգի Սոլ-միմոր կոնցերտը, այնուհետև՝ հայ երգահան Ալեքսանդր Սպենդիարյանի մի քանի գործեր. հայկական ժողովրդական երգերի վայրիացիաներ լարային նվագախմբի կատարմամբ. դաշնամուրի մոտ էր կոմպոզիտորը, ապա «Առ Հայաստան» ստեղծագործությունը՝ հրաշալի թավջութակահար Ալվազյանի կատարմամբ, դաշնամուրով նվագակցում էր կոմպոզիտորը: Վերջում հնչեցին մի նախերգ և մի պարեղանակ Սայաթ-Նովայից (1714—1794), ինչպես նաև Սպենդիարյանի կոնցերտներից մեկը երկու ջութակի և դաշնամուրի համար, որի մոտ էր կոմպոզիտորը: Հրաշալի ստեղծագործություններ էին, և ունեցան հոյակապ կատարում: Ինձ ասացին, որ Հայաստանում Գրիգը շատ է ընդունված և ազգակցական կապ կա նրա ու հայկական երաժշտության միջև: Նկատի ունենալով նոր հնչած հայկական երաժշտությունը՝ դա կարելի է մասամբ ընդունել: Համերգի վերջում ելույթ ունեցավ ժողովրդական պարերի տղամարդկանց խումբը, որի կատարման խրոխտ դիրքն ու ճապուկ հմայքը գրավեց մեզ: Կովկասյան կրակոտ պարերը ժողովրդի կենսունակության արտահայտությունն են:

Համերգից անմիջապես հետո տրվեց ճոխ ընթրիք, որին մասնակցում էին «Հայաստանի օգնության կոմիտեն», համալսարանի պրոֆեսորներ, արվեստագետներ և շատ ուրիշներ: Հնչեցին ոգեշունչ ճառեր, մեղմ երաժշտություն՝ հայկական մի նվագախմբի կատարմամբ, շնորհաշատ մի տիկին և հաճելի մի բարիտոն երգեցին հայկական երգեր: Մասամբ հին հայկական ժողովրդական երգեր էին դրանք՝ մի տեսակ թախծով պարուրված, որ հիշեցնում էին պարսկական մեղեդիներ: Երգերից մեկը նվիրված էր մի հայ թագավորի, որ հաղթական մտնելով Վրաստան՝ անցնում է Կուր գետը, ափին հանդիպում է մի երիտասարդ աղջկա, որի եղբորը սպանել էր կովում: Աղջիկը կսնգնեցնում է նրա ձին և ասում.

«Դու սրով հաղթեցիր եղբորս, ես աչքերով կհաղթեմ քեզ»: Աղջկա սև աչքերն ավելի զորեղ են լինում, քան թագավորի սուրը, և աղջիկը Հայաստան է գալիս որպես նրա թագուհին:

Տղամարդկանց պարի խմբի ղեկավարը ճկուն շարժումներով ներկայացրեց մի մենապար, որ շատ մման էր շոտլանդական պարերին: Վերջում ազգային մի պարով հանդես եկավ փոխնախագահի գեղեցիկ կինը: Նա պարում էր հեքիաթների հիասքանչ արքայադստեր մման: Վայրի կենդանիների ճկունությամբ ունեցող նրա շարժումները, վեր պարզած քնքուշ, կլորավուն բազուկները, շորորուն սրունքները, ամուր, բարեձև ոտքերը, որ հագվիվ էին հավում հատակին. ահա Արևելքի ցնորքներից մեկը: Ուշ էր արդեն, երբ լուսնի հեքիաթային լույսի ուղեկցությամբ վերադարձանք հյուրանոց:

Ինձ շարունակ հանգչիստ չէր տալիս այն միտքը, թե բոլորովին վերջերս այս ժողովուրդը ինչ արյունոտ ոճրի ենթարկվեց, որ բաժին հասավ ժողովրդի գրեթե յուրաքանչյուր անդամին: Դեռ երկար իմ ներսում հնչում էր հայկական ժողովրդական երգերի մորմոքը: Հիշեցի բարեկամիս՝ Կուրդինյանի բառերը: Այսօր երեկոյան համերգում մի երգի ավարտից հետո մա ասաց. «Կարծում եք, թե մի ժողովուրդ, որ իր հոգում ունի այսպիսի երգեր, այսպիսի երաժշտություն, կարո՞ղ է երբևէ մեռնել»: Այո, մա իրավացի է:

Հաջորդ երեկոյան արդեն գնացքը մեզ տանում էր հարթավայրով: Մեր ետևում մնացին Երևանը, Չանգվի ձորն ու գեղեցիկ այգիները: Հարավում Արաքսն էր անամպ, իր ողջ վեհությամբ: Լայնամիստ, ձյունե գագաթը փայլվում էր մայր մտնող արևի շողերից: Տեղանքի վրա իշխող նրա պատկերն էր, որ առաջինը ողջունեց մեր գալուստը, և այսօր երեկոյան վերջինն է հրաժեշտ տալիս մեզ: Հրաժեշտի համար մա հանել էր իր ամպե հսկա գլխադիր:

Արևը բոցավառ կարմիր ներկելով, թաքնվեց ալիքաձև տեղանքի ետևում. հասանք Սարդարապատ: Մութն ընկնում էր, աստղազարդ երկնքում փայլում էր լուսինը: Նրա արծաթափայլ լույսն ուղեկցում էր մեզ բերրի դաշտերի և ամայի անապատների միջով: Բարձրում աղոտ մշմարվում էին լեռների ուրվագծերը: Լուսնաթաթախ ամպերի մի շարան մավում էր բարձրաբերձ լեռնաշղթաներից էլ վեր, անսահմանության մեջ: Շարունակ մեզ հետ էր այս ժողովրդի հարափոփոխ ճակատագիրը, որի անկամխատեսելի հետևանքներով լեցուն պատմության համար հնում որպես թատերաբեմ ծառայել է Արարատի և Ալազյազի ստորոտներին փռված այս հարթավայրը:

Որքան պատերազմներ, որքան զրկանք, տառապանքի ու թշվառության անվերջանալի շարան, մեկը մյուսին հաջորդող հարվածներ և որքան քիչ հաղթանակի բերկրանք:

Անշուշտ, մարդը մաքրագործվում է տառապանքով, եթե իհարկե մա բավականին ուժեղ է այն կրելու համար: Կա՞ մեկ այլ ժողովուրդ այս ընդարձակ հողազնդի վրա, որ այսչափ տառապած լինի և չոչնչացված, ինչպես հայ ժողովուրդը, բայց հանուն ինչի՞: Այս ժողովրդին վերջնականապես լքեցին և դավաճանե-

ցին բոլոր նրանք, ովքեր ճշմարիտ արդարադատության անունից թանկ ու սուրբ խոստումներ էին տալիս:

Չեզ են դիմում, քաղաքական ու պետական գործիչներ, դուք պետք է մի կողմ դնեիք բարձրագույն բառերը՝ մարդկանցից չխլելու հավատի վերջին կայծը, որ, հակառակ ամեն ինչի, որպես սրբություն առկա է յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմության մեջ: Պատուհանից խաղաղ ու մտախոտ ժպտում է լուսինը: Խեղճ մարդ արարած, արդարությո՞ւն են փնտրում դու, բայց որտեղ կգտնես:

X

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Հայաստանի պատմությունը ներկայացված է հետևյալ աշխատություններում. H. F. B. Lynch: Armenia, Vol. I և II London 1901, «Armenia» Բրիտանական հանրագիտարան, 2-րդ հրատարակություն, 1910, J. de Morgan: Histoire du peuple Armenien, Paris 1919: Age Meyer Benedictsens: Armenien, Kopenhagen 1925, տե՛ս նաև Haik Hohannissian: Das literarische Portrait der Armenier, Jnaug — Dissert, Leipzig 1912:

H. F. Helmolt: Weltgeschichte, h. 5, H. Zimmerer: Armenien, 1905, և H. Winkler: Armenien, 1901, h. 3:

Հայաստանի պատմության մախահայկական ժամանակաշրջանի մասին տեղեկություններ կան Լինչի Armenia (Vol. II, 1901) և հատկապես Կ. Ֆ. Լեման-Հաուսիթի Armenien einst und jetzt (h. 1, 1909, h. 2, մաս 1, 1926) աշխատություններում նաև 2-րդ հատորի 2-րդ մասում, որը դեռ անտիպ է: Տե՛ս նույն հեղինակների հետևյալ գործերը. E. G. Klauber և K. F. Lehmann-Haupt: Geschichte des alten Orients, 3-րդ հրատարակություն, 1925, L. M. Hartmann: Weltgeschichte, h. 1:

Հայաստանի պատմության հին շրջանի աղբյուրներից կարելի է նշել Ագաթանգեղոսի՝ նախ և առաջ որպես քրիստոնեության տարածման վավերագիր, գրված մոտ 452—456 թթ. Ջ.ժ. հ., որոշ հատվածներ մտն ավելի վաղ, Փավստոս Բուզանդի՝ գրված 395—416 թթ. Ջ.ժ. հ., Մովսես Խորենացու՝ գրված 5-րդ կամ 6-րդ դ. (ոմանց կարծիքով նաև ավելի ուշ), Եղիշեի՝ գրված 5-րդ դ. վերջին, Ղազար Փարպեցու՝ գրված 505—510 թթ., Սեբեոսի՝ 7-րդ դ. և այլոց աշխատությունները:

Ուշ շրջանի պատմության մասին տե՛ս A. N. Mandelstam, La Societe des Nations et les Puissances devant le Probleme Armenien, Paris 1925, Johannes Lepsius: Deutschland und Armenien, 1914—1918, Դիվանագիտական վավերագրերի ժողովածու, Potsdam, 1919:

ՀԱՊԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Անցնում է երթը սերունդների
թավալզող, խմբերով հոծ,
անվերադարձ, մահախուճապ
ժամանակի ծուլ շարժման մեջ.

Ինչի՞ համար է ցավի ու տառապանքի խարույկն անշեջ:

Յ. Պ. Յակոբսեն

Հայաստանում մարդու ամենահին բնակության հայտնի վկայությունը մի կմախք է, որ կայծքարի հետ հայտնաբերվել է 1925 թ. Ջանգվի ձորում էլեկտրակայանի շինարարության ժամանակ 6 մ խորությունից¹: Պրոֆեսոր Քալանթարի կարծիքով² Երևանում հայտնաբերված կմախքը վերաբերում է վերին հին քարի դարին և պատկանում է ցայտուն երկայնագանգերի Ատրիգնաս տեսակին, որ գտնվել է Բրյուսով (մահ՝ Գալի Գիլիտով): Հայ հնագետները Ալազյազ հրաբխի (1924 թ.)³ և Բայազետի շրջանում՝ Սևանա լճի մոտ (1926 թ.), հայտնաբերել են մշակութային մնացորդների մեծ քանակություն, որ վերաբերում է մի քանի հազարամյակ ավելի ուշ շրջանի, այսինքն միջին քարի դարին (մեզոլիթ): Այնտեղ գտնվել են քարե տներ, ամրոցներ, քարայրներ ու դամբարաններ: Դրանք պատկանել են ցայտուն արտահայտված երկայնագանգ մի ժողովրդի, որն ուշ քարի դարում (մոտ 3000 թ. Ջ. ժ. ա.), գուցե և դրանից առաջ, բրոնզի դարի ամբողջ ընթացքում և հավանաբար դրանից հետո մինչև 2-րդ հազարամյակի կեսերը Ջ. ժ. ա., բնակվել է այս տարածքում: Արդեն քարի դարում երկայնագանգ այդ ժողովուրդն ուներ համեմատաբար բարձր մշակույթ, զարգացած ռոտոման համակարգ և ջրի պաշտամունքի տարածման շրջա-

¹ Հայաստանում քարի և բրոնզի դարերին վերաբերող կարևոր հայտնագործությունների և հնագիտական հետազոտությունների նորագույն արդյունքների մասին իմ այս և հետագա հաղորդումների համար հիմնականում պարտական եմ իմ բարեկամ, Երևանի համալսարանի պրոֆեսոր Հ. Բեդեկյանի՝ ինձ ուղարկած զրավոր նյութերին: Նյութերը նրան են տրամադրել իր գործընկերները՝ Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի գրադարանի աշխատակից Ս. Տեր-Հակոբյանը, Երևանի պետական թանգարանի տնօրեն Ե. Լալայանը, Երևանի համալսարանի հնագիտության պրոֆեսոր Ա. Քալանթարյանը: Ընդհակառակ եմ այդ պարտքներին նշանակալի օժանդակությամբ համար:

² Կմախքի չափումները կատարել է պրոֆեսոր Վիշնևսկին՝ Լենինգրադից: Շուտով կիրառարակվեն Քալանթարի հետ նրա կատարած աշխատանքի արդյունքները:

³ Հմտ. Ա. Քալանթար, Քարի դարը Հայաստանում, «Նորք» ամսագիր, թիվ 5, 6 (շուտով կիրառարակվի անգլերեն թարգմանությամբ):

նում յորովի երկրպագում էր «վիշապին»՝ ձկնակերպ հսկային, որ համարվում էր ջրի աստվածություն։ Այդ ժողովուրդը թողել է նաև վիճագրություններ դեռևս անծանոթ հիերոգլիֆներով։ Հայ գիտնականներին հաջողվել է վերծանել համեմատաբար ուշ շրջանի արձանագրությունները⁴։

Երկայնագանգ ժողովուրդն այս բրոնզի դարում ունեցել է բարձր զարգացած և ըստ երևույթին ինքնատիպ մետաղագործություն, միայն հարավային սահմանամերձ տարածքներից գտնված այդ շրջանի առարկաները կրում են Միջագետքի ազդեցությունը։

Հյուսիսում Տիգրիսի վերին հոսանքից արևելք ընկած լեռնաշխարհը բաբելոնացիները կոչում էին Կուտի, որի բնակիչները 2500 թ. Ք. ծ. ա. արդեն քաղաքականապես միավորված էին մեկ թագավորի տիրապետության տակ։ Դրան է վերաբերում թագավորներից մեկի թողած վավերագիրը այդ շրջանից⁵։

Բաբելոնացիներն այդ լեռնաշխարհում՝ Ատարխասիսում են իջեցրել Նոյին կամ ըստ Բերոսոսի՝ Ջսիսոթրին, իր տապանով, երկիրը կոչելով Նիսիրյա, այնինչ ըստ հրեական առասպելի, որ շարադրված է Մովսեսի առաջին գրքում, տապանն իջել է Արարատի վրա⁶։ Կուտիները նվաճեցին Բաբելոնը, որն այնուհետև 124 տարիների ընթացքում (2447—2323)⁷ ունեցավ 21 կուտիական թագավոր։ Կուտին տեղադրվում է հետագա Ուրարտուի և Հայաստանի հարավ-արևելյան մասում և նրա մերձակայքում։

Ավելի քան հազար տարի անց ասսուրական արձանագրություններում հիշատակվում է դեպի հյուսիս ընկած մի երկիր, որ տարածվում էր Ուրմիա լճից արևմուտք։ Այնտեղ բնակվում էին նաիրյան ցեղեր, որոնց դեմ Ասորեստանի թագավորներ Սալմանասար Առաջինը և նրա որդի Թուկուլթինիսուրտան Առաջինը 13-րդ դ. սկզբին Ք. ծ. ա. պատերազմներ են մղել։ Թզլաթպալասար Առաջինը 1110 թ. Ք. ծ. ա. Մանազկերտի դաշտում, Վանա լճից հյուսիս, հաղթում է Նաիրի թագավորների միացյալ զորքին⁸։ Հաջորդ դարերում կամ Նաիրի թագավորներից մեկն է իր տիրապետության տակ առել մյուսներին, կամ արևմուտքից ներս խուժած մեկ այլ նվաճող ժողովուրդ, քանի որ Ասորեստանի Ասուրնասիրպալ թագավորը (835—860 թթ. Ք. ծ. ա.) իր մի վավերագրում առաջին անգամ հիշատակում է Ուրարտուն (Աստվածաշնչի Արա-

⁴ Ըստ պրոֆ. Քալանթարի գրավոր հաղորդումների։

⁵ Հմմտ. Winkler in Helms: Weltgeschichte, h. 3, էջ 11. 126 և հաջորդները, 1901։

⁶ Բաբելոնական ջրհեղեղի մասին հմմտ. E. Suet, Antlitz der Erde, h. 1, էջ 29 և հաջորդները, 1885։ Հմմտ. Մաև Klüber և Lehmann-Haupt, Geschichte des alten Orients, էջ 86։

⁷ Հմմտ. Klüber և Lehmann-Haupt: Geschichte des alten Orients, 3-րդ հրատարակություն, էջ 92, L. M. Hartmann: Weltgeschichte, h. 1, մաս 1, 1926։

⁸ Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, h. II, էջ 13, 1910, h. II, էջ 115 և հաջորդները, 595։

րատը) որպես պետություն Վանա լճի շրջակայքում: Վերջինս արագ հզորանալով՝ աստիճանաբար տարածվում է հետագա Հայաստանի ողջ տարածքով մեկ: Աստուրական շատ արձանագրություններ վկայում են, որ Սալմանասար Երրորդը (860—825 թթ. Ք. ծ. ա.) պատերազմել է Ուրարտուի Արամ թագավորի դեմ:

Սեզ հասած բազմաթիվ վավերագրերում Ուրարտուի ժողովուրդն իրեն կոչում է խալդ (խալդինի)⁹, անունը փոխառնելով իրենց Խալդ աստծո անունից: Ամբողջ երկիրը կոչվում էր Խալդիա, այսինքն «Աստծո երկիր», իսկ մայրաքաղաքը՝ Խալդինա, այսինքն «Աստծո քաղաք»: Ժողովուրդն ուներ լավ զարգացած աստվածապետական ուղղվածություն: Տուշպան (ասուրերեն՝ Տուրուսպա), հետագայի Վան քաղաքը լճի ափին, որ հիմնադրվել է մոտ 830 թ., դառնում է պետության մայրաքաղաքը: Սարգուր Առաջին (գուցե Երկրորդ) թագավորը քաղաքը շրջապատող հարթությունից մեկուսի վեր խոյացած լեռան վրա կառուցում է բերդ: Նա և իր հաջորդները զառիթափ մի ժայռի վրա փորել են տվել երկարատող արձանագրություններ, որոնք հաղորդում են իրենց և իրենց գործերի մասին: Պետության տարբեր վայրերից ևս գտնվել են այլ թագավորների բազմաթիվ արձանագրություններ: Սարուրը (Երկրորդ) աստուրական մի արձանագրության մեջ կոչվում է «Նաիրի թագավոր», նրա հաջորդը՝ Իշպուինին, նույնպես այդպես է կոչվում մի (խալդյան) արձանագրությունում, մինչդեռ մեկ ուրիշում հորջորջվում է «Բիաինայի թագավոր»: «Բիաինա» այն երկրի անունն է, որ հետագայում աղճատվեց «Վան» անվան մեջ: Խալդերի հաջորդ տիրակալներն արդեն իրենց կոչում էին միայն Բիաինայի թագավորներ:

Արձանագրությունները գրված են աստուրական սեպագրերով: Ավելի վաղ շրջանի՝ Սարգուր թագավորի ժամանակների արձանագրությունների լեզուն ասուրերենն է, հետագայինը՝ խալդերենը, կան նաև երկլեզվյան արձանագրություններ: Խալդերենը, որ քիչ ուսումնասիրված լեզու է, սակայն որով վերջին տասնամյակներին վերծանվում են շատ արձանագրություններ, պատկանում է կա՛ն իրանական, կա՛ն սեմական լեզուներին¹⁰: Այն ազգակից է միտանիների լեզվին¹¹: Վերջիններիս նման խալդերը, թերևս նաև նախահեթիթները, պատկանում են խուբարիների խմբին և եկել են Փոքր Ասիայից

⁹ Այս անունը չպետք է շփոթել Բաբելոնի քաղղեացի սեմական ժողովուրդի անվան հետ, երկու ժողովուրդները ոչ մի աղբյուր չունեն միմյանց հետ:

¹⁰ Խալդերենի վերծանման բնագավառում առաջինը արժանի է հիշատակել Ստանիսլաս Գուլյարդին, Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆ. Ա. Հ. Սեյսին, դոկտոր պրոֆ. Մյուլլերին, դոկտոր Վալդենար Բեյքին և պրոֆ. Կ. Ֆ. Լեման-Հաուֆթին: Վերջին երկուսն իրենց կարևոր հայտնագործություններով կրկնապատկեցին խալդյան հայտնի արձանագրությունների թիվը:

¹¹ Միտանի անունը բացատրվում է վրացերեն մրա+անի վերջածանցով, որ նշանակում է լեռնային ժողովուրդ: Հմնտ. O. G. von Wesendonk, *Über georgisches Heidentum*, Leipzig 1924, էջ 34:

(Կապադոկիայից): Հավանաբար միտանիներն են հիմնել ասսուրական պետությունը, Ասորեստանի առաջին և հայտնի թագավորները կրել են միտանական անուններ¹²: Ինչպես արդեն նշել են, հնարավոր է ազգակցական որոշ կապ խալդեերի և վրացիների միջև: Լեման-Հաուփֆի կարծիքով խալդեերի վերնախավում առկա էին հնդեվրոպական տարրեր:

Բիսինայի թագավորները հետզհետե հզորանալով՝ որոշ ժամանակ նույնիսկ ասորեստանցիների հետ վիճարկում են նրանց «աշխարհակալ տիրապետությունը»: Ասորեստանի թագավորները լարում են իրենց ողջ ուժերը՝ պետությունը պաշտպանելու: Խալդեերի հզոր թագավորներից մեկը՝ Մենուան, ընդարձակում է պետության սահմանները դեպի հյուսիս՝ նվաճելով Արարատ լեռան հյուսիսային փեշերին փռված Արագի հովտի մեծ մասը: Նրա որդի Արգիշտի Առաջինը 8-րդ դ. սկզբին Ք.ծ. ա. բերրի այդ հովտից փոքրաթիվ ցեղերի առաջնորդներին վտարելուց հետո, հիմնում է Արմավիր քաղաքը՝ ներկայիս Թափաղիքի գյուղի մոտ, Արագից հյուսիս տարածվող հարթավայրում: Նրա որդի Սարգսի Երկրորդը (գուցե Երրորդ) ընդարձակում է քաղաքը՝ մեծացնելով նրա նշանակությունը, հավանաբար ոռոգման ցանցի ընդլայնման ու բերելավման, Արագից նոր ջրատարների կառուցման շնորհիվ:

Խալդեերը ջրաշինարարության և ոռոգման տեխնիկայի հմուտ վարպետներ էին, որ անշուշտ ժառանգել էին լեռնաշխարհի հնագույն երկայնագանգ բնակիչներից: Նրանք պատվարում էին լճերը, կարգավորում գետերի ջրերի հոսքը, ջրատարներով ջուր հասցնում հարթավայր՝ ոռոգելու հացահատիկի դաշտերն ու խաղողի այգիները, այսպիսով շենացնելով երկիրը: Նրանց կառույցներից շատերն այսօր գործում են՝ հանդիսանալով բնակչության ապրուստի կարևոր միջոցներից մեկը: Այսպես, Մենուա թագավորը կառուցում է 70 կմ երկարության մի ջրանցք, որով լեռնային մի գետակից ջուր է բերում Վան քաղաքի մերձակա հարթավայրը, ոռոգում հողը, հիմնում ծաղկած այգիներով քաղաք: Ջարմանալի է, որ ջրանցքն այժմ կոչվում է Շամիրամսու (Սեմիրամիի գետ) և մինչ օրս՝ ավելի քան 2730 տարի շարունակ, այդ բարեբեր երկրամասի բնակչության կենսական երակն է: Ռուսա Առաջին թագավորը այն պատվարելով՝ ստեղծում է արհեստական լճակ, որի ջուրը ջրանցքով հասցնելով հարթավայր, բերրիացնում է Վանի հարթության մեկ այլ հատված: Այդ կառույցը ևս կանգուն է: Խալդեերը կառուցել են նաև ճանապարհներ ու կամուրջներ, նրանք վերերկրյա շինությունների գերազանց վարպետներ էին, հատկապես հմուտ քարգործներ: Նրանք տիրապետում էին երկաթի և այլ մետաղների ձուլման արհեստին, հմուտ մետաղագործներ ու դարբիններ էին: Հնարավոր է, որ խալդեերը նույնն են հետագա խալյուր¹³ կոչվող ժողովրդի

¹² L. M. Hartmann, «Weltgeschichte», h. 1, մաս 1, էջ 104, 145, ըստ Լեման-Հաուփֆի:

¹³ Խալյուրները Փոքր Ասիայում պարտություն կրեցին Ջարեհից (189-ից հետո, Ք. ծ. ա., Ստրաբոն XI, 14, 5) և քվեցին Տրապիզոնից արևմուտք՝ Սև ծովի ափամերձ շրջանները: Ստրաբոնի ժամանակ արդեն նրանք բնակվում էին այդտեղ:

հետ, որը հին աշխարհում մետաղամշակման քնագավառում հասել էր նշանակալի հաջողությունների, և նրանցից հույները փոխ առան «պողպատ» նշանակող բառը:

Խալդ թագավորների պետությունը, դատելով երկրի չորս բոլորը սփռված արձանագրություններից, տարածվում էր Վանա լճից հյուսիս-արևելք՝ մինչև Սև անա լիճ, հյուսիս-արևմուտքում՝ մինչև Էրզրում, արևմտյան կողմում սահմանն անցնում էր Մշո դաշտով, Տարոնով մինչև Եփրատ, այնտեղից էլ Մալաթիա, հարավ-արևմուտքում և հարավում՝ մինչև Միրիա, հարավ-արևելքում՝ Ուրմիա լճից հարավ ընկած շրջանները: Սա համապատասխանում է հետագա հայկական պետության տարածքին:

Ք. ծ. ա. 8-րդ դ. վերջին Ուրարտուն ենթարկվում է հնդեվրոպական կիմերների վտանգալից հարձակումներին. նրանք գալիս էին հյուսիսից Կովկասի վրայով և սպառնում էին նաև Ասորեստանին: Սակայն 670 թ. Ք. ծ. ա. կիմերները իրենց հնդեվրոպական (իրանական) հարևանից՝ Աշկուգայի ժողովրդի (սկյուր) կողմից մղվում են դեպի արևմուտք՝ Փոքր Ասիա:

Սկյութները եկել էին հյուսիսից Կասպից ծովի ափամերձ տարածքներով՝ Կովկասը շրջանցելով արևելքից: Այժմ արդեն Ուրարտուն նեղում էին ինչպես Աշկուգայի ժողովուրդը, այնպես էլ ուրիշներ: Ի վերջո խալդերի Վանի թագավորությունը կործանվում է հնդեվրոպական մարերի և Կվաքսարեսի կողմից: Վանի մոտ, Թուրակակալե կոչվող լեռան վրա գտնվող թագավորական բերդը հավանաբար Ք. ծ. ա. 585-ից հետո այրվել և հիմնովին ավերվել էր, իսկ վերջին խալդ թագավոր Ռուսա Երրորդի ժամանակ արդեն վերջնականապես կործանվել¹⁴: Ք. ծ. ա. մոտավորապես 612 թ. մարերը, սկյութներն ու բաբելոնացիները կործանում են նաև Նինվեն:

Արմենիա (Արմինա) անունը որպես երկրանուն առաջին անգամ հիշատակվել է Պարսից թագավոր Դարեհ Վշտասպյանի մի արձանագրության մեջ: Արձանագրությունը գտնվում է Բեհիսթունի (կամ Բիստուն) մոտ, ժայռի վրա և զրված է մոտ Ք. ծ. ա. 521 թ.: Այն եռալեզու է՝ հին պարսկերեն, էլամերեն և նոր բաբելոներեն: Ըստ այլ բաների թվում այն հաղորդում է նաև Ուրարտուն խոտվության ճնշման մասին: Այստեղ Ուրարտու աստուրներն անունը թարգմանված է Արմանիյա, Արմինա և Հարմինիուարա: Այս անվան, որ այդ ժամանակից սկսած գործածվում է բացառապես որպես երկրի և ժողովրդի անուն, հանկայծակի հայտնվելը վկայում է, որ Ուրարտուի և խալդերի երկրի (Բիաինա) վերջին հիշատակությունների հետ աստորական և խալդյան արձանագրություններում խոսվում է մի նոր ժողովրդի հայերի մասին, որ գաղթելով՝ 6-րդ դ. Ք. ծ. ա. արդեն տիրում է երկրին: Մոտ 80 տարի անց Հեռոդոտը (484—424 թթ., Ք. ծ. ա.) օգտագործում է Արմենիա անունն Ասորես-

¹⁴ Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, h. 2, էջ 462 և հաջորդները, 685 և հաջորդները:

տանից հյուսիս գտնվող երկրի համար: Նա պատմում է, որ Եփրատը հանդիսանում է Կիլիկիայի և Հայաստանի սահմանը, և որ Հայաստանը դեպի արևելք 15 օրվա ճանապարհ է (կայարան կամ հանգրվան), այլ կերպ ասած՝ դեպի արևելք, հավանաբար մինչև Ուրմիա լիճ, ձգվում է 56,5 փարսալ¹⁵: Ուրեմն Հերոդոտի ժամանակ արդեն հայերը բնակություն էին հաստատել այս երկրում:

Ըստ Հերոդոտի հայերը սերում են փոյուզիացիներից, վերջիններս էլ եկել էին Եվրոպայից, որտեղ նրանք «երբ դեռ մակեդոնացիների հարևաններն էին, կոչվում էին բրյուզներ»¹⁶: Նրանք ինձ ծանոթ ժողովուրդների թվում ամենաշատ անասուններ ու գյուղատնտեսական մթերքներ ունեցողներն էին», հայերը «նույնպես ունեին շատ անասուններ»: Սա ամբողջապես հաստատում է մեր ենթադրությունը: Հայերենը հնդեվրոպական լեզու է և մոտ է կանգնած արևմտյան՝ սլավոնա-լատվիական լեզվախմբին: Փոյուզիացիների լեզուն նույնպես հնդեվրոպական է և ազգակից է քրակերենին: Այս երկու ժողովուրդների հիմնական զբաղմունքն անասնապահությունն էր: Հավանաբար նրանք նախկինում բնակվել են Բալկաններում, հետագայում իրենց անասունների հոտերով անցել են նեղուցը, գուցե հենց Բոսֆորը (անասունների անցահուն), և դուրս եկել Փոքր Ասիա: Սա տեղի է ունեցել հավանաբար Ք. ծ. ա. 3-րդ հազարամյակի վերջին և 2-րդ հազարամյակի սկզբին: Տրոյան, որ Ք. ծ. ա. 3-րդ հազարամյակում բնակեցված էր երկայնագանգ ցեղերով, մոտավորապես Ք. ծ. ա. 1900 թ. գրավվում է հավանաբար հնդեվրոպական կարճագանգ մի ժողովրդի՝ գուցե և փոյուզիացիների կողմից: Իլիականում տրոյացիները, որ կռվում էին հույների դեմ, ըստ երևույթին մասամբ սերել էին այդ ժողովրդից: Պարիս և Պրիամոս անունները հավանաբար փոյուզիական են: Փոքր Ասիա ներթափանցած հնդեվրոպական այդ ցեղերը պատերազմում մեծ նշանակություն էին տալիս ձիերին ու կառքերին: Հետագայում Կապադովկիայում տեսնում ենք առաջավոր մի ժողովրդի՝ խեթերին, որ նույնպես ունեին լավ ձիեր: Հեթիթները հիմնում են մի մեծ պետություն՝ ընդարձակելով այն դեպի Սիրիա և նույնիսկ մինչև Բաբելոն, որը Ք. ծ. ա. 1926 (կամ 1750) թ. նվաճում և ավերում են: Նրանց լեզուն բաղկացած էր մեծ մասամբ հնդեվրոպական տարրերից, նրանց վերնախավը նույնպես կարճագանգ հնդեվրոպացիներ էին: Նույն շրջանում, Ք. ծ. ա. 3-րդ հազարամյակի վերջին, Թեսալիա և Հունաստան են ներթափանցում մեզ ժողովուրդներ՝ նախ և առաջ կարճագանգ հնդեվրոպացիներ¹⁷: Այս ամենից հետևում է, որ այդ ժամանակ Բալկանյան թերակղզում

¹⁵ Հմմտ. Herodot, h. 1, 194, h. 5, 52:

¹⁶ Herodot, h. 7, 73, h. 5, 49:

¹⁷ Հմմտ. Emil Smith, Hellas for Homer, Oslo, 1926, էջ 175 և հաջորդները («Նախահունդյան Հելլադա»):

տիրում էր խառնակություն, հյուսիսից ներխուժել էին արիասիրտ քարքարոս ժողովուրդներ, որոնք հնդեվրոպական լեզուն քերեցին Հունաստան: Զ. Ժ. ա. 14-րդ դ. կարճազանգ մի քանի ցեղեր հարավային Հունաստանից գնացին Կրետե: Նորագույն հետազոտությունների համաձայն մոտավորապես այդ մույն շրջանում, կամ մի փոքր ավելի վաղ, Հայաստանի հնագույն երկայնազանգ բնակիչները դուրս են մղվում կարճազանգ ցեղերից: Ավելի ուշ հայերը բնակություն են հաստատում նաև Կապադոկիայում, հավանաբար Խեթական պետության ավերակների վրա, և իրենց հարևան փոյուզիացիների հետ դաշնակցած՝ մոսխերին դուրս մղում այդտեղից:

Արմենիա անվան ծագումն անհայտ է, սակայն այն երկրներում, ուր ապրել են հայերը, կան Արմենիոն կամ Արմինիոն անուններով բազում վայրեր: Ստրաբոնը (9-րդ, 4, 7, և 14, 12) հիշատակում է Արմենիոն անունով քաղաք Թեսալիայում, Բոյբեիս լճի մոտ: Իլիականում (2-րդ, 2, 734) անկա է մի Օրմենիոն Թեսալիայում, որը Ստրաբոնը (9-րդ, 5, 18) անվանում է Օրմինիոն: Փոքրասիական Բուքանիա երկրում հիշատակվում է «Օրմինիոն օրոս» անունով քերդ, Սինոպի մոտ՝ «Արմենե» անունով նավահանգիստ, Հալիսի (այժմ՝ Կիզիլ Իրմակ) ակունքների շրջանում, Սվազի գավառում, «Արմենիոն օրոս» անունով քերդ: Խալդեի քաղաքի Մենուան իր մի արձանագրության մեջ դեպի արևմուտք կատարած արշավանքների կապակցությամբ հիշատակում է Ուր-մե-նի (ու-հի-նի) տեղանունը, որը համապատասխանում է հունական Օրմինիոնին: Նրա որդի Արգիշտին խոսում է Ուրման (՞) քաղաքի մասին¹⁸: Այստեղից հետևում է, որ հայերն արդեն Զ. Ժ. ա. 8-րդ դ. սկզբներից բնակվում էին Հալիսի ակունքների շրջանն ընդգրկող լեռնաշխարհում, Ուրարտուից (Խալդեի երկրից) կամ հետագա Մեծ Հայքից արևմուտք: Եվ քանի որ խալդեի պետությունը թուլացել էր հյուսիսից և արևմուտքից ներխուժող հնդեվրոպական ցեղերի հարձակումներից, հետևաբար հայերն էլ իրենց ցեղակից թրակիացիների մնացորդների (Թրակիայից) և կիմերների հետ գաղթում են Խալդեի երկիր և բնակիչներին մասամբ քշում լեռները կամ ձուլում իրենց՝ տարածելով իրենց սեփական լեզուն: Երբ Քսենոփոնն իր տասը հազարով անցնում էր Հայաստանով (Զ. Ժ. ա. 401 թ.), Հայաստանի սահմանամերձ տարածքներում դեռ բնակվում էին ռազմատենչ խալդեր, որոնց նա սխալմամբ անվանում է խալդայներ (χαλδαται)¹⁹: Քսենոփոնը խալդերին նկարագրում է որպես անկախ ու ըմբոստ ցեղ, շատ ավելի ռազմատենչ, քան հայերը: Նրանց մնացորդները հավանաբար երկար ժամանակ գոյատևել են սահմանամերձ տարբեր վայրերում²⁰:

Երբ հայերը Ուրարտու եկան, հիմնականում զբաղվում էին անասնապա-

¹⁸ Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, h. II, էջ 692:

¹⁹ Anabasis IV, 3: Kyropaideia III, 1, 34, III, 2, 7—10, III, 2, 17—26:

²⁰ L-H, նույն տեղը, h. 2, էջ 710, 715 և հաջորդները, 722: Lynch, Armenia, 1901, h. 2, էջ 68 և հաջորդները:

հույթյամբ, իսկ խալդերը՝ երկրագործությամբ ու այգեգործությամբ և ունեին զարգացած ոռոգման համակարգ: Հայերի հետագա մշակույթը, անշուշտ, հանդիսանում է երկու տարրերի միաձուլում: Հերոդոտի ժամանակ հայերն անասնապահությանը զուգընթաց զբաղվում էին դաշտավարությամբ ու խաղողագործությամբ, ինչի մասին վկայում է պատմիչը (I-ին, 194):

Հայերը փոխադրականներ էին պատրաստում ուռու ճյուղերից՝ ծածկելով մորթիով: Սրանցով յլեռնց արտադրած խաղողը, «եղեգը» և այլ ապրանքներ գետն ի վար բշելով հասցնում էին Բաբելոն՝ վաճառելու: Այդ փոխադրամիջոցներից մեծերը «տանում էին մույնիսկ 5000 տաղանդ բեռ» (կամ 130 տոնն): Ստրաբոնը (I I-րդ, 14, 4) գրում է, որ Հայաստանն ունի բերրի հովիտներ, ինչպիսին է Արազի հովիտը և այլն, ուր առասուրջամբ աճում են հացահատիկ և երկրագործական այլ մթերքներ: Հայերը զբաղվում են նաև ձիաբուծությամբ, երկիրն ունի ոսկու և այլ հանքեր, բնակչությունն ունևոր է (I I-րդ, 14, 9—10):

Հայերն իրենք իրենց անվանում են հայ (հոգնակի՝ հայք), երկիրը՝ Հայոց երկիր, որ հետագայում իրանական ազդեցությամբ դարձավ Հայաստան (հայերի նստավայր կամ երկիր): Հայ բառը Վանա լճի շրջակա բնակավայրերի խոսվածքով արտաբերվում է խայ ձևով: Ծագումն անհայտ է: Յենսենն այն քիսեցնում է հաթի անունից, որից առաջացել է իւթերի անունը՝ հիմնավորելով իր ենթադրությունն այն փաստով, որ «թ» հնչյունը երկու ժայնավորների միջև հայերենում անհայտանում է: Այս ենթադրությունը լեզվական առումով զուցե ճիշտ է, սակայն ստուգաբանությունն ինքնին համոզիչ չէ: Հայ անունը պահպանվել է շատ տեղանուններում, ինչպես Հայոց ձոր (հայերի հովիտ)՝ խալդերի հին Վան մայրաքաղաքի մոտ, Հայկաբերդ (հայերի բերդ), Հայկաձոր, Հայկական, Հայկաշեն և այլն:

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջավոր Ասիայի բոլոր ժողովուրդների մեջ հայերը ևս կազմավորվել են բազմաթիվ ցեղերի միախառնումից, սակայն նրանք ավելի միասեռ են, քան Առաջավոր Ասիայի շատ այլ ժողովուրդներ: Հայերի գերակշռող մասի մեջ ցայտուն արտահայտված են բնորոշ գծերը մարդաբանական այն տեսակի, որ հայտնի է փոքրասրական, ինչպես նաև արմենոիդ կամ հայկական անուններով: Հասակը, ընդհանուր առմամբ, բարձր է ու բարեկազմ: Գլխի ձևը ցայտուն կարճագանգ է՝ ականջի և գլխի գագաթի միջև նկատելի բարձրությամբ: Գլխի հետին պատը թույլ է զարգացած, ծոծրակի գիծը շարունակվում է դեպի վեր: Գանգածավեր լայն չէ, սակայն իր բարձրությամբ առաջացնում է ընդարձակ գանգախոռոչ: Դեմքը մեղ է ու երկար, քթամեջքը՝ քարձր ու սեղմ, հաճախ ոչ ցայտուն արտահայտված քթարմատը սերտանած ճակատին: Քթա-

ծայրը մտոտ է՝ քեթևակի ցած կախված, ճակատը միջին մեծությամբ, բարձր ու փոքր-ինչ կոր։ Կզակը թույլ է զարգացած, իսկ կիսադեմի գիծը վերին շրթունքից ցած մի քիչ ձգված է։ Մաշկն ունի բաց թխագույն երանգ, կարծես արևահարված լինի։ Փափուկ, մուգ սև մազերը հաճախ ալիքաձև են կաճ գանգուր։ Մորուքի, գլխի ու մարմնի մազերն ամուր են, աչքերը՝ մուգ շագանակագույն։ Մարդաբանական այս տեսակին, մասնավորապես հայ ժողովրդին բնորոշ են տոկուն կենսունակությունն ու մեծ պտղաբերությունը։ Այն լայն տարածում ունի Արևմտյան Ասիայում, հանդիսանում է Կովկասի, Միջագետքի, Սիրիայի, Պաղեստինի, Հյուսիսային Արաբիայի ժողովուրդներին բնորոշ տարր, միաժամանակ տարածվում է դեպի արևելք, էլ ավելի հեռուներ՝ հասնելով Պարսկաստան և Հնդկաստան։

Արմենոիդն այնքան մեծ է եվրոպական այսպես կոչված դինարյան տեսակին, որ գրեթե տարբերություն չկա նրանց միջև։ Դրանք միևնույն ցեղի երկու ճյուղերն են, դինարյանը մասամբ խառնված է եվրոպական այլ տեսակների հետ։ Այն տարածված է նախ և առաջ Բալկանների (Դինարյան Ալպեր) լեռնային շրջաններում, այսինքն Ալբանիայում, Մոնտենեգրոյում, Հերցեգովինայում, Բոսնիայում, Սերբիայում, Խորվաթիայում։ Հանդիսանում է հարավավորճական այդ ժողովուրդների (բացառությամբ նախկին ֆինների ու հետագա բուլղարների) հիմնական կորիզը։ Այս ցեղատեսակը հետագայում հանդես է գալիս Կարպատներում և Տրանսիլվանական Ալպերում, մասամբ Ավստրիայում, հարավային Գերմանիայում, Չեխոսլովակիայում, մասամբ նաև Եվրոպայում, հյուսիսային Իտալիայում, կենտրոնական ու հարավային Ֆրանսիայում և այլն։ Ուկրաինայում ևս առկա է այդ ցեղատեսակը։

Ֆ. ֆոն Վուլանը²¹ և բազմաթիվ այլ հետազոտողներ առաջավորասիական (հայկական) մարդաբանական այս տեսակը համարել են Փոքր Ասիայի բնիկներին բնորոշ տիպ, որն այստեղից է տարածվել տարբեր ուղղություններով։ Հետագայում մուգ երկայնագանգերը հարավից և շեկ տարրերը հյուսիսից ներթափանցելով՝ այս կամ այն չափով խառնվել են հայ բնակչության հետ։ Եթե այս ենթադրությունը ճիշտ է, ուրեմն դինարյան տեսակը Փոքր Ասիայից է եկել Բալկանյան թերակղզի և այնտեղից տարածվել ամբողջ հարավային Եվրոպայով։ Հետագայում տեղի են ունեցել հնդեվրոպական ժողովուրդների գաղթեր հակառակ ուղղությամբ։ Փոյուզիացիները, հայերը, թրակացիները և թրակիական այլ ցեղեր Բալկանյան թերակղզուց շարժվել են դեպի Փոքր Ասիա։ Որոշ ժամանակ իշխում էր այն հայեցակետը, որ հնդեվրոպական կամ «հնդգերմանական» գաղթող այդ ցեղերը հիմնականում պատ-

²¹ F. v. Luschan, The early inhabitants of Western Asia, Journal of the Royal Anthropological Institute, XZJ, London 1911.

կանել են երկայնագանգ, հյուսիսային շեկ տեսակին, որոնց հյուսիսային դիմագծերն արմենոիդներին խառնվելով՝ խապառ անհետացել են, իսկ լեզուն հաղթել է: Այս բոլորը, անշուշտ, համոզիչ չէ: Նախ, հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղերը պատկանում են եվրոպական մարդաբանական տարբեր տիպերի, բացի այդ, Եվրոպայում բնակչությունն այդ ժամանակ դեռևս խառն էր: Երկրորդ, անհավանական է, որ կարճագանգ դինարների բնօրրանը հանդիսացող Բալկանյան թերակղզուց գաղթած ցեղերը, որ իրենց հետ բերել էին նաև իրենց լեզուն, ծագումով առավելապես պատկանեին հյուսիսային տեսակին: Ընդհակառակը, ծանրակշիռ փաստարկները խոսում են նրանց կարճագանգ լինելու օգտին, և որ նրանք Ք.ծ. ա. 3-րդից 2-րդ հազարամյակի շրջադարձին Բալկաններից գաղթել են Փոքր Ասիա և Հունաստան: Փոքր Ասիայում երկայնագանգ տրոյական բնակչությունը Ք. ծ. ա. 1900 թ. դուրս է մղվել կարճագանգ, հավանաբար, հնդեվրոպական ցեղերի կողմից:

Կասկածից վեր է, որ կարճագանգ արմենոիդները գաղթել են Հայաստան և հանդիսանում են այդ երկրի քարի և բրոնզի դարաշրջանների երկայնագանգ ժողովրդի հետնորդները: Երևանի թանգարանում կային այդ վաղնջական ժամանակներից մնացած գանգեր, որ բացահայտ երկայնագանգ էին: Դամբարաններում կարճագանգ կմախքներ հայտնաբերվել են երկաթյա գործիքների հետ միասին:

Երևանի պետական թանգարանի տնօրեն Ե. Լալայանը Նոր Բայազետի մոտ՝ Սևանա լճի ափին, բացել է ավելի քան 500 դամբարան, որոնց գերակշիռ մասը բրոնզեդարյան է: Դրանցում հայտնաբերվել են ցայտուն արուսիայոված երկայնագանգ կմախքներ: Վրաստանում և կովկասյան երկրներում մինչև Կուբան, այնտեղից էլ մինչև Փոքր Ասիայի արևելյան մասերը, ապա դեպի հարավ տարածված են եղել նույնատիպ երկայնագանգ ցեղեր և մինչև կարճագանգների գաղթը հանդիսացել այդ տարածաշրջանի միակ բնակիչները: Հայ հետազոտողների կարծիքով Հայաստանում երկայնագանգների գերիշխանությունը երբեք է Ք. ծ. ա. 2-րդ հազարամյակի առաջին կեսին, քանի որ այդ հազարամյակի կեսերին է, որ երկրում բնակություն են հաստատում նաև կարճագանգները²²: Ամենայն հավանականությամբ այս հեղաշրջումը պայմանավորված է այդ ժամանակաշրջանում կամ գուցե ավելի վաղ (Ք. ծ. ա. 14-րդ դ.) Փոքր Ասիայում երկաթի արդյունահանման և երկաթյա զենքերի պատրաստման առաջընթացի հետ: Նոր զենքի շնորհիվ, անշուշտ, Փոքր Ասիայում կարճագանգ արմենոիդները Արևելքի բրոնզի դարի մշակույթի փոքրաքանակ երկայնագանգների նկատմամբ ձեռք են բերում զգալի առավելու-

²² Այդ մասին է ձեռագիր մի աշխատություն, որ ինձ է ուղարկել Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի զոադարանի աշխատակից դոկտոր Ս. Տեր-Հակոբյանը:

թյուն և կարողանում են հեշտությամբ հաղթահարել նրանց դիմադրությունը: Նկատենք նաև, որ ավելի ուշ Հայաստանում խալդիքը (նաև՝ խալտրներ) լավ համբավ ունեին որպես հմուտ դարբիններ, մետաղագործներ ու պողպատագործներ:

Հայաստանի և կովկասյան երկրների նախկին երկայնագանգ բնակչությունը պատկանել է մարդաբանական մույն տեսակին, որի թվում է միջերկրածովյան կամ այսպես կոչված աֆղանական տիպը²³: Հնում այն տարածված էր միջերկրածովյան երկրներում՝ Եգիպտոս, Հյուսիսային Աֆրիկա, Կրետե կղզի, հունական շատ կղզիներ, հարավային Հունաստան, այնուհետև էլ դեպի արևմուտք: Ասիական հողում այն տարածված էր Արաքիայում և նրանից արևելք մինչև Պարսկաստան ու Աֆղանստան: Արաբներն ու սեմական հնագույն այլ ժողովուրդներ պատկանում են այդ ցեղատեսակին, ինչպես Պաղեստին գաղթած իսրայելացիները, նաև փյունիկեցիները: Հյուսիսային արաբախոս ցեղերը, դրուզները, մարոնիքները և ուրիշներ հստակ կյուր են նաև արմենոիդ հատկանիշներ: Ամենից առաջ դա վերաբերում է հրեաներին, այդտեղից են նրանց կեռ քթերը և այսպես ասած՝ սեմական արտաքինը, որն իրականում սեմական չէ: Փոքրասիական ափամերձ տարածքներում երկայնագանգ տեսակը հանդիպում է Տրոյայում Զ. ծ. ա. 3-րդ հազարամյակում: Փոքր Ասիայի մնացած մասերում նրանց ավելի վաղ տարածման մասին ոչինչ հայտնի չէ: Դատելով հնում դեպի արևելք, հարավ և արևմուտք նրանց տարածվածության չափից՝ կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ երկայնագանգերը Փոքր Ասիայում և Սիրիայում ևս զգացել են իրենց ինչպես տանը: Սակայն թերի է այդ երկրներում հայտնաբերված նախապատմական ժամանակաշրջանին վեր: Բերտո դամբարանների ու քարանձավների կանոնավոր ուսումնասիրությունը, որը կնպաստեր հարցի վերջնական լուծմանը:

Զ. ծ. ա. 2-րդ հազարամյակի հեթիթական հարթաքանդակների բազավորներն ու աստվածներն արմենոիդ են: Սակայն այդ փաստով չի կարելի ընդունել Լուշանի առաջ քաշած կովանը: Հեթիթների կազմավորման համեմատաբար վաղ շրջանում արդեն առկա էին կարճագանգ տեսակի տարրերը: Բացի այդ հարթաքանդակներում, անշուշտ, պատկերված են ուղղանկյուն, որոնք, ինչպես գիտենք, հավաքագրվում էին գաղթած հնդեվրոպական ցեղերից: Այդ է պատճառը, որ բարձրաքանդակների պատկերները բացառապես արմենոիդներ են: Լուշանն իր ուսումնասիրություններում հանգում է Առաջավոր Ասիայում այսօրվա թուրքախոս բնակչության շրջանում մուգ երկայնագանգերի զգալի տոկոսի առկայության: Այն հայեցակետը, որ նրանք առաջացել են միջերկրածովյան ցեղատեսակից, պակաս պարտադրող է, քան նրանց

²³ Հմմտ. *Helldan Bryn*, *Menneskarasene og deres utvikling*, Oslo 1925, էջ 125 և հաջորդները
«Մարդաբանական տիպերն ու նրանց զարգացումը»:

ավելի ուշ եկած լինելու վարկածը: Ճիշտ հակառակը անդի է ունեցել հարևան մյուս երկրներում՝ Հայաստան, Վրաստան, Տրոյա, Կրետե կղզի և այլն: Չարմանալի է, որ Զ. ծ. ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբների շումերական հարթաքանդակներում ու քանդակներում շումերները, ի հակադրություն սեմիտների, հաճախ պատկերված են արմենոիդ դիմագծերով՝ մեծ, կեռ քթերով, մասամբ մաև բեթևակի մերս ընկած կզակով²⁴: Այդ հարթաքանդակներում գլխի ձևը շեղված է արմենոիդ բարձր կարճագանգից և գրեթե երկայնագանգ է: Դժվար է որևէ հետևություն անել այս ամենից: Ասել, որ ասսուրական հարթաքանդակներում արմենոիդ տեսակն ավելի ուշ է հանդես եկել, քիչ հավանական է, քանի որ ասսուրական պետությունը հիմնադրել են փոքրասիական միտանիները:

Չենք կարող ասել մաև, թե երկաթի դարաշրջանի սկզբներին Հայաստանի երկայնագանգերը կարճագանգ որ ժողովրդի կողմից են դուրս մղվել: Հավանական է, որ Զ. ծ. ա. 13-րդ դ. սկզբի ասսուրական արձանագայություններում հիշատակվող հարավային Հայաստանի Ուրմիա ու Վանա լճերի շրջանում բնակվող նաիրցիները մասնակցել են այդ գործին: Ավելի ուշ նրանց հետ հիշատակվում են մաև խալդերը: Այդ ժողովուրդներն անպատճառ թափանցել են արևմուտքից: Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար Երկրորդի (Զ. ծ. ա. 860—825 թթ.) խալդերի դեմ մղած ճակատամարտերից մեկին վերաբերող բրոնզե քիթոնների վրա դրոշմված հարթաքանդակներում Բալվաթի դարպասի մոտ խալդերի կողմում պատկերված են մարդկանց երկու տեսակ՝ բարձրահասակներ ու թզուկներ, վերջիններս միշտ առաջինների պաշտպանության ներքո²⁵: Անշուշտ սա նշանակում է, որ մի դեպքում բարձրահասակ, կարճագանգ արմենոիդ ռազմիկներն են, մյուս դեպքում՝ փոքրամարմին, հինավուրց երկայնագանգ նվաճված մի ժողովուրդ, որի մնացորդներն այն ժամանակ դեռ առկա էին, հետագայում ձուլվեցին՝ աննշան հետք թողնելով հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքի վրա:

Խալդերից հետո եկան հայերը՝ դարձյալ գաղթելով արևմուտքից, 6-րդ դ. Զ. ծ. ա.: Նրանք ևս պատկանում էին մարդաբանական հայկական տիպին, լեզուն, սակայն, հնդեվրոպական էր: Հայերի հիմնական մասը Բալկանյան թերակղզուց էր եկել Փոքր Ասիա, Բալկաններում նրանք ապրում էին Թեսալիայի մոտակայքում, ուր մինչ օրս բնակվում են դիմարներ: Հայերը փոքրասիական Կապադոկիա երկրամասում խառնվում են փոքրասիացիների, որ նույնպես կարճագանգ արմենոիդներ էին, ինչպես մաև թրակացիների, կիներ-

²⁴ Հմմտ. նկարները **L. M. King**, *A History of Sumer and Akkad*, London 1910, էջ 10 և հաջորդները: Տե՛ս նաև **Edouard Meyer**, *Sumerier und Semiten in Babylonien* Abhandlungen der Kgl. preussischen Akademie der Wissenschaft, 1906:

²⁵ **Lehmann-Haupt**, *Armenien einst und jetzt*, h. 1, էջ 306, h. 2, էջ 686 և հաջորդները:

ների և հնդեվրոպական այլ ցեղերի հետ: Դրանց մեջ եղել են հյուսիսային շեկ տեսակին բնորոշ տարրեր: Հայերը Եվրոպայից գաղթելուց առաջ փոյուզիացիների նման մարդաբանորեն արդեն խառն էին: Նրանք հիմնականում պատկանում էին հայկական (յիմարյան) տեսակին՝ փոքր-ինչ հյուսիսային արյունով: Կարելի է ենթադրել, որ հայերի մեջ առկա հյուսիսային, նաև ալպիական տեսակի հետքերը մեծ մասամբ ուշ շրջանի ցեղային միախառնման հետևանք է: Պետք է նշել, որ Լուշանի հետազոտած Զրդստանի լեռներում բնակվող արևմտյան քրդերի կեսից ավելին (53 տոկոս) շեկ. կապուտաշյա և երկայնագանգ է²⁶: Սակայն քրդերը, ամենայն հավանականությամբ, ավելի ուշ են գաղթել, հայկական ցեղերից շատ ու շատ ուշ:

Այսուհանդերձ ուշագրսով է, որ կովկասյան լեզուներով՝ ինչպես հյուսիսային, այնպես էլ հարավային, խոսող շատ ցեղեր ու ժողովուրդներ այս կամ այն չափով կարճագանգ արմենոիդներ են: Նրանք գաղթել և դուրս են մղել տեղի երկայնագանգերին, որոնց լեզուն ցեղակից չէ ոչ միայն հնդեվրոպականին, այլև սեմականին: Այն որոշ աղերսներ ունենալով մի քանի հին լեզուների հետ՝ կազմում է հատուկ լեզվախումբ: Ըստ երևույթին կարճագանգ արմենոիդները հնուց հաստատվելով Առաջավոր Ասիայում՝ բնակվել են երկայնագանգ ժողովուրդների հարևանությամբ: Բացի այդ, Բալկանյան թերակղզուց գաղթել են նաև հնդեվրոպական լեզուներով խոսող հայ-դիմարյան այլ ժողովուրդներ ևս:

ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Հայ ժողովուրդը հիմնականում կազմված էր ունևոր վերնախավից՝ ազնվականներից, որ հողի սեփականատերերն էին, տերերից (սեպուհ), գյուղացիների ու արհեստավորների ներքնախավից՝ հպատակներից (չիմական), որ մշակում էին հողն ու զբաղվում էին արհեստներով: Գյուղացիները տուրք էին վճարում ազնվականներին ու ավատատերերին, զինվորական ծառայության մտնում նրանց մոտ: Սակայն նրանք ազատ էին և ունեին ինքնորոշման իրավունք, ճորտատիրական կարգն այնպես, ինչպես հայտնի է մեզ վրաց պատմությունից, Հայաստանում գոյություն չի ունեցել: Մի առանձին դաս է կազմել հոգևորականությունը, որը տնօրինել է եկեղեցու ընդարձակ կալվածքներն ու զբաղեցրել բարձր պաշտոնները: Հետագայում զարգացել է քաղաքային բուրժուազիան՝ ձևավորելով մի նոր դաս: Հասարակությունը հեմվում էր «Մեծ ընտանիքի» վրա, որը, պարագլխի ղեկավարությամբ, որդիներով, հարսներով ու

²⁶ F. v. Luschan, նույն տեղը, էջ 229: Տե՛ս նաև նույն հեղինակի «Volker, Rassen und Sprachen», Berlin, 1922, էջ 91 և հաջորդները:

թոռներով կազմում էր փակ բնատնտեսական միավոր՝ շատ դեպքերում հաշվելով մինչև հարյուր անդամ։ Հարաբերությունները ճիշտ այնպիսին էին, ինչպես Վրաստանում էր։ Հայերն այդ կարգը հավանաբար բերել էին Եվրոպայից, որտեղ այն մինչև վերջերս պահպանվել էր հարավսլավոնական ժողովուրդների՝ սերբերի ու մյուսների մոտ։

Հայաստանը երբևէ չի եղել պետական միասնական մի ամբողջություն, ավելի շուտ հանդիսացել է առանձին շրջանների միություն, որի բերրի հովիտներն ու հսրթավայրերը միմյանցից բաժանված էին բարձր լեռնաշղթաներով։ Իրարից առանձնացված այդ շրջաններում հնում բնակվել են ազգային տարբեր տարրերից բաղկացած ցեղեր։ Որքան է եղել բուն հայերի թվաքանակը, դժվար է ասել։ Յուրաքանչյուր ցեղ ունեցել է իր առաջնորդը, որն ընտրվել է ուժեղ տոհմից՝ ժառանգաբար իշխելու իրավունքով։ Նա ունեցել է ընդարձակ կալվածքներ ու անսահմանափակ իշխանություն։ Հատկանշական է, որ այդ ցեղապետներից շատերը հայկական ծագում չեն ունեցել։ Ինչպես, օրինակ, Վանի Արծրունիների տոհմը, որ ունեցել է խալդյան, ավելի վաղ՝ ասսուրական ծագում։ Մամիկոնյանները, որ հայերին պարզեցին բազում քաջարի, ազատատենչ հերոսներ, եկել էին արևելքից, հավանաբար ունեին արևելապարթևական ծագում, Արշակունի թագավորական տան ազգակից էին։ Բագրատունի հզոր տոհմը սերել էր հրեական, իսկ ավելի վաղ՝ մեդապարսկական ցեղից։

Պետության գլուխը թագավորն էր՝ որպես երկրի գերագույն տեր ու զորահրամանատար, սակայն նա ևս այս կամ այն չափով կախված էր ցեղապետներից, որոնց իշխանությունը հավասարազոր էր թագավորի իշխանությանը, հատկապես երբ մի քանիսը միավորվում էին։ Պարսիկների օրինակով աստիճանաբար զարգանում էր ֆեոդալական կամ ավատատիրական հասարակարգը։ Ազդեցիկ ազնվականները (հայերեն՝ նախարար) դառնում են վասալ իշխաններ կամ ավատատերեր, մտնում են իրենց ամուր բերդերում՝ ինքնուրույն կառավարելով իրենց կալվածքների ներքին գործերը, թագավորին տարեկան վճարելով իրենց կալվածքի տուրքը, պատերազմի ժամանակ հեծյալ ջոկատներով միանալով նրան։

Ցայտուն արտահայտված ավատատիրական համակարգն իր ակնհայտ թուլությունների կողքին ուներ նաև ուժեղ կողմեր։ Այն վտանգում էր պետության ռազմական հզորությունն արտաքին թշնամու հանդեպ, քանի որ այդ համակարգի բնակիչները չէին միավորվում որպես քաղաքական մի ամբողջություն՝ դիմազրավելու արտաքին թշնամուն։ Ավատատերերի միջև բռնկվում էին նաև ներքին գծություններ, որ ավելի սաստիկ էին, քան Վրաստանում։ Ջանի դեռ այդ հզոր նախարարները կարողանում էին պաշտպանել իրենց ամուր բերդերն ու ապահովել անկախությունը, օտար նվաճողները չէին հաստատվում երկրում։ Հետագայում ևս, երբ պետությունը որպես այդպիսին

գտնվում էր արտաքին կախյալ վիճակում, ավատատեր իշխաններն իրենց ներքին ինքնուրույնության շնորհիվ երկար ժամանակ մինչև կատարյալ անկումը, պահեցին երկիրն ու ժողովրդին: 13-րդ դարում, երբ աստիճանաբար ոչնչացան նախարարությունները, Հայաստանը կորցրեց իր քաղաքական ինքնուրույնությունը:

Երկրի բացառիկ դիրքը իր ազդեցությունն է ունեցել հայ ժողովրդի պատմության ընթացքի վրա: Հայկական բարձրավանդակը կարևորագույն հենակետ է եղել Արևելքի ու Արևմտքի արտաքին հարձակումների՝ մշտապես լիներով երկրին տիրելու հարևան երկու աշխարհակալ պետությունների գծառքյան խնդրո առարկա: Սակայն եթե երկիրն իր դիրքի պատճառով քաղաքական փոթորկահույզ վեճերի առիթ է հանդիսացել, տնտեսության զարգացման տեսանկյունից ունեցել է չափ առավելություններ: Պարսկաստանից, Հնդկաստանից և Բաբելոնից դեպի Սև ծովի կարևորագույն նավահանգիստ տանող քարավանային մեծ ճանապարհները մեծ մասամբ անցնում էին Հայաստանով: Հնուց ի վեր համաշխարհային ստանդարտի առևտրի հետ մշտական շփումները հայերի շրջանում ձևավորում են հմուտ վաճառականներ, իսկ օտար ճանապարհորդների հաճախակի այցելությունները նպաստում են արհեստների ու արդյունաբերության աշխուժացմանը: Ի հավելումն ասածին նշենք, որ երկրի բերրիության շնորհիվ հայերն արտահանում էին մեծարժեք արտադրանք: Ինչպես վերև ասել ենք, Հերոդոտը վկայում է Բաբելոնի հետ հայերի առևտրական կապերի մասին:

Այս պայմաններում հայերը համեմատաբար հեշտությամբ էին հասնում բարեկեցության, նրանց արժանիքներից է այն մեծ տոկոսությունը, որի շնորհիվ հայ ժողովուրդն ամեն անգամ կարողանում է հաղթահարել երկրին բաժին հասած ավերածությունները: Նրանք թշնամուց պասուպարվում էին անանցանելի լեռներում և վերջիններիս քաշվելու հետ կրկին վերադառնում էին ազարակներն ու գյուղերը, նորից լծվում աշխատանքի, եթե իհարկե ավերված չէր այդչափ անհրաժեշտ ռոզման համակարգը, որի վերականգնումն արդեն նրանց ուժերից վեր էր: Իսկ եթե ավերված էր ռոզման համակարգը, բնակիչները հեռանում էին, երկիրը վերածվում էր անապատի: Ստրաբոնը (11-րդ, 14, 10) նույնպես վկայում է ժողովրդի աշխատանքով ստեղծված առատության մասին, որի շնորհիվ Տիգրանը Պոմպեոսին կարողացավ վճարել խոշոր գումար՝ վեց հազար արծաթի տաղանդ (հմմտ. էջ 206 և հաջորդները): Անշուշտ, այս ունևորության շնորհիվ էր, որ Հնայած մշտական պատերազմներին՝ ժողովուրդը, եկեղեցին ու տիրակալները ծավալում էին աշխույժ շինարարություն՝ զարգացման բարձր մակարդակի հասցնելով ճարտարապետությունը: Անընդհատ շփումներն օտարների հետ խթանում էին նոր ազդեցություններ ու մղումներ, որով արգասավորվում էր հոգևոր կյանքը:

Երկրի դիրքն իր ազդեցությունն է ունեցել նաև ժողովրդի բնավորության

հիմնական գծերի ձևավորման վրա: Մի կողմից՝ պատիժ դարձած հաճախակի պատերազմները վարժեցրել էին նրան շարունակ ավերակված տեսնել իր հովիտներն ու հարթավայրերը, սակայն չկորցնելով ապրելու իր տոկուն կամքն ու հույսը՝ նա կրկին անմնացորդ նվիրվում էր ավերակ երկրի վերականգնման աշխատանքին: Մյուս կողմից՝ իր աշխատասիրության ու ձեռներեցության շնորհիվ, հատկապես առևտրի ու արհեստների մեջ, նա ամենուրեք կարողանում էր իրեն դրսևորել, բնակավայրեր հիմնել օտար երկրներում, ուր տեղաբնակները միշտ չէ, որ հաճությամբ էին ընդունում այդ ջանասիրությունը: Մի ժողովուրդ, որ շարունակ ենթարկվել է բռնությունների ու հետապնդումների, կարող էր ձեռք բերել նաև հասկանիչներ, որոնք հեռու են համակրանքից: Հայերը չնայած հանգամանքների բերումով պատերազմներ են մղել, սակայն ռազմատենչ ժողովուրդ չեն, ինչպես իրենց հարևան վրացիները: Նրանք առավել հակված են խաղաղ գոյակցության և ստեղծագործ աշխատանքի: Քսենոփոնը Ք. ծ. ա. 401—400 թթ. բնութագրել է նրանց որպես խաղաղասեր, ունևոր և հյուրասեր ժողովուրդ, հակառակ որի, ինչպես Անաբազիտան, այնպես էլ Կյուրոպեդիայում (հմմտ. էջ 204), խաղիները ներկայացված են ռազմատենչ, ազատասեր և չունևոր: Նրանք չքավոր կյանք էին վարում իրենց լեռներում և ստիպված մասամբ ավազակությամբ էին ապրում:

ԿՐՈՆԸ

Հայերի հավատքը զարգացել է բոլորովին այլ ազդեցությամբ: Հնում նրանց կարևորագույն աստվածությունը պտղաբերության աստվածուհին էր, որ կոչվում էր Անահիտ: Նա ժողովրդի մայրն էր, ոսկեմայր, երբեմն կերպավորված նաև որպես կուսական անադարտ աստվածուհի: Անահիտը սկզբում հավանաբար եղել է երկրի պտղաբերության աստվածուհին, որ Ք. ծ. ա. 3-րդ հազարամյակից պաշտվում էր Փոքր Ասիայում և Միջերկրական ծովի արևելյան երկրներում: Նա նույնացվում է հունական առասպելի Ռեհային, Կրետեի վիշապ աստվածուհուն, որ կոչվում է նաև Դա (հմմտ. Դա Մատեր--- հույների Դեմետրը), Էգեյան ծովի Կյուրենենին, փռյուզիացիների ու մոսիների Կյուրելին, Կապադոկիայի ու Պոնտոսի Մա աստվածուհուն: Պարսիկները նույնպես ունեին Անահիտա աստվածուհի, որ Ավեստայում (յաշտ 5) կոչվում է Արդվի Սուրա Անահիտա (այսինքն Վեն, Հզոր, Անքիժ) և կերպավորված է որպես ազնիվ ու գեղեցիկ կույս: Անահիտը գլխին կրում էր ոսկե աստղերով պսակ, ուներին՝ 30 իժի կաշվից պատրաստված քիկնոց: Նա կենարար ջրի աստվածուհին էր, սկզբնաղբյուրի, աստղազարդ երկնքից հոսող բոլոր գետերի աստվածուհին: Անահիտը ջրի պտղավորող ուժի մարմնացումն էր, նաև որպես պատերազմի աստվածուհի սլանում էր չորս սպիտակ ձի լծած իր ռազ-

մակադրով: Չորս ձիերը մարմնավորում էին քամին, անձրևը, ամպը և կարկուտը (հմմտ. նաև Միթրայի սպիտակ ձիերը): Աստվածությանը վերագրվող այս պատկերացումների հիմքում անշուշտ ընկած էր այն, որ Անահիտը փոխառնվելով արևմուտքից՝ խառնվել էր պարսկական Արդվի Գուրա՝ գետերի աստվածուհու հետ: Անահիտը (որպես Անահիտա) երկրպագվել է նաև Լիբիայում և Պոնտոսում, ուր ըստ Ստրաբոնի (XII, 3, 37) Ջելայի մոտակայքում նրան նվիրված մի հույակապ սրբավայր է եղել: Նա թերևս համագոր է սեմական Անատ աստվածուհուն: Հետագայում հելլենական ազդեցությամբ Անահիտին բազմիցս նույնացրել են հույների կույս աստվածուհիներ Արտեմիսի ու Աթեննի հետ: Հավանաբար այստեղ ևս առկա է անադարտ աստվածուհու մասին նույն պատկերացումը, որը քրիստոնեական աշխարհում կրկին հայտնվեց որպես Աստծո կույս մայր:

Անահիտը, որպես պտղաբերության աստվածուհի, աղերսներ ունի նաև բազմացման և այդ յմաստով աստուրական Իշտար (Աստարտե) աստվածուհու հետ: Ստրաբոնը (XII, 14, 16) հաղորդում է, որ Անահիտին՝ որպես հեշտասեռ կուտքի երկրպագու էին Ալիլիսենե գավառի Երեզ (Երզնիզա) ավանում գտնվող իր մեծ տաճարում: Երևելի այրեր իրենց կույս դստերին տաճար էին ուղարկում, և նրանք հետագայում «ամուսնանում էին, և ոչ ոք չէր խորշում այդ աղջիկներին կին վերցնել»: Պաշտամունքային այս ձևը հավանաբար սեմական ծագում ունի (հմմտ. Հերոդոտ, I, 199):

Արական կարևորագույն աստվածությունները հայերն ավելի ուշ շրջանում փոխ են առել պարսիկներից: Գերագույն աստվածն Արամազդն էր, որ երկրպագվում էր և որպես Անահիտի հայր, և որպես նրա ամուսին: Արամազդի որդին Ն, իրն էր (այսինքն՝ Միթրաս, ուներ հնդկական ծագում), դուստրը՝ Նունեն կամ Նանան, որ գալիս էր աստուրական պաշտամունքից: Ուժի, պատերազմի, հաղթանակի և որսորդության աստվածը Վիշապաքադ Վահագն էր, որի կրկնակը պարսկական Վերեթրագման էր (հուն. Արտագնես)՝ վիշապին հաղթողը: Այս կերպարը հետագայում նույնացվում է Հերակլեսի հետ: Աստղիկը (կամ Աստիկ) գեղեցկության և սիրտ աստվածուհին էր, վարդը՝ նրա սրբազան ծաղիկը: Վահագնի հետ մա արարեց «կրակը»: Ըստ երևույթին Աստղիկը սերել է ասորեստանցիների Իշտար (Աստարտե)՝ զգայական սիրտ և բազմացման աստվածուհուց (հուն. Մյուլիքա), որի մասին Զ. ծ. ա. 800 թ. հիշատակվում է Հայաստանում Մենուա թագավորի խալդյան արձանագրություններից մեկում: Մյուս աստվածներն են՝ դպրության աստված Տիրը և արևի աստված Բարշամինը, որն անկասկած աստուրական ծագում ունի: Հայկական, թերևս նաև խալդյան ծագում ունեն Ամանորի աստված Վանատուրը, Արևի ու Լուսնի պաշտամունքը:

ՀԱՍԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻ ԶՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայերը հեթանոսական շրջանում արդեն ունեին բանաստեղծական արվեստ, որ պահպանվել է երգերի ու ժողովրդական բանահյուսության միջոցով. նույնիսկ մի մեծ դյուցազներգությամբ, որից սակայն հասել են ատանձին փոքրիկ պատուիրկներ: Նախաքրիստոնեական շրջանում նրանք սեփական գիր չունեին: Հեթանոսական դարաշրջանի դրամների վրա գրված է հունարեն: Պուլատականներն ու վերնախավը ստանում էին հեղինակաւոր կրթություն, հատկապես Արշակունի թագավորների օրոք:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԵՎ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայերի գաղթից շատ չանցած՝ Ք. ծ. ա. 6-րդ դ. վերջին երկիրն ընկնում է պարսկական տիրապետության տակ և կառավարվում սատրապների կողմից: Երբ Ալեքսանդր Մեծը նվաճում է պարսից պետությունը (Ք. ծ. ա. 331 թ.), Հայաստանը համեմատաբար անկախանում է, սակայն հետագայում կայսրման մեջ ընկնում Սիրիայում իշխող Սելևկյաններից: Երբ վերջիններիս պետությունը Ք. ծ. ա. 189 թ. կործանում են հռոմեացիները՝ Անտիոք Մեծի գլխավորությամբ, Հայաստանում իշխող երկու փոխարքաներն իրենց հռչակում են անկախ: Նրանցից մեկը Ջարեհն էր, որի իշխանությունը տուրածվում էր Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում ընկած Փոքր Հայաստանի վրա, մյուսը՝ Արտաշեսը (Արտաքսիաս), որ իշխում էր Մեծ Հայաստանում՝ Արագի հովտով, Արարատ լեռան շրջակայքով: Նրանք հզորացնում ու ընդարձակում են իրենց թագավորությունները, Արտաշեսը Արագի հյուսիսային ափին, այսօրվա Երևանից հարավ-արևելք, կառուցում է Արտաշատ (Արտաքսատա) քաղաքը, որ կարճ ընդմիջումներով երեք ու կես դար եղև երկրի մայրաքաղաքը: Նրանից սերած Արտաշեսյան տուն հետագա թագավորների օրոք երկիրը վերելք է ապրում: Սակայն Արևելքում նրա վտանգավոր հսրև աճն էր Պարթևների պետությունը, որ նույնպես սզատագրվել էր Սելևկյանների տիրապետությունից: Ռազմատենչ թագավոր Տիգրան Երկրորդ Մեծի (Ք. ծ. ա. 95.—55) օրոք Հայկական պետությունը հասնում է իր հզորության գագաթնակետին, նրա սահմաններն ընդարձակվում են շատ ավելի, քան հին Ուրարտուն էր իր ծաղկման շրջանում: Տիգրանը միավորում է Մեծ և Փոքր Հայաստանները և իր աներոջ՝ արկածախնդիր թագավոր Եվպատոր Պոնտացու հետ պայքարում հռոմեական աշխարհակալ պետության դեմ: Նա պետության սահմանները դեպի արևելք ընդարձակում է մինչև Կասպից ծով, դեպի արևմուտք՝ մինչև Կապադովկիա, հարավում անցնում է Տավրոս լեռնաշղթան, որի հարավային փեշե-

րին կառուցում է նոր հռյակերտ մայրաքաղաք՝ Տիգրանակերտ անունով՝ բնակեցնելով այնտեղ հունական 12 քաղաքներից բեշած ռազմագերիներ²⁷։ Տիգրանի տիրապետության տակ էին մինչև Եդեսիա (Ուրֆա) ընկած բոլոր երկրները, հարավ-արևմուտքում՝ մինչև Հրեաստան։

Ք. ծ. ա. 72 թ. Միհրդատը պարտություն է կրում Լուկուլլոսից։ Նա փախչում է փեսայի մոտ։ 69 թ. Լուկուլլոսը հարձակվում է Տիգրանի վրա, որը Տիգրանակերտի մոտ ջախջախիչ պարտություն է կրում, քաղաքը գրավվում է և ավերվում։ 65 թ. Տիգրանը պարտվում է Պոմպեոսին։ Նա կորցնում է իր նվաճած երկրները, սակայն Հայաստանը հռոմեական տիրապետության տակ հետագայում էլ պահպանվում է՝ հանդիսանալով բուֆերային հզոր պետություն պարթևների դեմ, որով վերջնականապես ներքաշվում է արևելքի և արևմուտքի երկու աշխարհակալ պետությունների՝ գերիշխանության համար մղած տևական պատերազմի մեջ, որը կործանարար է դառնում ժողովրդի համար։

ԱՐԵՎԱԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՏՈՒՆԸ

Հայաստանում մինչև մեր թվարկության սկիզբը իշխում էին Արտաշեսյան տոհմի թագավորները։ Ապա հետևում է խառն մի ժամանակաշրջան, երբ օտարագզի մի շարք արկածախնդիրներ փորձում են տիրանալ գահին։ Ի վերջո Ք. ծ. հ. 52 թ. գահ է բարձրանում Տրդատ (Տիրիդատես) Առաջինը, որ սերում էր պարթևական Արշակունի տոհմից և պարսից Վաղարշ արքայի եղբայրն էր։ Որոշ դիմադրությունից հետո հռոմեական զերագույն իշխանությունը բարեհաճ. մ է ճանաչել Տրդատին, և Հռոմում Ներոն կայսրն անձամբ թագադրում է նրան։ Արշակունի թագավորական տունը մի քանի դար իշխում է Հայաստանում։ Արշակունիների համակրանքն անշուշտ ուղղված էր Արևելք դեպի Պարթևների պետությունը, թեպետ մշտապես գտնվում էին հռոմեացիների ամբարեհույս հսկողության տակ։ Երկիրը հաճախակի դարձած պատերազմներից ու արշավանքներից արյունաքամ էր լինում, մի կարճ ժամանակ նույնիսկ, Ք. ծ. հ. 115—116 թթ., վերածվում է հռոմեական մարզի։ Ք. ծ. հ. 163 թ. հռոմեացի զորավար Պրիսկոսը ավերում է Արտաշատ մայրաքաղաքը։ Արազի հովտում կառուցվում է մի նոր քաղաք՝ հետագայում Վաղարշապատ մայրաքաղաքը, որ այժմ հռչակավոր վանքի անունով կոչվում է Էջմիածին։

Երբ Ք. ծ. հ. 226 թ. Պարսկաստանում Սասանյանները կործանում են պարթևական Արշակունի թագավորական տունը, Հայաստանի Խոսրով Առաջին թագավորը ներխուժում է Պարսկաստան՝ իր ազգակիցների վրեժը լուծե-

²⁷ Strabo, XI, 14, 15:

լու: Նրա բանակում կռվում էին նաև Կովկասի մյուս կողմում ապրող քոչվոր ցեղեր: Պարսից թագավորը պարտություն է կրում, իսկ Խուրովը հռոմեացիների օգնությամբ հաղթանակներ են ասպատակում է Պարսկաստանը, բայց ի վերջո սպանվում է պարսից արքայի սաղրանքով: Դրանից հետո Հայաստանը որոշ ժամանակ ընկնում է պարսկական տիրապետության տակ, որի ընթացքում պարսիկները փորձում են Սասանյանների պետական կրոնը՝ Կրտսեր Ավեստայի ուսմունքն ու կրակապաշտությունը, բռնի տարածել Հայաստանում:

Խոսրովի պատանի որդին՝ Տրդատը (Տիրիդատ), փրկվում է, գնում Հռոմ և այնտեղ աչքի ընկնում որպես լավ ռազմիկ: Ավանդազրույցներում պատմվում է նրա զարմանահրաշ գործերի, ֆիզիկական մեծ ուժի մասին: Պարսիկների տարած հաղթանակից շատ չանցած՝ Տրդատը Բ. ծ. հ. 265 թ. Պալմիրայի իշխան Օղենատոսի օգնությամբ վերադառնում է և Հռոմի զինակցությամբ փորձում տեղ դառնալ հայրական գահին: Նա պարսիկներին քշում է երկրից, հաջող վարած պատերազմների շնորհիվ ամրապնդում իր իշխանությունը՝ դառնալով Հայաստանի հայտնի խիզախ թագավորներից մեկը և հռչակվելով Տրդատ Երրորդ Մեծ անվամբ:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍՈՒՏԵՐ

Բ. ծ. հ. 280 թ. Տրդատը քրիստոնեությունը ընդունում է որպես պետական կրոն: Քրիստոնեական ուսմունքն արդեն վաղուց էր թափանցել Հայաստան, հավանաբար Եդեսիայից սիրիացի միսիոներներն էին բերել, այնպես որ Բ. ծ. հ. 2-րդ դարում Հայաստանում արդեն շատ քրիստոնյաներ կային: Տրդատը երկրի հին աստվածների ջերմեռանդ երկրպագուն էր և կռվով պաշտպանում էր նրանց Սասանյանների կրակապաշտությունից, ինչպես նաև քրիստոնեական ուսմունքից: Սակայն հայ նշանավոր առաքյալ Գրիգորի (որ կոչվում է «Լուսավորիչ») հայտնվելուց և տեղի ունեցած մի շարք զարմանահրաշ դեպքերից հետո Տրդատը դարձի է գալիս: Հետագայում հոգևորական մատենագիրների կողմից գրի առնված ավանդազրույցներն այդ դարձի և այն ամենի մասին, ինչ կապված է դրա հետ, պատմական քիչ ճշմարտություն են պարունակում: Ըստ դրանց Գրիգորը եղել է Տրդատի հորը սպանող պարթև Անակի որդին: Լինելով արքայասպանի որդի՝ նա ստիպված փախչում է, գնում Կապադովկիա հայերի հին հայրենիքը, և Կեսարիայում քրիստոնեություն ընդունում: Հոր կատարած ոճրի մասին տեղեկանալով՝ որոշում է քաղել նրա մեղքը, գտնում է աքսորված Տրդատին, ծառայում նրան հավատարմորեն՝ առանց հայտնելու իր ով լինելը, և վերջում ուղեկցում է նրան Հայաստան: Երբ թագավորը հրամայում է Գրիգորին Անահիտ աստվածուհու պատվին զոհ մատուցել

Երիզույի (Երզնիցան) տաճարում, նա հրաժարվում է ուրանալ քրիստոնյաների Աստծո՛ւ, և նրանք ընդհարվում են: Գրիգորին նետում են մի հորի մեջ (Արտաշատի մոտ), որտեղ նա քրիստոնյա մի այրի կնոջ օգնությամբ 13 տարի կենդանի է մնում: Ի վերջո, երբ թագավորը մի շարք պատահարներից ու ահավոր հիվանդությունից հետո տեղի է տալիս՝ ընդունելով մոր տուժունքի հաղթանակող ուժը, Գրիգորին համում են զնդանից, և նա դառնում է երկրի առաքյալը (հմմտ. Էջ 177 և հաջորդներ):

Պատմական ճշմարտությունն այս ամենից այն է, որ Գրիգորը քրիստոնեությունը բերել է Կապադովկիայից: Ինչպես էլ որ տեղի ունեցած լինի թագավորի դարձի գալը, ամեն դեպքում քրիստոնեության ընդունման հիմքում առկա է եղել բաղադրական լուրջ խնդիր: Քրիստոնեությունը հզոր գեներ էր այն ազդեցության դեմ, որ Սասանյաններն իրենց պետական կրոնը Ավեստայի ուսմունքը, փորձում էին հաստատել երկրում: Բացի այդ, Հայաստանում արդեն կային շատ քրիստոնյաներ, որոնց համախմբվածությունը կարևոր նեցուկ կալող էր դառնալ թագավորական իշխանության համար: Ինքնիշխան ավատատերերէ՛լ: դեմ մնան հենարան ունենալը անհրաժեշտ էր: Գրիգոր Լուսավորիչը թագավորի գորել աջակցությամբ ամենուրեք հիմնում է կայկական եկեղեցիներ, և Հայաստանը դառնում է լսոաջին երկիրը, որ քրիստոնեությունն ընդունում է որպես պետական կրոն:

Նախկին հեթանոսական և մոր քրիստոնեական կրոնների միջև հակադրությունն ու պայքարն այնպես անհաշտ ու անողոր չի եղել, ինչպես հետագայում նկարագրել են մատենագիրները: Ակնհայտ է, որ քրիստոնեությունն այնքան տարածված էր, որ հին սրբավայրերը, զոհատեղիներն ու սրբազան պուրակներն արագ վերածվում են մոր աստծո պաշտամունքի վայրերի, իսկ կրոնական նախկին պատկերացումները հարմարեցվում են քրիստոնեական ուսմունքին: Անբիժ Անահիտ աստվածուհին միաժողովում է սուրբ Կույս և Աստվածամայր հասկացություններին. իմաստության հայր Արամազդը՝ Հայր Աստծուն, քաջ Վահագնը՝ Աստծո Որդուն, իսկ սուրբ Կրակը՝ սուրբ Հոգուն, որ կրակն լեզուների տեսքով պատկերվում է առաքյալների գլխավերևում: Չոհաբերության հեթանոսական հին սովորության բազմաձև մնացորդները, որ մինչև օրս պահպանվել են Հայաստանում, բավարար վկայություն են տալիս այն մասին, թե ինչքան բնական է եղել անցումը հին կրոնից մորը: Ըստ ավանդության Գրիգորը հեթանոսական կրոնի քուրմերի՝ դիդիներին սիրով մոր եկեղեցու եպիսկոպոսներ էր օծում: Ավեստայի հետ քրիստոնեության հակասություններն ավելի անցան էին, քան հին աստվածությունների: Չէ որ Զրադաշտն էր, որ որոշ առումով նախապատրաստեց քրիստոնեությունը՝ տալով նրան շատ գաղափարներ: Բայց և այնպես Տրդատը մոր կրոնը մասամբ բռնի ընդունել տվեց՝ հեղելով նախարարական շատ հզոր տոհմերի արյուն: Երկար ժամանակ պահանջվեց, մինչև որ քրիստոնեությունը տարածվեց լեռնաշ-

խարհի բոլոր մասերում, ուր Պարսկաստանը բարեհաճորեն քաջալերում էր հեթանոսական հավատքը:

Թագավորը օտար Գրիգորին կարգում է ամբողջ պետության պատրիարք կամ լյաթողիկոս: Կապաղովկիայի Կեսարիա քաղաքում նա օծվում է արքեպիսկոպոսի կոչմից: Այդ բարձր տիտղոսը ժառանգաբար անցնում է Գրիգորի ընտանիքին: Կաթողիկոսը ևս ուներ նույն անսահմանափակ իշխանությունը, ինչ իր ժամանակին հեթանոսների գերագույն քուրմը: Վերջինիս պաշտոնը նույնպես ժառանգաբար անցնում էր ընտանիքին, և նստավայրն էլ Տադոնի Աշտիշատ ավանում էր (Մուշի մոտակայքում): Գրիգորը Կեսարիայում օծվելուց հետո վերադառնում է Աշտիշատ և այնտեղ Անահիտ, Վահագն և Աստղիկ երրորդություն կազմող աստվածների²⁸ երեք հոչակավոր տաճարները կործանելով՝ տեղում կառուցում է երկրի Մայր եկեղեցին: Սկզբնական շրջանում՝ մինչև 402 թ., կաթողիկոսի նստավայրը հեթանոսական այդ հին գոհատելիում էր, որտեղից տեղափոխվում է Վաղարշապատ: Ստրաբոնի (XII, 2, 3)²⁹ հայերի հին հայրենիք Կապաղովկիայի, Կոմանա քաղաքի Մու կամ Արտեմիո Տավրիացու (Անահիտ) տաճարին վերաբերող պատմությունից պարզվում է, որ նախկին հեթանոսական կրոնի գերագույն քուրմի պաշտոնն ունեցել է նույն իշխանությունը: Այդ հոգևոր բարձրաստիճան այրը ըստ աստիճանի կանգնած էր թագավորից անմիջապես հետո և սովորաբար ընտրվում էր նույն տոհմից (հմմտ. էջ 78): Նա տերն էր տաճարի և նրա սպասավորների, որոնց թիվը Ստրաբոնի այցելության ժամանակ վեց հազար էր՝ կին և տղամարդ միասին հաշված: Տաճարն ուներ ընդարձակ հողեր, ստացված եկամուտը գերուսույն քուրմին էր: Ստրաբոնը նույնը հաղորդում է նաև Պոնտոսի Կոմանա քաղաքի համանման տաճարի (XII, 3, 32 և 34—36) և Ջելայի Անահիտի տաճարի մասին (XII, 3, 37):

Բացի եկեղեցու և նրա գործերի վրա ունեցած անսահմանափակ իշխանությունից, կաթողիկոսը ուներ նաև աշխարհիկ իշխանություն: Նախկին տաճարների հսկայական հարստությունը փողն ու հողային կալվածքները, անցնում են եկեղեցուն և բազմապատկվում հողերի նոր նվիրաբերություններով: Գնալով մեծանում է եկեղեցու կարողությունը հասնելով 12000 կալվածքի: Պատերազմի ժամանակ կաթողիկոսը հանում էր 5470 հեծյալ և 3807 հետևակ ռազմիկներից բաղկացած բանակ: Թագավորը սուրբ Գրիգորին և նրա ընտանիքին 15 տարբեր նահանգներում նվիրում է հողային ընդարձակ կալվածքներ և բազմաթիվ իշխանական բերդեր: Նախարարական ժողովներում նախագահում էր կաթողիկոսը: Մինչև Ջ. ծ. հ. 374 թ. ամեն նոր կաթողիկոս օծ-

²⁸ Այստեղ ևս, ինչպես հաճախ հանդիպում ենք Արևելքում, գործ ունենք եռաստվածության հետ (հմմտ. էջ 74), որն, անշուշտ, իր շարունակությունն է գտել քրիստոնեական երրորդության ուսմունքում:

վում էր Կեսարիայի եպիսկոպոսի կողմից և ձևականորեն ենթարկվում նրան: Այդ հանգամանքը, սակայն, Հայաստանում չէր ստվերում կաթողիկոսի հեղինակությունն ու իշխանությունը: Հետագայում կաթողիկոսները ծեռք են բերում կատարյալ անկախություն՝ չենթարկվելով ոչ երկրի, ոչ էլ դրսի որևէ իշխանության: Միևնույն ժամանակ աճում է նրանց ազդեցությունը ժողովրդի վրա՝ մինչ օրս պահպանելով ժողովրդի հոգևոր պետի իրենց դիրքը: Կաթողիկոսի պաշտոնը, ինչպես նշեցինք, Գրիգորին շնորհվեց ժառանգության իրավունքով: Եթե պաշտոնը թափուր էր մնում ժառանգ չլինելու կամ մեկ այլ պատճառով, ապա նոր կաթողիկոս սկզբնական շրջանում ընտրում էին ոչ թե հոգևորականները, այլ թագավորը, քանակն ու նախարարները: Սակայն Սահակ կաթողիկոսի մահից հետո առաջին անգամ նոր կաթողիկոսին ընտրում է եկեղեցական ժողովը, որին մասնակցում էին նաև աշխարհիկ սարդիկ. հետագայում ընտրության իրավունքն ամբողջապես անցնում է եպիսկոպոսներին:

Ավանդությունը պատմում է երկրի տարբեր վայրերում Գրիգորի և Տրդատի կողմից բազմաթիվ եկեղեցիներ կառուցելու մասին: Դրանք ավելի շուտ կառուցվում էին բերդերի մոտ. նախ շինության հրապարակը շրջապատում էին պարիսպներով և նոր միայն ձեռնամուխ լինում եկեղեցու շինարարությանը: Հետագա շրջանին վերաբերող մի վկայությամբ Գրիգորի որդի Վրթանես կաթողիկոսն Աշտիշատի եկեղեցում պատարագելիս դրսից պարիսպները պաշարված են եղել 2000 մարդուց բաղկացած հեթանոսների քանակով:

Տրդատը մահացել է Բ. ծ. հ. 314—320 թթ. միջև: Նա սպանվում է անմիաբան նախարարների դավադրությամբ, քանի որ քրիստոնեություն ընդունելու ընթացքում եղել էր անուղիք:

ԱՐԸԱԿՈՒՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԸ

Տրդատին օգնելու նպատակով պարսից Ներսես թագավորը հարձակվում է Հռոմեական կայսրության վրա: Սակայն Ներսեսի պարտվում է և Բ. ծ. հ. 297 թ. ստիպված նվաստացուցիչ մի պայմանագրով Դիոկղետիանոս կայսրին է զիջում Հայաստանից հարավ ընկած մի մեծ երկրամաս: Իսկ Հայաստանն անցնում է հռոմեական գերիշխանության տակ: Հետագայում էլ պարսից թագավորները շարունակ փորձում էին Հայաստանում վերահաստատել իրենց ազդեցությունը: Հայկական գահի վրա Տրդատի հաջորդներից ոչ մեկն այնքան ուժեղ անհատականություն չեղավ, որ կարողանար գլուխ հանել երկրում տիրող դժվար կացությունից, որը ստեղծվում էր հարևան երկու հզոր պետությունների մշտական պատերազմներից: Նրանք իրենց անկայուն քաղաքականության և իրենց ապահովությունն ու շահն առավել պաշտպանողի կողմն անցնելու անվճարականության պատճառով նպաստեցին պետության և իրենց

թագավորական իշխանության աստիճանական թուլացմանը: Մնացածը լրացրին ներքին կոիվներն ազդեցիկ նախարարական տների ու եկեղեցու հետ: Թագավորական հզոր իշխանության, ինչպես նաև պետության ապահովության համար անհրաժեշտ էր խելամիտ ու միասնական համագործակցություն եկեղեցու հետ, ինչն արվեց Վրաստանում (հմտ. էջ 78): Այնինչ թագավորների ու կաթողիկոսների միջև ծայր առած անհաշտ վեճերը երբեմն, դժբախտաբար, հասցնում էին բացահայտ բախումների: Թագավորների ձեռքով նույնիսկ սպանվեցին երկու կաթողիկոս: Այդուհանդերձ թագավորական իշխանությունը պարտություն կրեց, իսկ կաթողիկոսականը ուժեղացավ՝ մի շարք շրջահայաց կաթողիկոսների շնորհիվ:

Ներքին երկպառակությունները, որոնց մասնակցում էին նախարարական նշանավոր տներ, թուլացնում են պետության արտաքին դիմադրողականությունը: Հետագա շրջանի մատենագիրները, որոնք այդ անցքերի մեզ հասած միակ աղբյուրներն են, անշուշտ փառաբանում են եկեղեցու այրերին և ամբողջ մեղքը բարդում թագավորների զագրելի արարքների վրա: Սակայն ճշմարտությունն այն է, որ եկեղեցին՝ ունենալով հողային մեծ սեփականություն՝ պետության ներսում ձգտում էր բացարձակ իշխանության: Եկեղեցու և թագավորի միջև հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանության սահմանները հեղինդուկ էին և վաղ թե ուշ ծնելու էին հակասություններ: Մեղքը, անշուշտ, Տրդատինն էր, որ հենց սկզբից սուրբ Գրիգորին և նրա ընտանիքին շնորհեց աշխարհիկ մեծ իշխանություն:

Տրդատի որդի Խոսրով Երկրորդ Կողակի օրոք (մահ. 342 թ.) նախարարական շատ հզոր տներ թշնամանում են միմյանց հետ, նաև ընթոստանում թագավորի դեմ: Բանը վերջանում է այնպես, որ թագավորը նրանց լրիվ բնաջնջում է, իսկ ընդարձակ տիրույթները բռնագրավում: Այս անցքերին հետևում է Սանեսան թագավորի՝ իբերներով (վրացիներ) և աղվաններով (կովկասյան ցեղեր) համալրված բանակի հարձակումը երկրի վրա, որը մեծ ավերածություններ է գործում: Խոսրովն ու կաթողիկոսը ստիպված են լինում փախչել: Ի վերջո Խոսրովի գորահրամանատար Վաչե Մամիկոնյանն ու Վահան Ամատունին թշնամուր դուրս են քշում երկրից: Սանեսանը սպանվում է. նրա գլուխը բերում են թագավորին: Թագավորը ողբում է Սանեսանին, քանի որ վերջինս թեպետ թշնամի, սակայն իր նման Արշակունի էր: Խոսրովը կառուցում է Դվին քաղաքը և դարձնում իր նոր նստավայրը՝ զարդարելով ապարանքներով, զվարճության և որսի վայրերով, շրջապատում արհեստական անտառով: Այնտեղ բնակվելու են գալիս նաև Արտաշատից:

Այդ շրջանում Պարսկաստանում իշխում էր հզոր մի թագավոր՝ Շապուհ Երկրորդ Մեծը (Ջ. ծ. հ. 310—379 թթ.): Նա գահ էր բարձրացել մանկահասակ տարիքում և ղեկ նոր հասունացած՝ փորձում էր հատուցել հռոմեացիներին Ներսեսի կրած ամոթալի պարտության դիմաց: Ինչպես վկայվում է, Շապուհը

հարձակվում է Հայաստանի վրա, սակայն Խոսրովի բանակը Հռոմի կայսրի օգնությամբ պարտության է մատնում պարսիկներին Վանա լճի ափին: Խոսրովի որդու՝ Տիրան Երկրորդի (342—350) օրոք պետության և եկեղեցու պարագլուխների միջև ծայր է առնում անողոր պայքար, որի ընթացքում թագավորը Հուսիկ կաթողիկոսին խարազանելով՝ սպանել է տալիս, քանի որ վերջինս թագավորին՝ մեղսալի վարքի պատճառով, արգելել էր եկեղեցի մտնել: Տիրանը Պարսկաստանի դեմ պատերազմ չի մղել, սակայն, ինչպես պատմում են, նա դավադրաբար ընկնում է պարսիկ մի իշխանավորի ձեռքը, որն էլ կուրացնել է տալիս թագավորին: Այնուհետև պարսիկները մեծ բանակով հարձակվում են Հայաստանի վրա, սակայն կայսերական զորքը պարտության է մատնում նրանց՝ գերելով պարսից թագավորի հարեմը:

Կույր Տիրանը հրաժարվում է իշխանությունից, և Հռոմի կայսրը հայկական գահին նստեցնում է Տիրանի որդուն՝ Արշակ Երկրորդին (350—367): Հոգևորական մատենագիրների քամահրանքն Արշակի հանդեպ անշուշտ կողմնակալ էր: Ըստ առումներով նա նշանավոր անհատականություն էր. պարզ գիտակցելով պետության ներքին թուլության պատճառները նա ջանում էր ուժեղացնել թագավորական իշխանությունն ու պետությունը: Սակայն Հռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի հանդեպ նրա վարած քաղաքականությունը նույնպես անկայուն էր: Եկեղեցական հարցերում տարածայնություններ ունենալով կայսրի և հունական եկեղեցու հետ միանում է պարսիկներին: Նրա բանակը սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ արշավում է Փոքր Ասիա, ամայացնում այն՝ ուժեղ հարված հասցնելով հռոմեական բանակին: Այնուհետև Արշակը լքում է պարսից Շապուհ արքային և կրկին շրջվում դեպի կայսրը: Այդ ընթացքում Արշակի և մեծ համրավ վայելող Ներսես կաթողիկոսի միջև ծագած հակասությունները երկրում թուլացնում են թագավորի դիրքերը՝ շատ նախարարներին թշնամաբար տրամադրելով նրա դեմ: Հուլիանոս Ուրացողի մահից հետո (363 թ.) հռոմեացիների Պարսկաստան կատարած արշավանքը ավարտվում է ամոթալի հաշտությամբ, որով հռոմեացիները պարտավորվում են զրկել Արշակին իրենց աջակցությունից նրան դնելով դժվար կացության մեջ: Այս ամենից հետո Արշակը շարունակում է կասեցնել պարսիկների հարձակումները, մինչև որ խաբվելով Շապուհի երդումներով վավերացված հավաստիացումներից գնում է նրա մոտ, այնտեղ շղթայվում արծաթե կապանքներով և բանտվում «Մոռացության ամրոցում» (Անհուշ): Թագավորի հավատարիմ ուղեկցին քաջասիրտ Վասակ Մամիկոնյանին Շապուհը ողջ-ողջ մորթագերծ է անել տալիս, մաշկը լցնում չոր խոտով և ուղարկում բանտ Արշակին: Նրա գեղեցկուհի կինը Փառանձեմ Սյունեցին, Արտագերս ամրոցում 14 ամիս հերոսաբար դիմակայելով պարսիկների պաշարմանը ի վերջո հանձնվում է: Շապուհը թագուհուն հրապարակայնորեն, զորքի աչքի առաջ անարգանքի է ենթարկել տալիս, մինչև որ նա մա-

հանում է ամոթալի այդ բռնարարքներից: Մի քանի տարի անց Արշակը բանտում ինքնասպան է լինում:

Թագավորին և նրա խիզախ սպարապետին մեջտեղից վերացնելուց հետո պարսիկները անձամբ Շապուհի գլխավորությամբ Հայաստանում կազմակերպում են սոսկալի կոտորածներ: Հազարավոր հայեր՝ կին և տղամարդ, զոհվում են փղերի ոտքերի տակ: Վաղարշապատը շատ քաղաքների հետ կողոպտվում և ավերվում է, բազում բնակիչներ, որոնց թվում և հրեա գաղթականներ, գերեվարվում են: Հալածվում է քրիստոնեությունը, հիմնվում են կրակարաններ, և շատ մախարարներ, ինչպես Մերութան Արծրունին Վանից, ընդունում են կրակապաշտությունն ու դառնում պարսկահպատակ: Այս անցքերը տեղի են ունեցել Ք. ծ. հ. 367 թ.: Հայաստանում և Պարսկաստանում քրիստոնեության դեմ Շապուհի հալածանքներն ավելի շուտ քաղաքական բնույթ ունեին, քան թե կրոնական մոլեռանդության արդյունք էին: Քրիստոնյաները ոչնչացվում էին, որովհետև նրանք բարեկամաբար էին տրամադրված Պարսկաստանի թշնամու՝ քրիստոնյա Հռոմեական պետության նկատմամբ:

Արշակի որդին՝ Պապը (368—374), գահ է բարձրանում կայսրի օգնությամբ, և կայսերական բանակի զորակցությամբ երկիրը մաքրում թշնամիներից: Վասակ Մամիկոնյանի որդին՝ քաջ սպարապետ Մուշեղը, ըստ ավանդության լուծում է իր հոր և իր ժողովրդի վրեժը. պարտության մատնելով պարսիկներին՝ նա կործանում է մոզերի կրակապաշտական տաճարները, ձեռքն ընկած քրմերին ողջ-ողջ այրում: Պարսիկ շատ զորապետների ու իշխանների մորթագերծ է անել տալիս և չոր խոտ լցնելով շարում բերդապարիսպների ատամներին: Մուշեղը սակայն ասպետորեն է վարվում գերի ընկած Շապուհի առաջին տիկնոջ և հարեմի մյուս կանանց հետ: Պարսիկ ռազմագերիների մի խմբի ուղեկցությամբ նրանց ուղարկում է Շապուհին: Այս արարքով Մուշեղը ցանկանում է ընդգծել իր՝ Շապուհից բարձր լինելը, ձգտում տարբերվել այն անձնավորությունից, որի վայրագություններն ազնվական հայուհիների նկատմամբ եղել էին այնքան սոսկալի:

Պապ թագավորը հնազանդեցնելով իր հոր դեմ ելած մախարարներին՝ նրա նման ջանում է ամրապնդել թագավորությունը: Սակայն նա ևս հակասությունների մեջ է մտնում Ներսես Մեծ կաթողիկոսի հետ: Թագավորը կաթողիկոսի հետ միաբանության պատվին տված խնջույքի ժամանակ թունավորում է նրան՝ իր ձեռքով հրամցնելով հաշտության գավաթ: Պապը փակում է վանքերը՝ պատճառաբանելով, որ միանձնուհիներն ավելի օգտակար գործ կատարած կլինեն, եթե ամուսնանան: Բռնագրավում է եկեղեցու չափազանց ընդարձակ տիրույթների հինգ յոթերորդը՝ ասելով, որ մնացածն էլ բավարար է հոգևորականների ապրուստի համար: Կրճատում է հոգևորականների թիվը այն համոզմամբ, որ ամեն գյուղում մի քահանա և մի տիրացու բավական է: Շատ վճռներ խելամիտ էին: Սակայն Պապը նույնպես չկարողացավ վարել

հստակ արտաքին քաղաքականություն: Կայսրի նկատմամբ ցուցաբերած անհնազանդությունից հետո նա հրավիրվում է հռոմեացի զորավար Տերենտիոսի մոտ խնջույքի և այնտեղ սպանվում թիկունքից՝ հարբած վիճակում (374 թ.):

Պապից հետո կայսրը թագավոր է կարգում Արշակ Երկրորդի եղբորորդուն՝ Վարազդատին (374—377): Նրան գահընկեց է անում քաջարի Մանուել Մամիկոնյանը՝ Մուշեղ սպարապետին սպանելու համար: Հետագա շրջանը ընթանում է կռիվներով, որ ծագել էր պետության ներսում գահին ձգտող բեկնածուների միջև, որոնց մի խմբի՝ թիկունքին կանգնած էր կայսրը, մյուսի՝ պարսից թագավորը: Ի վերջո 387 թ. Թեոդոսիոս կայսրը և պարսից արքա Շապուհ Երրորդը կնքում են հաշտության պայմանագիր, որով Հայաստանը բաժանում են երկու մասի:

Հայաստանի արևմտյան փոքր մասը՝ Կարին (Էրզրում) մայրաքաղաքով, անցնում է հռոմեացիներին, Հայաստանի արևելյան, մեծագույն մասը՝ Արագի հովտով, Արարատ լեռն իր շրջակայքով, Տարոնով (Մուշ), Վանա լճի ավազանով, ընկնում է պարսկական տիրապետության տակ: Մեծ Հայաստանում մի որոշ ժամանակ դեռ գոյատևում է Արշակունիների թագավորությունը: 428 թ. երկիրը կառավարում են պարսիկ սատրապները, այսպես կոչված՝ մարզպանները: Փոքր Հայաստանը, Հոռմի կողմից նշանակված առաջին թագավորի մահից հետո, դառնում է հռոմեական մարզ: Հարցի նման լուծումը նշանակալի ազդեցություն ունեցավ պատմության հետագա զարգացման վրա: Ուժեղ և միացյալ Հայաստանն արևելահռոմեական գերիշխանության տակ կարող էր ամուր պատնեշ հանդիսանալ մահմեդականների ներխուժումների դեմ: Այնինչ կարևորագույն այս դարպասն Արևելքի պետությունների ձեռքն անցնելով՝ ճանապարհ հարթվեց արևելքից եկող Մուսամելի հավատի համար:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Մինչ կործանվում էր հայկական թագավորությունը, բազում շնորհալի կաթողիկոսների ջանքերով ամրապնդվում էր եկեղեցու իշխանությունը: Արժե հիշատակել Ներսես Առաջինին (353—373), որ կոչվում էր «Պարթև», նաև նրա որդուն՝ Սահակ (Իսակ) Առաջին Մեծին (390—438): Նրանք կառուցեցին եկեղեցիներ, հիմնեցին շատ վանքեր, որոնք դարձան հոգևոր կրթության և ազգային դաստիարակության կենտրոններ: Ժողովրդի մեջ գրագիտություն տարածելու նպատակով երկրի տարբեր գավառներում բացեցին դպրոցներ: Ազգային ինքնահաստատման և մշակույթի զարգացման համար հատկապես մեծ նշանակություն ունեցավ կարևոր մի իրադարձություն: Ք. ծ. հ. 404 թ., Սահակ կաթողիկոսի օրոք, հայերն ունեցան իրենց սեփական գիրը: Այն ստեղծեց

հոգևորական Մեսրոպը. 36 նշանից բաղկացած այբուբենը մեծ մասամբ հունական տառերի վերատապոյթյուն է: Անմիջապես սկսում է գործել թարգմանիչների մի ամբողջ դպրոց: Հունարենից և ասորերենից հայերեն են թարգմանվում Ավետարանը, Հին Կտակարանը և եկեղեցական այլ գրվածքներ: Հայաստանը սեփական գիր ունենալով՝ վերջնականապես առանձնանում է բյուզանդա-հունական եկեղեցուց և նրա հոգևոր կյանքից, որոնց հետ հարաբերություններն արդեն լարված էին: Այս ձևով հաղթահարվում է ձուլման վտանգը: Կոստանդնուպոլիս կատարած այցի ժամանակ Սահակին հաջողվում է կարևոր մի զիջում կորզել: Նա թույլտվություն է ստանում հայ գիրը տարածել նաև Հայաստանի բյուզանդական փոքր հատվածում, որով ապահովվում է երկրի՝ քաղաքականապես բաժանված երկու մասերի եկեղեցական և հոգևոր միասնությունը:

Հայ եկեղեցու դավանաբանության պատմությունը անչափ ինքնատիպ է: Ըստ Սիրիայից երկիր թափանցած մախնական ուսմունքի, Քրիստոսը, երբ նրան կնքեց Հովհաննեսը, մախն մեղքերից զերծ մարդ էր և նոր միայն Աստծո Որդի: Այս թեզը հետագայում Նեստոր պատրիարքի կողմից խեղաթյուրվեց՝ Սիրիայից և Միջագետքից տարածվելով Պարսկաստան, Չինաստան և Հնդկաստան: Հայ հին եկեղեցին մեծ նշանակություն էր տալիս Սկրտչին, նրա ոսկորներն առաջին մատուցներն էին, որ Գրիգորը Հայաստան էր բերել, և շատ եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցվեցին նրա պատվին (Կարապետ): Նիկիայի եկեղեցական ժողովը (325 թ.) որպես դավանաբանական դրույթ սահմանում է Քրիստոսի միասնությունն Աստծո հետ: Այն ընդունվում է հայ եկեղեցու, անձամբ Գրիգորի կողմից, որ այդ ժամանակ դեռ կենդանի էր: Սա վրձնորոշ նշանակություն ունեցավ հետագա դարերի համար ևս: Թեպետ հայ եկեղեցին չի մասնակցել Կոստանդնուպոլսի (381 թ.) և Եփեսոսի (431 թ.) եկեղեցական ժողովներին, սակայն ընդունել է դրանցում սահմանված դավանաբանական դրույթները, նաև այն, որ սուրբ Հոգին սկզբնավորվելով Հայր Աստծուց՝ մի բնություն է Հոր և Որդու հետ: Հայ եկեղեցին մերժելով Քրիստոսի երկակի բնույթը՝ հարում է նեստորականությանը:

Հայ եկեղեցին չկարողացավ մասնակցել նաև Քաղկեդոնի եկեղեցական ժողովին (451 թ.), քանի որ այդ ժամանակ երկրում սաստիկ մոլեզմում էին պարսից Հազկերտ Երկրորդ թագավորի հալածանքները քրիստոնեության դեմ: Այդ ժողովում ընդունված հետևյալ բանաձևը ևս դարձյալ չի բացահայտում Քրիստոսի անձի խորհուրդը. «Քրիստոսն իր էության աստվածային բնությամբ Հոր հետ է, իր էության մարդկային բնությամբ՝ մեզ հետ, միայն թե նա զերծ է մեղքերից: Քրիստոսի մեկ անձի մեջ մենք ճանաչում ենք երկու անքակտելիորեն միավորված, սակայն առանձին բնություններ»:

Երբ տարաբախտ հայերի վիճակը փոքր-ինչ թեթևանում է պարսիկ կռապաշտների ստկալի հալածանքներից, 491 թ. Վաղարշապատում նրանք հրա-

վիրում են իրենց սեփական եկեղեցական ժողովը: Այնտեղ հրապարակայնորեն դատապարտվում են Զաղկեղոնի ժողովի դավաճաբանական դրույթները: Սրանով, ցավոք, վերջնականապես կտրվում է կապը Բյուզանդիայի և Հռոմի եկեղեցիների հետ: Ամեն տեսակի արհավիրքների միջով անցնելիս, հայերն ամուր պահեցին իրենց միաբնակ դավանանքը պնդելով Քրիստոսի անձի միասնությունն ու աստվածային բնույթը: Նրանք ոչ մի դեպքում չընդունեցին երկաբնակ ուսմունքը: Միաժամանակ հայերն անգիշտում դիրք էին բռնել եկեղեցականների մետոքսկանների անհաշտ հակառակորդների դեմ: Նրանք ժխտում էին Քրիստոսի մարմինը մարդկային մարմնի հետ նույնացնելու տեսակետը: Հայերի համոզմունքն այն է, որ Քրիստոսը մարդ է բառի կատարյալ իմաստով:

Աստվածաբանական պատրանքների շուրջ վիճաբանությունները բաժան-բաժան արեցին քրիստոնեական աշխարհի՝ կորզելով մարդկային հարյուր հազարավոր անմեղ կյանքեր, որոնք աստվածաբանական բանաձևերի համար ոչ այլ ինչ էին, քան դատարկ հնչյուններ: Սա հետագայում կարևոր խթան հանդիսացավ Արևելքում իսլամի հաղթարշավի համար. Հայաստանը ընկնելով դավաճաբանական մանր խնդիրների հետևից՝ հեռացավ բյուզանդական և արևմտահռոմեական պետություններից, ինչպես նաև Պարսկաստանի բազմաթիվ քրիստոնեական համայնքներից: Բյուզանդիայի հունական եկեղեցին շարունակ գործադրում էր բոլոր միջոցները՝ սիրաշահելով կամ բռնությամբ հայ եկեղեցին իր ուսմունքին դարձնելու՝ ստիպելով նրան ընդունել քաղկեդոնական դավանանքի դրույթները: Սակայն հայերը միշտ զգուշանում էին անվերջանալի այդ ջանքերից: Ջարմանալի է, որ ներքին մասնավածությամբ հետևանքով քաղաքականապես թուլացած հայ ժողովուրդը բոլոր ժամանակներում անսասան էր, երբ խաղաքարտի վրա էին նրա հավատն ու եկեղեցու անկախությունը:

ՊԱՐՄԻԿՆԵՐԻ ՈՒ ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Երբ պարսից թագավոր Հագկերտ Երկրորդը մագդեսկանությունը (Ավեստայի ուսմունքը), որպես սիակ ճշմարիտ կրոն, փորձում է բռնի տարածել Հայաստանում, ժողովուրդը 449 թ. Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ապստամբում է: Պարսիկների դեմ պայքարում հաջողությունը որոշ ժամանակ հայերի կողմն էր: Այնուհետև 452 թ. Ավարայրում՝ պետության արևելյան սահմանի մոտ, հայերը մեծ ճակատամարտ են տալիս պարսկական զերազանց բանակի դեմ: Հերոսական մարտում, ուր պարսիկները ևս ծանր կորուստներ կրեցին, ընկնում են Վարդանն ու նրա համակիր նախարարներից շատերը: Պարսից բանակի շահած ոչ սովորական հաղթանակը նրան խիստ:

թուլացրեց: Հետագա մի շարք փոքր մարտերից հետո, որոնց ընթացքում նորանոր նախարարներ էին գոհվում, Հայաստանին շնորհվում է կրոնական ազատություն, փրկվում են եկեղեցին ու հավատը՝ չնայած կաթողիկոսն ու եկեղեցական մի շարք բարձրաստիճան այրեր գերեվարվելով Պարսկաստան՝ այնտեղ մահապատժի են ենթարկվում:

Խաղաղ մի կարճ ժամանակամիջոց և նորից ծայր են առնում հալածանքներն ու բռնությունները: Կրկին ժողովուրդն ապստամբում է, այս անգամ Վարդանի եղբորորդու՝ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ: 484 թ. նա հաջող մարտեր է մղում պարսիկների դեմ՝ շահելով հաղթանակ հաղթանակի հետևից: Պարսիկները ստիպված փոխգիջման են գնում՝ Վահանին ճանաչելով մարզպան, որը 25 տարի (485—510) խաղաղ կառավարում է երկիրը: Աճուշտ Վարդանն ու Վահանը Հայաստանում ազգային հերոսներ են:

ԱՐԱՔՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի տևական կռիվները՝ Առաջավոր Ասիայում գերիշխանության հասնելու համար ավարտվում են 627 թ. Հերակլետոս կայսրի կողմից Սասանյաններին պարտության մատնելով: Այդ ժամանակ սկսվում են արաբական արշավանքները: Արաբները 642 թ. նվաճելով Պարսկաստանը՝ հարձակվում են Հայաստանի վրա: Թեպետ Բյուզանդիան աջակցում էր հայերին, սակայն միաժամանակ օգտվելով առիթից ցանկանում էր երկրի և եկեղեցու վրա տարածել իր գերիշխանությունը, որին հայերը հակադրում էին ուժեղ դիմադրությամբ: Քայքայիչ պատերազմներից հետո (654—661) Հայաստանն ի վերջո ընկնում է արաբների տիրապետության տակ՝ դառնալով խալիֆայության մարզերից մեկը, որը կառավարվում էր փոխարքայի կողմից: Պարսկաստանում արաբները կարճ ժամանակում ճնշում են մազդեզականությունը և բռնի իսլամ մտցնում: Մինչդեռ Հայաստանում նրանց ջանքերն այդ ուղղությամբ զուր են անցնում: Աճուշտ, վայրագություններին ու բռնություններին տեղի տալով՝ եղել են մասնավոր զիջումներ, սակայն ընդհանուր առմամբ հայերին հաջողվում է պահպանել իրենց կրոնական ազատությունը:

Հետաքրքիր է, որ 7-րդ դ. արաբական արշավանքների ժամանակաշրջանում վերելք է ապրում հայկական ճարտարապետությունը, հատկապես Ներսես Երրորդ Ծինող կաթողիկոսի օրոք (641—661, հմմտ. էջ 121 և հաջորդներ): Չնայած արաբների արշավանքներին՝ Ներսեսը շատ եկեղեցիների թվում կառուցում է նաև Զվարթնոց եկեղեցին (հմմտ. էջ 120 և հաջորդներ), ուր իր կատարելությանն է հասցվել հայկական գմբեթաշինությունը:

Արաբ կուսակալները կամ էմիրները նստում էին Դվինում, որը նաև հայ

կաթողիկոսների նստավայրն էր: Արաբները հիմնականում շահագրգռված էին ժողովրդի վրա ծանր հարկեր դնելով, նրանք ջանում էին Հայաստանից քանել նրա վերջին միջոցները և սակավ էին խառնվում երկրի կառավարմանն ու ներքին գործերին, նրանց չէին անհագատացնում ոչ եկեղեցիները և ոչ էլ վանքերը: Այնուամենայնիվ օտար մահմեդական լուծը հայերի համար նվաստացուցիչ էր: Այդ ժամանակներից սկսած տեղի են ունենում կամավոր, մաս բռնի մեծ գաղթեր դեպի միջերկրածովյան երկրներ, Մերձավոր Արևելք և Պարսկաստան: Այս շարժումը շարունակվում է մաս հետագայում: Արաբների դեմ ևս բռնկվում են բազմաթիվ ապստամբություններ, հատկապես այն ժամանակ, երբ Բյուզանդիան հաջող մարտեր էր մղում խալիֆայության դեմ: Ապստամբությունները դեկավարում էին հայ նախարարները, որ ապրում էին իրենց բերդերում: Քանի դեռ նրանց միջև չկար անհրաժեշտ միասնություն, խռովությունները ճնշվում էին: Ի վերջո նախարարական հզոր տները համախմբվելով՝ լրջորեն ապստամբվում են: Ապստամբության հաջող ընթացքը որոշ ժամանակ ապահովվում է արաբների դեմ բյուզանդական բանակների տարած հաղթանակների շնորհիվ: Սակայն դարձյալ բախտը երես է թեքում հայերից, քանի որ Բյուզանդիան ստիպված է լինում կնքել հաշտության նվաստացուցիչ մի պայմանագիր, որով Հայաստանը չարաչար պատժվում է:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանում կրկին բռնկվում է ժողովրդական ապստամբություն, որին առաջնորդում է Սմբատ Բագրատունին: Նա արաբների դեմ կռվում է այնքան ժամանակ, մինչև գերի է ընկնում և, մերժելով հավատափոխությունը, Բաղդատում տանջամահ է լինում (մոտ 856 թ.): Խալիֆայությունը, սակայն, աստիճանաբար կորցնում է իր երբեմնի հզորությունը, քանի որ արևելքից սլաոնում էին թուրքերը. իսկ Բյուզանդիան շնորհիվ մի շարք խելամիտ, մեծ մասամբ հայկական ծագում ունեցող կայսրերի, վերելք է ապրում: 859 թ. խալիֆը Սմբատի որդուն՝ Աշոտ Բագրատունուն կարգում է Հայաստանի իշխան: 885 թ. Աշոտը ստանում է թագավորական տիտղոս՝ ընդունելով խալիֆի ուղարկած թագը: Մի թագ էլ նվիրում է հայագոյ Բարսեղ Առաջին կայսրը:

Բագրատունի թագավորական տունը Հայաստանը կառավարում է 200 տարի: Սկզբնական շրջանում անվանապես խալիֆայության գերիշխանության տակ էր, սակայն իրականում գրեթե կատարյալ անկախ: Բագրատունիները փոփոխական հաջողությամբ ծանր պատերազմներ են մղում թշնամի մահմեդականների, ինչպես նաև Բյուզանդիայի դեմ: Նրանք՝ չնայած նախարարական հզոր տների հետ ունեցած ներքին գծություններին, այլ անհաջողություններին, և ծանր իրավիճակներին, կարողանում են հաստատել իրենց:

Բագրատունիներն իրենց իշխանության տակ են առնում Հայաստանի մեծ մասը, այդ թվում Վանա լճի շրջակայքը՝ Վասպուրական աշխարհը։ Այստեղ իշխում էր Արծրունի նախարարական տունը, որը հաճախ ընդվզելով Բագրատունիների դեմ՝ ի վերջո իր երկրում հաստատում է ինքնուրույն թագավորություն։ Ծանր ժամանակներ էին, և հակառակորդները՝ թեև քրիստոնյա, միշտ չէ որ միմյանց նկատմամբ ներողամիտ էին։ Քաջակորով Սմբատ Առաջինը (890—914) ճնշելով խոռվությունը՝ գերի ընկած նախարարներին կուրացնում և ուղարկում է բյուզանդական կայսրին ու «Կողքիսի» (Իմերեթ) թագավորին։ Ժամանակի առումով գուցե դա ավելի մեղմ պատիժ էր, քան կյանքից զրկելը։

Բագրատունիների պետությունն իր հզորության գագաթնակետին է հասնում Աշոտ Երկրորդ (951—977), Սմբատ Երկրորդ (977—989) և Գագիկ Առաջին (989—1020) թագավորների օրոք։ Անի ամրոցը (հմմտ. էջ 94) դառնում է մայրաքաղաք, ամրացվում են պաշտպանական շինությունները, հյուսիսարևելյան կողմը, որ պաշտպանված չլիներով խոր ձորերով՝ առավել մատչելի էր, դրա համար շրջապատվում է բազում աշտարակներ ունեցող ամուր պարիսպներով։ Կառուցվում են եկեղեցիներ, վանքեր, ապարանքներ ու բերդեր ինչպես քաղաքում և նրա շրջակայքում, այնպես էլ պետության այլ վայրերում։ Հայաստանում կրկին բախվում ենք զարմանալի այն երևույթին, որ չնայած մշտական ու ավերիչ պատերազմներին, երկրում թափ է առնում ճարտարապետությունը, հասնելով զարգացման նոր աստիճանի, ծավալվում է համընդհանուր շինարարություն։ Շինությունների պատվիրատուները անշուշտ թագավորները, հոգևորականներն ու ավատատերերն էին։ Նրանք օգտագործում էին ժողովրդին, պատերազմների ավարն ու գերիներին։ Մշակույթով զբաղվում էր վերին խավը. երկրի մնացած բնակչության ու քաղաքականաց դասի դերը դրանում շատ չնչին էր կամ առհասարակ բացակայում էր։ Սովորական բնակելի տներից շատ քիչ բան է պահպանվել, մինչդեռ կանգուն են բազմաթիվ շքեղ շինություններ, որոնք ժողովրդի կենսական ու ստեղծագործ ուժի վառ վկաներն են։

Այդ շրջանում կաթողիկոսության վիճակը Հայաստանում անապահով էր։ 931 թ. Դվինից այն տեղափոխվում է Աղթամար (դա մի կղզի է Վանա լճում)։ 959 թ. այնտեղից տեղափոխվում է Արգինա, որ գտնվում էր Անիից հյուսիս, իսկ 992 թ. Անի, ուր մնում է մինչև 1072 թ.։

1020 թ., Գագիկի մահից հետո, Բագրատունիների թագավորությունը բաժանվում է նրա երկու որդիների՝ Հովհաննես Սմբատի (1020—1041) և Աշոտ Չորրորդի (1021—1040) միջև։ Անմիաբանությունն ու գծությունները երկպառակում են նախարարներին և փոքր թագավորություններին, որոնք այն ժամանակ չորսն էին՝ Վասպուրականը, Աղվանքը, Կարսը և Լոդին։ Ջլատվում էին երկրի դիմադիր ուժերը, իսկ նոր վտանգը՝ սելջուկ թուրքերը հեռու չէին։ Արևելքում նրանք վերցրել էին իշխանությունը և գնալով դառնում էին սպառ-

նալի: Նոր, սոսկալի թշնամու վայրի հորդանների երկար, ծայրը չերևացող բանակները ներխուժում էին լեռներով ու հարթություններով: Նրանց անթիվ, անհամար նետերը թռչում էին դեպի սյուղ ու վահանով զինված քրիստոնյա ռազմիկները: Առաջինը հարձակման է ենթարկվում շքեղ Վասպուրականը: Սենեքերիմ Արծրունի թագավորը՝ հուսահատված և վհատված հարձակումներից, լքում է իր երկիրը՝ 72 բերդով, 8 քաղաքով և 4000 զյուտով, և Բյուզանդիայի թագավորից Փոքր Ասիայում ստանում Սեբաստիա (Սվազ) քաղաքն իր շրջակայքով, ուր իրեն ապահով էր կարծում: 1021 թ. Սենեքերիմը տեղափոխվում է իր հետ տանելով 14000 մարդ կանանցով ու երեխաներով:

Վրաստանի և Աբխազիայի Բագրատունի թագավորները հարձակվում են Անիի վրա, գրավում և թալանում են քաղաքը: Այդ ընթացքում սելջուկ թուրքերը իրենց իշխանապետ Սելջուկի թոռ Տուրքիլ բեկի գլխավորությամբ ներխուժում են Արագի հովիտ ու ամայացնում այն: Հայ մախարարները չեն կարողանում համախմբվել ու դիմադրություն ցույց տալ, իսկ Անիի Գագիկ երկրորդ թագավորը (1042—1045) պատերազմի մեջ էր Բյուզանդիայի հետ փոխանակ հանձին նրա հուսալի դաշնակից ունենալու թուրքերի դեմ: Պատերազմի հաջող ընթացքի շնորհիվ որոշ ժամանակ հայերին հաջողվում է կասեցնել ինչպես սելջուկ թուրքերի, այնպես էլ կայսերական բանակի առաջխաղացումը: Այնուհետև Գագիկ թագավորը, խաբվելով կայսրի հրապարակայնորեն տված խոստումներից, գնում է Կոստանդնուպոլիս, իսկ այդ ընթացքում կայսերական բանակը հարձակվում է Անիի վրա և գրավում այն: Բագրատունիների երկիրը Վասպուրականի հետ միասին դառնում է արևելահռոմեական մարզ՝ բյուզանդացի կուսակալով: Խաբված թագավորին շնորհում են մի երկրամաս Կապադոկիայում և մի ապարանք Կոստանդնուպոլսում: Սրանով Հայաստանում կործանվում է Բագրատունիների հռչակավոր պետությունը: Լոռիում Բագրատունիները գոյատևում են մինչև 13-րդ դարը:

Բյուզանդիան ևս չի կարողանում դիմադրել սելջուկ թուրքերի հորդանքին, որոնք Տուրքիլ բեկի գլխավորությամբ շարունակում էին առաջանալ: Ելուզակային արշավանքները հետևում էին մեկը մյուսին, մինչև որ թուրքերը հասան Եփրատի վերին հոսանքի հովիտները, մինչև Արզն (Էրզրումի մոտ), պոնտական անտառները, նույնիսկ մինչև Սեբաստիա, ուր Սենեքերիմ Արծրունի թագավորը իրեն ապահով էր կարծում: Այժմ արդեն փախչում են նրա որդիները փրկելով իրենց կյանքը: Թուրքերը մի պահ միայն վարանում են տեսնելով սպիտակ եկեղեցիների գմբեթները, որոնց թշնամու վրանների տեղ էին դրել, ապա հաջորդում է թալանը, իսկ քաղաքի փողոցներն ու ամրոցը երկիրը հեղեղում են արյան գետերը: Բյուզանդական եկեղեցին դեռ շարունակում էր հայ եկեղեցին կուլ տալու իր ճիգերը, ստիպում նրան հրաժարվել Քրիստոսի էության մասին իր միաբնակ դավանանքից: Հայերը երբեք տեղի չտվեցին, որի համար էլ ավելի կոտորվեցին:

Սելջուկ թուրքերը Վրաստան կատրած ավազակային արշավանքից հետո, մի օր՝ իրենց նոր հանդուգն սուլթան Ալի Արսլանի գլխավորությամբ, կանգնում են Անիի դարպասների առաջ։ Քսանհիմգօրյա պաշարումից հետո նրանք խուժում են հազար ու մեկ եկեղեցի ունեցող հրաշակերտ քաղաքը։ Բնակիչները հնձվում են խոտի պես, քանի որ թուրքերը ամեն ձեռքին մի-մի դանակ ունեին, երրորդն էլ՝ ատամների արանքում։ Դիմադրությունն այլևս ջախջախված էր։ Հայաստանի համար վճռորոշ եղավ նաև Ռոմանոս կայսրի՝ 1071 թ. Մանազկերտի (Մելազկերտ) մոտ, Վանա լճից հյուսիս, ճակատամարտում Ալի Արսլանից պարտություն կրելը և գերի ընկնելը։ Երկիրը անցնում է թուրքերի և Ղարաբաղի քուրդ էմիրի ձեռքը։ 12-րդ դ. Հայաստանը մի կարճ ժամանակով մտնում է վրաց թագավորներ Դավիթ Շինարարի և Գեորգ Չորրորդի հովանավորության տակ։ Նրանք մի քանի անգամ գրավում են Անին, կրկին տանուլ տալիս քրդերին։ Թամարի օրոք քաղաքի վրա հարձակվում է Ազերբայջանի էմիր Արդաբիլը, բնակիչները դարձյալ կոտորվում են։ Կարծես, մեկ անգամ էլ է հաջողվում հետ վերցնել Անին, ապա հետևում է ամենասուկալին։ 1239 թ. մոնղոլ Չինգիզ խանի վայրի հորդանքերը թալանում և ավերում են քաղաքը։ 1319 թ. այն կործանվում է երկրաշարժից, հոյակերտ շատ շինություններ քանդվում են։ Շատ չանցած՝ քաղաքը լրիվ ամայանում է։

Այժմ անապատի մեմուքյան ու խաղաղության մեջ փոշիանում են Անիի գեղեցիկ ավերակները՝ պարտրված Հայաստանի պատմության մի փառահեղ ժամանակահատվածի հիշողությամբ։ Դրանք խորհրդանիշն են մարդկային ստեղծագործ ուժի և կործանելու մոլուցքի, ավերակված վկաները ստեղծագործ մի ժողովրդի, որ մոռացության է մատնվել Արևմուտքի աղմկարար աշխարհի կողմից։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹՈՒՐԶԵՐԻ ՈՒ ՊԱՐՄԻԿՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ ՄԻՆՉԵՎ 18-Դ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԸ

Բռնատիրության երկար ժամանակաշրջանի ընթացքում՝ 5-րդ դարի վերջերից սկսած, հայերը սկսեցին խմբերով գաղթել դեպի Փոքր Ասիայի տարբեր վայրերը, այնտեղից էլ Միջերկրական ծովի ափամերձ քաղաքներն ու դեպի Եվրոպա՝ ամենուրեք հիմնելով բնակավայրեր։ 11-րդ դ. սելջուկ թուրքերի ելուզակային արշավանքների հետևանքով այդ շարժումը մեծանում է։ Արդեն 626-ցինք Սվազում և Կապադովկիայում հայկական փոքր պետությունների ստեղծման մասին։ Կարսի թագավորը նույնպես իր հպատակների հետ տեղափոխվում է հյուսիս՝ Ամասիայի մոտակայքում գտնվող Ծամնդավ բերդը։

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շատ ազնվականներ գաղթում են Տավրոս լեռնաշղթայից արևմուտք և հարավ-արևմուտք, ինչպես նաև Եփրատից արևմուտք ընկած երկիրը՝ Կիլիկիա, հարուստ մի երկրամաս, որ արաբների ավերածություններից հետո մասամբ անբնակ էր: 1080 թ. հայ ազնվականները Ռուբեն իշխանի գլխավորությամբ Կիլիկիայում հիմնում են սեփական պետություն և հաջողությամբ դիմադրում Բյուզանդիային, որ փորձում էր ընկնել հերձվածողների այդ պետությունը՝ նրանց եկեղեցին ենթարկելով իր իշխանությանը: Ստեղծագործ հայ ժողովրդի այս նոր պետությունը, համալրվելով հայերի հետագա հոսքով և դաշնակցելով 1097 թ. Կիլիկիա եկած խաչակիրների հետ, աճում և բարգավաճում է: Կիլիկիայի ազնվականությունը երեք հարյուրամյակ շարունակ, շրջապատված թշնամիներով, կարողանում է պահպանել իր անկախությունը քուրքերի աճող ուժերի և Բյուզանդիայի ոտնձգությունից: Հունաբյուզանդական և հռոմեական եկեղեցիների սիրաշահումներն ու սպառնալիքներն անհետևանք են մնում նաև Կիլիկիայի հայերի համար: Նրանք ևս հավատարիմ մնացին իրենց միաբնակ դավանանքին և պահպանեցին սեփական եկեղեցին:

Կիլիկյան պետության պատմությունը ռոմանտիկ և արկածներով լի դեպքերի անվերջանալի շղթա է: Սա չէ՞ արդյոք կենսունակ գոյատևության ճշմարիտ վկան. մի ժողովուրդ, որ ճակատագրի սուսկալի հարվածներից ստիպված գաղթելով, օտար հողի վրա, թշնամիներով շրջապատված՝ ստեղծում և ծաղկեցնում է մի նոր պետություն՝ հարատևելով երեք հարյուրամյակ: Այստեղ ևս ներքին կռիվներից ջլատվում են պետության դիմադիր ուժերը: 1375 թ. Եգիպտոսի մամլուքները գրավում են Միս մայրաքաղաքը՝ հակառակ Լևոն Վեցերորդ վերջին թագավորի առասպելական հերոսական դիմադրության: Կիլիկյան թագավորության հետնորդ հանդիսացող Ջեթունը՝ Տավրոս լեռնաշղթայի շրջանում, մինչև վերջերս շարունակում էր պահպանել իր անկախությունն ու ազատ եկեղեցին:

ՄՈՆԳՈԼՆԵՐԻ ԱՐԵԱՎԱՆՔՆԵՐԸ. ՊԱՐՄԻԿՆԵՐՆ ՈՒ ԹՈՒՐՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1223 թ. մոնղոլները Չինգիզ խանի գլխավորությամբ կապուտ-կողոպուտով ներխուժում են Հայաստանի սահմանները և մոտ հարյուր տարի մնում երկրի բացարձակ տերերը: 14-րդ դարի կեսերին պարսիկները նվաճում են Արևելյան Հայաստանը, իսկ Արևմտյան Հայաստանը ընկնում է թուրք «բեկեթի» տիրապետության տակ: 1387 թ. գալիս են մոնղոլ Լենկթեմուրի վայրի հոր-

դաները և ամայացնում երկիրը, քաղաքներն ու գյուղերը կրակի մատնում, բնակչությանը սրախողխող անում, մինչև 1403 թ., երբ կրկին քաշվում են Թուրքեստան: Հայաստանի հնագույն պատմության մեջ հիշատակված բոլոր ոճրագործությունների համեմատությամբ Լենկթեմուրի հորդանների արարքները ամենազագրեյին են:

Հայաստանը կրկին դառնում է վիճելի տարածք և պատերազմական թատերաբեմ երկու մեծ տերությունների համար, որ արդեն մահմեդական հզոր պետություններ էին՝ արևելքում Պարսկաստանը, իսկ արևմուտքում՝ Բյուզանդիայի տեղը գրաված թուրքական պետությունը: Արևելյան Հայաստանը կրկին անցնում է պարսիկների տիրապետության տակ, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ թուրքերի: Սելիմ Առաջին սուլթանը իր իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով 1514 թ. քոչվոր քրդերին իրենց հոտերով բերում և բնակեցնում է երկրի տարբեր վայրերում՝ Վանա լճի շրջանում, Արարատից հարավ և Էրզրումի շրջանում: Քրդերը մահմեդական էին, բայց սուննիներ, որով էլ թշնամի էին շիիթ պարսիկներին: Ենթարկվելով միմիայն իրենց խաներին՝ նրանք ժամանակի ընթացքում դառնում են երկրի լիիրավ տերերը՝ առավել զարկ տալով ավազակությամբ: Սահմանելով կամայական հարկեր՝ կեղեքում էին քրիստոնյաներին, ցանկացած դեպքում սպանում կամ վտարում երկրից, քանի որ քրիստոնյաներին արգելված էր զենք կրել:

Պարսկաստանը և թուրքական պետությունը փոփոխակի հաջողությամբ ընթացող պատերազմներից հետո, 1639 թ., Հայաստանը բաժանելու համաձայնություն են ձեռք բերում: Արագի հովիտը՝ կաթողիկոսի նստավայր Էջմիածնով, և երկրի հյուսիսային շրջանները, մոտավորապես այսօրվա Հայկական Հանրապետության տարածքը, անցնում են Պարսկաստանին, պատմական Հայաստանի մնացած մասը՝ թուրքերին: Այս բաժանումը ուժի մեջ մնաց մոտ 200 տարի, չնայած թուրքերն ու պարսիկները չէին դադարում պատերազմել, որից երկիրը սաստիկ տուժում էր:

ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Հայ ժողովրդի արհավիրքներով լի պատմության մեջ թուրքական տիրապետության շրջանն ամենատաժանելին էր: Քրիստոնյաները կամազուրկ սեփականություն էին, մահմեդական «տերերի» ստրուկներ: Ալլահը նրանց նվիրել էր իր հավատացյալ որդիներին: Նրանք կատարյալ իրավագուրկ էին, դատարանում անհավատի և քրիստոնյայի վկայությունը մահմեդականի դեմ համարվում էր անվավեր: Բռնությունների ու թալանի դեմ ամեն լուրջստույթուն անհույս էր, որովհետև քրիստոնյաներին արգելված էր զենք օգտագործել: Հակառակը, բավականին ազատ էին արձակված քրդերի և այլ ավազա-

կախմբերի ձեռքերը: Քանի որ քրիստոնյաներին պատիվ չէր վերապահվում ալլահի համար պատերազմի գնալ, ուստի 8—60 տարեկան արական սեռի յուրաքանչյուր բնակիչ, այլ հարկերի և տուրքերի հետ, պարտավոր էր վճարել մեկ այլ ծանր հարկ ևս՝ զինվորական հարկ: Ավելացրած նաև «մանկահարկը», որ սուլթանը դրել էր անհավատների վրա, ըստ որի քրիստոնյաներից տարեկան հավաքում էին 4—8 տարեկան 1000 տղա երեխա: Նրանք քլպատվում էին, դաստիարակվում իսլամի ոգով և համալրում ենիչերիների գործող բանակը, որը քրիստոնյաների դեմ թուրքական պետության ամենատեսակի զենքն էր:

Ժողովուրդը, ապրելով նման պայմաններում, ժամանակի հետ ձեռք է բերում նաև ոչ լավ հատկանիշներ: Ազատամիտ, հպարտ ու պատվասեր անհատները սպանվում կամ արտաքսվում էին երկրից: Միայն հնազանդության ու ստորաքարշության ճանապարհով կարելի էր առաջ գնալ կամ կաշառքով ապահովել փութիշատե խաղաղ կեցություն: Արտառոց իրավիճակ էր. հպատակներն իրենց «իշխող ժողովուրդից» շատ ավելի բարձր էին իմացությամբ, ճարտարությամբ ու գիտելիքներով, բացառությամբ միայն պատերազմական արվեստի: Խոշոր առևտուրն ու փողի գործը հայերի կամ հույների ձեռքն էր: Գրագիրներ, հարկահաններ, քարզմանիչներ և պետական այլ ծառայողներ հայեր էին: Նրանք օժտված էին բազմապիսի հմտությամբ, նրանք ճարտարապետներ ու ինժեներներ էին: Հայերն են կառուցել մահմեդականների բոլոր լավագույն տներն ու կամուրջները, բոլոր մեծ մզկիթները:

Հայ ժողովրդի ազգային ինքնահաստատման ճանապարհին ճակատագրական դեր խաղաց այն, որ բարձր սովորականությունը դարեր շարունակ լիներով ժողովրդի նվիրյալ առաջնորդն ու ողնաշարը՝ պատմության ընթացքում պատերազմների հետևանքով մասամբ ոչնչացավ կամ գաղթեց: Միայն եկեղեցին մնաց ժողովրդի քիկունքին կանգնած: Թուլքական տիրապետությունը, պարսկականի հետ համեմատած, ուներ միայն մեկ առավելություն. այն չէր խառնվում ժողովրդի կրոնական ու մշակութային կյանքին: Էջմիածնում նրստած կաթողիկոսը ժողովրդի գերագույն առաջնորդն էր: Բայց քանի որ Էջմիածինը պարսկական տիրապետության տակ էր, ուստի թուրքահայերի ճակատագիրը տնօրինում էր Կոստանդնուպոլսի հայ պատրիարքը, որը ենթակա էր սուլթանին: Պատրիարքությունը հիմնադրել էր Կոստանդնուպոլիսը նվաճող Մուհամեդ Երկրորդը 1461 թ.:

Հայ մշակույթը զարգանում էր Պարսկահայաստանի և Թուրքահայաստանի խոշոր վանքերում: Դրանց խաղաղ պարիսպների պաշտպանությանն էին հանձնում հայերը իրենց հանճարեղ ստեղծագործությունները, այնտեղ գրվում և ընդօրինակվում էին աշխատություններ, որոնց էջերում արտացոլվում էին ժողովրդի հավատքը, նրա իմաստությունն ու բանաստեղծական արվեստը: Վանքերում էին գործում երկրի ռիսկ դպրոցները, այնտեղ էին

կրթվում հոգևորականները: Վանքերն էին ժողովրդի սփոփանքը. այնտեղ նա զորանում էր հոգեպես, հաճախ նաև ապաստան գտնում ամուր պարիսպների ներսում, երբ մոլեգնում էին հալածանքներն ու թալանը:

Նոր վերելք էր ապրում հին հայկական ժողովրդական քնարերգությունը: Հայ գուսանները շրջում էին գյուղից գյուղ, ջութակի, որ «սագ» էր կոչվում, նվագակցությամբ երգում էին իրենց երգերը, որոնք մասամբ կրոնական բովանդակություն ունեին. կամ էլ պատկերում էին ժողովրդի կյանքը՝ ողբերգական էջերի, պայքարի ու մահվան, բնության ու սիրո նկարագրությամբ: Երաժշտական կյանքի կենտրոնը սուրբ Կարապետ վանքն էր (Մուշի մոտ), ուր ամեն տարի գուսանները հավաքվում էին մրցության: Հնում այստեղ եղել էր զոհատեղի՝ հեթանոսական եյրեք հայտնի մեհյաններով, այստեղ՝ Աշտիշատում, Գրիգորը կառուցում է առաջին եկեղեցին: Անշուշտ, գուսանների մրցության սովորույթը գալիս էր հեթանոսական շրջանից, իսկ գուսաններին հովանավորող սուրբը՝ Հովհաննես Մկրտիչը (Կարապետ), նույնպես իր պաշտոնը ժառանգել էր հեթանոսական աստվածներից:

Ժողովրդական քնարերգությունը տվել է նշանավոր բանաստեղծներ: 12-րդ դ. Ներսես կաթողիկոս Կլայեցին, որ կոչվում է Շնորհալի (այսինքն՝ շնորհքով օժտված), բացի շարականներից ու կրոնական երգերից, ժողովրդի լեզվով գրել է հրաշալի բանաստեղծություններ: 13-րդ դարում՝ մոնղոլների տիրապետության շրջանում, «Ֆրիկ» կեղծանունով հանդես է գալիս մեծ իմաստությամբ օժտված ինքնատիպ մի բանաստեղծ, որ երգում է ուրախություն, վիշտ ու տառապանք՝ ծաղրելով կյանքի ունայնությունը: Նշանավոր բանաստեղծներից է նաև Նահապետ Քուչակը, որն ապրել է 15-րդ դարում: Խոր բախիժ ու տառապանք արտահայտող նրա երգերից ճառագում է լուսավոր կենսասիրություն: Ընդհանուր առմամբ ամբողջ հայ քնարերգությունը հագեցած է մեկամաղձոս թախժի երանգներով:

Այլ ասպարեզներում ևս, ինչպես ճարտարապետության և արվեստների մեջ, հայ հոգևոր կյանքն առատ հունձք է տվել: Մի թուրք գրողի վկայությամբ Անատոլիայի հոյակապ մզկիթներն ու եվրոպական Թուրքիան կրում են հայ մշակույթի գաղափարական ու գեղարվեստական կնիքը: Դրանց մեծագույն մասը, ուր առավել ինքնատիպ է ներկայացված հասարակական, մշակութային և հոգևոր կյանքը, ստեղծել են հայերը: Նրանք թուրքական թատրոնի դերասաններ ու կատակերգակներ էին, Թուրքիայում հայտնի երգիչներ ու երաժիշտներ, բուն իմաստով՝ թուրքական երաժշտություն արարողներ:

ՄՆԻԹԱՐՑԱՆՆԵՐ

Հայոց հոգևոր վերելքի բնագավառում իրենց հատուկ ավանդն ունեն այսպես կոչված Մխիթարյանները սվազցի Մանուկ Մխիթար (այսինքն՝ «ափովող») վանականի հիմնած միաբանությունը։ Սկզբում Մխիթարն իր համախոհների հետ գործում էր Կոստանդնուպոլսում, ապա Մոռայում։ 1715 թ. նրանք գնում են Վենետիկ, հաստատվում Սուրբ Ղազար կղզում և կառուցում այնտեղ փառահեղ մի վանք։ 1712 թ. Մխիթարյանները ընդունում են հռոմեական եկեղեցու հովանավորությունը, որը սակայն չի խանգարում նրանց պառնակալը հայ ժողովրդի հետ։ Մխիթարյանները հիմնում են սեփական հայկական տպարան, 1811-ին Վիեննայում ևս հիմնում են տպարան և վանք, որ նախապես (1773-ից) թրիեստում էր գործում։ Մխիթարն ու նրա հետնորդները ծավալում են հայերեն բազմապիսի գրքերի ու աշխատությունների (սկզբնաղբյուրներ և թարգմանություններ) հրատարակման ու տպագրման զարմանալի բեղուն գործունեություն, որը խթանեց հայ մշակույթի, ազգային մտածելակերպի ու ինքնաճանաչման վերածնունդը։ Չարթոնք է ապրում նաև հայ նոր գրականությունը՝ ժողովրդի հոգևոր անդաստանը հեղեղելով թարմ ուժերով։ Եվ վերջապես, նրանց կատարած բարձրարվեստ թարգմանությունների շնորհիվ ժողովուրդը հասու է դառնում նաև արևմտաեվրոպական քնարերգությանը, գիտությանն ու մեթոդներին։ Մխիթար Մանուկն իր տառապած ժողովրդի զարթոնքն ապահովող մեծ գործիչ էր։

ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ՀԱՄԱԵՆԱՐՀԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Հայ ժողովրդի ողբերգությունը օտարին անմնացորդ նվիրումով ծառայելու մեջ է։ Սակայն բախտի քնահաճույքով նա չի կարողացել իր սեփական երկիրը մշտապես պահել ամուր ձեռքերում։ Բյուզանդիայում գործել են հայագլի շատ նշանավոր այրեր, զարմանալի է՝ նաև հնուտ հրամանատարներ ու զորավարներ, ինչպես, օրինակ, Հուստինիանոս կայսրի զորավար Ներսեսը, որն իր բանակներով նվաճեց Իտալիան և այնուհետև դրա համար կենդանի այրվեց խարույկի վրա, կամ Հովհաննես Ղուկասը (920—942)՝ արաբների դեմ պատերազմում փառաբանված զորավարը։ Տարբեր ժամանակներում բյուզանդական պետական նալը շատ փորձությունների միջով վարել են հայագլի հնուտ կայսրեր, պաշտպանել ու ամրացրել կայսրության հզորությունը։ Այդ կայսրերից կարելի է հիշատակել Մորիկին, Հերակլիոսին (որի հայրն էր հայ), Վարդանին (Փիլիպպիկոս), Արտավազդին, Լեոն Հինգերորդին, Վասիլ Առաջինին, Ռոմանոս Լակապենոսին, Հովհան Չմչկիկին, Վասիլ Երկրորդին (Բուլղարասպան) և ուրիշների։ Թագուհիների մի ամբողջ շարք ևս ուներ հայկական ծագում։ Այսպիսով, երկար ժամանակ համաշխարհային նշանակու-

թյուն ունեցող կայսրության ճակատագիրը կախված էր հայազգի տիրակալների վճիռներից ու գործելակերպից:

Մեփական երկրին սակայն, հակառակ ամեն ջանքի, հայերը չէին կարողանում օգնել: Թերևս նրանք տոգորված էին ժողովրդի հոգևոր միասնության գաղափարով: Այդ է վկայում այն տոկուն համառությունը, որով հայերը բոլոր ժամանակներում համախմբված մնացին իրենց եկեղեցու և նրա ուսմունքի շուրջ՝ պաշտպանելով այն հույն ուղղափառ և հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու ճնշումից: Սակայն նրանք երբեք չկարողացան հասնել այն ճշմարիտ, համընդհանուր հայրենասիրությանը, որի դիմաց կրնկրկեին բոլոր մնացած գործոնները, և որը կլիներ ազատության և քաղաքական միասնության մախապայման: Մեկ այլ տեղ (էջ 203) արդեն նշել են, որ դա նախ և առաջ պայմանավորված էր երկրի բնության առանձնահատկությամբ, որն ինքնին ժողովրդին մասնատել էր առանձին շրջանների ու գավառների մեջ, որոնց առաջնորդները շատ թե քիչ չափով ինքնուրույն էին, իսկ նրանց միջև ներքին գծությունները թուլացնում էին դիմադրությունը արտաքին թշնամուն:

Ժողովրդի հավաքական ուժի նվազման մյուս կարևոր պատճառներից է, ինչպես արդեն նշել ենք (էջ 222), բնակչության մեծ քանակությամբ արտագաղթը, որի հետևանքով երկիրը շարունակ կորցնում էր իր լավագույն ուժերը: Տաղանդավոր այլ ժողովուրդների նման հայերի շրջագայելու և աշխարհ տեսնելու մղումը, ըստ երևույթին արյան մեջ է: Ծակատագրի գորությունը շատ ավելի էր այդ կիրքը մեղմելու համար: Հին ժամանակներից ի վեր թշնամու թափառող հորդանները հեղեղի պես քշում էին ժողովրդին մաս առ մաս երկրի սահմաններից դուրս՝ սփռելով աշխարհով մեկ: Բյուզանդական կայսրերը, ինչպես Մորիկը (582—602), Փոկասը (602—610), Վասիլ Երկրորդը (976—1025), նվաճված հայկական տարածքներից բնակչությանը գաղթեցնում էին Թրակիա և Մակեդոնիա՝ դրանով ամրացնելով այդ երկրները Դանուբի մյուս կողմից եկող թշնամու կամ բուլղարների հարձակումների դեմ: Այսպես Փոկաս կայսրը գաղթեցրեց 30 հազար ընտանիք: Հայերը շատ երկրներում հիմնեցին մեծ ու փոքր բնակավայրեր և ուր որ գնացին, աչքի ընկան բանիմացությամբ, ձեռներեցությամբ և ջանասիրությամբ: Արևելքում նրանք հասան մինչև Պարսկաստան, Հնդկաստան, Չոնդյան կղզիներ և Չինաստան, արևմուտքում՝ Սիրիա, Եգիպտոս և Միջերկրական ծովի երկրներ, որի առափնյա գրեթե բոլոր քաղաքներում հայերն ունեին իրենց թաղամասերը: Նրանք հասան նույնիսկ Լեհաստան՝ թվով 10000 մարդ, Գալիցիա, Մոլդովա, Բուկովինա, Տրանսիլվանիա, Իտալիա և այլուր: 11-րդ դ. սելջուկ թուրքերի, իսկ ավելի ուշ մոնղոլների արշավանքներից հետո տեղի ունեցան զանգվածային արտագաղթեր: Այս բազմամարդ արտագաղթների հետևանքով հայրենիքում նոսրանում էր հայ բնակչությունը: Բերրի երկրամասեր ամբողջապես մարդաթափ էին լինում կամ կոխկրտում ձիու սմբակների տակ, մինչ քոչվոր քրդերը թա-

փառում էին լեռներում: Թուրքերը, քաթարներն ու քրդերը ազատ տեղավորվում էին հովիտներում և դաշտերում, որոնք մահիկնում միայն հայերով էին բնակեցված կամ նրանք ջախջախիչ մեծամասնություն էին կազմում: Այսպես առաջացավ խառը բնակչություն:

Ինչպես արդեն նշել ենք, թեև հայերի մշտական շփումներն օտար քարավանների վաճառականների հետ զգալիորեն խթանում էին հոգևոր կյանքի զարգացումը, այդուհանդերձ Հայաստանում առկա պայմանները նպաստավոր չէին բարձրարվեստ համապարփակ մշակույթ ստեղծելու: Բնակչության մեծ մասը գյուղացիներ էին, որոնք չէին կարող լինել բարձր հոգևոր մշակույթի անմիջական կրողներ: Մշակույթի զարգացման համար անհրաժեշտ էին գործունեության լայն սակարեզ և ազատ ժամանակ ունեցող անհատներ, և ոչ թե մարդիկ, որոնք ստիպված էին առավոտից երեկո գնալ արդրի հետևից: Դրա համար պետք էին քաղաքներ, որոնք կդառնային մշակութային կյանքի մեծ կամ փոքր կենտրոններ, որտեղ կաշխուժանար հոգևոր կյանքը և մտքերի փոխանակությունը, և որտեղ հնարավոր կլիներ իրականացնել մտահղացումներ: Նման քաղաքային կենտրոններ չկային Հայաստանում. այնտեղ գերիշխում էին վանքերը, որտեղ և ընթանում էր հոգևոր կյանքը: Երկիրը ելք չուներ դեպի ծով, ուրեմն և ոչ մի նավահանգստային քաղաք: Անշուշտ, սա էր պատճառը, որ Ժողովրդի ծոցից դուրս եկած շատ տաղանդավոր մարդիկ Բյուզանդիայում կամ Արևմուտքի այլ քաղաքներում, ինչպես նաև Արևելքում Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող խոշոր քաղաքներում էին փնտրում իրենց ստեղծագործական կարողություններին համապատասխան մշակութային մեծ կենտրոններ: Այնտեղ նրանք կարող էին ազատորեն ծավալել իրենց՝ ոգևոր ունակությունները և օգտակար լինել օտարներին. հայրենիքի համար, սակայն, նրանք կորած էին:

Այդու կողմից՝ հայ ժողովուրդն իր լեռնաշխարհի ներփակության մեջ շարունակաբար ստեղծում էր ինքնատիպ ազգային մշակույթ և ամուր պահում իր ստեղծածը՝ հաճախ մինչև մոլեռանդության աստիճան: Դրա ապացույցն են կրոնը և եկեղեցին, որոնք բոլոր ժամանակներում պահպանեցին իրենց անկախությունը: Ամեն դեպքում տաղանդավոր այս ժողովրդի ինքնատիպ զարգացման ընթացքն իր էական ազդեցությունն է թողել ոչ միայն բյուզանդական, այլև արևմտաեվրոպական մշակույթի վրա: Վաղ շրջանում հայ ժողովուրդն առաջինն էր, որ քրիստոնեությունն ընդունեց դրպես պետական կրոն և իր սեփական սահմաններից դուրս սկսեց ծավալել եկեղեցական մշակութային գործունեություն: 6-րդ դարից առաջ, կարծիք կա նույնիսկ 4-րդ դարում, Երուսաղեմում և Պաղեստինի այլ վայրերում հայերը կառուցել են 70 վանք, չհաշված այն բազմաթիվ վանքերը, որ կառուցվել են Եգիպտոսում, Սինայի ափին, Ալեքսանդրիայում և Թեբախում²⁹: 11—12-րդ դդ. Եգիպտոսում շատ

հայեր էին ապրում: Իսկ թե ինչ նշանակալի դեր են խաղացել նրանք Բյուզանդիայի պատմության մեջ, արդեն վերը խոսվեց:

Մեր՝ հյուսիսի գերմանների շփումը Հայաստանի հետ նույնպես առանց ազդեցության չի եղել: Արժանափիշատակ է այն փաստը, որ գոթերը քրիստոնեության մասին ունեցած իրենց առաջին տեղեկությունների համար մասամբ պարտական են հայերին: Սոֆու Բուզգեն հիշատակում է, որ Ուլֆիլաս եպիսկոպոսի կողմից Աստվածաշնչի գոթերեն քարգմանությունը պարունակում է բազմաթիվ հայկաբանություններ: Դա, անշուշտ, բացատրվում է նրանով, որ գոթերը 257 թ. Ուլֆիլասի³⁰ տառին և պոսլին որպես ռազմագերի բերել էին հարավ-արևմտյան Ռուսաստան Կապադովկիայից՝ հայերի նախկին հայրենիքից, ուր միշտ էլ շատ հայեր են ապրել: Այդ ժամանակ Կապադովկիայում էր ուսանում հետագայում հայտնի Գրիգոր Լուսավորիչը: Գոթերը Սև ծովի ափերին եղած ժամանակ նույնպես շփվել են հայերի հետ՝ ամենից առաջ վաճառականների և քարոզիչների միջոցով: Գոթական ճարտարապետության շատ գծեր, որ գոթերը հետագայում իրենց հետ տարան Բուլղարիա և Արևմտյան Եվրոպա, իրենց վրա կրում են հայկական ճարտարապետության ազդեցությունը: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ արևմտյան գոթերը Իսպանիայում ունեին հայկական անուններով իշխաններ, ինչպես Արտավազդը (Ք. ծ. ա. 710 թ.)³¹:

Հայկական այդ ազդեցությունները հասել էին նույնիսկ մինչև Սկանդինավիա և, անշուշտ, դրանով կարելի է բացատրել, օրինակ, Շվեդիայում Բոհուսլենի և Բլեքինգեի դամբարանադաշտերի և գերեզմանաքարերի այդչափ մանությունը հայկական գերեզմանատների և տապանաքարերի հետ: Հետագայում էլ այդ կապը չի խզվել: Պրոֆեսոր Մագնուս Օլսեն իմ ուշադրությունը հրավիրեց այն փաստի վրա, որ Արե Ֆրոդեն «Իսլանդացիներ» գրքում (գլուխ 8) խոսում է երեք «Էրմսքիր»-ների (այսինքն՝ հայերի)՝ Պետրոսի, Աբրահամի և Ստեփանի մասին, որոնք Իսլանդիայում ներկայացել էին որպես հայ եպիսկոպոսներ: Նրանց պատվիրանները «շատ տեսակետից ավելի մեղմ էին, քան Իսլայվ եպիսկոպոսի (1056—1080 Ք. ծ. հ.) պատվիրանները, այդ պատճառով հասարակ մարդիկ նրանց նկատմամբ լավ էին տրամադրված: Արքեպիսկոպոս Ադալբերտը մամակ է ուղարկում Իսլանդիա և արգելում է մարդկանց ընդունել նրանցից խոսքը (աստծո), և նա ասում է, որ նգովված են նրանք և եկել են հակառակ իր կամքի»³²: Այդ «Էրմսքիր»-ները անշուշտ Իսլանդիա եկած հայ քարոզիչներ էին: Դա այն ժամանակ էր, երբ սելջուկ թուրքերի Հայաստան կատարած բազմաթիվ ներխուժումների հետևանքով տեղի էր ունենում հայ բնակչության զանգվածային արտագաղթ լեպպի աշխարհի տարբեր երկրներ: Այդ երեք «Էրմսքիր»-ները քարոզում էին իրենց Գրիգորյան ուսմունքը, որ, անշուշտ, կաթոլիկ արքեպիսկոպոսի կողմից որպես հերետիկոսություն պետք է բանադրանքի

²⁹ Ստրժգովսկի, նույն տեղը, հ. II, էջ 73 և հաջորդներ:

³⁰ Ուլֆիլասը ծնվել է Ք. ծ. հ. 311 թ.:

³¹ Հմմտ. Ստրժգովսկի, նույն տեղը, հ. II, էջ 728 և հաջորդներ:

³² Հմմտ. *Hungvaka*, Kap. 2, Biskupa sogur, I: Stú á Gula Konrad Maurer: Die Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christentum, h. II, էջ 586 և հաջորդներ:

ենթարկված լինելը:

Միջնադարում ճարտարապետության զարգացման բնագավառում հայերն ունեն իրենց որոշակի նախաձեռնությունն ու կարևոր ներդրումը: 3-րդ դ. վերջերին և հատկապես 4-րդ և 5-րդ դդ. Հայաստանում կառուցվել են շատ եկեղեցիներ, իսկ ավելի վաղ՝ 2-րդ դ., եկեղեցիներ են կառուցվել Սիրիայում (Եղեսիա) և Տիգրիսից արևելք Արբելայում: Դրանք մեծ մասամբ երկարավուն կաթոլիկ եկեղեցիներ էին, և կարելի է ենթադրել, որ այդպիսիք ավելի վաղ կառուցվել էին նաև Հայաստանում ու Վրաստանում: Նեկրեսիի ավերակները հավանաբար 4-րդ դարի մի կաթոլիկ եկեղեցու մնացորդներ են: Ամենայն հավանականությամբ այդ վայրերում շատ արագ զարգանում է եկեղեցաշինության սեփական ոճ, որ բնորոշվում է քառանկյուն կենտրոնագմբեթ կառույցով (հմմտ. էջ 178 և հաջորդներ): Այս ոճը սերտ կապի մեջ է արևելյան ձևերի հետ: Հայերը վաղ անցյալում գտնվում էին մարերի, ապա պարսից գերիշխանության տակ, ավելի ուշ՝ նրանք սերտ շփման մեջ էին Պարթևական պետության հետ, որտեղից էլ ծագում է նրանց Արշակունի քազավորական տոմը: Այստեղից էլ բխում իշխանների պարթևամետությունը, և ո՛չ Սասանյանները, ո՛չ էլ Հռոմը կամ Բյուզանդիան չկարողացան շահել նրանց համակրանքը: Քաղաքական այդ հարաբերությունները անշուշտ իրենց կնիքը դրեցին նաև ճարտարապետության վրա: Ենթադրվում է, որ քառանկյուն կենտրոնագմբեթ կառույցը զարգացել է՝ իր հիմքում ունենալով հեթանոսական տաճարը (հմմտ. էջ 178): Այլ բաների թվում այդ կապն արտահայտված է նաև աստիճանների ունեցող գետնախարիսխի մեջ, որը հայկական եկեղեցիներում պարսկապատ է (հմմտ. էջ 66, 121, տե՛ս նաև 173 և 177 էջերի նկարները): Դրանք շատ լ՝ ան են հին գոհարաններում և սաճարներում վեր ձգվող գետնախարիսխներին: Հարավում՝ Սիրիայի եկեղեցիներում, և արևմուտքում՝ Փոքր Ասիայում կամ Եվրոպայում չի հանդիպում այս ոճը:

Հայկական ճարտարապետությանը բնորոշ կենտրոնական գմբեթը, անկասկած, արևելյան ծագում ունի և գալիս է հավանաբար Պարսկաստանից:

Եկեղեցական ճարտարապետությունն Արևմուտքում սկսեց զարգանալ մի քանի հարյուրամյակ ավելի ուշ և իր վրա կրեց արևելյան ճարտարապետության ուժեղ ազդեցությունը: Այդ ազդեցությունը գալիս էր ոչ թե Բյուզանդիայից, այլ անմիջապես զարգացման ավելի բարձր մակարդակ ունեցող Առաջավոր Ասիայից՝ Սիրիայից, Միջագետքից, Հայաստանից և Վրաստանից: Անկասկած արևմուտք գաղթած ասորիներն ու հայերն էին այդ ազդեցության տարածողները: Ռոմանական ճարտարապետության շատ գծեր դեռ վաղ ժամանակներում գոյություն են ունեցել Արևելքում, ամեն դեպքում ավելի վաղ, քան դրանք հանդիպում են Եվրոպայում: Դրանք են. ծանր կամրջասյուների առկայությունը սյուների կողքին, կամարածև ծովորը, խորանարդածև խոյալը, սնամեջ կամարները և արտաքին բարեձև կիսասյուները, ծագարածև ճա-

կատամուտքը, որը դեպի ներս նեղացող իր շարակցված կամարներով և կիսաայրուներով այնքան բնորոշ է միջնադարի եվրոպական ճարտարապետությանը: Ահա ճարտարապետական այս բոլոր գծերը վաղուց ի վեր կիրառվում էին Հայաստանում: Շինությունները քարերի մուգ և բաց երանգներով, ժապավենածև և շերտերով զարդարելու արվեստը հայերը սովորել էին խալդեոյից, որ ավելի ուշ գործածության մեջ մտավ Իտալիայում, հատկապես Վենետիկում և Ֆլորենցիայում: Կաթողիկե եկեղեցու փայտածածկին փոխարինող հովհարածև կամարը վերցված է Միջագետքից, իսկ քստանկյուն եկեղեցու կամարակալ գմբեթը հայկական և վրացական ճարտարապետության նվաճումն է: Դեռ վաղ միջնադարում վերջինս, որպես հին հռոմեական գմբեթաշինությունից տարբեր մի ոճ, կիրառություն գտավ Եվրոպայում: Այն իր դրոշմը դրեց Սոֆիայի տաճարի ճարտարապետական մտահղացումների վրա, և այնուհետև հայերի և Հայաստանի հետ առնչվող գոթերի միջոցով տարածվեց Արևմուտքում: Հայկական ճարտարապետական ոճով կառուցված եկեղեցիների և բապտիստական աղոթատեղիների մի ամբողջ շարք կա Աթենքում, հյուսիսային Իտալիայում (Միլան), Ֆրանսիայում (Ժերմինե դե Բրե, Օրլենանի մոտ) և այլ վայրերում, ինչպես Աթոսի³³ եկեղեցիներից շատերը մույմպես իրենց վրա կրում են այդ ազդեցությունը: Կենտրոնագմբեթ կառույցը հետագայում՝ 15—16-րդ դդ., բարձր զարգացման հասավ Արևմտյան Եվրոպայում այնպիսի վարպետների կողմից, ինչպիսիք էին՝ Բրունելլեսկին, Ալբերտին, Լեոնարդոն, Բրամանտեն և Վիզոլան (Հռոմի եկեղեցին), և իր ծաղկմամբ հասավ Ֆլորենցիայի Մայր տաճարի և Պետրոսի եկեղեցու գմբեթների ճարտարապետության մեջ: Շատերի թվում մեզ ծանոթ են նաև Լեոնարդոյի գծազրեքը և էսքիզները, որոնք այնքան հարազատ են հայկական գմբեթակիր քառանկյուն եկեղեցիներին և մատուռներին, և տարակույս չկա, որ դրանք ստեղծվել են բնօրինակների հետ վարպետի անմիջական ծանոթությունից³⁴:

Ընդամին տիրապետող է այն կարծիքը, որ Բյուզանդիան է ազդեցություն գործել հայկական ճարտարապետության վրա, այլ ոչ հակառակը: Վերջինիս պետք է հակադրել այն, որ հայկական եկեղեցին հիմնադրվել է բյուզանդականից ավելի վաղ, և որ այն Զադբեդոնի եկեղեցական ժողովից ի վեր բյուզանդական եկեղեցու կատաղի հակառակորդն էր: Հայկական եկեղեցու ճարտարապետությունը տարբերվում է բյուզանդականից խստությամբ, զարդածների օգտագործման նրբությամբ և խնայողությամբ, հատկապես՝ քանդակների և որմնանկարների կրոնական բովանդակությունից խուսափելով: Այստեղ այն հակադրվում է հելլենական արվեստ և մշակույթ հասկացությանը և ավելի շուտ ազգակից է այն կրոնին, որն իր արտահայտությունն է գտել Ջրաղաշտի ուս-

³³ Ստրոբիլակի, մույն տեղը, հ. II, էջ 766 և հաջորդներ:

³⁴ Հմմտ. Ստրոբիլակի, մույն տեղը, հ. II, էջ 863 և հաջորդներ:

մունքում, ըստ որի աստվածությունը, աստվածային էակները գերբնական, վերացական հասկացություններ են, որոնց չի կարելի ոչ միայն մարմնավորել, այլև տալ մարդկային կերպարանք: Այս աշխարհայացքն առաջացել է ժողովրդի սամենախոր և ամենալուրջ կյոռնական պատկերացումներից, ժողովուրդ, որի համար կյոռնը հոգևոր էր, պակաս շոշափելի, մինչդեռ այն բոլորովին այլ էր մշակութային մեծ քաղաքների անհոգ բնակչության համար: Հրեական Յահվեի պաշտամունքը, իսկ ավելի ուշ իսլամը չեն ճանաչում պատկերազարդությունը: Պատկերամարտ ուղղությունը Բյուզանդիայի պատմության մեջ թողել է իր որոշակի հետքը: Աճշուշտ, 726—843 թթ. պատկերամարտությունը մասամբ մաքրագործող փոթորիկի դեր կատարեց տգետ սնոտիապաշտության դեմ: Շարժումը սնվում էր հայկական ազդեցությունից և մղվում էր հատկապես փոքրասիական և հայկական ծագում ունեցող կայսրերի կողմից: Եկեղեցական այս շարժումը ընդգրկեց անգամ լուբերականությանը և պորիտաններին:

Միջին դարերի մեծագույն նվաճումը՝ գոթական ոճը, իր հիմնադրույթներով մեծապես պարտական է հայ ժողովրդի նախաձեռնություններին: Չի կարելի այլևս անտեսել, որ գոթական ճարտարապետությանը բնորոշ շատ գծեր, Եվրոպայում գոթական ոճի ձևավորումից շատ հարյուրամյակներ առաջ, առկա էին Հայաստանի եկեղեցիներում և ճարտարապետական այլ կառույցներում: Սա վերաբերում է հատկապես Անիի Մայր տաճարին³⁵: Այն եռանավ երկարավուն եկեղեցի է, որի պատերը և տանիքը կանգուն են մինչև օրս, եթե վերջին երկրաշարժից չեն ավերվել: Մայր տաճարը կառուցվել է Բ. ծ. հ. 1001 թվականին, Գագիկ թագավորի օրոք, ճարտարապետ Տրդատի կողմից, որը նույն ոճով կառուցել է նաև Արգինայի Մայր տաճարը՝ Կարս գետից հյուսիս³⁶: 989 թ. Վասիլ կայսրը Տրդատին հրավիրում է Կոստանդնուպոլիս՝ երկրաշարժից տուժած Սոփիայի տաճարը վերանորոգելու: Արդեն խոսվել է Քութայիսի Մայր տաճարի և Եվրոպայում ավելի ուշ կառուցված գոթական ոճի եկեղեցիների մնամության մասին (եջ 82): Դա առավել վերաբերում է ավելի վաղ կառուցված Անիի Մայր տաճարին: Վերջինիս ճարտարապետական ոճը կարծես անցում լինի տիպիկ հայկականից դեպի ռոմանագոթական՝ ցուցադրելով գոթական ոճի առավել բնորոշ գծերը, ինչպիսիք սրականարները և սյունաշարերն են: Նմանությունն այնքան ակնհայտ է, որ գոթական ոճի զուտ եվրոպական ծագման կոմունակից որոշ արվեստարաններ կարծում են, որ Անիի Մայր տաճարը պետք է վերանորոգված լինի 13-րդ դ. արևմտաեվրոպական ճարտարապետների կողմից: Սակայն բոլոր վեճերն անհիմն են: Եթե նույնիսկ եկեղեցու կառուցման ժամանակն իր վերջնական ձևի մեջ բավարար ճշգրտու-

³⁵ Տես Lynch: Armenia, հ. II, էջ 371 և հաջորդները: **Մաթթիգովսկի**, նույն տեղը, հ. II, էջ 184 և հաջորդները:

³⁶ Հմմտ. **Մաթթիգովսկի**, նույն տեղը, հ. II, էջ 590 և հաջորդները:

թյամբ հնարավոր չէ որոշել, միևնույն է՝ մման «գոթական» գծեր ավել կամ պակաս ցայտունությամբ հանդիպում են նույն կամ ավելի վաղ շրջանի պատկանող հայկական ուրիշ շատ եկեղեցիներում:

Եկեղեցու այս տիպը առաջացել է Միջագետքի՝ հարավից մուտք գործած հովհարածև կամարներով երկարավուն եկեղեցիների և տեղի քառանկյուն զմբեթավոր եկեղեցիների ճարտարապետական ոճերի միախառնումից: Այստեղից է սկզբնավորվել եռանավ երկարավուն եկեղեցու ճարտարապետական ոճը: Այս տիպի հնագույն կառույցը Դվինի Գրիգորի եկեղեցին է, որ կառուցվել է 7-րդ դ. սկզբին և ավերվել 9-րդ դ. երկրաշարժի³⁷:

Անիի Մայր տաճարում և ճարտարապետական այս ձևի եկեղեցիներում որպես գոթական ոճի բնորոշ գիծ կարելի է թվարկել ծանր սրականարները, որոնք ծառայում են հիմնական կամարները չորս կամրջասյուներին կապակցելու և կենտրոնական զմբեթը կրելու համար: Աշխարհիկ շինությունների մեջ ևս, ինչպիսին Անիի բերդն է, հանդիպում է սրականարը: Սյուները, որոնց վրա հանգչում է զմբեթը, նախնական քառանկյուն կամրջասյուների տրամաբանական զարգացումն են: Կամրջասյուները կապակցված են կամարածև պատերի սյունաշարի հետ: Կողագմբեթը հայկական եկեղեցիներում և վանքերում բավական ցայտուն է: Վերջապես կարելի է հիշատակել կենտրոնական զմբեթը կրող որմնախորշերով պատերի արտաքին պատվարը: Այստեղ տեսնում ենք ճարտարապետական մույն մտահղացումը, որն իր արտահայտությունն է գտել գոթական կամարներում և կիրառվում է վաղուց ի վեր:

Գոթական ոճի սկզբնավորումն Արևմտյան Եվրոպայում կապված է հայերի հետ, որոնք 11—12-րդ դդ. ցրված էին ամենուրեք: Այստեղ դեր է խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ Կիլիկիայի հայկական պետությունը 11-րդ դարից ի վեր սերտ շփումներ է ունեցել խաչակիրների և այս ճանապարհով նաև Արևմտյան Եվրոպայի հետ: Այսպիսով, գոթական ոճը, որ միջնադարի համաշխարհային մշակույթի նշանակալի նվաճումներից է, իր սկզբնավորման շրջանում որոշակի ազդեցություն է կրել փոքր ու տաղանդավոր մի ժողովուրդի մշակույթից մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ այդ ժողովուրդը օրհասական պայքար էր մղում անհեղ թշնամու բանակների դեմ:

³⁷ Տե՛ս Մարտիրոսյան, նույն տեղը, հ. 1, էջ 163 և հաջորդները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 19-Դ ԴԱՐ

Չարիքն ու բռնությունները չկարողացան ընկճել հայ ժողովրդին, ամեն անգամ որևէ տեղից ծագած լուսի նվազագույն նշույլն անգամ շարունակում էր սնել ազատության նրա երազանքը: Գնալով զարթնում էր այն հույսը, որ հյուսիսից առաջացող քրիստոնյա ռուսական կայսրությունը երկիրը կփրկի իսլամից: Սակայն սկզբնական շրջանում Մոսկվա (ցարերին) ուղղված օգնության կանչերն ավարտվում էին հիասթափությամբ: Պետրոս Մեծի պատերազմը պարսիկների դեմ հայերին բերեց միայն մոր տառապանքներ: Ռուսաստանից ակնկալվող օգնությամբ հուսադրված՝ 18-րդ դ. Պարսկահայաստանի բնակչությունը բազմիցս լսպատամբում է: Բայց ամեն անգամ Ռուսաստանը հայերին թողնում էր բախտի քմահաճույքին, իսկ ապստամբությունները խեղդվում էին արյան մեջ: Վերջապես անցյալ դարի սկզբին Ռուսաստանը լյջորեն միջամտեց: Հայ արքեպիսկոպոս Ներսես Աշտարակեցին ոտքի հանեց Արագի հովտի բնակչությանը, անձամբ զինեց հայ պարտիզանական միջուկատ, հայթաթեց հացի պաշար՝ տեսնելով այլ պատրաստություններ ևս: Հայ-վրացական միացյալ բանակը հայագգի Մադաթովի հրամանատարությամբ հարձակվեց պարսիկների վրա. Ներսեսն անձամբ խաչով և սրով արշավում էր գործառների գլուխ անցած: 1827 թ. ռուսները գրավում են Երևանի «ամմատչեի» բերդը, պարսիկները ստիպված հաշտություն են կնքում, և Արագից հյուսիս ընկած երկիրը միանում է Ռուսաստանին:

Անցնելով քրիստոնյա պետության տիրապետության տակ, սակայն, հայերի ուրախությունը երկար չտևեց: Ինչպես ընդունված է ամբողջ աշխարհում, ռուսները նույնպես հաղթանակից հետո այլևս չէին հիշում երկրին ինքնակառավարման իրավունք տալու իրենց խոստումները: Ռուսական կառավարության համար բնավ հաճելի չէր կայսրության մոր սահմաններին հայ ազգային ազատագրական շարժման գոյությունը: Հայ «խստաբարո և հանդուգն» եկեղեցին ևս հույն-ռուսական ուղղափառ եկեղեցու և նրա սուրբ Սիմոնի աչքի փուշն էր: Շատ չանցած գործի է դրվում ճնշման քաղաքականություն՝ փորձելով Հայաստանն աստիճանաբար ռուսականացնել: Այսպես 1836 թ. հրամանով փակվեցին ազգային դպրոցները, արգելվեց հայերենի գործածությունը հասարակական հիմնարկություններում և սահմանվեց հայերի ծառայություն ռուսական բանակում: Ռուսները զնալով սկսեցին ավելի շատ խառնվել եկեղեցու կառավարման գործերին: Ազատամարտիկ Ներսեսը, որ արդեն կաթողիկոս էր (1843—1857), մինչև իր մահը չդադարեց բողոքել այդ իրավախախտումների և տված հավաստիացումների անամոք զանցառումների դեմ: Սակայն ապարդյուն, զնալով վիճակն ավելի էր վատանում:

Դիշտ է՝ Ռուսաստանը Հայաստանն ազատագրել էր մահմեդականների

շահագործումից ու բռնություններից, ավազակաբարո թաթար խաների ավա-
րառություններից, հաստատվել էր խաղալուրյուն և կառավարելի վիճակ, ո-
րոշակի իրավական ապահովություն և հավասարություն օրենքի առաջ: Ժո-
ղովուրդը հնարավորություն էր ստացել առավել լավ պայմաններում աշխա-
տելու և ստեղծելու նյութական բարեկեցություն: Սակայն նախկին տերերը
սակավ էին մասնակցություն ունեցել եկեղեցու գործերին և ժողովրդի հոգևոր
կյանքին, որովհետև նրանք դրանցից գլուխ չէին հանում: Ռուսական կառա-
վարությունն այս պարագայում կպել էր հայերի ինքնուրույնության ձգտման
դյուրագգաց լարին և, չնայած առկա ակնհայտ բոլոր առավելություններին,
շատ շուտով ռուսական սփրապետությունը դարձավ ատելի:

Թուրքահայաստանում վիճակն անհամեմատ վատ էր: Երբ Հունաստա-
նը, Չեռնոգորիան, Սերբիան և այլ երկրներ անջատվեցին սրդեն թուլացած,
ատելի թուրքական կայսրությունից, երիցս կուլուպոված ու ստրկացված հայ
ժողովուրդը նոր հույսերով լիցքավորվեց: Այս իրադարձություններն էլ ավելի
սաստկացրին թուրքերի ատելությունը քրիստոնյաների նկատմամբ: Անչափ
էին շահագործումը, թալանն ու վայրագությունները, որ արդեն բաժին էին
հասնում միայն հայերին: Բռնակալ ու մահակոլ թուրք պաշտոնյաներն իրենց
արարքներով մրցում էին քուրդ ցեղապետների ու ավազակախմբերի հետ և
խրախուսվում կառավարության կողմից:

Այդ ընթացքում, նաև ղեսպանատների ու քարոզիչների միջոցով, սերտա-
նում էին կապելը Եվրոպայի հետ, և Հայաստանի լեռնահովիտներում տիրող
վիճակն այլևս երկար չէր կարող ծածուկ մնալ աշխարհից: Եվրոպայում ա-
նում էր դժգոհությունը թուրքերի նկատմամբ. պահանջում էին օգնել քրիստո-
նյա եղբայրներին: Այսպես, Գլադստոնը Անգլիայում (1876 թ.) գրեց իր ցա-
սումնալի կոչը թուրքական բռնությունների դեմ: Միայն Ռուսաստանն էր
պատրաստակամ օգնելու քրիստոնյա երկրներին թուրքական լծից ազա-
տագրվելու: Նա այդ կարող էր անել: Սակայն մյուս պետություններին այն-
քան էլ ձեռնտու չէր Ռուսաստանի աճող ազդեցությունը, ամենից առաջ Բրի-
տանական կառավարության վարած քաղաքականությանը, որն Արևելքում
Ռուսաստանին համարում էր իր վտանգավոր թշնամին: Անշուշտ վաղուց հա-
սունացել էր Թուրքիայի քայքայումը, իսկ նրա փտած տնտեսությունը բացա-
հայտ խայտառակություն էր աշխարհի համար: Մեծ տելությունները, սա-
կայն, ավարը բաժանելու հարցում համաձայնության չէին կարողանում գալ և
այդ պատճառով էլ պահպանում էին հիվանդի կյանքը, յուրաքանչյուրը
սպասելով բարենպաստ պահի՝ ձեռք գցելու առշուժի բաժինը: Հայաստանում
կատարվող բռնությունների համար Թուրքիային պատասխանատվության
կանչելու եվրոպական հասարակության զնալով ավելի զայրացկոտ կոչերը
քաղաքական գործիչների համար բարենպաստ պայման էին ստեղծում ա-
ռանձին-առանձին Թուրքիայից իրենց կառավարությունների օգտին նոր

խոստումներ կորզելու: Իսկ արյան մեջ խեղդված ժողովրդին օգնելու հարցում, որի տատապանքները սրտառուչ մեկնությամբ մենք էին դարձնում, ամենաքիչը նրանք էին շահագրգռված:

Թուրք ճարպիկ դիվանագետները իրենց ապակյանվածությամբ հանդերձ, բավականին լավ էին ըմբռնում կացությունը և կարողանում էին տեղին օգտագործել այդ առավելությունը: Առերես ճնշվածներին հավասարություն և ազատություն տալու հրապարակային երդումներով նրանք մարդկության աչքերին թող էին փշում, երդումներ, որոնց կատարման մասին երազում անգամ չէին հիշում, իսկ իրականում մեծ տերություններին հանում էին միմյանց դեմ: Նրանք իսպառ հերքում էին անլուր դաժանությունների վերաբերյալ բոլոր բողոքները և խորապես վիրավորվում անամոթ զրպարտանքների համար: Դիվանագիտության այս գուտ թուրքական բնագավառում նրանք հասել էին կատարյալ վարպետության:

Ես չեմ ուզում այստեղ հիշատակել այն հրովարտակաները, որոնք 1839-ին, Ղրիմի պատերազմից հետո՝ 1856-ին և 1878-ին, արձակեցին սուլթանները, որտեղ բոլոր հպատակներին՝ առանց ցեղային և կրոնական խտրականության, խոստանում էին հավասար իրավունքներ, հավասարություն օրենքի առաջ, կրոնական ծիսակատարությունների ազատություն՝ «առանց հանդուրժելու նվազագույն բռնություն», և շատ այլ բաներ: Ես չեմ ուզում հիշատակել նաև 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, երբ ռուսների հաղթանակը որոշ հույսեր ներշնչեց Թուրքիայի հայ բնակչությանը, Բեռլինի (1878 թ.) խաղաղության վեհաժողովը, որտեղ գործադրվեցին դիվանագիտական բանակցությունների բազմազան հնարքներ, հիմք ընդունվեցին սուլթանի ի նպաստ հայերի տված ձոր խոստումները: Արևմտաեվրոպական քաղաքագիտության, եվրոպական արդարամտության ու մարդասիրության հաղթանակն այդ մեծ և փոքր խոստումներով զրոտված թղթերն էին միայն, հաղթանակ, որով դիվանագետները հպարտանում էին աշխարհի առաջ՝ լավ իմանալով, որ թուրքերը չեն էլ մտածում կատարել իրենց խոստումները:

Թուրքական կայսրությունում այդ ամենը շատ ավելի վատ էր անդրադառնում հայերի վրա: Նրանք գուր հույսեր էին փայփայում, և իրականում վիճակը վատթարանում էր: Դառը ճշմարտությունն այն է, որ հայերն իրենք ավելի շատ բանի կարող էին հասնել, եթե եվրոպական ժողովուրդները իրենց կառավարություններն ու դիվանագետները ընդհանրապես չխառնվեին նրանց գործին: Եվրոպական պետություններն իրենց ուղերձներում և հուշագրերում համակրանք արտահայտելով հայ ժողովրդի նկատմամբ պահանջում էին մարդկային վերաբերմունք նրա հանդեպ: Իրենք սակայն լրջորեն չմտեցնալով այդ խնդրին՝ հասան նրան, որ կատաղեցրին թուրքերին, միաժամանակ հանդուրժողականություն ցուցաբերեցին նրանց նկատմամբ: Թուրքերին հնարավորություն էր տրվել անարգել արյունոտ վրեժ լուծել իրենց հայ հպա-

տակներից, որոնց պատճառով շարունակ բանադրանքի էին ենթարկվում և ստիպված էին այդքան նվաստացուցիչ խոստումներ տալ: Ահա այն ամենը, ինչ Եվրոպայի պետական գործիչներն ու դիվանագետները արեցին հայ ժողովրդի համար:

Մինչ Բեռլինում մեծ տերությունները հաշտության բանակցություններ էին վարում, Բրիտանական կառավարությունը Թուրքիայի հետ ստորագրեց զաղտնի համաձայնագիր, որով պարտավորվում էր Թուրքիային զինված օգնություն ցույց տալ, եթե Ռուսաստանը փորձեր իրեն պահել ավելի շատ հայկական մարզեր, քան հասնում էր նրան հաշտության պայմանագրով: Որպես փոխհատուցում Թուրքիան խոստացավ բարեփոխումներ կատարել հայերի օգտին, իսկ Մեծ Բրիտանիան որպես վստահության գրավական ստացավ Կիպրոս կղզին: Այս կապակցությամբ հերցոգ Արջիլը այսպես արտահայտվեց Լորդերի պալատում. «Ոչ մի աշխարհամասում մեր քաղաքականությունն այսքան անբարոյական ու անիմաստ շարժառիթներով չի առաջնորդվել»: Այս ասույթով անվերապահ կարելի է որակել ամբողջ Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ:

1875 թ. Արդուլ Համիդն իր համախոհների աջակցությամբ, երիտթուրքերի ռեֆորմիստական կուսակցության ջանքերով գահ բարձրացավ՝ Վերջինիս օգնությամբ նրա հորեղբայրը՝ Արդուլ Ազիզը, 1876 թ. մայիսին սպանվեց, եղբայրը՝ Մուրադը, որ թագաժառանգ էր, 1876 թ. օգոստոսին որպես հոգեկան հիվանդ մեկուսացվեց: Այժմ արդեն սուլթանը Արդուլ Համիդն էր, որը կարճ ժամանակում դարձավ Թուրքիայի ամենափորձված, ամենախելոք և ամենադժան տիրակալը: Այդ խորամանկ քաղաքագետը եվրոսլացի դիվանագետների քթից բռնած խաղացնում էր և հաճում իր շահի մեծ պետություններին հաճում էր միմյանց դեմ: Ընդ որում լինելով հայուհու գավակ, դժան ատելություն էր սաժում հայերի նկատմամբ, որոնց մեղադրում էր այն բանում, որ նրանք են այն ամենահիմնական պատճառը, որ առիթ է տվել մեծ տերություններին խառնվելու Թուրքիայի գործերին:

Բրիտանական զինվորական դեսպանները, որոնք Բեռլինի հաշտության պայմանագրից հետո Անատոլիա էին ուղարկվել, սարսափելի լուրեր էին հաղորդում Հայաստանում թուրքերի անօրինակ գործողությունների մասին: Երբ Գլադստոնը 1880 թ. կրկին իշխանության հասավ, սկսեց աշխատել այդ ուղղությամբ: Սակայն նրա ձեռնարկումները ոչ այլ ինչ էին, քան մեծ տերությունների՝ Բարձր դռանը հղած մի քանի խիստ հուշագրեր, որոնցում պահանջվում էր Բեռլինի պայմանագրում նշված բարեփոխումների «շուտափույթ կատարում»: Պատասխան հուշագրերում Բարձր դռանը նոր խորամանկություններով ժխտում էր ճշարտությունը: Իսկ հետո՞ ոչինչ: Արդուլ Համիդը շատ լավ գիտեր, որ ոչ մի պետություն թոթից առավել հզոր զենք գործի չի դնի և շարունակում էր բռնությունները հայերի նկատմամբ:

Երբ 1882 թ. Մեծ Բրիտանիան Գլադստոնի գլխավորությամբ գրավեց Եգիպտոսը, փոխեց իր վերաբերմունքը Թուրքիայի, իհրչպես նաև Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի նկատմամբ, որոնց զայրացրել էր այս ոտնձգությունը։ Այժմ առավել կարևոր խնդիրներ կային, քան հայերի հարցն էր։ Շարունակվում էր ցնցող լուրերի հոսքը Թուրքահայաստանում տիրող խայտառակ իրավիճակի մասին, բայց այլևս դրանք չէին հրապարակվում, Եվրոպան լռության էր մատնել իր կողմից դավաճանված ժողովրդի ճակատագիրը։ Բրիտանական կառավարությունը գտնում էր, որ ամեն անգամ պատշաճ չէ հարկադրել և դրանով իսկ գրգռել Բարձր դռանը՝ հիշեցնելով նրան խոստումներ, որ տրվել են փոքր, բազմաշարչար մի ժողովրդի։

1881 թ. Ռուսաստանում Ալեքսանդր Երկրորդի սպանությունից հետո տապալվեց լիբերալ կառավարությունը, որի քաղաքական ակնառու գործիչներից էր հայազգի Լորիս Մելիքովը։ Իշխանության գլուխ անցած հետադեմ ուժերը զարշույմ էին հայ ազգային-ազատագրական շարժումից։ Նրանք ձեռնարկում էին Ռուսահայաստանը նույնպես ստրկացնել, պարտադրել նրան ռուսերեն լեզուն և ռուսական եկեղեցին։ Թուրքահայերի սիրտ պատռող ողբը լսելի չէր պետական այդ գործիչներին։

Բեռլինի վեհաժողովում մեծ տերությունների հովանավորությունը հայերի նկատմամբ, գեղեցիկ բառերի առատությունը և հետագա տարիների լավ հղկված դիվանագիտական հուշագրերը, Թուրքիայի կողմից հարկադրաբար ասված հրապարակային հավաստիացումները, այս ամենն անշուշտ հուսադրում էր հայ ժողովրդին, որ վերջապես մոտենում է ազատագրման օրը։ Հասարակ, պարզամիտ մարդիկ պատկերացում չունեին վերևներում կատարվող քաղաքական, արդավանքների մասին և հավատում էին տված խոսքին, հատկապես մեծ պետության խոսքին։

Եվրոպայի հայկական շրջաններում ևս աստիճանաբար շարժում սկսվեց։ Տարբեր միություններ եռանդուն գործունեություն էին ծավալում՝ իրենց հայրենակիցներին պայքարի դուրս բերելու ստրկության դեմ և ուժեղացնելու քիկունքը։ Այս շարժումը նոր թափ ստացավ շնորհիվ այն նվիրական պայքարի, որ Ջեյթունի հայկական փոքրիկ ինքնավարությունը Կիլիկյան Տավրոս լեռներում մղում էր թուրքական լծի դեմ։ Ազգային-ազատագրական այս շարժումը նպատակ չունեւ Հայաստանի անջատումը Թուրքիայից։ Օտար տարրն այնտեղ արդեն շատ էր, և հայերը այլևս ջախջախիչ մեծամասնություն չէին կազմում։ Միակ նպատակը կյանքի մարդավայել պայմաններ և ներքին գործերում ինքնակառավարման որոշ իրավունքներ ունենալն էր։ Բայց սուլթանը վճռել էր բնաջնջել հայերին։ Խռովությունները, որոնք Անատոլիայում այս ու այնտեղ բռնկվում էին ազատագրական այդ շարժման ազդեցության տակ, ցանկալի առիթ էին նոր հետապնդումների ու բռնությունների, բանտարկությունների ու բանտերում տանջանքների, կողոպուտի, բռնա-

դատման ու դաժանությունների համար: Եվրոպացիների բողոքներին հակառակ՝ թուրքական կառավարությունը, կարծես ձեռք առնելով նրանց, ցինիկաբար բերում էր այն փաստարկը, որ կարեկցության արժանի, հալածված մահմեդական ժողովրդի ապահովության համար, ցավոք, անհրաժեշտ են կտրուկ միջոցառումներ:

Իր՝ հեռուն գնացող ծրագրերը իրագործող պատրաստական գործիք ունենալու նպատակով Աբդուլ Համիդը 1891 թ. ամուսնը Անատոլիայում ստեղծեց սահմանային հեծելազոր՝ համիդիե. որ հիմնականում համալրված էր քրդական քոչվոր ցեղերով: Հրամանատարներ նշանակվեցին քուրդ ցեղապետները: Սահմանային այդ խմբերը զինված էին ժամանակակից զենքերով, ընդհանրապես ազատ էին իրավական պատասխանատվությունից և ենթարկվում էին միայն Երզնկայի գեներալին հրամանատարությամբ: Հայտնի էր, որ այդ քրդերն իրենց ցեղապետների գլխավորությամբ ընդհանուր առմամբ զբաղված էին մեծածավալ ավազակությամբ, այնպես որ հասկանալի էր, թե ինչ արժեք ուներ այս զենքը սուլթանի համար: Սշանով ավարտվեցին վերջին նախապատրաստությունները վճռական հարվածի համար:

Հայերի հանդեպ ունեցած վարվելաձևի բնորոշ օրինակ է հետևյալ դեպքը: Անմատչելի Տավրոս լեռնաշղթայի հովիտներում, Մշո արգավանդ դաշտից հարավ, այնտեղ, ուր հարավում լեռնաշղթան կազմում է Միջագետքի մեծ հարթության սահմանը, հնուց ի վեր բնակվում էին հայեր: Աստիճանաբար այնտեղ թափանցում են նաև քրդական ցեղեր, որոնց ավարառություններից հայերն ազատվում էին հարկ վճարելով: 1893 թ. ամռանը բանտարկվում է մի հայ ազգային գործիչ, որը հակաթուրքական քարոզչություն էր անում լեռնաշղթայի հարավային լանջերին տարածված Սասունի Տավորիկ գավառակի գյուղերում: Այդ դեպքից շատ չանցած՝ քրդական մի քանի ավազակախմբեր՝ խրախուսված թուրքերից, հարձակվում են Տավորիկի գյուղերի վրա: Նրանք հետ են չալոտվում և իշխանություններին բողոքում «ապստամբների» դեմ: Ի պատասխան բողոքի թուրքական զորամասերը հարկերի զանձման պատրվակի տակ օգնության են շտապում նրանց: Բնակիչները հեռանում են և ապաստանում շրջակա լեռներում, իսկ նրանց գյուղերը թալանվում են: Մահմեդականների վրա զենք բարձրացնելու համար որպես պատիժ հայերի վրա դրվում են ծանր տուգանքներ և նոր հարկեր: Սակայն հայ շինականները հրաժարվում են կրկնակի հարկերից՝ ասելով, որ թուրքերին էլ ոչինչ չեն տա, մինչև չազատվեն քրդերի անօրինակ շահագործումից: Այդ ժամանակ հայերի դեմ ուղարկվում են մեծաքանակ զորամասեր՝ զինված հրետանիներով: Նրանք հարձակվում են գյուղերի վրա, և նորից սկսվում է սպանող, այս անգամ արդեն սուլթանի անմիջական հրամանով: Երեք շաբաթ շարունակվում է փախստականների հետապնդումը, զոհվում է մոտ 900--1500 մարդ, իսկ քրիստոնյա երիտասարդ աղջիկները տարվում են որպես ավար:

Այս ոճրագործությունն անհանգստացրեց հատկապես Անգլիային: Բրիտանական կառավարությունը ցանկանում էր միջամտել, սակայն Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը, որ նոր էլն դաշինք կնքել, հրաժարվեցին: Դրա փոխարեն 1895 թ. հունվարին պետությունների պահանջով ստեղծվեց թուրքական (!) «Հայ ավազակների ոճրագործությունների քննության հանձնախումբ»: Վերջապես լիազոր դեսպանները հնարավորություն ունեցան մեկնել Սասուն և ապացուցել հայ բնակչության անմեղությունը:

Երբ 1895 թ. մայիսի 11-ին Մեծ Բրիտանիան և մյուս պետությունները Թուրքիայից պահանջեցին երաշխիք, որ նման չարագործություններ չեն կրկնվի, և առաջադրեցին որոշակի բարեփոխումների անցկացում ի պաշտպանություն քրիստոնյա բնակչության, սուլթանը հանդես եկավ առարկությունների մի երկար շարանով՝ ժխտելով բոլոր հանցանքները, ներկայացրեց վեց կետից բաղկացած պատասխան առաջարկ և մեծահոգաբար ներում շնորհեց վստահությունը կորցրած բոլոր հայերին (sic!): Միևնույն ժամանակ, սակայն, ծածուկ վարձատրեց ջարդերի քուրդ և թուրք հրահրիչներին ու կազմակերպիչներին:

Սա արդեն չափազանց էր ազատության հին մարտիկ Գլադստոնի համար: Չնայած իր 86-ամյա տարիքին՝ նա Չեստրում մի հանդիպման ժամանակ վեր կացավ և կրակոտ ճառ արտասանեց «պալատի մեծ ոճրագործի», գահին նստած մարդասպանի մասին: Նա ասաց, եթե Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան, որ իրենց ազդեցությամբ և հզորությամբ 50 անգամ գերազանցում են Թուրքիային և պարտավորություններ ունեն այս հարցում, այժմ տեղի տան սուլթանի դիմադրությանը, կխայտառակվեն ամբողջ աշխարհի աչքին: Ինչպես շատ այլ խորհրդածողովներ, սա էլ ավարտվեց... որոշումով:

Աբդուլ Համիդը սրել էր ականջները, բայց շուտով համոզվեց, որ այս անգամ էլ բանն ավարտվեց ճառերով ու գրոտած թղթերով: Ուրեմն նա կարող էր աներկյուղ իր ծրագրերն իրականացնել: Անմեղ հալածվածի կեցվածքով նա բողոք հղեց Հռոմի պապին անգլիացիների դեմ: Եվ մինչ սուրբ հայրը ջանում էր Անգլիային հանդարտեցնել, Անատոլիայում իշխանությունները ցուցում ստացան պատրաստ լինել պաշտպանելու մահմեդական բնակչությանը քրիստոնյաների կողմից նախապատրաստվող ռապսոմբության ժամանակ:

Հայերը կռահում էին, թե ինչ է իրենց սպասում և վախից հարկադրված հանձնեցին իրենց չնչին զենքը, որը իշխանությունները բաժանեցին մահմեդականներին, որպեսզի վերջիններս քրիստոնյաներին ավելի լավ ջարդեն: Շատերը բարբարոսաբար խոշտանգվեցին, նրանցից պահանջում էին հայտնել թաքցրած զենքի տեղը կամ էլ ասել, թե հեղափոխական որ միությանն են պատկանում: Այս ձևով շահեկան փաստեր էին հավաքում կառավարության այն պնդման համար, որ ռապսոմբություն է նախապատրաստվում: Վերջա-

պես պատեհ առիթը ներկայացավ: 1895 թ. սեպտեմբերի 30-ին հայերը մի քանի հազար մարդուց բաղկացած երթով շարժվեցին դեպի «Բարձր դուռ»՝ մեծ վեզիրին հանձնելու հայ ժողովրդի բողոքներն ու պահանջները: Մի խումբ քուրք ուսանողներ, օգտագործելով հարմար առիթը, ընդհարվեցին ցուցարարների հետ, սկսվեց փոխհրաձգություն, և հայտնվեց ոստիկանությունը: Շատ հայեր սպանվեցին այդ օրը, ձերբակալվածները ոստիկանատներում սրախողխող արվեցին, իսկ զիշերը հարձակվեցին հայկական թաղամասերի վրա. փրկվեցին միայն եկեղեցում ապաստանած մարդիկ, այն էլ օտարերկրյա դեսպանորդների միջամտությամբ:

Ահա և ապստամբությունը: Սուլթանը ազդանշան տվեց, և փոթորիկը սուրաց հայկական բոլոր քաղաքների ու գյուղերի վրայով: Ձինված խաժամուժ ամբոխը՝ ոստիկանության գլխավորությամբ, քրդերը՝ սուլթանի նորաստեղծ համիդեական հեծելազորի հետ, և թուրքերը կոտորում էին անգն հայերին: Կանոնավոր զորամասերը պահպանում էին կարգը, հոգ տանում «աշխատանքի» կանոնավոր ընթացքին և միջամտում էին միայն այն դեպքում, երբ հայերն իրենց թաղամասերում փորձում էին պաշտպանվել՝ ցրելով նրանց սովորական թնդանոթային կրակոցներով: Սուլթանի կազմակերպած ավազակախմբերի «աշխատանքը» գոհացուցիչ էր, ամենուրեք գետի պես հոսում էր հայերի արյունը՝ Ադիսարում, Տրապիզոնում, Երզնկայում, Բաքերդում, Բիթլիսում, Էրզրումում, Արաբկիրում, Մալաթիայում, Դիարբեքիրում, Խարբերդում, Սվազում, Ամասիայում, Այնթապում, Մարզվանում, Մարաշում, Կեսարիայում և այլուր: Վերջին գործողությունը 1895 թ. Ծննդյան տոնի օրը 200 հայի ռոջակիզելն էր Ուրֆայի Մայր տաճարում: Առանձին ջարդեր տեղի ունեցան նաև 1896 թ., ինչպես Վանում, Կոստանդնուպոլսում և այլ քաղաքներում, ուր տեղական հանգամանքները մինչ այդ կասեցրել էին ջարդերի իրականացումը:

Ահա Արաբկիրի իշխանությունների կոչը, որտեղ ասվում էր. «Մուհամեդի զավակներն այժմ պետք է կատարեն իրենց պարտքը՝ կոտորեն բոլոր հայերին, իսլամեն նրանց տներն ու այրեն: Ոչ մի հայի չպետք է խնայել: Սա սուլթանի հրամանն է: Ով չկատարի հրամանը, կհամարվի հայ և կսպանվի որպես աղապիսին: Որպեսզի յուրաքանչյուր մուսուլման ցույց տա իր հնազանդությունը կառավարությանը, նախ և առաջ պետք է սպանի այն քրիստոնյային, որի հետ բարեկամություն է արել»:

Ամեն ինչ կատարվում էր գոհացուցիչ ճշգրտությամբ: Հրամանները գալիս էին Երզնկայի զինվորական գերագույն հրամանատարությունից: Ջարդերը սկսվեցին շեփորի պայմանական ազդանշանով և պայմանական ազդանշանով էլ դադարեցին: Կարգապահությունն այնքան բարձր էր, որ ջարդարարները արյունով հարբած ամենավայրենի վիճակում անգամ օտարերկրացիներից խնամքով թաքցնում էին կոտորածը: Սուլթանը լավ գիտեր, որ որևէ

վրիպում այդ հարցում լուրջ հետևանքներ կունենար, և պետությունների միջամտությունն անխուսափելի կլիներ: Ըստ այն տեղեկությունների, որ հավաքել էին Կոստանդնուպոլսի դեսպանորդները և 1896 թ. փետրվարի 4-ին ներկայացրել սուլթանին, 1895 թ. օգոստոսից մինչև 1896 թ. փետրվարը գոհվել էր մոտավորապես 70—90 հազար մարդ, շատ շատերն էլ մեռան քաղցից ու կարիքից: Ջարդերից և ետո շատ քրիստոնյաներ բռնի իսլամ ընդունեցին: Կատարվում էին հրապարակային թլպատումներ, թեպետ հազարավոր մարդիկ նախընտրում էին մահը, քան հավատարացությունը: Ամբողջական գյուղեր, որոնց տրված մտածելու ժամանակը սպառվել էր, իրենց քահանաների առաջնորդությամբ գնում էին մահվան: Հազարավոր փախստականներ սահմանն անցան դեպի Պարսկաստան և Կովկաս: Շատերն ապաստան էին գտնում Էջմիածնի մերձակա ճամբարներում, որտեղ վեհափառ կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը հոգում էր նրանց կարիքները քաղաքաբնակների և շինականների օգնությամբ: Նրա և Ներսես պատրիարքի ներկայացմամբ 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցի վերաբերյալ ընդունվել էր ճակատագրական 61-րդ հոդվածը: Այժմ նա տեսնում էր իր ժողովրդին մորթված ու հալածված, դավաճանաված եվրոպական պետությունների կողմից, որոնց հետ նա և իր հայրենակիցները հույսեր էին կապել:

Մինչ Եվրոպայի հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամները օգնություն էին ուղարկում՝ նրանց կարիքները փոքր-ինչ մեղմելու, եվրոպական կառավարությունները ոչինչ չէին ձեռնարկում: Մեծ Բրիտանիան ցանկանում էր օգնել, սակայն մնացել էր մեռակ: Ֆրանսիայի հետ գծավել էր Աֆրիկայում գերիշխանություն ձեռք բերելու հարցում, Ֆրանսիան էլ իր հերթին դաշնագրով կապված էր Ռուսաստանի հետ: Այն ժամանակ, երբ հայերի արյունը հոսում էր գետի պես, Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար Ռուստոմսկին հայտարարեց, որ Ռուսաստանը մտադիր չէ ուժի դիրքերից խոսել Թուրքիայի հետ, և ցարը հավանություն չի տալիս մյուս պետությունների հնարավոր հարկադիր միջամտություններին: Կոտորածներից ու բռնություններից երեք ամիս անց նույն ինքը, այդ մշտապես անգիջում պետական գործիչը 1896 թ. հունվարի 16-ին հայտարարեց, որ չկա ոչինչ, որ կարողանա ստվեր գցել սուլթանի բարի կամքի մասին իր ունեցած վստահության վրա: Ավելի լավ կլիներ օգնել սուլթանին պարտավորված բարենորոգումների դժվարին խնդրի իրականացման գործում՝ տալով նրան որոշակի ժամկետ: Ավստրիան համաձայն էր այդ տեսակետին, որովհետև վախենում էր Արևելյան հարցի բարձրացումից և իր սեփական շահերի շփոթից: Ահա Եվրոպան, այն կույսը, որին ըստ հունական առասպելի առևանգել էր ցուլը: Միշտ չէ, որ կարելի է հպարտանալ եվրոպացի լինելու համար:

Սուլթանին թույլատրվեց հանգիստ շարունակել կոտորածները, առարկել բոլոր ուղերձներին, ասելով, որ տարածված այդ լուրերը ստահող են, և եթե

ինչ-որ տեղ եղել են արյունոտ ընդհարումներ, ապա դրանք տեղի են ունեցել բացառապես պաշտպանության նպատակով հայերի հարձակումներից (որոնք զինաթափ էին): Մտահոգված իր սիրելի հայ հպատակների բարօրությանը՝ սուլթանը խնդրում էր Անգլիային, որ օգնի իրեն հանդարտեցնելու հայերի ապստամբ ձգտումները՝ խելքի բերելով նրանց: Նա խորապես վիրավորված էր և Լոնդոնում իր դեսպանի միջոցով դառնացած բողոքում էր Գլադստոնի դեմ, որովհետև նա իրեն «արյունոտ սուլթան» էր անվանել:

Ահա և ցանկալի առիթ սուլթանի համար. 1896 թ. օգոստոսի 26-ին կովկասցի 26 հայ երիտասարդներ անապատի հարձակվելով Կոստանդնուպոլսի Օտոմանյան բանկի վրա՝ զրավում են այն և սպառնում պայթեցնել շենքը, եթե սուլթանը չկատարի իրենց պահանջները: Նրանց նպատակն էր այդ միջոցով ստիպել քնած Եվրոպային բացել աչքերը Հայաստանում կատարվող ողորդության վրա: Ռուսական դեսպանատան թարգմանչի միջնորդությամբ հանդգնում են նրանց՝ ազատ երթի երաշխիքով հրաժարվել իրենց մտադրությունից և հեռանալ: Սակայն փաստերը խոսում էին այն մասին, որ հարձակումը բանկի վրա կատարվել էր «Բարձր դռան» ցանկությամբ և գիտությամբ: Այսուհետ Բարձր դուռը կարող էր մատնանշել այդ մանուկ հեղափոխականներին՝ հաստատելու իր տեսակետը, որ հայերը խոտվարաբու են և պետք է պատժվեն դիվանագիտության աչքի առաջ: Հաջորդ օրը քրդերից ու լազերից կազմված ջոկատներ քաղաքի տարբեր մասերում միաժամանակ հարձակվեցին հայերի խանութների և տների վրա: Սայլերը պատրաստ շարված էին՝ դիակներ տանելու համար: Ջարդը տևեց երկու օր: Ջինվորները տեղ-տեղ էին մասնակցում թալանին և կոտորածին, նրանք պաշտպանում էին հույների և եվրոպացիների թաղամասերը: Հանկարծակի, ինչպես սկսվել էր ջարդը, այնպես էլ դադարեց: Սպանվեց մոտ 7000 հայ:

Պետությունների դեսպանորդների օգոստոսի 31-ի համատեղ հուշագրում ասված էր, որ այստեղ խոսք չի կարող լինել մոլեռանդ ամբոխի պատահական հարձակման մասին, այլ դատելով նշաններից՝ կարելի է ասել, որ այդ գործողությունների հետևում կանգնած է հատուկ կազմակերպություն, որի գոյության մասին տեղյակ են որոշ իշխանավորներ, եթե վերջիններս իրենք չեն կազմակերպել այդ կոտորածները: Սա էր այն ամենը, ինչ եկավ պետությունների ձեռքից: Ինչպես միշտ նրանք սահմանափակվեցին թղթե հուշագրերով՝ շարունակելով պնդել բարեփոխումների իրենց պահանջը այնքան ժամանակ, մինչև դիվանագիտությունն ի վերջո գեղեցիկ հաղթանակ տարավ: Սուլթանը, որ նոր էր վերջացրել կոտորածները, կարծելով, թե վերջնականապես ոչնչացրել է հայերին, 1896 թ. հոկտեմբերի 17-ին ընդունեց բարենորոգումների առաջարկը՝ հրաժարվելով հրապարակել փոխզիջումները: Մրանով բավարարվեցին մեծ տերությունները. նրանք հայ ժողովրդին ցույց էին տվել այն օգնությունը, որն իրենք էին կարողացել, և դա պայմանավորված էր «մի քաղաքա-

կանությամբ, որը համապատասխանում է մեր սեփական բարոյության իրավացի նկատառումներին»։ Այսպես է արտահայտվել Կոստանդնուպոլսում Բրիտանիայի դեսպանը մի առիթով։

Կարելի էր մտածել, որ Հայաստանի ողջ տարածքում և Թուրքիայում տեղի ունեցած կոտորածներից հետո հայ բնակչությունը, որ տարիներ շարունակ զրկված էր իր բողոքը հայտնելու, դատարանի կամ պաշտպանի դիմելու իրավունքներից, արդեն վերջնականապես ոչնչացված ու ջարդված էր։ Բայց այդ զարմանալի կենսունակ ժողովուրդն իր հազարամյա պատմության ճակատագրի բերումով վարժվել էր նման արհավիրքներին և ամեն անգամ համբերատար կրկին ձեռնամուխ էր լինում երկրի վերաշինմանը։ Այդպես և այս անգամ։ Վերապրողները վերադարձան լեռներում իրենց թաքստոցներից, հարևան երկրներից, անվնաս մնացած վանքերից իրենց թալանված ու ավերված բնակավայրերը և սկսեցին նորից։ Բայց այս անգամ նրանց կորուստները մեծ էին, աշխատունակ տղամարդիկ սպանված էին, անասունները թշված, գործիքները թալանված կամ ջարդված։ Երաշտն էլ մի կողմից վրա հասավ՝ բերելով իր հետ սով և աղքատություն։ Հայերին օգնելու նպատակով Եվրոպայում և Ամերիկայում սկսեցին դրամ հավաքել, ստեղծվեցին բազմաթիվ միություններ՝ «Հայերի բարեկամներ» վերտառությամբ։ Եվրոպայում ծավալված այդ շարժումը հաճո չէր սուլթանին։ Նա հայտարարեց, որ ինքը կօգնի իր տառապյալ հպատակներին։ Շահելով բարոյական իրավունք նա փակեց երկրի սահմանները, կասեցրեց դրսից եկող օգնությունը հնարավորին չափ իրենից հեռացնելով ավելորդ ուշադրությունը։ Սուլթանի օգնությունը պարզապես ծիծաղելի էր. այն հնարավորություն տվեց իշխանավորներին նոր շորթումների ու բռնությունների, իսկ ժանդարմները հացահատիկը փոխանակում էին քրիստոնյա երիտասարդ աղջիկների հետ։

Իբրև թե փախստականները իրավունք ունեին հետ ստանալու իրենց բռնազրաված սեփականությունը, սակայն այդ հավաստիացումները չիրականացան, քանի որ ժուսական սահմանն անցած կամ այլ վայրեր փախած հազարավոր հայերի արգելվեց վերադառնալ։ «Չէ որ նրանք Թուրքիայից հեռացել էին առանց թույլատվության և անձնագրի»։ Նրանց սեփականությունը տեղական իշխանությունների կողմից բռնազրավվել էր «ըստ օրենքի» հօգուտ սուլթանի։ Մահմեդականներին թույլատրվել էր բնակվել հայերի տներում։ Սա բացառապես թուրքական գործելաձև է, որովհետև ճիշտ նույն կերպ վարվեցին նաև վերջին տարիների փախստականների հետ (հմտ. էջ 25)։

Հայերը տեսան, որ շնայած եվրոպական պետությունների բոլոր հավաստիացումներին ու հուսադրումներին, իրենց գործը լրիվ ծախողվեց։ Եվ զարմանալի չէր, որ նրանք հուսահատության մեջ անգամ սեփական սակավ ուժերի ճիգով փորձեցին դառնալ իրենց ճակատագրի տերը։ Նրիտասարդները կազմելով փոքրիկ, զինված պարտիզանական ջոկատներ ամրացան անան-

ցանկի լեռնային շրջաններում: Նրանք փորձում էին վրեժ լուծել թուրք և քուրդ ոճրագործներից՝ հնարավորին չափ օգնելով հայ բնակչությանը: Այդ խմբերից մի քանիսի ղեկավարները նույնիսկ դաշնակցում էին թուրքական բռնապետությունից դժգոհ քուրդ իւսների և նրանց հրոսակախմբերի հետ: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, նրանք այնքան էլ ներողամիտ չգտնվեցին թուրքերի նկատմամբ: Դա մարդկայնորեն հասկանալի է. նրանց արածը ոչինչ էր այն ամենի դիմաց, որ արյունարբու թուրքերը հասցրել էին իրենց հայրենակիցներին: Անշուշտ սա էլ իր հերթին թուրքերի համար բռնությունների նոր առիթ էր հանդիսանում: Ինչպես ասացինք, այն ժամանակ, երբ Եվրոպայից ու Ամերիկայից մասնավոր անձիք օգնություն էին ուղարկում հայերին, երբ սուլթանի հետապնդումներից խույս տալով միսիոներական տարբեր կազմակերպություններ հազարավոր հայ որբեր էին հավաքում և փրկում, մեծ տերությունների կառավարությունները շարունակում էին չեզոք մնալ Հայկական հարցի նկատմամբ: Եվրոպական պետական գործիչները հոգնել էին ծայրը չերևացող, հոգեմաշ այդ խնդրից: Մեծ Բրիտանիան հուսախաբված և պարտված էր: Ռուսաստանը, ինչպես հայտնի է, անբարյացակամ էր տրամադրված Անդրկովկասում հայերի ազատագրական շարժման հանդեպ, Ֆրանսիան՝ հետևելով Ռուսաստանի օրինակին, ամեն կերպ խուսափում էր Հայկական հարցից: Այնուամենայնիվ ահավոր կոտորածների հետևանքով որոշ ստոնություն էր առաջացել Թուրքիայի և մեծ տերությունների կառավարությունների միջև: Այժմ արդեն բարեկամություն խաղալու հերթը Գերմանիայինն էր: Մեծ Բրիտանիայի փոխարեն Թուրքիայի ազդեցիկ խորհրդատուն դառնալու, թերևս նաև հետին մտքով թուրքական կայսրությունը Գերմանիայի պրոտեկտորատ դարձնելու մտադրությամբ նախատեսվում էր կառուցել երկաթուղի, որը պողպատյա կապերով կմիացներ Բեռլինը Բաղդադի հետ: Սրանք էին ապագայի գայթակղիչ ծրագրերը: Ճիշտ է, Արդուլ Համիդի ձեռքերն արյունոտ էին, բայց նա գործունյա և փորձված դիվանագետ էր, որ կարողանում էր հանուն իր շահերի եվրոպական պետական գործիչների քթից բռնած ման ածել: Նա զորեղ բռնապետ էր, նա ճնշեց ապստամբությունը Մակեդոնիայում և Հունաստանում և գերմանական գլխավոր շտաբի մի հրամանատարի օգնությամբ հետ մղեց հույներին (1897 թ.): Նրա ձեռքում էին կենտրոնացված ամբողջ մահմեդական աշխարհն իրար հետ կապող ցանցի թելերը, նա կարողանում էր պանիսլամական քարոզչությամբ լուրջ խռովություններ հրահրել Բրիտանիայում, Ռուսաստանում և Ֆրանսիայում: Կոտորածը վատ երևույթ է, սակայն Գերմանիան պատրաստ է գործուն և անձնագոհ օժանդակությամբ դիմակայել Թուրքիայի բոլոր կարիքները:

Անկասկած, Արդուլ Համիդը կարող էր շահավետ դաշնակից լինել, և Վիլհելմ Երկրորդ կայսրը 1898 թ. այցելեց նրան Կոստանդնուպոլսում՝ այնտեղ հայտարարելով իրեն իսլամի ճշմարիտ բարեկամ: Կայսրին ուղեկցող գերմա-

նացիներից մեկը գրեց այդ ժամանակ. «Թեև հայկական ջարդերի մասին հիշողությունները դեռ թաքմ են, սակայն ի՞նչն էր, որ նենգափոխեց ներհակ ողջ քաղաքականությունը, եթե ոչ այն, որ դրանք գոգոտում են մահմեդականների մոլեռանդությունը: Ինչի՞ հասավ Գլադստոնը սուլթանի հասցեին վիրավորանքներով: Մեր կայսրը... ընտրել է քրիստոնեական ճանապարհ. նա չարին հատուցում է բարով»: Այդ այցի անկեղծությանը որոշ չափով խանգարում էր այն հանգամանքը, որ կայսրը այնուհետև Երուսաղեմ ուխտագնացություն կատարելու նպատակ ուներ:

Այնքան էլ դյուրին չէր հանգստացնել եվրոպական ժողովուրդների խիղճը: Մի շարք վեհաժողովներում, ինչպես 1900 թ. Փարիզի խաղաղության, 1902 թ. սոցիստերնի և այլն, ընդունվեցին որոշումներ, որոնք արտահայտում էին քաղաքակիրթ աշխարհի դժգոհությունն ու բողոքը եվրոպական պետությունների դեմ՝ տարաբախտ հայ ժողովրդի հանդեպ ստանձնած իրենց պարտականությունների կատարման մեջ թերանալու համար: Սակայն ոչինչ չփոխվեց: Իսկ ռուսական կառավարությունն ավելի քան երբևէ շարունակում էր վարել Ռուսահայաստանի բնակչության ռուսականացման ու ճնշման քաղաքականություն:

ՀԱՅԵՐԸ 20-ԴԴ ԴԱՐՈՒՄ

Թուրքիայում աստիճանաբար ուժեղանում էր երիտթուրքական «ազատամիտ» «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, որը դաշնակցում էր հայերի հետ: Հայերը կուսակցությանը ուժ և եռանդ էին ներարկում և աջակցում նրա վերջնական հաղթանակին: Եթե հայ առաջնորդների պայքարը մարդու իրավունքների և ազատության իդեալների հաղթանակի համար էր, ապա երիտթուրքերինը՝ խորքում իշխանության հասնելու: Իսկ մարդու իրավունքների և ազատության համար պայքարը, որով քողարկվում էին նրանք, վերջին հաշվով խորթ հասկացություն էր Արևելքում թուրք ռազմաժողովների համար:

Խռովությունը բռնկվեց 1908 թ. հուլիսին: Երիտթուրքերի առաջնորդները Մակեդոնիայում անցան բանակի գլուխ՝ իրենց հետևից տանելով սպաներին, զինվորներին և բնակչությանը: Սուլթանին հեռագիր ուղարկեցին: Նա հանդուգն խռովարարներին շտապ ձերբակալելու հրաման արձակեց, Անատոլիայից ռազմական օգնություն կանչեց, սակայն ոչ ոք չենթարկվեց հրամանին: Կատաղությունից փրփրած փոքրոգի տիրակալը վերջապես ծնկի իջավ: Այդ ամենը կատարվեց 24 ժամվա ընթացքում: Նրան թույլատրեցին մնալ գահին՝ որպես պատանդ երկրում իր համախոհների փոխարեն, իսկ ազատամիտ մոր սահմանադրությամբ բոլոր ազգություններն ու դավանանքները դարձան

իրավահավասար: Յնծում էր ողջ կայսրությունը: Կոստանդնուպոլիսը թաղված էր լույսերի մեջ: Բացվեցին բանտերը, ժողովուրդը հարգանքի տուրք մատուցեց 1896 թ. հայկական կոտորածների զոհերի գերեզմաններին: Մահմեդական առաջնորդները նրանց դրվատեցին որպես ազատության արյունոտ վկաներ: Ժողովուրդը շունչ քաշեց՝ ազատագրվելով ծանր լծից:

Սակայն հայերի ուրախությունը երկար չտևեց: Չնայած երիտթուրքական իշխանավորները գերծ էին կրոնական նախապաշարումներից, ավելի ճիշտ է ասել՝ անհավատ էին, սակայն շատ շուտով եկան այն համոզման, որ կայսրությունում պետք է հաստատվի թուրքական գերիշխանություն, իսկ բնակչության ոչ թուրքական մասը՝ անկախ նրա կրոնական դավանանքից և ազգությունից, լինի արաբ, քուրդ, հայ կամ հույն, կօգտվի միայն հնարավոր նվազագույն իրավունքներից: Թուրքերենը պետք է դառնա կայսրության ընդհանուր լեզուն: Երիտթուրքերը որոշ ժամանակ դեռ պահպանում էին հայերի հանդեպ ունեցած երախտագիտությունը՝ իրենց ազատագրական պայքարում ցուցաբերած օժանդակության համար, նաև մարդասիրական այս վերաբերմունքով ցանկանում էին շահել մեծ տերությունների համակրանքը: Սակայն արդարամտությունը քրիստոնյաների հանդեպ զայրացնում էր նախկին տիրող խավին, որ վարժված էր հատկապես հայերին դիտելու շահագործման օբյեկտ: Դրան գումարվում էր մահմեդական հոգևորականության դժգոհությունը:

1909 թ. ապրիլին Աբդուլ Համիդը զինվորական խռովությամբ կրկին գրավեց իշխանությունը: Մի քանի օր ամեն ինչ լավ էր ընթանում, երիտթուրքերի արյունը հոսում էր գետի պես: Իսկ երբ մակեդոնյան բանակը՝ Մահմուդ Շեֆքեթ փաշայի գլխավորությամբ Կոստանդնուպոլսից ընդամենը 4 մղոն էր հեռու և երբ սուլթանը իրեն տրված ժամկետում չհանձնվեց, Ստամբուլը շրջափակվեց: Տեղի ունեցավ արյունոտ կռիվ, որի ժամանակ հայ կանայք և երեխաները օգնում էին երիտթուրքական զինվորներին՝ դիրքավորելու թնդանոթները: Հաջողությամբ պսակվեց գրոհը սուլթանի մարտցի վրա: Նրան դուրս բերեցին մարտցի ներքին սենյակներից, որոնք գտնվում էին հարեմի կանանց սենյակների հետևում: Վախից զրեթե ուշակորույս՝ նա լսում էր հրովարտակի ընթերցումը, որով զրկվում էր խալիֆաների գահից: «Իսկ իմ կյանքը» — հարցրել էր նա: Ահա միակ մտածմունքը այն մարդու, որը հազարավորների էր զրկել կյանքից: Սուլթանին չսպանեցին, նա մահացավ մի քանի տարի անց Փոքր Ասիայում որպես բանտարկյալ: Նրա եղբայրը՝ կամակատար Ռեշատը, գահ բարձրացավ որպես Մեհմեդ Հինգերորդ:

Այսքան կարճ տևեց պահպանողական քրիստոնեատյացների ուրախությունը, սակայն այդ կարճ ժամանակում նրանք հասցրին Կիլիկիայում հարձակվել հայերի վրա: Այնտեղ հայերն անցած կոտորածներից ամնասն էին մնացել: Անշուշտ նրասք չափազանց ցնծացել էին իրենց ազատությամբ, երբ

երիտթուրքերն էին անցել իշխանության գլուխ, իսկ դա կատաղեցրել էր պահպանողական թուրք մահմեդականներին: Երբ զինվորական խռովության լուրը սուլթանի հեռագրով տեղ հասավ, նրանք իսկույն հարձակվեցին Կիլիկիայի քաղաքների ու գյուղերի հայ բնակչության վրա: Թալանեցին ու այրեցին, կրկին արյունը հոսեց գետի պես, և կրկին վայրագությունները ստացան աներևակայելի ձևեր: Սպանվեց մոտ 2000 հայ: Տեղական կառավարությունը համագործակցում էր մարդասպանների հետ, զինվորներ էր ուղարկում այն բոլոր վայրերը, որտեղ քրիստոնյաները պաշտպանության էին դիմում: Կոստանդնուպոլիս հեռագիր ուղարկվեց, թե հայերն են հարձակվողները: Չնայած երիտթուրքական կառավարությունը հրաման տվեց դադարեցնել ջարդերը, սակայն չբացահայտեց իր վերաբերմունքը կոտորածի նկատմամբ: Ոչ միայն հենց մույն այդ երիտթուրքական սպաներն ու զինվորներն էին կոդուպուտի մասնակիցները, այլև իրադարձությունների հետագա դատական քննությունն ինքնին խայտառակություն էր: Կոտորածների հայտնի կազմակերպիչներն ազատ շրջում էին, իսկ նրանց փոխարեն կախվեցին ամբոխից պատահականորեն բռնված մի քանի ոճրագործներ: Նրանց հետ կախեցին նաև հայերի, որոնք ինքնապաշտպանության մղումով գնեց էին վերցրել: Երիտթուրքերի իշխանությունը ամրապնդվել էր և այլևս պայքարի իր նախկին ընկերների կարիքը չուներ: Այժմ առավել քան կարևոր էր մեղմել պահպանողական թուրքերի մահմեդական կրքերը:

Շուտով պարզ դարձավ, որ երիտթուրքերի ծրագիրը՝ թուրքերեն լեզվի և զուտ թուրքական վարչակարգի գերակայությամբ, համաթուրքական կայսրության ստեղծումն է: Արաքները ևս պետք է հեռացվեին ղեկավար աշխատանքներից: Քրիստոնյաները՝ ամենից առաջ հայերը, պետք է ենթարկվեին ճնշման: Ազգերի հավասարությունը անսքող մերժվում էր որպես անհնարին մի բան, այլապես քրիստոնյաներն իրենց բարձր մշակույթով և մեծ ընդունակությամբ, եռանդով ու ճարտարությամբ արագ կարող էին իշխանության հասնել կայսրության մեջ: Իսկ դա պետք է վերապահված մնար տիրող թուրք ժողովրդին, որն իր այդ իրավունքը նվաճել էր սրով, և որը ցածր մշակույթ ունեցող ժողովրդի ծույլ անտարբերությամբ չէր կարող հավասար պայմաններում մրցակցության մեջ մտնել մի այլ ժողովրդի հետ:

Սկսվեց մահմեդականների պլանաչափ վերաբնակեցում քրիստոնյաներով բնակեցված երկրամասերում, հատկապես Մակեդոնիայում և Հայաստանում, նորից խրախուսվում էին քրդերի հարձակումները, դադարեցվեց հայ փախստականներից բռնագրաված հողերի վերադարձը: Բալկանյան պատերազմում թուրքերի պարտությունը առավել ևս ծանրացրեց քրիստոնյա հայերի վիճակը: Եվրոպական Թուրքիայի կորստից հետո ամբողջ ուժերը միավորվեցին ասիական Թուրքիայի իշխանության ամրապնդման համար: Մակեդոնիայից և Թրակիայից Անատոլիա եկան հազարավոր թուրք գաղթականներ:

ատելությամբ լցված բոլոր քրիստոնյաների հանդեպ, իսկ կառավարությունը ընդառաջում էր նրանց: Հայերի ճնշումը երիտթուրքերի կողմից տարբերվում էր Աբդուլ Համիդի և հին վարչակարգի գործելակերպից նրանով, որ երիտթուրքերը ղեկավարվում էին լավ մտածված հետևողական մի ծրագրով, որը շատ ավելի վտանգավոր էր: Նոր իշխանավորներից շատերն ունեին եվրոպական կրթություն: Հայտնի շատ փաստաթղթերում կան ապացույցներ, որ դեռ համաշխարհային պատերազմից առաջ էր որոշված Հայաստանի քրիստոնյա բնակչության «նոսրացումը»:

Հայ առաջնորդները, կռահելով մոտալուտ վտանգը, դիմեցին մեծ տերությունների կառավարություններին: Հայերի շահերը պաշտպանելու և անհրաժեշտ բացատրություններ տալու նպատակով կաթողիկոսը Էջմիածնից Եվրոպա է ուղարկում պատվիրակություն, որի ղեկավարն էր վաստակաշատ Պողոս Նուբար փաշան: Երիտթուրքերը մեծ աղմուկ բարձրացրին այդ միջամտության առիթով, սպառնացին հայերի կյանքի անվտանգությանը, իսկ Նուբար փաշան կանչվեց զինվորական դատարան, չնայած նա թրքահպատակ չէր, այլ եզրիպատահապատակ: Նրա բացակայությամբ դատարանը վճիռ կայացրեց՝ որպես պետական դավաճանի, զրկել նրան պատվից, սեփականությունից և կյանքից, մի դատավճիռ, որը հավասարապես տարածվում էր ողջ հայ ժողովրդի վրա:

Մեծ տերությունները, որոնց համբերությունը երիտթուրքերը մասամբ չաքաշահել էին իրենց վարած երկդիմի քաղաքականությամբ, անմիջապես օգտագործելով առիթը՝ անցան բանակցությունների: Ռուսաստանը հայերի նկատմամբ իր սերը հանկարծ հայտնագործած լինելով՝ պահանջում էր եվրոպական վերահսկողություն թուրքահայաստանում: Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան միացան այդ պահանջին: Գերմանիան, որ արդեն Թուրքիայի բարեակամն էր, արեց միջին մի առաջարկություն, այն է՝ հայկական նահանգներ որպես գլխավոր տեսուչ ուղարկել երկու սպա եվրոպական ոչ շահագրգիռ երկրներից՝ իսկելու այնտեղ օրենքի կատարման և անվտանգության գործընթացը: Առաջարկն ընդունվեց 1914 թ. փետրվարին, Վանի նահանգում տեսուչ նշանակվեց նորվեգացի գնդապետ Ն. Հոֆը, իսկ Սվազում՝ հոլանդացի գնդապետ Վեսթենենբը: Նրանք դեռ նոր էին հասել իրենց նշանակման վայրերը, երբ բռնկվեց համաշխարհային պատերազմը, և Թուրքիան 1914 թ. նոյեմբերին անցավ միջին պետությունների կողմը: Եվրոպացի սպաները հարկադրված էին վերադառնալ:

1914 թ. հուլիսի վերջին, համաշխարհային պատերազմի բռնկման օրերին հայերը Էրզրումում համաժողով հրավիրեցին, ուր քննարկեցին իրենց դիրքորոշումը ռուս-թուրքական պատերազմի դեպքում՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ սահմանի երկու կողմում էլ հայեր էին ապրում։ Համաժողովում երիտթուրքերի պատվիրակները հայտարարեցին, որ իրենց կառավարությունը որոշել է պատերազմել Ռուսաստանի դեմ, և փորձեցին ապագա ինքնավարության մասին սուրբ երդումներով հայերին ապստամբեցնել Ռուսաստանի դեմ։ Հայերը մերժեցին այդ անպատշաճ պահանջը և, չնայած համառորեն դեմ էին պատերազմին Թուրքիայի մասնակցությանը, այնուամենայնիվ հավաստիացրին, որ պատերազմի դեպքում կկատարեն իրենց պարտքը։

Հայերի այդ որոշումը կատաղեցրեց երիտթուրքերի առաջնորդներին, և նրանք սկսեցին քայլ առ քայլ հասունացնել զահլատար այդ ճիճուներին արմատախիլ անելու ծրագիրը։ Սիրիայի զինվորական պետ Ջեմալ բեյին 1915 թ. փետրվարի 18-ին Ադանա հղած մի նամակում, որ «պատասխանատու գերատեսչության հանձնարարությամբ» գրել էր երիտթուրքերի կենտրոնական կոմիտեի մի անդամ, ասված էր. կենտրոնական կոմիտեն որոշել է հայրենիքը ազատագրել այդ անհիժված ցեղի իշխանատենչությունից, իսկ դրա հետևանքով օսմանյան պատմությանը պարտադրված խայտառակության պատասխանատվության ողջ ծանրությունը վերցնում է հայրենասերի իր ուսերին։ «Կոմիտեն... որոշել է Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերին բնաջնջել, ոչ ոք չպետք է կենդանի դուրս պրծնի, այդ առումով կոմիտեն կառավարությանը մեծ լիազորություններ է տվել։ Կառավարությունը վալիներին ու գորապետներին անհրաժեշտ հրահանգներ կտա կոտորածների կազմակերպման վերաբերյալ»¹։

Ծրագրի իրականացման նախապատրաստությունը նպատակապես էր։ Արևելյան Անատոլիա ուղարկվեցին բացառապես հակաքրիստոնեական տրամադրություններով համալրված ոստիկանական ջոկատներ, որոնց առաջադրանքն էր՝ զենք փնտրելու պատրվակով խուզարկել բոլոր քրիստոնյաների տները։ Չերբակավեցին շատ նշանավոր հայեր, որոնց տանջանքների ենթարկելով հարցաքննում էին զենքի թաքստոցների ու լրտեսության խոստովանության ակնկալիքներով։ Երիտթուրքերն ամեն կարգի ավազակաբարո տակաճներից, որոնց հավաքագրել էին բանտերից և Աստված գիտե որտեղից, կազմեցին ջոկատներ, որ հետագայում հայտնի դարձան տխրահռչակ չեթե անվամբ։ Չինվորական ծառայության չկանչված մահմեդական բնակչությունը համալրեց աշխարհագորները և զինվեց, այն դեպքում, երբ քրիստոնյաները զինաթափ էին եղել։ Քրդերը, որ սկզբնական շրջանում դժգոհ էին երիտթուրքերի կարգ ու օրինական իրավական հարաբերություններ հաստատելու

¹ St' u A. M. Benedictsen: Armenia, Կոպենհագեն, 1925, էջ 246 և հաջորդները։

ջանքերից, քանի որ դա խանգարում էր զբաղվելու իրենց համար սովորական դարձած ավազակությամբ, այժմ արդեն հաշտվել էին՝ հասկանալով, որ այստիկետ նոր սուլթանը իր բարերար աջը այլևս չի պահելու անհավատների զրկիսին: 1914 թ. նոյեմբերի 21-ին անհավատ երիտթուրքերը հանդիսավորապես սրբազան պատերազմ՝ ջիհադ, հայտարարեցին և պարտավորվեցին սպանել այն բոլոր անհավատներին, ովքեր չեն հնազանդվի իսլամին: Սրանով նրանք ցանկանում էին Հնդկաստանի և Աֆրիկայի մահմեդական բնակչությանը հանել քրիստոնեական աշխարհի դեմ: Անատոլիայում շարունակ բոլորովում էր ատելությունը քրիստոնյաների հանդեպ: Քրիստոնյա բոլոր տղամարդիկ՝ սկզբում 20—43, ապա 18—48 տարեկան, կանչվեցին ծառայության, չնայած ըստ օրենքի զինապարտության տարիքը 27-ն էր: Անաշխատունակներին օգտագործեցին որպես բեռնակիր անասուններ. միայն Մուշի և Էրզրումի միջև զոհվեց երեք հազար մարդ:

Պատերազմի ժամանակ Փոքր Ասիայում, Սիրիայում և Միջագետքում բուրքերի կողմից հայերին հալածելու և բնաջնջելու մասին ունենք շատ ականատեսների հաղորդումներ: Նրանք Ամերիկայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Դանիայի տարբեր ներկայացուցչությունների ու կազմակերպությունների անդամներ են, որոնք այդ երկրներում ունեին իրենց բաժանմունքները, հատկապես գերմանացի հյուպատոսներն ու սպաները Փոքր Ասիայում և Գերմանիայի դեսպանները: Այդ հաղորդումներն ու փաստաթղթերը հավաքել է հայ ժողովրդի նշանավոր բարեկամ, գերմանացի դոկտոր Յոհանես Լեփսիուսը և Պոցդամում հրատարակել «Գերմանիան և Հայաստանը 1914—1918 թթ., դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու» խորագրով: Մեր հետազաշարադրանքը գլխավորապես հիմնվում է այդ վավերագրերի վրա, որոնց իսկությունը կասկածի տեղիք չի տալիս: Չկարծեք, թե գերմանացի պաշտոնյաները ցանկացել են իրենց թուրք դաշնակիցներին վարկաբեկել պետք եղածից ավելի, պարզապես առիթն այնպիսին էր, որ հայերը ներկայացվեցին ըստ արժանվուն²:

Հալածանքը հայ ժողովրդի դեմ սկսվեց Կիլիկիայից, Ջեթունից, որը դեռ պահպանում էր իր անկախությունը և գերծ էր մնացել Արդուլ Համիդի կոտորածներից: 1915 թ. մարտին 4000 մարդ ուղարկվեց Ջեթուն՝ մոտակայքում գործող մի ավազակախմբի (որի մեջ կային նաև մի քանի դասալիքներ) վնասագործելու պատրվակով: Արդյունքում Ջեթունի ողջ հայ բնակչությունը՝ 10—20 հազար մարդ, տեղահանվեց և քշվեց Կոնիայի նահանգի ճահճուտներն ու Եփրատի արաբական անապատները՝ Դեր-Ջոր: Կիլիկիայի ափա-

² Համաշխարհային պատերազմի սկզբում հայերի եղեռնի իրական նկարագրությունը քրիտանական կողմից ամփոփված է Բրայսի «Treatment of Armenians in the Ottoman Empire» խորագիրը կրող վավայտ գրքում, որ լույս տեսավ 1916 թ.:

մերձ Դորոտյոլ գյուղի տղամարդկանց, որ 1909 թ. կոտորածների ժամանակ ինքնապաշտպանության էին դիմել, հավաքեցին և ուղարկեցին Հալեպ ճանապարհաշինության վրա աշխատելու: Գյուղերում լյուտեններ բացահայտելու և ձերբակալելու պատրվակը միշտ ածանցյալ նախտակ ուներ: Սվեդիա գյուղի բնակչությունը, որ նույնպես զերծ էր մնացել 1909 թ. կոտորածից, տեղահանման հրաման էր ստացել, բայց նրանք հեռացան և ապաստանեցին Կապանում մի լեռան վրա ու այնտեղ իրենց չնչին զինամթերքով մի քանի շաբաթ ինքնապաշտպանական կռիվ մղեցին թուրքերի զերազանցող ուժերի դեմ, մինչև որ նրանց՝ 4053 տղամարդ, կին և երեխա, փրկեցին ֆրանսիական ռազմաճակատը:

Արևելյան Անատոլիայում հայերը ենթարկվեցին ամենադաժան տանջանքների: Կամանց և երեխաներին տեղահանեցին, երբ տղամարդիկ զինվորական ծառայության մեջ էին: Բռնագաղթվածները կրեցին սոսկալի տառապանքներ:

Այսպես կոչված Վանի «ապստամբությունը» թուրքերը շահարկեցին որպես հայերի դավաճանության իրական ապացույց: Մենք երախտապարտ ենք այդ դեպքերի ականատեսներ ամերիկացի և զերմանացի միսիոներներին իրենց իրական և հավաստի վկայությունների համար³: 1915 թ. փետրվարին Վանի նահանգապետ Ջեդես բեյը էնվեր բեյի ազգականը, թուրքերի մի հավաքում ասել էր. «Մենք Ազերբայջանում հայերի և սիրիացիների վերջը տվեցինք, նույնը պետք է անենք նաև Վանում»: Բանակի համար բռնագրավման պատրվակով հայերը ամենավերջին ձևով կողոպտվեցին: Գյուղերում շինականները ենթարկվում էին քրդերի ու ոստիկանների թալանին և բռնություններին: Ապրիլի 14-ին Շատախում ընդհարում տեղի ունեցավ ոստիկանների հետ: Ջեդես բեյը իբր հայերին խաղաղեցնելու համար այնտեղ է ուղարկում ճանաչված հայ գործիչներից մեկին՝ երեք ուրիշ հայերի հետ: Սակայն ճանապարհին քնած ժամանակ նենգաբար սպանել է տալիս նրանց: Նույն ժամանակ (ապրիլի 16-ին) խաբեությամբ իր մոտ է կանչում մի այլ հայ գործիչ, ձերբակալում է և նույնպես նենգաբար սպանում: Հաջորդ օրը Վան քաղաքի հայաբնակ թաղերի վրա հարձակման տեսարան է սարքում, իսկ Արճեշում և Հայոց ձորի գյուղերում սկսում ջարդերը: Վանում հայերը ամրացրել էին իրենց տները՝ կանանց և երեխաներին պաշտպանելու համար: Նահանգապետը հրամայել էր բանակի համար հավաքագրել 3000 մարդ: Հայերը լավ գիտեճալով, թե ինչ է սպասում զորակոչիկներին՝ պատասխանեցին, որ իրենք չեն կարող պահանջը կատարել, քանի որ միայն 400 մարդ կարող են հավաքել, իսկ մնացածի փոխարեն պարտավորվում են մաս-մաս վճարել: Նահանգապետը մերժեց առաջարկը:

³ Հմմտ. Յ. Լեխայուս, էջ XIII, 471

Ապրիլի 20-ի առավոտյան մի քանի թուրք զինվոր փորձում են առևանգել մի հայուհու: Վրա են հասնում հայ զինվորները, «թուրք զինվորը կրակում և սպանում է կնոջը»: Դեպքի ականատեսն է գերմանացի միսիոներ Շայոռին: Սկսվում է հրաձգություն: Թուրքերը կրակի տակ են առնում քաղաքի ամբողջ հայաքնակ մասը, նրանք կրակում են հրացաններից և թնդանոթներից: Հայերը պաշտպանվում են: Նրանք հրացաններն ու ատրճանակները քիչ էին, սակայն իրենց չնչին ռազմամթերքով կարողանում են ոչ միայն դիմադրել, այլև հարկադրել թուրքերին՝ սպառելու իրենց պաշարը: Պաշտպանության ընթացքում հայերը կարողացան գնդակ ձուլել և օրական պատրաստում էին 3000 փամփուշտ: Նրանք ստացան նաև վառող և սարքեցին երեք հրասանդ: Այդ ընթացքում թուրք զինվորները և քրդերը հասցրել էին ամայացնել Վանի շրջակա գյուղերը, տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին մորթել կամ խեղդել, տները վառել: Գյուղեր կային, որ պատրաստ չէին ինքնապաշտպանության, կային, որ պաշտպանվեցին մինչև միջոցների լրիվ սպառում: Քաղաքից և շրջակա բնակավայրերից հազարավոր փախստականներ, վիրավորներ գալիս և լցվում էին Վանի միսիոներությունները:

Քաղաքի պաշարումը և գնդակոծումը տևեց չորս շաբաթ: Կիրակի օրը, մայիսի 16-ին, այն հանկարծ դադարեց, իսկ Ջեմդեթ բեյը իր թուրքերի հետ փախուստի դիմեց: Պարզվեց, որ ռուսական մի բանակ է մոտենում քաղաքին, բայց հայերը չգիտեին: Մայիսի 18-ին քաղաք մտավ առաջապահ ջոկատը: Ռուսները կապի մեջ չլինելով հայերի հետ՝ տեղյակ չէին քաղաքի վերջին իրադարձություններին:

Հայերի տվյալներով քաղաքի վրա նետվել էր 12 հազար արկ, սակայն ավերածությունը չնչին էր: Հայերի կողմից հաշվվում էր 18 սպանված, վիրավորների թիվը մեծ էր: Թուրքերի կորուստները հազիվ ավելի լինեին: Շատ չանցած՝ (հուլիսի 31-ին) ռուսական զորքերը կրկին հյուսիս նահանջեցին, իսկ Վանի նահանգի ողջ բնակչությունը՝ մոտ 200000 մարդ, գաղթեց Ռուսահայաստան:

Վանում հայերի ինքնապաշտպանության լուրը Էնվեր բեյն ու այլք տարածեցին աշխարհով մեկ: Թուրքական կառավարության՝ Բեռլին ուղարկած հաղորդագրության մեջ ասված էր, որ հայ խռովարարների հրոսակախմբերը թուրքական բանակի թիկունքում հարձակվել են մահմեդական բնակչության վրա, որ Վանի նահանգի 180000 մահմեդականներից միայն 30000-ն են կարողացել փրկվել: Բեռլինի թուրքական դեսպանության մեկ այլ՝ 1915 թ. հոկտեմբերի հաղորդագրության մեջ ասված էր. «Սպանված է 180000-ից ոչ պակաս մահմեդական: Չարմանալի չէ, որ մահմեդականները վրեժ լուծեն»: Սպանված 18 թուրքը (հազիվ ավելին լինե՞ր) դարձել էր 180000: Իր լկտիության մեջ եզակի այդ սուտն ուներ որոշակի ենթատեքստ: Ըստ վիճակագրության Վանի նահանգում ապրում էր 180000 մուսուլման, մոտավորապես 30000 թուրք և

150000 քուրդ: Ռուսական բանակի մոտենալու հետ թուրքերը փախան արևմուտք, իսկ 150000 քրդերը մնացին տեղում, նրանց չանհանգստացրին ինչպես ռուսները, այնպես էլ հայերը:

Վանի դեպքը հայերի նկատմամբ թուրքերի բռնած դիրքի բնորոշ օրինակ է. գործն իրենց ուզածով այնպես շրջել, որ հայերը ներկայանան որպես խռովարարներ ու դավաճաններ: Երիտթուրքական կառավարության՝ հայերին մեղադրելու և իրենց արդարացնելու մյուս «ապացույցները» նույն կարգի էին: Գերմանական միացյալ կայսրության հյուպատոսների հաղորդումները բնավ չէին ակնարկում ժողովրդական ապստամբության կամ խռովության մախապատրաստման մասին⁴: Դա անհնար էր, քանի որ հայերը, որպես կանոն, անգնեցին էին, իսկ տղամարդկանց մեծ մասը տարբեր վայրերում զինվորական ծառայության մեջ էր:

Վանում բռնություններին հայերի զինված դիմակայելուց մի քանի օր անց, ապրիլի 22-ի գիշերը, արտաքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյը Կոստանդնուպոլսում ձերբակալում է նշանավոր հայերի՝ պատգամավորների, ուսուցիչների, գրողների, բժիշկների, իրավաբանների, խմբագիրների, հոգևորականների: Հաջորդ գիշեր ձերբակալվում է մի նոր խումբ, ընդհանուր թվով 600 մարդ, որոնց առանց դատ ու դատաստան քշում են Փոքր Ասիա: Թալեաթ բեյը այդ գործունեությունը բնութագրեց որպես սոսկ անվտանգությունն ապահովելու միջոցառում, քանի որ հնարավոր էր նրանց մեջ լինեին վտանգավոր անձնավորություններ: Նա խոստացավ ձերբակալվածներին շուտով ազատել: Սակայն նրանցից միայն ութը վերադարձան անասելի տանջանքներ կրելուց հետո, իսկ մյուսներն անհետ կորան: Այսպիսով, հաջողությամբ ճանապարհից հեռացվեցին նրանք, ովքեր կարող էին ժողովրդի դատը պաշտպանել:

Այնուհետև թուրքերը ձեռնամուխ եղան իրենց կարծիքով հրաշալի գաղափարի՝ հայերի տեղահանման ծրագրի՝ որպես «ռազմական անհրաժեշտ միջոցառման», իրագործմանը: Բռնագաղթի միջոցով անհուսալի տարրերից մաքրվելու էր պատերազմի թատերաբեմը, ինչպես այդ տեղի էր ունեցել Բելգիայում և Ֆրանսիայում: Էնվեր փաշան Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան կոմս Վանզենհայմին բացատրում էր իր ծրագիրը, որ անհրաժեշտ է «ապստամբած հայկական կենտրոններից բոլոր ոչ այնքան էլ անբասիր ընտանիքները Միջագետք տեղափոխել»: Վանզենհայմը այդ մասին 1915 թ. մայիսի 31-ին հեռագրով հաղորդում է Բեռլին՝ ասելով. Էնվերը «թախանձագին խնդրում է, որ այդ հարցում մենք նրան քնաթափ չանենք: Անշուշտ, միջոցառումը ծանր կնստի հայ բնակչության վրա: Այնուամենայնիվ ես այն կարծիքին եմ, որ մենք կմեղմենք այն իր ձևի մեջ, բայց սկզբունքորեն խանգարե-

⁴ Ըստ **Լեփախտաի**, նույն տեղում, էջ LXX և հաջորդները:

լու իրավունք չունենք»:

Դեսպանը շարունակում էր հավատալ թուրքական կառավարության այն հավաստիացմանը, որ Ռուսաստանը սաղորիչ աշխատանք է տանում Հայաստանում և սպառնում է «Թուրքիայի հետագա գոյությանը»: Հետո միայն նրան պարզ դարձավ այդ մեղադրանքների կատարյալ անհիմնությունը:

1915 թ. հունիսից ծայր առավ մի ոճրագործություն, որի նմանը պատմությունը չէր տեսել: Կիլիկիայի, Անատոլիայի և Միջագետքի բոլոր գյուղերից ու քաղաքներից հայերը բռնեցին իրենց մահվան ճանապարհը: Ինչպես ծուլագրված էր, մաքրվում էր շրջան առ շրջան: Նշանակություն չունե՞ր՝ այն մոտ էր պատերազմական գործողությունների վայրին, թե հարյուրավոր կիլոմետրերով հեռու էր: Վերջապես սրբվում էր այն ամենը, ինչ կյանքի աղբյուր էր հայերի համար: Քանի որ տղամարդկանց մեծ մասը կանչված էր աշխատանքային զինծառայության, տներից քվեցին հիմնականում կանայք, երեխաներ, ծերեր և հաշմանդամներ: Նրանց ժամանակ էին տալիս միայն մի քանի օր կամ ժամ: Ամբողջ սեփականությունը՝ տունը, հողը, հացահատիկը, անասունները, ունեցվածքը, գործիքները պետք է թողնեին. այն բռնագրավվում էր թուրքական իշխանությունների կողմից: Ինչ վերաբերում էր փողին, զարդերին կամ այլ արժեքավոր իրերի, որոնք հագուստեղենի հետ կալուղ էին իրենց հետ վերցնել, հետագայում խլվում էին ոստիկանների կողմից: Եթե մեկը թույլտվություն էր ստանում հետը սայլ և լծկան վերցնել, դրանք նույնպես խլվում էին ճանապարհին: Տարաբախտներին վիճակված էր թողնել իրենց գյուղերն ու տները և քվել լեռներով դեպի արաբական անապատները, որտեղ ոչինչ չէր նախատեսված ընդունելու և կերակրելու տվահար ու վիատված մարդկանց այդ խմբերը: Դանապարհին պարենավորման հարցը նույնքան քիչ հոգս էր պատճառել կառավարությանը, քանի որ նախատեսված էր՝ ով չէր ընկնի կամ սպանվի ճանապարհին, պետք է մահանար քաղցից:

Հազիվ էին քարավանները տեղավորվել Մարաշում, երբ նրանց վրա հարձակվեցին ոստիկանական և պահակային ջոկատները՝ գործադրելով իրենց դաժան և անպատկառ բռնությունները: Տղամարդկանց և դեռահաս տղաներին առանձնացրին և սպանեցին, իսկ կանանց, երեխաներին և ծերերին կըրկին քեցին՝ ճանապարհին ենթարկելով քաղցի և ծարավի անասելի տանջանքների: Ուտելիքը, եթե իհարկե կար, քիչ էր ու վատորակ: Ով դժվարանում էր հետևել խմբին, քվում էր խարազանի հարվածներով, մինչև ընկնելը կամ տեղում մահանալը: Այսպես քարավաններն աստիճանաբար հալվում էին քաղցից, հիվանդություններից, ծարավից և սպանողից: Երիտասարդ կանանց և աղջիկներին գողանում էին կամ տեղում կազմակերպում կանանց վաճառքի շուկաներ, որտեղ հավաքվում էր մահմեդական բնակչություն: 20 պիաստր (մոտ 3 մարկ) արժեք դեռահաս աղջիկը, 5 պիաստր (80 պֆենիգ)՝ կինը, հաճախ երեխաների հետ միասին: Ժամանակ առ ժամանակ քարավանների

վրա էին հարձակվում «աշխարհագորայինները», չեթեները կամ քրդերը, քալանում էին, սպանում, բռնաբարում կանանց:

Օտարերկրացի մի ականատես աքսորյալների այդ քարավանների մասին ասել է, որ դրանք ոչ այլ ինչ են, քան «կոտորածի քաղաքավարի ձև»: Իրականում դա մի քանի անգամ ավելի ահավոր ու զագրելի էր: Ջոհերին անմիջապես սպանելու փոխարեն նախ և առաջ կիրառում էին անմարդկային տանջանքների բոլոր միջոցները, և գործողության այս եղանակն իշխանավորները ներկայացնում էին որպես «ռազմական անհրաժեշտ միջոցառում»: 1915 թ. հունիսից մինչ օգոստոս, տարվա ամենաշոգ ժամանակը, որ ենթադրում էր մարդկային գոհերի ամենամեծ քանակ, ձգվում էին մահվան քարավանների անվերջանալի շարքերը հայաբնակ բոլոր նահանգներից ու քաղաքներից դեպի հարավ, դեպի անապատներ: Փոքր-ինչ այլ էր դեպքերի ընթացքը Կոստանդնուպոլսում, Չմյուտմիայում և Հալեպում, հավանաբար այնտեղ զգուշանում էին եվրոպացիների ներկայությունից: Չմյուտմիայում տեղահանումը կասեցվել էր գերմանացի սպաների կողմից:

Աքսորյալների քարավանների իրական վիճակը պատկերացնելու համար բերենք գերմանացի մի ականատեսի վկայությունը, ըստ որի Խարբերդից և Սվազից տեղահանված 18000 բռնագաղթածներից Հալեպ էին հասել ընդամենը 35-ը, Էրզրումից 19000 բռնագաղթածներից կենդանի մնացել 11-ը⁵: Ըստ Լեփսիուսի՝ մահվան քարավաններում մարդկանց միջին հաշվով երկու երրորդը ճանապարհին մահանում կամ անհետանում էր, իսկ կենդանի մնացածները, որոնք Սիրիա և Միջագետք էին հասել հյուծված, կմախքացած և գրեթե մերկ, քշվեցին անապատներ և այնտեղ մահացան՝ կրելով ահավոր տանջանքներ: Սովորաբար երբը տևում էր ամիսներ: Մահվան ճանապարհի վերջում անգամ դժբախտներին հանգիստ չէին տալիս, շաբաթներով քշում էին նրանց այս ու այն կողմ, լցնում և դատարկում համակենտրոնացման ճամբարները, անգթորեն բռնում, որ մարդիկ մեռնեն քաղցից և համաճարակներից կամ գոհ գնան պարբերաբար կազմակերպվող ջարդերին: Մոլեգնում էր բծավոր տիֆը, ճանապարհներին թափված դիակները ապականում էին օդը:

Շատ վայրերում նահանգապետներն ու թուրքական իշխանություններն ավելորդ էին համարում քողարկվել աքսորի պատրվակի տակ, ջարդերը կազմակերպում էին հենց տեղում, ինչպես Սծբինում (հուլիսի 1-ին), Բիթլիսում (հուլիսի 1-ին), Մուշում (հուլիսի 10-ին). Մալաթիայում (հուլիսի 15-ին), Ջեզիրեում (սեպտեմբերի 2-ին), Դիարբեքիրում, Միդյաթում և այլուր: Դա ավելի տանելի էր, քան անմարդկային տանջանքները: 1915 թ. հուլիսի 10-ին Մոսուլի Գերմանիայի հյուպատոսը հեռագրում է, որ Տիգրիս գետն ի վար լաստերով

⁵ Հմմտ. A. N. Mandelstam. La Societe des Nations et les Puissances devant le Probleme Armenien. Փարիզ 1925, էջ 44, ծանոթ. 1.

Դիարեքիոյ Մոսու տեղափոխվող 614 հայ աքսորականներ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, սպանվել են ճանապարհին: Լաստերը Մոսու եմ հասել դատարկ, իսկ գետում լողում էին դիակներ և հագուստներ: Նման փոխադրումների թիվը շատ էր: 1915 թ. հունիսի 18-ին Էրզրումի Գերմանիայի հյուպատոսը հաղորդում է կայազոր ունեցող Երզնկա քաղաքի մոտակա բնակավայրերի ջարդերի մասին: Կանոնավոր բանակի 86-րդ հեծելազորային գնդի ջոկատներն իրենց հրամանատարներով քրդերի հետ միասին 1915 թ. հունիսի 14-ին Կամախի կիրճում սպանեցին 20000—25000 կին և երեխա: Բիթլիսում մորթվեց քաղաքի հայ բնակչության մեծ մասը, 900 կին և երեխա դուրս բերեցին և խեղդեցին Տիգրիս գետում: Այսպես շարունակում էր ծավալվել սահմըռկելի վայրագությունների անվերջունալի շղթան: Կային վայրեր, ուր վառում էին քրիստոնյաներին: Թուրքական բանակում քաջաբար կռվող հայ զինվորները, որոնց արիությունն ու հավատարմությունը հրապարակորեն փառաբանել էր մույնիսկ Էնվեր փաշան, զինաթափ էին արվում և թիկունքում ծանր աշխատանք կատարելուց հետո, սպաների հրամանով, իրենց մարտական ընկերների կողմից զնդակահարվում:

Գերմանացի հյուպատոսների զեկույցների հիման վրա, որոնք բացահայտում էին «աքսորի» իրական պատկերը, Գերմանիայի դեսպանները Բարձր դուռ են հղում մի շարք բողոքագրեր, սակայն բոլորն էլ ապարդյուն: Թուրք կառավարողները մասամբ պարզապես ժխտում էին իրողությունը կամ էլ բացահայտ արտահայտվում, որ իրենց դաշնակիցների խնդիրը մարդկություն սովորեցնելը չէ: 1915 թ. դեկտեմբերի 18-ին Թալեաթ բեյը, ի պատասխան Գերմանիայի դեսպան կոմս Մեթերնիխի, անամոթաբար հայտարարեց, որ նման պարագայում գերմանացիները կանեին նույնը: Բացի այդ, Բարձր դուռը բողոք է ներկայացնում Գերմանիայի կառավարությանը, Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու համար: Գերմանիայի կառավարության փորձերն անգոր էին կասեցնել եղեռնը: Եթե այս պարագայում գերմանացի դեսպաններն ու հյուպատոսները քիչ կամ ոչինչ կարողացան անել, ապա վկայություններով մերկացրին իրենց դաշնակցի ոճրագործությունները: Տագնապալի այդ վավերագրերը ոչ միայն հաստատում են անմարդկային ոճրի գոյությունը, այլև բացահայտում, որ այն իրագործվել է երիտթուրքերի առաջնորդների և նրանց կոմիտեի կողմից նախօրոք մշակված ծրագրով: Հետագայում թուրքերի՝ եղեռնը և նրա ծրագրված, պլանաչափ անցկացման ժխտման երկչուտ փորձերը չփրկեցին նրանց:

1915 թ. հունիսի 17-ին Գերմանիայի դեսպան կոմս Վանգենհայմը գրում է Բեռլին. «Թալեաթ բեյը... առանց թաքցնելու ասում է, որ Բարձր դուռը համաշխարհային պատերազմը պետք է օգտագործի իր ներքին թշնամիներից (քրիստոնյա բնիկներից) ազատվելու համար, թույլ չտալով օտարերկրացի դիվանագետներին իրենց միջամտությամբ խանգարելու»: Հուլիսի 7-ին դեսպա-

մը գրում է. այն, որ տեղահանում կատարվում է նաև թշնամու հարձակումներից հետո վայրերից և այն ձևը, ինչպես կատարվում է տեղահանումը, վկայում են, «որ կառավարությունը փաստորեն իրականացնում է հայերի ցեղասպանություն թուրքական կայսրությունում»: 1916 թ. հուլիսի 10-ին դեսպան կոմս Մեթերնիխը հեռագրում է Գերմանիայի ռայխսկանցլերին. թուրքական կառավարությունը «իր ծրագրի՝ հայկական հարցը ցեղասպանությամբ լուծելու իրագործման ժամանակ» հաշվի չառավ ոչ Գերմանիայի, ոչ էլ Ամերիկայի դեսպանների կամ Հռոմի պապի առարկությունները և այլ ազդեցիկ միջոցների գոյությունը:

1915 թ. սեպտեմբերի 15-ի մի ծածկագրում ասված էր.

«Ինչպես նախօրոք տեղեկացված է, կառավարությունը կոմիտեի հրամանով որոշել է բնաջնջել Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերին: Ով կհակառակվի այդ հրամանին, նա չի կարող դիտվել որպես կառավարության բարեկամ: Ինչքան էլ դաժան լինեն ոչնչացման միջոցները, չպետք է խնայել կամանց, երեխաներին և հիվանդներին, առանց զգացմունքի և խղճի ձայնը լսելու, պետք է սպանել նրանց:

Կայսրության ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ»⁶:

Նույն այդ ներքին գործերի մինիստրի հրամանով կենդանի կարող էին մնալ միայն մինչև հինգ տարեկան երեխաները, որոնց կարելի էր թուրքացնել.

1915 թ. օգոստոսի 31-ին Թալեաթ բեյը Գերմանիայի դեսպանին հայտարարում է. «La question armenienne n'existe plus»⁷: Նա կարող էր երաշխավորել իր ասածի ճշմարտացիությունը, քանի որ այդ ժամանակ իրականացված էր արքայների մեծ մասը: Մնում էր միայն վերացնել մահվան ճանապարհին անցած զոհերին: Նրանց հավաքեցին համակենտրոնացման ճամբարներում արաբական անապատների հարևանությամբ: Ուտելիք չէր տրվում, ինչպես նաև հնարավորություն՝ հոգալու իրենց ապրուստը:

1916 թ. հունվարին 5000—6000 հայեր Այնթապից քվեցին անապատ, ապրիլին 14000 արքայականներ սպանվեցին Ռաս ուլ Այնի ճամբարում: Զադաքի գայմագամի հրամանով չեչենների վարժու հրոսակախմբերը ամեն օր ճամբարից 300—500 հոգի տանում էին 10 կմ մինչ գետը և այնտեղ սպանում: Դիակները նետվում էին ջուրը⁸: Հալեաթից արևելք. Եփրատի ափին, Մեզքենեյի մոտ հայերը համակենտրոնացման մի մեծ ճամբարում սովի էին մատնված, ըստ թուրքական վկայությունների այնտեղ թաղված է 50000 մարդ: 1915 թ. Եփրատի ափամերձ շրջան Դեր Զորի օազիսները քվեցին 60000 արքայական, որոնց մեծ մասը անհետացավ: 1916 թ. ապրիլի 15-ին 19000 մարդ չորս

⁶ Ծածկագրի լուսապատճենը հրատարակված է, տես **A. M. Benedictson** *Armenien, Kopenhagen* 1925, էջ 259:

⁷ «Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի» (Դրանս):

⁸ Հմմտ. **Լեխաթա**, էջ 256:

փոխադրումով պետք է հասցվեր Մոսուլ: Ճանապարհը 300 կմ անցնում էր անապատի միջով: Մայիսի 22-ին տեղ հասավ ընդամենը 2500 հոգի, ճանապարհին կանանց և աղջիկների մեծ մասը վաճառվեց բեղվիմներին, մնացածը մահացավ քաղցից և ծարավից: 1916 թ. հուլիսին Դեր Ջորում կար 20000 աքսորական, ութ շաբաթ անց գերմանացի մի սպա այնտեղ հանդիպում է ընդամենը մի քանի հարյուր արհեստավորների, մյուսներն անհետացել էին. նույն չեչեն հրոսակախմբերի կողմից խումբ առ խումբ տարվել էին ճամբարներ և ոչնչացվել: Ամենադաժանը սովամահությունն էր: Մի ակամատեսի վկայությամբ Բաբուն երկուսուկես օրվա ընթացքում մահացել էր 1029 հայ:

Այդ սովահար ու մահացող մարդկանց վիճակը, որոնց տանջանքները մոճավանջի էին նման, նկարագրվում է շատ ակամատեսների վկայություններում: Երբեմնի մարդկային էակների այդ դժբախտ ուրվականները, որոնց թվում կային շատ կրթված մարդիկ, ուտում էին, ինչ ձեռք էին բերում: Ոստիկանները կատարյալ անտարբերությամբ էին նայում տանջանքներին, հսկում մինչև նրանց մեռնելը: Կատարյալ դժոխք: Թուրքական իշխանությունները տապալում էին օգնության յուրաքանչյուր փորձ, անգամ Գերմանիայի կողմից: Երբ 1915 թ. օգոստոսին Լեփսիուսը Կոստանդնուպոլսում էնվեր փաշայից թույլտվություն է հայցում կարիքավոր աքսորականներին օգնելու, ստանում է հետևյալ պատասխանը. թուրքերն իրենք կհոգան այդ մասին, իսկ եթե գերմանացիները ցանկանում են մասնակցել, նրանք կարող են իրենց նվիրատվություններն ու դրամը դնել թուրքական կառավարության տրամադրության տակ, վերջինս հոգ կտանի ճիշտ բախշման համար: Ինչ էր հասկացվում «ճիշտ բախշում» ասելով, կասկածելի էր: Ամերիկացիներին, որոնք օգնություն էին բերել, մերժվեց ափ դուրս գալը:

Կենդանի մնացած հայերը կանգնած էին երկընտրանքի առաջ՝ իսլամ ընդունել կամ մեռնել: Ձիմապարտ տղամարդիկ պարտավոր էին մահմեդական դառնալ և թլպատվել: Բոլոր հայերը պետք է կրեին թուրքական ւանդներ: Իսլամ ընդունողների և թլպատվողների թիվը մեծ էր, հատկապես երեխաների, որոնց ձեռք էին գցում իշխանությունները: Ծրագրի համաձայն ամբողջ Փոքր Ասիայից, Սև ծովից մինչև Սիրիա պետք է անհետանար քրիստոնեության հետքը, քրիստոնեական բոլոր ամուսնները պետք է ոչնչացվեին և փոխարինվեին մահմեդականով:

Հայերի թշնամիներն արհամարհանքով էին խոսում, որ հայերը զանգվածաբար, առանց դիմադրության թույլ էին տալիս իրենց քշելու կործանարար թշվառության գիրկը կամ մորթվելու, մի պնդում, որն ի դեպ ամենամեծ առարկությունն է թուրքերի սուսհող այն մեղադրանքների, որ հայերը վտանգավոր խռովարարներ են: Սակայն նրանք մոռանում էին, որ զենուկալ տղամարդկանց մեծագույն մասը նախօրոք կանչվել էր զինծառայության, իսկ ժողովրդից հավաքվել էր զենքը: Այսքանից հետո հայերն ինչպե՞ս կարող էին պաշտ-

պանվել զինված ոստիկաններից, ավարառու ջոկատներից և «աշխարհագրայիններից»: Այնուամենայնիվ, մի քանի վայրերում, ուր քիչ թե շատ զենք կար կամ հնարավորություն այն ձեռք բերելու, ինչպես Վանում, Կիլիկիայի լեռներում, Սվեդիայում, նրանք քաջաբար պաշտպանվեցին և որոշակի հաջողություն ունեցան: Հայերի զենքը հիմնականում հին որսորդական հրացաններն էին: Ուրֆայում հայերը քաջաբար զոհվեցին անհավասար պայքարում: Այսուհանդերձ վախկոտության մեջ չի կարելի մեղադրել մի ժողովրդի, որն իր համոզմունքների համար արդար պայքարում քաջության այնպիսի օրինակներ է տվել, ինչպիսիք հազարավոր հայ կամավորներն էին կոլկասյան և սիրիական ճակատներում:

Երբ եվրոպական հասարակայնության ականջին հասավ 1915 թ. ամռանը Հայաստանում կատարվող ոճրագործությունների լուրը, մեծ աղմուկ բարձրացավ Թուրքիայի, ինչպես նաև Գերմանիայի դեմ, որին մեղադրում էին թողտվության մեջ, հակառակ համաշխարհային պատերազմի բոլոր արհավիրքների⁹: Հասարակական այդ կարծիքն իր ամպագոռգոռ բառերով և հրապարակային հավաստիացումներով քամի էր անում: Եթե միայն «Իրավունք և ազատությունը» հաղթի, ապա հայ ժողովուրդը շատ շուտով կտեսնի իր անկախության և ազատության վերականգնումն ամբողջ ծավալով: Հարկավոր է միայն միանալ Անտանտին և ռազմունակ տղամարդկանց պատերազմ ուղարկել: Եվ տարբեր վայրերից գալիս էին հայ կամավորներ, սիրիական բանակում կազմավորվում էին հայկական գնդեր, նրանք կոչված էին ծառայելու անկախ Հայաստանի պաշտպանությանը: Ռուս-թուրքական ճակատում հայ երիտասարդները համախմբվում էին թուրքական եղեռնագործությունների դեմ պայքարի դրոշի ներքո: Բացի ռուսական կանոնավոր բանակում կովող 150000 հայ, չլից, ստեղծվեցին նաև հայկական կամավորական ջոկատներ, որոնք իրենց հրամանատարների գլխավորությամբ, ամենից առաջ՝ քաջարի Անդրանիկի, հերոսաբար կռվում էին: Անատոլիայի ջարդերից հետո կամավորական ջոկատները մեծ թվով համալրվեցին թուրքահայերով, և դա բավական էր, որ թուրքերը անամոթաբար նրանց «դավաճան ապստամբներ» կոչեն, քանի որ նրանք համարձակվել էին զենք բարձրացնել իրենց դահճի վրա: Ավելի քան 200000 հայ զինվոր իր կյանքը տվեց Անտանտի գործի համար:

Պատերազմը շարունակվում էր: Ռուսական բանակն առաջ էր շարժվում, և երբ մեկը մյուսի հետևից վերցրեց Վանը, Բիթլիսը, Մուշը, 1916 թ. հունվարին՝ Էրզրումը, Երզնկան, 1916 թ. մարտին՝ Տրապիզոնը, փախչելու հերթը

⁹ Երբ հայտնի դարձավ երիտթուրքերի մտադրությունը, Գերմանիայի կառավարությունը եղեռնը կանխելու համար արեց այն ամենը, ինչ կարելի էր անել պատերազմի պայմաններում, որ ցավոք անցավ ապարդյուն: Այդ տեսակետից գուր անցան նաև Ամերիկայի դեսպան Մորգենթաուի եռամյուն ջանքերը ուղղված երիտթուրքական կառավարության դեմ, չնայած դեպքերի նրա լավատեղյակությանը:

թուրքերինն էր։ Նրանք վախենում էին հայերի վրեժխնդրությունից։ Վայրի խուճապով թուրքերը փախչում էին ձմռան ցրտի և բքի միջով դեպի արևմուտք։ Շատերը մահացան անանցանելի լեռներում՝ կրելով անասելի զրկանքներ ու տանջանքներ։ Ճիշտ է, որոշ տեղերում հայ կամավորները լուծում էին իրենց հայրենակիցների վրեժը, բայց դա այն չափերի չհասավ, որ կարելի լիներ համեմատել թուրքական կողմի կոտորածների հետ։ Փախած հազարավոր հայեր վերադառնում էին լեռներում իրենց քաքսառոցներից, ռուսական սահմանի մյուս կողմից, Միջագետքից իրենց ավերված հայրենիքը և իսկույն ձեռնամուխ լինում շինարարության։

1917 թ. մարտին տեղի ունեցավ ռուսական հեղափոխությունը։ Չորրորդ գլխում զետեղված՝ Անդրկովկասի հետագա իրադարձությունների մանրամասն նկարագրությանը այստեղ կարելի է ավելացնել Հայաստանի համար կարևոր մի քանի կետ։ 1918 թ. սկզբին թուրքերը կրկին առաջացան դեպի Թուրքահայաստան։ Ռուսների կողմից լքված հայկական ջոկատները հուսահատ դիմադրություն էին ցույց տալիս։ Վրացիները մահանջեցին իրենց երկիրը՝ իրենց արյունը պահելով այն պաշտպանելու համար։ 1918 թ. մարտի 11-ին թուրքերը գրավում են Էրզրումը, ապա ամբողջ Թուրքահայաստանը և շարժվում դեպի Կարս։ Այդ ընթացքում Անդրկովկասյան հանրապետությունը հրոշակում է իր անկախությունը, այսինքն անջատվում է Ռուսաստանից (1918 թ. ապրիլի 22-ին) և հավանություն է տալիս Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրին, ըստ որի Թուրքիային էր հասնում Կարսի մարզը։ Ապրիլի 27-ին թուրքերը գրավում են Կարսը և կողոպտում այն։ 1918 թ. մայիսի 11-ին Բաքումում սկսվում են հաշտության մոր բանակցություններ։ Այժմ արդեն թուրքերին չեն բավարարում իրենց իսկ ընդունած Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի պայմանները։ Նրանք ավելին են պահանջում։ Թուրքերը հարձակվում են Ալեքսանդրապոլի վրա և 1918 թ. մայիսի 15-ին գրավում այն։ Ուր որ նրանք գալիս են, կազմակերպում են հայերի նոր ջարդեր։ Գերմանիայի կառավարությունը և զինվորական բարձրագույն հրամանատարությունը համատորեն պահանջում էին, որ թուրքերը պարտադիր կարգով կատարեն ընդունած դաշնագրի պայմանները և վերադառնան նրանով հաստատված սահմանները։ Սակայն թուրքերը հապշտապ առաջ էին շարժվում, թալանում էին ու կոտորում, գնալով ավելի բիրտ ձևեր էին ընդունում վայրագությունները՝ հայերին ենթարկելով սոսկալի տանջանքների ու սովի։ Երկիրը հեղեղված էր հարյուր-հազարավոր գաղթականներով։ Հացահատիկի ամբողջ բերքը կողոպտված էր կամ ոչնչացված, անշարժ գույքն ավերված, շարժականը՝ խլված։ Ակնհայտ էր, որ թուրք առաջնորդները մտադրված էին հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը շարունակել նաև Ռուսահայաստանում¹⁰։

Անդրկովկասյան հանրապետության մասնատումից հետո (1918 թ. մայիսի 26) Հայաստանը իրեն հռչակեց անկախ հանրապետություն։ Եթե մինչ այդ

¹⁰ Հմմտ. Կովկասում Գերմանիայի պատվիրակ Ֆրայներ Ֆոն Բրեցի 1918 թ. օգոստոսի 4-ի և օգոստոսի 5-ի նամակը Գերմանիայի ռայխսկանցլերին։ *Լեխպոստ*, էջ XLVIII, 420, 424։

Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձությունների պատասխանատվության հիմնական ծանրությունը հայերի վրա էր, ապա թուրքերի հետ Ադրբեջանի թաթարների միավորվելուց հետո նրանք բոլորովին մենակ մնացին և 1918 թ. հունիսի 4-ին թուրքերի հետ հաշտության պայմանագիր ստորագրեցին:

Հայերին մնաց Նոր Բայազետի գավառը և Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի ու Երևանի գավառների մի մասը (9000 քառ կմ, 350000 բնակչությամբ): Սակայն չնայած հաշտության պայմանագրին, թուրքերը շարունակում էին երկրում իրենց ավարառությունները:

Նրանք Ադրբեջանի թաթարների հետ շարժվում են Բաքու և 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին գրավում այն: Գլխավոր հրամանատար Նուրի փաշան՝ Էմվեր փաշայի կրտսեր եղբայրը, հանգիստ դիտում էր թաթարների կողմից երեք օր շարունակվող քաղաքի թալանը և քրիստոնյաների, հատկապես հայ բնակչության ջարդը: Այն ժամանակ, երբ քաղաքի փողոցներում արձագանքում էին կռակոցները և զոհերի ճիչերը, Նուրի փաշան քաղաքի առջև շքերթ անցկացրեց, որից հետո իր հրամանատարների հետ Մետրոպոլ հյուրանոցում մեծ ճաշկերույթ տվեց: Երեք օրվա ընթացքում Բաքվում զոհվեց 20000—30000 հայ: Դա վրեժն էր այն մի քանի հարյուր թաթարների, որոնք սպանվել էին, երբ հայերն ու ռուս բոլշևիկները Բաքվում կարճ ժամանակով իշխանության գլուխ էին անցել: Դա էլ իր հերթին եղել էր այն բանի վրեժը, որ Անդրկովկասյան հանրապետության լուծարումից հետո (1918 թ. մայիսի 26) թաթար միլիցիոներները կողոպտել էին Երևանի գավառի հայկական գյուղերը:

Երբ Գերմանիան և Թուրքիան պարտվեցին, 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարով թուրքերը պարտավորվեցին նահանջել պատերազմից առաջ զբաղեցրած սահմանները: Հայերը կրկին տեղ դարձան Ալեքսանդրապոլին, Կարսին և Արդանուշին: Դաշնակիցների՝ շարունակ խոստացված երկրի անկախությունն ու թուրքական երկարատև լծից ազատագրումն ավահովելու համար անհրաժեշտ էր Թուրքահայաստանի գրավումը դաշնակից զորքերի օժանդակությամբ: Սակայն կառավարությունները չէին ցանկանում իրենց վրա վերցնել այդ ծանր բեռը: Չէ որ Հայաստանում չկային նավթահանքեր: Այսպես թուրքերը մնացին երկրի տերը, իսկ Հայկական հարցը ձախողվեց: Շուտով մի նոր լուրջ վտանգ առաջացավ Մուստաֆա Էնմալի գլխավորությամբ թուրք ազգայնականների շարժման բարձրացումով Թուրքահայաստանում: Այստեղ երկար-բարակ բացատրության կարիք չկա, թե որտեղից «փտած» Թուրքիան, որին դաշնակիցները հաղթության ցմառության մեջ լիովին պարտված էին համարում, ուժ գտավ դիմադրելու հաղթողներին՝ նորից դառնալով պատերազմող պետություն, որի հետ բանակցություններ էին վարում:

Մինչդեռ Երևանում հայ ժողովուրդն իրեն բնորոշ աշխատասիրությամբ

ձեռնամուխ էր եղել իր ավերված տխուր երկրի վերականգնմանը, որը դեռ պատերազմից առաջ հեղեղված էր անօթևան գաղթականներով: Եռանդուն մի կառավարության ղեկավարությամբ, որի նախագահն էր Թիֆլիսի նախկին քաղաքագլուխ Բժիշկ Նատիսյանը, փութաջան աշխատանք էր տարվում երկրում կայուն վիճակ ստեղծելու, հողը մշակելու, գաղթականներին տեղավորելու և կրկին արհեստների տարբեր ճյուղերի զարգացումը խթանելու: Կառավարությունը 20 միլիոն դոլարի փոխառություն ստացավ, դրսից նաև օգնություն եկավ, հատկապես «Մերձարևելյան նպաստամատույցի» միջոցով, որն իր նախագահ Վիքրենյի գլխավորությամբ հազարավոր հայ երեխաներ էր փրկել:

1919 թ. մայիսի 28-ին Երևանում կառավարությունը հայտարարեց նախկին ռուսական Անդրկովկասում և օտոմանյան կայսրությունում գտնվող իր հողերի անկախությունն ու միասնությունը, ներկայացավ այդ միացյալ համարապետության կառավարություն: 1919 թ. հուլիսին և օգոստոսին Էրզրումում և Սվազում Մուստաֆա Ջեմալի կողմից հրավիրված թուրք ազգայնականների համաժողովներում հայտարարվեց. «Մեր նահանգներից և ոչ մի դյույմաչափ հող չի տրվի Հայաստանին կամ որևէ այլ պետության»: Իսկ Փարիզում շարունակ ձգձգվում էին հաշտության բանակցությունները: Բազմաթիվ հայ գործիչներ տարբեր երկրներից Փարիզ էին եկել համահայկական վեհաժողովի: Նախագահներն էին բանաստեղծ և ազգային գործիչ Ավետիս Ահարոնյանը և Պողոս Նուբար փաշան, որը պատերազմի տարիներին Անտանտի պետություններում անձնագրի նվիրումով հայերի դատն էր պաշտպանում: 1910 թ. փետրվարի 12-ին խաղաղության խորհրդաժողովին հղած ուղերձում երկու նախագահներն էլ նշում էին, որ դաշնակից պետությունները պարտավոր են սատար կանգնել հայ ժողովրդի անկախ պետականությանը: 1920 թ. հունվարի 19-ին խաղաղության խորհրդաժողովի բարձրագույն խորհուրդը որոշում է ընդունում *de facto* ճանաչել հայկական պետության կառավարությունը և առաջարկում է Ազգերի ընկերակցությանը վերցնել այդ անկախ պետության պաշտպանության մանդատը: 1920 թ. ապրիլի 11-ին Ազգերի ընկերակցության խորհուրդը պատասխանում է, որ Ազգերի ընկերակցությունը այդպիսի մի պարտականություն վերցնելու համար իր տրամադրության տակ չունի անհրաժեշտ միջոցներ (բանակ և ֆինանս), բացի այդ նաև իրավասու չէ: Հայ ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու համար պետք էր կոնկրետ որևէ պետություն, որն Ազգերի ընկերակցության հսկողությամբ և բարոյական օժանդակությամբ համաձայներ վերցնել այդ մանդատը: 1920 թ. ապրիլի 25-ին բարձրագույն խորհուրդը նախագահ Վիլսոնի միջոցով առաջարկեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին ստանձնել հանձնարարությունը: 1920 թ. մայիսի 31-ին Միացյալ Նահանգների սենատը մերժեց մանդատը, իսկ նախագահ Վիլսոնն, այնուամենայնիվ, ստանձնեց Հայաստանի սահմանների որոշման

միջնորդ դատավորի պաշտոնը: Կոչերը մյուս պետություններին՝ ստանձնելու Հայաստանի մանդատը, նույն անհաջողությունն ունեցան:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թուրքիայի և դաշնակից պետությունների, ինչպես նաև Հայաստանի նախագահի կողմից ստորագրված Սևրի պայմանագրով Հայաստանը ճանաչվում է (de jure) ազատ, անկախ, ինքնիշխան պետություն: Հանձնարարվում է «Միացյալ Նահանգների նախագահին հաստատելու Թուրքիայի և Հայաստանի սահմանները Էրզրոմի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նահանգներով»: Մյուս պետությունները պետք է հավանություն տալին պայմանագրի «որոշումներին, ինչպես նաև այն բոլոր կարգադրություններին, որոնք կարվեն հայերին դեպի ծով ելք տալու, նշված տահմաններում օտոմանյան կողմի լրիվ զինաթափման համար» և այլն: Սա ինչում է. ինչպես ծաղր, քանի որ հայերին տրվելիք վերոհիշյալ շրջանները երբեք ինքնավար չէր զինաթափել: Երեք ամիս անց նախագահ Վիլսոնը գծեց Հայաստանի սահմանները (այն հրապարակվեց 1921 թ. նոյեմբերի 22-ին), և հայերը քարտեզի վրա ստացան մոտ 87000 քառ կմ տարածությամբ մի երկիր. «Իս, իհարկե, շատ ավելի քիչ էր, քան ակնկալվում էր, սակայն կրավարարներ հայ ժողովրդին: Բայց և այնպես քարտեզում նշված Թուրքահայաստանից հայերին անցնող շրջանները շարունակում էին մնալ թուրքերի ձեռքին, իսկ դաշնակիցները դրանք վերցնելու որևէ ճանապարհ չէին նշում: Նշանք դույզն-ինչ մտա իռզված չէին կատարելու իրենց իսկ ընդունած որոշումները հայերին տալ այն երկիրը, որ ճանաչել էին թղթի վրա: Այս ամենը տխուր գործո՞ւն էր, սակայն ինչ էր թողնում: Թվում էր, թե այդ պետությունների քաղաքական գործիչները նախապես զիտեին, որ բնական հանածոներով առանձնապես ոչ հարուստ փոքրիկ մի ժողովրդի նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունները, բովանդակագրվելու էին խոսքից գործի անցնելիս: Այս զարմանալի անտարբերությունից քաջալերված Մուստաֆա Զեմալը հրաժարվեց Հանաչեկ բուրջական օրինական կառավարության կողմից ստորագրված Սևրի պայմանագրից և հարձակվեց Հայաստանի վրա: Դաշնակից պետությունները մի կողմ էին քաշվել, նրանք բավարարված էին, ոչ իրենց համար արյուն թափած հայերի ծառայությունների դիմաց հատուցել են արժեքավորել թողով:

1920 թ. սկզբին «Իսկիկիսի կառավարական լուսնակը» սպարտություն կրեց, և Անդրկովկասում փոխվեց լուսնակը: 1920 թ. ապրիլի 27-ին բուրջակները վերցրին Բաքուն: 1920 թ. հուլիսի 6-ին անգլիացիները, ռուսացան և արքայից միջ վրացիներին և հայերին թողնելով սևահայ անկախության հասնելու իրենց պայքարում: Նույն թվականի սեպտեմբերին թուրքերը արևմտյանից կրկին հարձակվեցին Հայերի շրջանի լուսնակը ռազմաճակատը պարսկ և ռուսաց: Ոչ ոք չէր օգնում նրանց: Վրացիները գլխավոր էին իրենց իրենցով լուսնակ տեղությունները անգործությամբ: Կարսը գլխավոր ատանց գլխավորը: Ինչու էր այն անհավոր նոր գլխավորները: Այնպես ինչպես նաև ինչպես

երկիրը մատնվեց թալանի, բնակիչները՝ ջարդի: Երևանին սպասում էր նույն ճակատագիրը, սակայն այնտեղ հաստատվեց խորհրդային իշխանություն, և դաշինք կնքվեց Մոսկվայի կառավարության հետ, իսկ Խատիսյանի գլխավորած նախկին կառավարությունը հեռացավ լեռները:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր Երևանի և Անկարայի կառավարությունների միջև, Հայաստանի 60000 քառ կմ տարածքից, որը արդեն լեփ-լեցուն էր գաղթականներով, թողնվեց կեսից էլ պակաս: Սա տեղի ունեցավ ընդամենը մի քանի օր անց այն բանից, երբ Միացյալ Նահանգների նախագահը մեծ հանդիսավորությամբ հաստատեց հայկական անկախ պետության սահմանները: Այս ընթացքում Ազգերի ընկերակցությունը Ժնևում գումարած մատաշրջանում քննարկում էր Հայաստանի Հանրապետությանը Ազգերի ընկերակցություն ընդունելու հնարավորությունները: Նստաշրջանում մահ հարց է բարձրացվում սատար կանգնելու ծանր վիճակում գտնվող հայ ժողովրդին Մուստաֆա Քեմալի և թուրքերի դեմ անհավասար պայքարում: Արդյունքը եղավ այն, որ Ազգերի ընկերակցության երկու ամդամ պետություններ՝ Իսպանիան և Բրազիլիան, և նրանց հետ մահ Վիլսոնը, պատրաստակամություն հայտնեցին զինված միջամտություն ցույց տալու ի նպաստ հայերի: Ճակատագրի ծաղրն էր, որ Ժնևում Ազգերի ընկերակցության միատերի որոշումների հրապարակման օրը Ալեքսանդրապոլում հաշտության պայմանագիր ստորագրվեց:

Երևանում կոմունիստ Կասյանի գլխավորած բոլշևիկյան նոր կառավարության վիճակն աննպաստ էր: Մի քանի ամիս անց Կասյանի կառավարությունը հեռացվեց և հետ կանչվեց հին կառավարությունը: Սակայն 1921 թ. ապրիլին Կարմիր բանակը մտավ Երևան և իշխանության գլուխ դրեց հայագզի Մյասնիկյանին, որը վարում էր զուսպ քաղաքականություն: Հայտարարվեց ընդհանուր ներում, բնակչության կրթված խավին կոչ արվեց մասնակցելու երկրի այնքան կարևոր ու հրատապ վերականգնման աշխատանքներին: Անընդհատ շարունակվող պատերազմը աղքատացրել, ամայացրել էր երկիրը և լցրել գաղթականներով: Այնանը սպասվում էր սով, հարյուրավոր դիակներ էին թափված քաղաքների, ինչպես մահ Երևանի և Ալեքսանդրապոլի փողոցներում: Կառավարությունը բնակչության հետ համագործակցված՝ եռանդուն աշխատանքի լծվեց և մի քանի տարի անց շատ համեստ միջոցներով անհավատալի արդյունքների հասավ: Քոսը, աղքատությունը և սովը հաղթահարված էին: Բանիմաց մի կառավարության նախաձեռնությամբ զարգանում ու վեր էին խոյանում հասարակական կյանքի բոլոր ճյուղերը:

1921 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Կարսի խորհրդածողովում Անկարայի և Անդրկովկասի բոլշևիկյան հանրապետությունների կառավարությունները որոշում ընդունեցին Կարսը և Արդահանը թողնել Թուրքիային: Մոսկվայի խորհրդային կառավարության հրամանագրով ստեղծվում է Ան-

դրդկովկասի երեք հանրապետությունների դաշնակցային միություն, որն էլ իր հերթին միանում է Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների ռուսական մեծ Միությանը՝ Մոսկվա մայրաքաղաքով:

Խնդրի նման լուծումը, ինչպես ասել են վերևում (էջ 91 և հաջորդները) հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումից փրկվելու միակ հնարավոր ճանապարհն էր: Սակայն զարմանալի է, որ նրանք, ովքեր ժամանակին անտեսել կամ մոռացել էին իրենց պարտավորությունները կամ խոստումները և ոչինչ չէին արել իրենց օգնության կարիքն այնքան զգացող հայերի համար, այժմ հանդիմանում էին նրանց, ովքեր երկիրն ու ժողովրդին փրկելու նպատակով ընդունեցին խորհրդային սահմանադրությունը: Եվ այդ հանդիմանությունը ներողություն էր հետագա շանելիքների համար: Հետաքրքրությունն այդ ժողովրդի հանդեպ մարեց ճիշտ այնպես, ինչպես իրենց սեփական հավաստիացումների հիշողությունը:

Անատոլիայի հայաբնակ շրջաններն էին վերադառնում աքսոր ու կոտորած ապրած բազմաթիվ հայեր: Դաշնակից պետությունների հաջողություններից քաջալերված՝ 200000 բռնագաղթածներ վերադարձան Կիլիկիա իրենց նախկին բնակավայրերը, ուր նրանց պաշտպանության տակ առան ֆրանսիական զորքերը: Սակայն վերջիններս 1920 թ. փետրվարին ենթարկվեցին Քեմալ փաշայի հարձակմանը, և Հաճնում և Մարաշում սպանվեց 30000 հայ: Երբ 1921 թ. հոկտեմբերին ֆրանսիացիները համաձայնագրով պայտավորվեցին ազատել Կիլիկիան, չնայած մինչ այդ դաշնակից պետությունները տեղի հայերին հավաստել էին իրենց պաշտպանությունը, ուստի նրանց մնայն այլևս անհնար էր, և նորից տեղի ունեցավ հայերի զանգվածային արտագաղթ դեպի Սիրիա և այլ երկրներ:

Ապա հաջորդեց հայկական եղեռնի վերջին զարհուրելի արարը, երբ 1922 թ. աշնանը Մուստաֆա Քեմալը հույներին քչեց Փոքր Ասիայից: Կրկին հարյուր հազարավոր հայեր հալածական, նորանոր տանջանքներով քշվեցին երկրից: Թալանված ու կողոպտված նրանք փախան Հունաստան. Բուլղարիա, Կոստանդնուպոլիս, Սիրիա և մեծ քանակությամբ դարձյալ Ռուսահայաստան: Նրանց թողած ամբողջ անշարժ ու շարժական գույքը թուրքերն ու նրանց իշխանությունները սեփականացրին:

* * *

Դժվար է ճշգրիտ հաշվել 1915 - 16 թթ. երիտթուրքերի կողմից տեղահանված հայերի զոհերի քանակը: Սակայն Լեփսիուսը հիմք ունենալով վիճակագրությունը, ըստ որի պատերազմից առաջ Թուրքիայում ապրում էր 1845450

հայ, 1919 թ. գալիս է այն եզրակացության, որ այդ երկու տարիների ընթացքում սպանվել կամ մահացել է մոտ մեկ միլիոն, քանի որ կենդանի մնացածների թիվը հազիվ 845000 լիներ: Նրանցից 200000-ը դեռևս Թուրքիայում իրենց բնակավայրերում էին, մոտ 200000-ը՝ մեծ մասամբ կամայք, աղջիկներ և երեխաներ, բռնի դավանափոխ էին եղել և վաճառվել, 250 հազարը փախել էին Անդրկովկաս և Եգիպտոս, իսկ 200000-ը, ամհույս ու սովյալ մուրացիկներ, դեռևս Սիրիայի և Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում էին: Այդ տարիներին թուրքերին հաջողվեց բնաջնջել հայ ժողովրդի մեկ երրորդին:

Թուրքական իշխանությունները ոչ միայն տեղահանեցին և կոտորեցին հուսահատ մարդկանց հոծ բազմություններ, այլև սեփականացրին նրանց ամբողջ ունեցվածքը, որի արժեքը հասնում է միլիարդների: Թուրքերի անմարդկային դաժանությունը չէր բխում նրանց առաջնորդների կամ ժողովրդի կրոնական մոլեռանդությունից: Երիտթուրքերը կրոնամոլ չէին, և ի պաշտպանություն թուրքախոս բնակչության պետք է ասել, որ նա այնքան էլ արագ չմախապատրաստվեց թալանին ու կոտորածին, ինչքան պահանջում էին իշխանությունները: Մի քանի վայրերում մույնիսկ դիմադրեցին հայերին «երկրից արտաքսելու» հրամանին, դեպքեր եղան, երբ թուրք պաշտոնյաները՝ անտեսելով հրամանը, փրկում էին հայերին: Կառավարությունը սակայն շատ արագ հարթում էր նման դժվարությունը՝ բարեհոգի պաշտոնյաներին հեռացնելով կամ սպանելով: Հայերի ցեղասպանության ամբողջ ծրագիրը ելնում էր սոսկ քաղաքական ստոր հաշվարկից՝ բնաջնջել բնակչության գերակշռող այն մասը, որն ի վիճակի է վաղ թե ուշ կառավարությանը դնել դժվար կացության առաջ: Ընթացքում դրան գումարվեց նաև ընչաքաղցությունը:

Գաժանության այդ բոլոր դրսևորումներն իրենց ծավալով և ահավորությամբ գերազանցեցին այն ամենը, ինչ գիտեինք պատմությունից: Հազիվ թե հնարավոր էր այլ բան սպասել մի ժողովրդից, որի հասարակական բարոյականությունը դեռևս գտնվում է միջին դարերի աստիճանին, և նրան վերագրել նոր ժամանակների վարվեցողություն և գոյատևություն՝ սխալ կլիներ: Վերը (էջ 251) մեր բերած նամակից հայտնի է դառնում, որ հայերի, այսինքն թուրքահպատակների ցեղասպանության համար «օսմանյան պատմության խայտառակության» պատասխանատվությունը երիտթուրքերի ղեկավար կոմիտեն վերցնում էր իր վրա: Էնվեր փաշան Գերմանիայի դեսպանի առարկություններին պատասխանել էր, որ ինքը կրում է այն ամենի պատասխանատվությունը, ինչ կատարվում է Անատոլիայում: Նրա և երիտթուրքերի մյուս առաջնորդների վրա է հայերի ցեղասպանության մեղքը, և նրանք էին, որ թուրքերի արյունոտ պատմությանը մի նոր գլուխ ավելացրին, որն իր սահմեկեցող բովանդակությամբ մյուսները սովերի տակ առավ: Արդուլ Համիդի կոտորածները մանկական խաղ էին այս «ժամանակակից» թուրքերի արարքների կողքին:

1916 թ. հունիսի 30-ին Գերմանիայի դեսպան կոմս Մեթերնիխը գրում է

ռայխսկանցներին. «Կոմիտեն պահանջում է ոչնչացնել հայերի վերջին մնացորդները... Նրանց մոտ այլևս թալանելու բան չի մնացել: Շների ոհմակն անհամբեր սպասում է, թե երբ Հունաստանը՝ լինելով Անտանտի անդամ, ստիպված պատերազմ կհայտարարի Թուրքիային կամ նրա դաշնակիցներին, որպեսզի հարձակվի հույների և նրանց ունեցվածքի վրա: Թուրքացնել նշանակում է այն, ինչ թուրքական չէ, արտաքսել կամ սպանել, ոչնչացնել կամ բռնի սեփականացնել ուրիշների ունեցվածքը: Այստեղ և ֆրանսիական ապատագրական ֆրագների ժխտի մեջ է առայժմ Թուրքիայի նշանավոր վերածնունդը»: Ահա դաշնակցի և բարեկամի կարծիքը: Պատկերը կատարյալ դարձնելու համար հիշենք, որ այդ նույն հայերը, որոնց երիտթուրքերը դաժանորեն մորթեցին, ժամանակին նրանց բարեկամներն ու դաշնակից եղբայրներն էին, որ իրար հետ ձեռք ձեռքի տված պայքարեցին մինչև իշխանության հասնելը: Երիտթուրքերը սպանեցին նաև վաստակ ունեցող բազմաթիվ հայ գործիչների, որոնք 1909 թվականին, երբ Աբդուլ Համիդը կրկին իշխանության գլուխ անցնելով սկսեց երիտթուրքերին սրախողխող անել, վտանգելով իրենց կյանքը՝ փրկեցին նրանց առաջնորդներին: Բարեբախտաբար պատմության մեջ հազվադեպ է հանդիպում նման ուխտադրություն և ստորություն:

Այսուհանդերձ երիտթուրքերը հասան իրենց նպատակին, մաքրեցին Անատոլիան հայ բնակչությունից և արդեն կարող էին Թալեսթ փաշայի պես ասել, որ հայկական հարց այլևս գոյություն չունի: Եվրոպացի կամ ամերիկացի պետական գործիչներին այլևս չէր հետաքրքրում այնտեղ տեղի ունեցածը, նրանց համար մշտնջենական Հայկական հարցը վերջապես հիմնովին խեղդվել էր արյան մեջ: Տեսանք, թե ինչպես Արևմտյան Եվրոպայի պետություններն ու Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները փոխանակ հատուցելու հայ ժողովրդի հանդեպ իրենց պարտավորությունները. որ այնքան հանդիսավոր ստանձնել էին այն ժամանակ, երբ պատերազմում հայերի օգնության կարիքն ունեին, հանդես եկան սոսկ դատարկաբանությամբ: Իսկ Ազգերի ընկերակցությունը՝ 1920 թ. Ազգերի ընկերակցության առաջին գումարումը միաձայն որոշում ընդունեց, որ պետությունները պետք է անեն ամեն ինչ՝ «հնարավորին չափ արագ վերջ դնելու հայկական ահավոր ողբերգությանը» և տալով այդ ժողովրդի հետագա անվտանգության երաշխիք՝ 1921 թ. սեպտեմբերին Ազգերի ընկերակցության երկրորդ գումարմանը լորդ Իջիզը միաձայն բանաձև ընդունել տվեց, որտեղ բարձրացված էր այն հարցը, որ «գերագույն խորհուրդը պետք է պարտադրի պետություններին երաշխավորելու Հայաստանի ապագան՝ ամենից առաջ հատկացնելով հայերին ազգային հայրենիք (a National Home, 'Foyer National'), օտոմանյան սլյորապետությունից լրիվ անկախ»։ 1922 թ. սեպտեմբերին Ազգերի ընկերակցության երրորդ գումարումը կրկին միաձայն որոշում ընդունեց, որ «Թուրքիայի հետ հաշտության բանակցու-

թյունների ժամանակ չպետք է աչքաթող անել հայերի համար ազգային հայրենիք ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Ժողովը դիմեց խորհրդին՝ ձեռնարկել այդ հարցի լուծման բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները»:

Լոգանի հաշտության բանակցությունները ձգձգվեցին 1922 թ. նոյեմբերից մինչև 1923 թ. հունիսը: Պետությունների ներկայացուցիչները խուսափում էին Սևրի պայմանագրի՝ Հայաստանին վերաբերող որոշումներից: Նրանց անունից լորդ Քերզոնը առաջ քաշեց հայերի ազգային հայրենիքի կամ երկրի պահանջը, իսկ Հայկական հարցը որակեց որպես «աշխարհի մեծագույն խայտառակությունը»: Թուրքերը կտրականապես բացարկեցին առաջարկը: Քայլ առ քայլ առաջարկն այնքան սեղմվեց, որ ձևակերպվեց՝ հայերին հայրենիք հատկացնել «Թուրքիայում», այն էլ ոչ ինքնավար կառավարմամբ: Իրականում կազմավորվելու էր մի մարզ՝ «թուրքական օրենքներով և թուրքական կառավարմամբ. այստեղ հավաքված հայերը կարող էին պահպանել իրենց ցեղը, լեզուն և մշակույթը»: Թուրքիայի միջնորդները մերժում էին անգամ այս պահանջը, իսկ մյուս պետությունների ներկայացուցիչները կարծում էին, թե այս առաջարկով մեծ բան են անում հայ ժողովրդին, որն իր արյունը չէր խնայել նրանց համար: Իսկ երբ 1923 թ. հուլիսի 24-ին ստորագրվեց Լոգանի պայմանագիրը, այնտեղ խոսք անգամ չկար հայերի հայրենիքի որևէ ձևի մասին: Պայմանագիրը կնքվեց այնպես, որ «կարծես հայերը ընդհանրապես գոյություն չեն ունեցել», այսինքն տեղի էր ունեցել հայերի իրավունքների լրիվ ոտնահարում:

Սրանով ավարտվեցին Արևմտյան Եվրոպայի և Ամերիկայի փորձերը՝ կատարելու հայ ժողովրդին բազմիցս տված ազատության և անկախության մասին խոստումները, որոնք շռայլվել էին՝ հայերին Անտանտի կողմից պատերազմին ներգրավվելու նպատակով:

Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Ազգերի ընկերակցության կոմիտեն՝ քրեմլյան դնելով Հայկական հարցը, գուցե՞ ինչ-որ բան էր ուզում անել անտուն հայ գաղթականների համար: Այն միայն լռեցրեց խղճի ձայնը. եթե իհարկե կար մեկը, որ խիղճ ունենար: Ինչի՞ համար էր այդ ամենը, քանի որ բարեխիղճ հետազոտությունների հիման վրա տրված առաջարկությունները ջերմ ընդունելություն գտնելով փորձագետների շրջանում՝ սառնասրտորեն մերժվում էին պետությունների կառավարությունների կողմից: Նրանք նույնիսկ զլացան իրենց համեստ գոհաբերությամբ թեթևացնել գաղթականների կարիքները, մարդիկ, որոնց պարտք էին իրենք: Պատասխանը այս էր. ներկա պայմաններում, երբ ինքը էլ արդեն բավականին կարիքի մեջ էս, դժվար է ուրիշին զոհողություն անել: Լավ կլիներ այդպես մտածել նաև այն ժամանակ, երբ թանկ երդումներով ու պատվո հավաստիացումներով կոչ էիք անում ծայր աստիճան կարիքի մեջ գտնվող այդ դժբախտներին հանուն Անտանտի զոհաբերել ոչ

միայն դրան և ունեցվածք, այլև կյանք:

Մեծ Բրիտանիայի պահպանողական կուսակցության առաջնորդ Սթենլի Բոլդուինը՝ ներկայիս պրեմյեր մինիստր, և ազատական կուսակցության առաջնորդ Ասքվիթը 1924 թ. սեպտեմբերին մի սրտառուչ ուղերձով դիմեցին այն ժամանակվա պրեմյեր մինիստրին և աշխատանքային կուսակցության առաջնորդ Ռամզեյ Մաքդոնալդին: Նրանք պնդում էին, որ Մեծ Բրիտանիան պետք է մի զգալի գումար հավաքի Հունաստանում, Բալկանյան թերակղզում և այլ վայրերում գտնվող հայ գաղթականների համար: Որպես հիմնավորում առաջադրեցին հետևյալ կետերը.

1. «Քանի որ հայերը, քաջալերված ազատության խոստումներով, պատերազմի ժամանակ օգնեցին դաշնակիցներին, և քանի որ այդ գործի համար նրանք այդքան տառապանք կրեցին»:

Հիշեցնենք, որ հայերն արդեն 1914 թ. աշնանը իրենց ազգային ժողովում մերժեցին թուրքերի գալթակղիչ առաջարկը՝ հրաժարվելով անցնել Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների կողմը չնայած հանձն առան պատերազմի դեպքում կատարել իրենց պարտքը: Մասամբ այս խիզախ մերժման պատճառով նրանք 1915 թ. արի քաշվեցին թուրքական կառավարության կողմից: Հայերի կամավորական ջոկատները՝ քաջարի զորավար Անդրանիկի գլխավորությամբ, վճռական նշանակություն ունեցան կովկասյան ռազմաճակատի դժվարագույն մարտերում: 1917 թ. վերջին, երբ կազմալուծվեց ռուսական բանակը, հայերն իրենց վրա վերցրին կովկասյան ճակատը, հինգ ամիս շարունակ կասեցրին թուրքերի առաջխաղացումը, որով կարևոր ծառայություն մատուցեցին բրիտանական բանակին Միջագետքում: Լորդ Բրայսի «Treatment of Armenians in the Ottoman Empire» կապույտ գիրքը 1916—17 թթ. լայնորեն օգտագործվում էր դաշնակցային քարոզչության համար և զգալի ազդեցություն է թողել Ամերիկայի հասարակական կարծիքի ձևավորման և նախագահ Վիլսոնի՝ պատերազմին մասնակցելու վերջնական որոշման վրա:

2. «Քանի որ դաշնակից և շահագրգիռ պետությունների գործիչները պատերազմի ընթացքում և զինադադարից հետո շարունակ պարտավորվում էին երաշխավորել հայ ազգի ազատությունն ու անկախությունը»:

Նման պարտավորությունները տրվել են 1916 թ. նոյեմբերի 8-ին պրեմյեր մինիստր Ասքվիթի, 1918 թ. հունվարի 8-ին պրեմյեր մինիստր Լլոյդ Ջորջի, 1918 թ. հունվարի 8-ին Կլեմանտյոյի, 1920 թ. մարտի 11-ին արտաքին գործոց մինիստր լորդ Զերզոնի կողմից:

3. «Քանի որ Մեծ Բրիտանիան պատասխանատու է Չմյուռնիայի ավերումից հետո օտոմանյան հայերի հիմնովին տեղահանման և արտաքսման համար»:

Հույների պատերազմը Թուրքիայի հետ, որը հանգեցրեց Փոքր Ասիայի քրիստոնյա փոքրամասնության լրիվ տեղահանմանը և արտաքսմանը,

սկսվել և շարունակվել է քրիտանական կառավարության անմիջական քաջալերմամբ:

4. «Քանի որ 1916 թ. թուրքական կառավարության կողմից Բեռլինում ավանդ դրված հինգ միլիոն ֆունտ ստեռլինգը (թուրքական ոսկով), որ զինադադարից հետո անցավ դաշնակիցներին, մեծ մասամբ (գուցե և ամբողջությամբ) հայերի փողոն էր»:

5. «Քանի որ փախստականների ներկա վիճակը անկայուն ու վիատեցուցիչ է և արևմտյան տերությունների կշտամբանքը»:

Այնուհետև հարց է տրվում. «Ի՞նչ կարելի է անել»:

«Խոր ափսոսանքով ընդունում ենք, որ հայերին տված մեր խոստումները առայժմ անհնար է կատարել... Սակայն կա մեկ այլ ճանապարհ մեր զգացմունքներն ու պատասխանատվությունը ի ցույց դնելու և մեղմելու թուրքահայերի սփռված բեկորների հուսահատ վիճակը: Նրանց բնակեցման ամենահարմար երկիրը, անկասկած, Ռուսահայաստանն է: Տեղի կառավարությունը խոստանում է արտոնյալ պայմաններ...»:

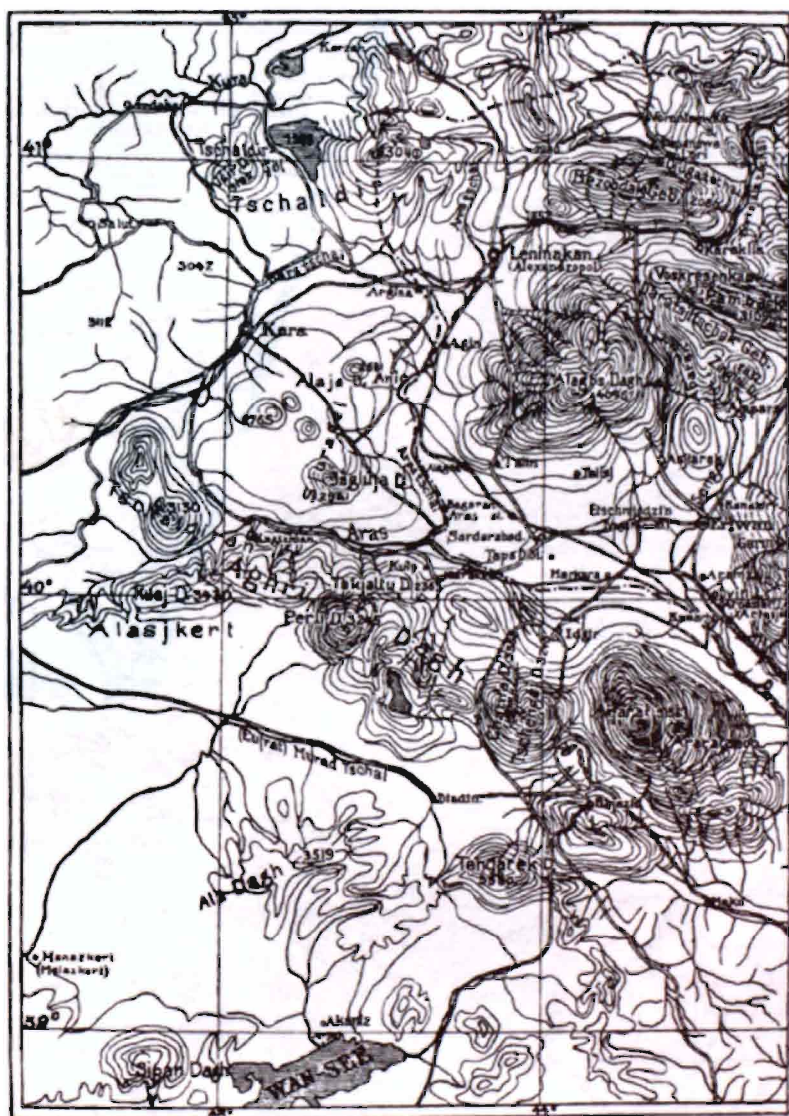
Այս քննության դրվեց վաղուց առաջարկված մի ծրագիր: Վերջինս այնքան հիմնավոր չէր, որքան ճանապարհորդությունից հետո մեր ծրագիրը, և իրականացումն էլ կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Վերջում ասված էր. «Կարծում ենք՝ Մեծ Բրիտանիան պարտավոր է պաշտպանել այս ծրագիրը, և հույս ունենք, որ քրիտանական կառավարությունը ի նկատի ունենալով հայերի քարոյական իրավունքները՝ առանց՝ հապաղելու մի զգալի գումար կներդնի ի հատուցումն չկատարած պարտավորությունների...»

(Ստորագրված է) Հ. Հ. Ասքվիթ, Սթենլի Բոլդուին»:

Կասկածից վեր էր, որ Մեծ Բրիտանիայի երկու ղեկավար պետական գործիչների այս պարզ և հաստատական առաջարկությունները կանտեսվեն: Անհնար էր մտածել, որ Ռամզեյ Մաքդոնալդը և աշխատանքային կուսակցությունը գոհունակությամբ չէին ընդունի այդ առաջարկությունները: Սակայն Մաքդոնալդը տապալվեց, իշխանության գլուխ անցավ պահպանողական կուսակցությունը՝ Բոլդուինի ղեկավարությամբ: Թվում էր՝ ամեն ինչ կարգին է: Այնինչ Բոլդուինի կառավարությունը մերժեց որևէ օգնություն հայ ժողովրդի կամ փախստականների համար, որոնք այդքան «քարոյական իրավունք» ունեին:

Ձարմանալի էր, թե իսկապես ի՞նչ նպատակ էր դա հետապնդում: Իրապե՞ս բոլորը դատարկ բառեր էին: Դատարկ բառեր առանց լուրջ հետևությունների՞:

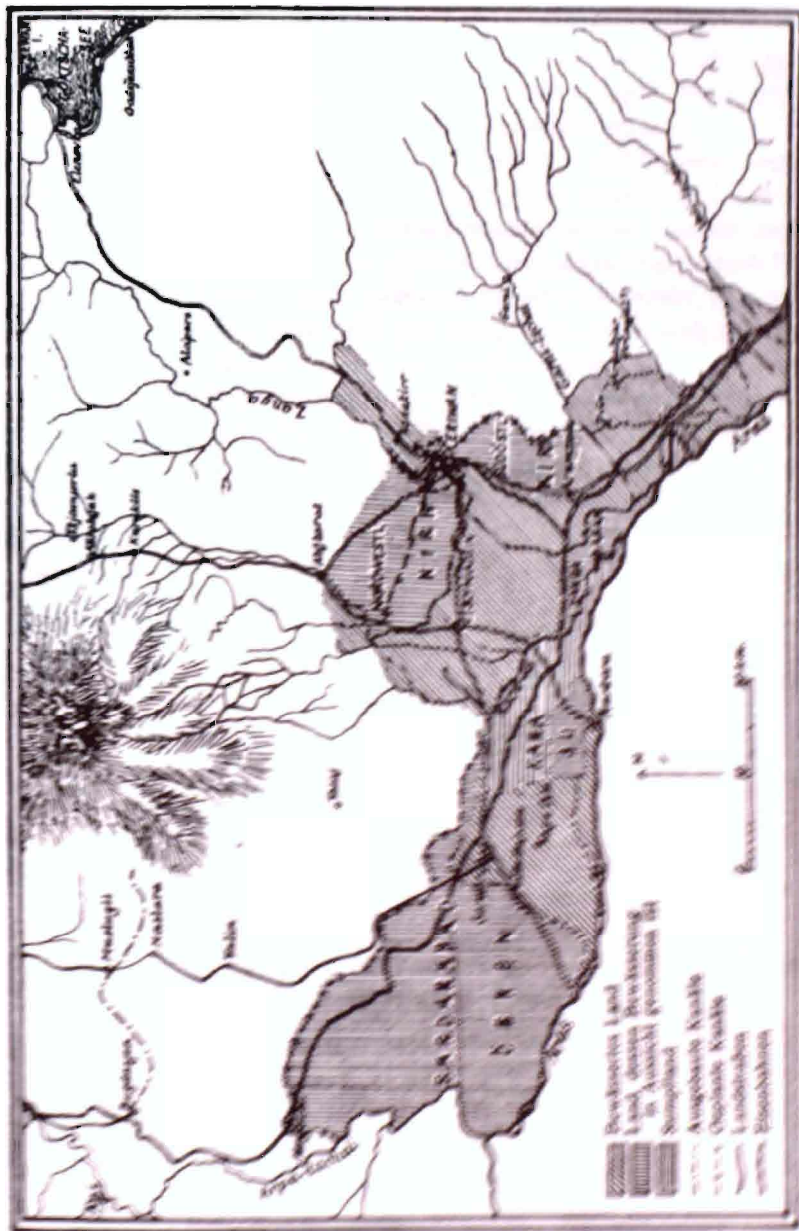
Իսկ Ազգերի ընկերակցությունը: Նա նույնպե՞ս չուներ պատասխանատվության զգացում: Մի կողմից՝ Ազգերի ընկերակցությունը ստիպում է փախստականների գծով իր գլխավոր համձնակատարին, չնայած նրա անդադար հրաժարականներին, վերցնել հայ գաղթականների գործը, մյուս կողմից՝



Հայաստանի Հանրապետություն



Հայաստանի Հանրապետություն



Geographische Karte der Sardinien (Sardinien) und Umgebung

խանգարում էր գործի դնել հայերի համար օգնություն հավաքելու ազդեցիկ միջոցներ: Պետք էր ենթադրել, որ Ազգերի ընկերակցությունը ի գործու չէր ձեռնարկած որևէ գործ մինչև վերջ հասցնելու, հատկապես եթե դա վերաբերում էր պետությունների ստանձնած պարտավորություններին: Մի՞թե Ազգերի ընկերակցությունը կարծում է, թե կատարել է իր պարտքը և հարցը լուծել, առանց իր հեղինակությունը հատկապես Արևելքում վտանգելու:

Եվրոպական ժողովուրդներն ու պետական գործիչները հոգնել են մշտնջենական Հայկական հարցից: Դա ինքնին հասկանալի է: Չէ որ այդ հարցը նրանք ձախողեցին: Հայաստան անունը նրանց նիրհած խղճերում արթնացնում է սոսկ ուրացած կամ չկատարած խոստումների տհաճ հիշողություններ: Նրանք մատը մատի չխփեցին իրենց խոստումները կատարելու համար, քանի որ դրանք տրվել էին թեև փոքր, արճաքամ, սակայն շնորհալի մի ժողովրդի, որ չուներ նավթի ու ոսկու հանքավայրեր:

Կարեկցում են հայ ժողովրդին, որ խճճվեց եվրոպական քաղաքականության մեջ: Նրա համար ավելի լավ կլիներ, եթե իր անունը երբևէ հնչած չլիներ եվրոպացի որևէ քաղաքագետի բերանից: Սակայն հայ ժողովուրդը բնավ չի կորցնում իր հույսը: Նա համառ, անխոնջ աշխատում և սպասում է, շարունակ սպասում:

Նա սպասում է մինչև օրս:

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՌՈՒՆԵՐ

- Արդուլ Ազիզ 238
Աբիդու 26
Աբրահամ Եպիսկոպոս 230
Աբրահամ, նահապետ, 40
Ազաթանգեղոս 180
Ադադնիրար 14
Ադալբերտ արքեպ. 230
Ադամ 138
Ադրնետիս Առաքին 65
Աթայան Ա. 95
Աթենաս, աստվածուհի, 18
Աթենե 205
Ալբերտի 232
Ալեմյան Մարգիս 10
Ալեն Վ. Ռ. 71
Ալեքսանդր Առաքին 83
Ալեքսանդր Երկրորդ 239
Ալեքսանդր թագավոր 70, 88
Ալեքսանդր Մակեդոնացի 19, 57, 74, 206
Ալեքսիոս Կոմնենոս 44, 80
Ալփ Արսլան 35, 79, 122, 222
Ահարոնյան Ավետիս 264
Ահուրա-Մազդա 75
Ադա-Մուհամեդ խան 88
Ամերիկա 93
Այնիմա (Անահիտ) 75
Այվազյան, ջութակահար, 186
Անակ 208
Անահիտ աստվածուհի 72, 75, 204, 205, 209, 210
Անահիտ- Անահիտա 205
Անահիտա - Անահիտ 204, 205
Անատ աստվածուհի 205
Անթեմիոս Տրալացի 31, 32
Անտիոք Մեծ 206
Անտոն կաթողիկոս 86, 87
Աշոտ Բագրատունի 219
Աշոտ Երկրորդ 220
Աշոտ Չորրորդ 220
Աշոտ Պատրիկ 176
Աստղիկ աստվածուհի 205, 210
Աստծո Միածին որդի, տես Ջրիստոս
Աստվածամայր 44, 55
Աստվածատուր կաթողիկոս 175
Ասուրնասիրպալ թագավոր 190
Ասքվիթ Դ. Դ. 271, 272
Արա Գեղեցիկ 14
Արամ թագավոր 191
Արմազ 75
Արամազդ 205, 209
Արգիշտի Առաքին 115, 192, 195
Արդաբիլ Էմիր 222
Արդվի Գուրա աստվածուհի 205
Արզումանյան Ս. 10
Արիստակես 175
Արծրունիներ, նախարարական տուն, 202, 220
Արշակ Երկրորդ 213, 214, 215
Արշակունիներ, թագավորական տուն, 202, 206, 207, 215, 231
Արջիլ, հերցոգ, 238
Արտաշես (Արտաքսիա) փոխարքա 206
Արտաշեսյան հարստություն 206, 207
Արտավազդ 227
Արտավազդ իշխան 230
Արտեմիս աստվածուհի 75, 205
Արքիմեդ 32
Ափրոդիտե 16, 18, 27, 75
Աքիլես 25
Բագրատ Երրորդ 79, 82
Բագրատ Չորրորդ 79
Բագրատունի թագավորներ 86, 94, 202, 221
Բագրատունի նախարարներ 78
Բագրատունիներ 83, 152, 219, 220, 221
Բահրամ 95
Բայրոն Ֆ. 73
Բայրոն Զ. Գ. 16, 27
Բարշամին 205
Բարսեղ Առաքին 219
Բեդելյան Դ. 127, 168, 189
Բեդեցեր 48
Բելլ Վ. 70, 191
Բենեդիկտեն Ա. Ս. 251, 259
Բերոսոս 190
Բինդ 71
Բիլ 93, 143, 144, 146
Բոդենշտեդ Ֆ. 63
Բոլդուին Սթենլի 271, 272
Բորեսա 38
Բրամեստե 32, 232
Բրայս 252, 271
Բրյուն Դ. 199

Բրոսսե Ս. Ֆ. 71
Բրունելլեսկի 232
Բրուքներ Էդ. 109

Գա, աստված, 75
Գազիկ Առաքին 220
Գազիկ Երկրորդ 221
Գազիկ թագավոր 122, 233
Գասի, աստված, 75
Գեգեչկորի 90
Գեորգ Երրորդ 70
Գեորգ Հինգերորդ 83
Գեորգ Չորրորդ 70, 174, 222
Գեորգ Տասներեքերորդ 88
Գրիգ 186
Գլադստոն 236, 238, 239, 241, 244, 247
Գրիգոր, Գրիգոր Լուսավորչի թողը, 175
Գրիգոր Լուսավորիչ 123, 172-176, 178, 208-212, 216, 226, 230
Գուլարդի Ստանիսլաս 191
Գուրամ Առաքին 68
Գևորգ կաթողիկոս 292

Դա (Դա Սատեր-Դենտեր) 204
Դադյան Խաչիկ 119
Դանանա (Նանե) 75
Դավիթ Գուրամիչվիլի 86
Դավիթ Երրորդ Շինարար 79, 222
Դավիթ թագավոր 57
Դավիթ Սոսլան 80
Դարեհ Վշտասպան 72, 74, 193
Դարիա 88
Դափյուս 2. Է. 11, 43, 64, 65, 131, 137, 139, 164
Դենիկին 91, 265
Դիոկղեսիանոս կայսր 211
Դոն ժուան 15
Դոն Զիշոտ 15

Եափունճյան Ավ. 10
Եկատերինա թագուհի 88
Եհովա 75
Եղիշե 188
Եվա 37
Եվապտոր Պոնտացի 206
Եվտիքյաններ (Նեստորականներ) 217
Երզնկյան Ա. 93, 96, 97, 137, 181

Զարեհ թագավոր 192, 206
Զելա 205
Զոնտագ Վոլֆգանգ 8

Զվերներ 17
Զուլեյկա 27
Զուլա Ե. 190
Ձևա 75

Էյեթու 54
Էնվեր 253, 254, 255, 258, 260, 263, 268
Էրիքսեն Զր. 31

Թադևոս սուրբ 176
Թալեսթ 255, 258, 259, 269
Թամար թագուհի 44, 55, 58, 63, 79-83, 152, 222
Թալաթալասար Առաքին 190
Թեյմուրազ Առաքին 86
Թեյմուրազ Երկրորդ 97
Թեոդոսիոս կայսր 215
Թեոդորոս Ոչտունի 124
Թետիս 25
Թեքլե 70
Թինաթին 81
Թիֆուս 38
Թորամանյան Թորոս 119, 178
Թորոս (Թեոդորոս) Ռոսլին 172
Թուկուլքինիսուրտան Առաքին 190

Ժորդանիա Ն. 91

Իշպուրին թագավոր 191
Իշտար (Աստարտե) 205
Իսահակ 40
Իսիդորոս Սիլետացի 31
Իսլայվ եպիսկոպոս 230
Իքիլզ 269

Լալայան Երվանդ 189, 198
Լայսթ Արթուր 71, 82
Լանգ Դեյվիդ Մարշալ 9
Լեանդր 26
Լեման-Հաուփ Կ. Ֆ. 15, 57, 58, 70, 73, 188, 190-193, 195, 200
Լենկթեմուր (Թամերլան) 56, 83, 224
Լեո 149
Լեոնարդո 32, 232
Լեփարուս Յոհանես 188, 252, 253, 255, 257, 259, 260, 262, 268
Լոնչ 3 Ֆ. Բ. 44, 108, 173, 174, 175, 188, 233
Լյուդ Ջորջ 271
Լինքոլն Արքիան 93

Լիպարիտ Օրբուլքի (Օրբելիանի) 79
Լոյկոթեա 72, 75
Լորիս Սելիբով 239
Լուկաշին Ա. 137
Լուկուլլոս 74, 207
Լուշան Ֆ. 199, 201
Լևոն Հինգերորդ 227
Լևոն Վեցերորդ 223

Խալդ աստված 191
Խատիսյան Ա. 266
Խոսրով Առաջին թագավոր 207, 208
Խոսրով Երկրորդ (Վողակ) 212, 213
Խրիմյան Սկրտիչ (Հայրիկ) կաթողիկոս 243

Կասյան Ա. 266
Կարայան Հովհաննես 82
Կարլ Ժ. 11, 47, 131, 132, 137, 151, 153
Կերենսկի 90
Կլեմանտ 271
Կյուբելե 72, 204
Կյուրենե 204
Կյուրոս 166
Կոմիտաս կաթողիկոս 173, 180
Կոստանդ Երրորդ կայսր 123
Կոստանդին Երկրորդ 36
Կուրդինյան 99, 187

Հազկերտ Երկրորդ 216, 217
Համբարձումյան Սաքո 137
Համիդ Աբդուլ 37, 238, 240, 241, 246, 248, 250, 252, 268, 269
Հանթինգթոն Էլստորթ 106
Հարթման Լ. Ա. 188, 190, 192
Հաուլենդ 20, 21
Հեկատե 33, 75
Հելմոթ Հ. Ֆ. 188
Հերա 27
Հերակլ Երկրորդ (Երեկլի) 70, 87, 88
Հերակլ կայսր 78, 123
Հերակլիոս կայսր 218, 227
Հերակլես 205
Հերոդոտ 67, 72, 193-194, 196, 205
Հերդոբյոդ Հերակլ 35
Հիպոկրատ 54
Հոմերոս 16, 26
Հովհան Զնչկի 227
Հովհաննես առաքյալ 176
Հովհաննես Դուկաս 227
Հովհաննես Սկրտիչ (Կարապետ) 216, 226

Հովհաննես Սմբատ թագավոր 220
Հովհաննիսյան Հայկ 188
Հոֆ Լ. 250
Հոփսիսմե միանձնուհի 178, 180
Հուդա 70
Հուլիանոս Ուրացոյ 213
Հուսիկ կաթողիկոս 175, 213
Հուստինիանոս կայսր 31, 36, 227

Ղազար Փարպեցի 173, 188

Սա աստվածուհի 75, 204
Սադաթով, գեներալ, 235
Սաիսա, ծարտարապետ, 82
Սահմուդ Շեֆքեթ 248
Սամիկոնյան Մանվել 215
Սամիկոնյան Մուշեղ 214, 215
Սամիկոնյան Վահան 173, 213, 218
Սամիկոնյան Վաչե 212
Սամիկոնյան Վասակ 213, 214, 218
Սամիկոնյան Վարդան 217
Սամիկոնյաններ 202
Սայեր Էդուարդ 200
Մանդելշտամ Ա. Ն. 188, 257
Մարդանյան Ֆլորա 97
Մարթա (Մարիա) կայսրուհի 79
Մարիամ 18
Մարկո Պոլո 81
Մաուրեր Կոնրադ 230
Մաք-Քեյ 144, 148
Մաքդոնալդ Ռամզեյ 271, 272
Մեդեա 54
Մեթերնիխ, կոմս, 258, 259, 269
Մեհմեդ Հինգերորդ 248
Մենուա 192, 195
Մեսրոպ Մաշտոց 175, 216
Մերուժան Արծրունի 214
Մեֆիստոֆել 93
Միթրա 42, 205
Միխեյ Աննա 29
Միհր (Միթրաս) 205
Միհրդատ Պոնտացի 74, 207
Միրզա Շաֆի 63
Միրհան (Միրհան) թագավոր 66, 70, 77
Մխիթար Սեբաստացի 227
Մխիթարյաններ 227
Մյասնիկյան Ա. 266
Մյուլլեր 191
Մյուլթա, տեւ Իշտար
Մովսես 190

Մովսես Խորենացի 166

Մորզան 3, 188

Մորզենթաու 20, 261

Մորիկ կայսր 227, 228

Մռավիա 124

Մռավյան Ա. 99, 163

Մուհամեդ 40, 215

Մուհամեդ Երկրորդ 32, 36, 45, 225

Մուստաֆա Քեմալ 22, 263-267

Մուրադ 238

Մուրադ Երկրորդ 35

Յակիմով, ինժեներ, 135, 283

Յակոբսեն Յ. Պ. 189

Յահվե 233

Յասուն 54, 103

Յարով 59

Յենսեն 196

Լադիր շահ 128

Լահապետ Քուչակ 226

Լայթ 43

Լանսեն-Ջեյեր Լիվ 7

Լանսեն Ֆրիտյոֆ 4-12, 42, 51, 109, 123

Լապոլեոն, տեւ Տեր-Ղազարյան և.

Լապոլեոն Երրորդ 46

Լեստոր պատրիարք 216

Լերոն կայսր 207

Լերսեն թագավոր 211, 213

Լերսեն Աշտարակեցի 235

Լերսեն Առաջին (Պարթև) 173, 175, 214, 215

Լերսեն Երրորդ Շինող 120, 123, 124, 173, 218

Լերսեն զորավար 227

Լերսեն կաթողիկոս 123, 124, 213

Լերսեն Կլայեցի (Շնորհալի) կաթողիկոս 226

Լերսեն Յինգերորդ 172

Լերսեն պատրիարք 243

Լիկոլայ Առաջին 148

Լիմո 70, 77, 83

Լոյ Լահապետ 102, 190

Լունե (Լանա) 205

Լուրի փաշա 263

Շահ Աբաս 86

Շամիրամ 14, 15

Շապուհ արքա 213, 214

Շապուհ Երկրորդ 212, 213

Շապուհ Երրորդ 215

Շարդեն Շ. 67, 85

Շմիթ Էմիլ 194

Շոթա Ռուսթավելի 63, 81

Շայրոֆ 254

Ռդիսևս 15

Ռրմիզդ 75

Չինգիզ խան 222, 223

Չիչերին 12, 95

Պապ թագավոր 214, 215

Պասկևիչ 128

Պավել ցար 88

Պարիս 194

Պարթևներ 206

Պետրոս եպիսկոպոս 230

Պետրոս Երրորդ կաթողիկոս 175

Պետրոս Մեծ 235

Պողոս Նուբար փաշա 250, 264

Պոմպեոս զորավար 74, 203, 207

Պոսեյդոն 25

Պրիամոս 194

Պրիսկոս զորավար 207

Ջեմալ 251

Ջեռոու 138, 139

Ջելդեթ 253, 254

Ռա աստվածուհի 75

Ռադև 30

Ռազին Ստենկա 140

Ռեշադ 248

Ռինա աստվածուհի 204

Ռոմանոս Լակապենոս 227

Ռոմանոս կայսր 222

Ռոմանոս Չորրորդ 35

Ռոստովսկի 243

Ռուբեն իշխան 223

Ռուսա Առաջին 192

Ռուսա Երրորդ 193

Ռուսուդան թագուհի 83

Սալմանասար Առաջին 190

Սալմանասար Երրորդ 191, 200

Սահակ Պարթև 175, 211, 215, 216

Սամսի-Ադադ, թագավոր, 14

Սայաթ-Նովա 186

Սանեսան թագավոր 212

Սառա 40
 Սասանյաններ 78, 207, 208, 209, 218, 231
 Սավիո Պիո Լո 11, 137, 274
 Սարգիս Երկայնաբազուկ 80
 Սարդուր Առաջին 191
 Սարդուր Երկրորդ 191, 192
 Սարդուր Երրորդ 115
 Սաֆի շահ 128
 Սեբեոս 123, 173, 180
 Սելիմ Առաջին 224
 Սելջուկ, իշխանապետ, 221
 Սելևկյաններ 206
 Սեմիրամիս (Շահմուրամատ, Շամիրամ) 14
 Սեյլան (Ա. Մաղդյան) 9
 Սեյս Ա. 3. 191
 Սենեքերիմ Արծրունի թագավոր 221
 Սեսիլ Ռոբերտ 7
 Սմբատ Առաջին 220
 Սմբատ Բագրատունի 219
 Սմբատ Երկրորդ 220
 Սմիթ Էմիլ 36
 Մոկրատես 18
 Մոֆուս Բուզգե 230
 Մալենդիարյան Ալեքսանդր 186
 Մվերդրուպ 6
 Մտեփան Առաջին 65
 Մտեփան եպիսկոպոս 230
 Մտեփան Երկրորդ 65
 Մտրաբոն 72, 75, 76, 78, 103, 192, 195, 196, 203, 205, 207, 210
 Մտրժիգովսկի 3. 32, 65, 66, 67, 122, 124, 166, 179, 180, 230, 232, 233, 234
 Վախթանգ Գորգասլան 77, 78
 Վահագն Վիշապաբաղ 205, 209, 210
 Վահան Ամատունի 212
 Վաղարշ արքա 207
 Վանատուր 205
 Վանգենիայ 255, 258
 Վասիլ Առաջին 227
 Վասիլ Երկրորդ 227, 228
 Վասիլ կայսր 233
 Վարազդատ թագավոր 215
 Վարդան (Փիլիպպիկոս) 227
 Վենիցյեւոս 22
 Վեզենդոն Թ. Գ. 65, 71, 191
 Վեսթենենց, զնդապետ, 250
 Վերեթրագնա (Արտագնես), աստված, 205
 Վերլին Զ. 59
 Վիզնոլա 232

Վիլիելմ Երկրորդ 246-247
 Վիլսոն Վ. 264, 265, 266, 271
 Վինցլեր 3. 188, 190
 Վիշնևսկի, պրոֆեսոր, 189
 Վիքրեյ 264
 Վրանգել 28, 33
 Վրթանես կաթողիկոս 175, 211
 Տեր-Չակոբյան Ա. 189, 198
 Տեր-Ղազարյան Նարինան 46, 63, 140, 148
 Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ եպիսկոպոս 119
 Տերենտիոս 215
 Տիր աստված 205
 Տիգրան Երկրորդ (Մեծ) 177, 203, 206, 207, 213
 Տուլեբեն, գեներալ, 87
 Տրդատ (Տիրիդատես) Առաջին 207, 208
 Տրդատ ճարտարապետ 233
 Տրդատ Մեծ, արքա, 123, 166, 171, 172, 173, 208, 209, 211, 212
 Տուրդիլ բեկ 221
 Ցաղեն, աստված, 75
 Տելսիուս 155
 Ուլֆիլաս եպիսկոպոս 230
 Ուոլջր Ջեյմս Քրիստոֆեր 9
 Փառանձոմ Այունեցի 213
 Փառնավազ 74
 Փավստոս Բուզանդ 188
 Փենց Ա. 109
 Փինև թագավոր 38
 Փոկաս կայսր 228
 Փրոքթոր, զնդապետ, 20
 Բալանթար Ա. 189, 190
 Բալանթարյան Ա. 189
 Բաջարենց Դրաշ 10
 Բերզոն Ջորջ 10, 270, 271
 Բինգ Լ. Ս. 200
 Բլաուեր 190
 Բորիսնգտոն, ծովակալ, 16
 Բոյ 52
 Բսենոփոն 73, 121, 195, 204
 Բսերքսես 74
 Բսիստեր, տես Նոյ
 Բվիսլինգ Վ. 12, 30, 47, 65, 132, 137, 161
 Բրեց ֆոն Ֆրայներ 262
 Բրիստոֆոլուս 32
 Բրիստոս 32, 70, 74, 82, 94, 106, 120, 121,

123, 124, 172, 173, 176, 177, 189-195, 198,
199, 200, 204, 206, 207, 208, 211, 212, 216,
217, 221

Օղենատուս, իշխան, 208
Օգանյան Անդրանիկ 261, 271
Օմար խայամ 95
Օլսեն Մագնուս 230

Ֆեդերցիլ 148
Ֆրիդրիխ Սեծ 70
Ֆրիկ 226
Ֆրոդեն Արե 230
Ֆունդ Մայրոս, լորդ, 52
Աբարան գետ 165, 167, 168, 169

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբարանաու, տես Աբարան գետ
Աբիդոս 27
Աբխազիա 60, 71, 79, 83, 84, 221
Աբխասար 242
Ադանա 251
Ադելշըվազ 108
Ադրբեջան 55, 60, 71, 90, 91, 101, 141, 155,
263
Ադրիատիկ ծով 13
Աերոպազ 57
Ազերբայջան 222, 253
Ազովի ծով 74
Աթենք 17, 18, 19, 25, 57, 232
Աթոս 232
Ալազյազ, տես Արագած լեռ
Ալազյազ կայարան 130, 132
Ալանազ դուռ (Իբերական դարպաս), տես Դա-
րիալի կիրճ
Ալաքա լեռնաշղթա (Ալաքադաղ) 94, 103
Ալաքաչայ 95
Ալափարս գետ 159
Ալափարսայ, տես Ալափարս գետ
Ալբանիա 197
Ալեքսանդրապոլ, տես Գյումրի
Ալեքսանդրապոլի գավառ 263
Ալեքսանդրիա 230
Ալպեր, լեռներ, 13
Ախալցխա 82, 84, 85
Ախալքալաք 82
Ախենի Մայր տաճար 121
Ախլաթ 108
Ախմանցան լեռնաշղթա 102, 159
Ախուրյան գետ 94, 95, 101, 103, 130, 131, 132,
135, 147, 149
Ախուրյանի կիրճ 283
Ախուրյանի հովիտ 135, 139, 149
Ակիլիսենե գավառ 205
Ակրոպոլիս (Ակրոպոլ) 17, 57

Ադդալ լեռ 102, 157
Ադթամար կղզի 220
Ադստաֆա գետ, տես Ադստե գետ
Ադստե գետ 153
Ադվանք 76, 220
Ադրիդադի լեռներ 102
Ամասիա 222, 242
Ամերիկա 12, 52, 39, 245, 246, 252, 259, 261,
270, 271
Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ 11, 245,
246, 252, 264, 265, 266, 269
Ամուրի մարզ 135
Այնթափ 242, 259
Անանուր 88
Անատոլիա 9, 21, 22-25, 38, 226, 238-241, 247,
250, 252, 256, 261, 267, 268, 269
Անգլիա 52, 135, 236, 241, 244
Անդրկովկաս 46, 49, 59, 60, 89, 90, 246, 262,
264-268
Անդրկովկասի Դաշնային Հանրապետություն
46, 60
Անդրոս կղզի 25
Անի 94, 103, 122, 152, 166, 220, 221, 222
Անի ամրոց (բերդ) 220, 234
Անիի Մայր տաճար 82, 94, 233, 234
Անկարա 23, 266
Անիուշ ամրոց 213
Աշտիշատ 123, 166, 173, 193, 210, 211, 226
Աջարիայի Հանրապետություն 46
Առաջավոր Ասիա 196, 199, 201, 218, 231
Ասիա 54, 36, 106
Ատրեստան 190, 192, 193, 194, 200
Աստարիասսիս 180, 190
Ավարայրի դաշտ 217
Ավստրիա 197, 243
Ատլանտյան օվկիանոս 34
Ատտիկա թերակղզի 17, 25
Ատտիկայի դաշտավայր 17

Ատտիկայի հանրապետություն 18
 Արաբիա 199
 Արաբիկը 242
 Արագած (Լո (Ալագյազ) 95, 96, 101, 103, 104, 105, 117, 132, 134, 149, 150, 160, 167, 168, 179, 187, 189,
 Արագվա 84, 88
 Արագվա գետ 58, 64, 65, 68, 69, 71, 72, 74
 Արագ գետ, տես Արաքս գետ
 Արագի ավազան, տես Արաքսի ավազան
 Արագ կայարան 96
 Արագի հովիտ, տես Արաքսի հովիտ
 Արալեզք 15
 Արամզալու 166
 Արարատ (Լո 95, 99, 101, 102, 103, 105, 113, 129, 134, 149, 160, 163, 176, 179, 187, 190, 192, 215, 224
 Արարատի շրջան 140
 Արաքս գետ 55, 95, 96, 101, 102, 105, 107, 109, 113-119, 130, 149, 150, 156, 160, 168, 169, 170, 192, 206, 235, 278
 Արաքսի ավազան 92
 Արաքսի հովիտ (հարթավայր) 100, 101, 102, 103, 106, 112, 117, 149, 160, 163, 192, 196, 215, 221, 224, 235
 Արբելա 231
 Արզինա 220
 Արզինայի Սայր տաճար 233
 Արզուլի լեռնաշղթա 18
 Արդահան 84, 267
 Արդանուշ (Արտանուշ) 84, 263
 Արդոնի հովիտ 77
 Արզն (Էրզրում) 221
 Արկադիա 16
 Արմանիյա (Արմինա, Չարմինիուարա) 193
 Արմավիր 106, 115, 192
 Արմենե, նավահանգիստ, 195
 Արմենիա 193, 194, 195
 Արտագետք ամրոց 213
 Արտաշատ 206, 207, 209, 212
 Արտաքսատա, տես Արտաշատ
 Արփաչայ, տես Ախուրյան գետ
 Արևելյան Անատոլիա 251, 253
 Արևելյան Թրակիա 20, 22, 23, 24
 Արևելյան Չայաստան 223, 224
 Արևելյան Սիրիո 135
 Արևելյան Վրաստան 58, 74, 77, 78, 79, 86, 87
 Արևելք 13, 14, 15, 26, 31-35, 41, 50, 51, 58, 60, 72, 75, 102, 113, 122, 138, 166, 185, 187, 198, 203, 206, 207, 210, 215, 217, 229, 236, 247

Արևմտյան Ասիա 197
 Արևմտյան Եվրոպա 11, 230, 232, 234, 238, 269, 270
 Արևմտյան Թրակիա 20, 23
 Արևմտյան Չայաստան 223, 224
 Արևմտյան Վրաստան 78
 Արևմուտք 17, 32, 34, 36, 203, 222, 229, 231, 232
 Ափրդիտեի կղզի 16
 Աֆղանստան 199
 Աֆրիկա 243, 252
 Բաբ 260
 Բաբելոն 14, 190, 191, 194, 196, 203
 Բաբելոնի աշտարակ 102
 Բաբերդ 242
 Բաթում 33, 42, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 58, 90, 91, 262, 265, 276
 Բալավաթի դարպաս 200
 Բալկանյան թերակղզի 194, 197, 198, 200, 201, 271
 Բալկաններ 194, 197, 198, 200
 Բաղդադ 219, 246
 Բաղեշ 242, 257, 258, 262
 Բայազետի շրջան 189
 Բասեն 102
 Բաքու 47, 48, 89, 141, 263, 265
 Բելգիա 255
 Բեհիսթուն (Բիստուն) 193
 Բեռլին 201, 237, 238, 239, 243, 246, 254, 255, 258, 272
 Բերա, թաղ, 27
 Բերզեն 5
 Բզովդայի լեռնանցք 289
 Բզովդայի լեռնաշղթա 150, 289
 Բիաինա 191, 192, 193
 Բիթլիս, տես Բաղեշ
 Բլեքհիլզի դամբարանադաշտ 230
 Բյուզանդական կայսրություն 35, 36
 Բյուզանդիա 32, 35, 36, 78, 79, 83, 94, 123, 124, 217, 218, 219, 221, 223, 224, 227, 229, 230, 231, 232
 Բոզ թեփե, տես Միթրիոս
 Բոհուլենի դամբարանադաշտ 230
 Բոյքեիս լիճ 195
 Բոսնիա 197
 Բոսֆորի նեղուց 27, 29, 33, 34, 36, 37, 38, 194
 Բոսֆոր թերակղզի 35
 Բոսֆորոս, տես Բոսֆորի նեղուց
 Բորչալու գետ 153

Բրազիլիա 266
Բրեստ-Լիտովսկ 262
Բրինդիզի (Բրունդիզիում) 13
Բրիտանիա 43, 127, 245, 246
Բոլոն 189
Բուքանիա 195
Բուլղարիա 28-31, 230, 267
Բուկովինա 228

Գալի Գիլի 189
Գալլիոպոլ թերակղզի 26
Գալիցիա 228
Գահիրե 10
Գառնի, բերդ, 166
Գառնի գետ 164, 165, 166
Գառնիչայ, տես Գառնի գետ
Գելաթիի Սայր տաճար 79
Գերմանիա 59, 90, 197, 246, 250, 252, 255, 258-263, 268, 269
Գյամուշդաղ լեռ 156
Գյուլչա, տես Սևանա լիճ
Գյումրի 93, 134, 135, 143, 148, 262, 263, 266
Գողգոթա 70
Գորի 57, 64, 77
Գրենլանդիա 5, 37
Գրոզնի 89
Գրուբելչայ գետ 159
Գուրբա 71, 83, 84, 85

Դադստան 71
Դանիա 252
Դանուբ գետ 228
Դարաչիչազի լեռներ 103, 159
Դարդանելի նեղուց 25, 26, 37
Դարիալի կիրճ 76, 87, 88
Դափնի լեռ 18
Դեր-Ջոր 253, 260
Դիարբեքիր 242, 257, 258
Դիլիջան 104, 154, 155, 156, 159
Դինարյան Ալպեր 197
Դոնի մարզ 132, 133
Դորտյոլ գյուղ 253
Դվին 166, 173, 212, 219, 220
Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցի (Սայր տաճար) 82, 124, 234
Դրեզդեն 71

Եգիպտոս 199, 223, 228, 229, 230, 268
Եդեսիա (Ուրֆա) 207, 231
Եկատերինոդար 91
Եվբեա կղզի 25

Եվրոպա 7, 12, 26, 31, 34, 36, 37, 45, 47, 51, 54, 60, 65, 85, 116, 121, 122, 124, 128, 181, 182, 194, 197, 198, 201, 202, 222, 231, 232, 233, 236, 238, 239, 243, 244, 245, 246, 250
Երեզ (Երզնիցա) ավան 205
Երիզայի տաճար 209
Երզնկա 100, 102, 240, 242, 258, 262
Երուսաղեմ 70, 79, 229, 247
Եփեսոս 216
Եփրատ գետ 100, 102, 106, 193, 194, 206, 223, 253, 259, 260
Եփրատի հովիտ 221
Երևան 10, 12, 52, 92, 93, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 109, 112, 113, 119, 125, 127, 128, 129, 137, 148, 149, 152, 153, 154, 160-163, 165, 166, 170, 170, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 187, 189, 198, 206, 235, 263, 264
Երևանի բերդ 282

Զակինթոս (Չանթե) կղզի 16
Չանգիբասար 170, 171, 180
Չանգվի ծոր, տես Դրազդանի ծոր
Չանգվի հովիտ, տես Դրազդանի հովիտ
Չանգու գետ, տես Դրազդան գետ
Չանգուլթակ 38
Չելայի Անահիտի տաճար 210
Չեյնուն 223, 239, 252
Չինիբրիկդաղ 159
Չնյուռնիա 257, 271
Չոնդյան կղզիներ 228
Չվարթնոց, եկեղեցի, 119, 120, 124, 177, 178, 218
Չվարթունց, տես Չվարթնոց
Չունդ 18

Եգեյան ծով 204
Եգինա կղզի 17
Եգինայի լեռներ 18
Էլլադա 27
Էքմիածին 67, 104, 105, 113, 119, 123, 124, 149, 160, 161, 167, 168, 171, 173, 189, 198, 207, 243, 250
Էքմիածնի գավառ 263
Էքմիածնի Սայր տաճար 171, 173, 174, 225
Էրզրում, տես Կարին

Թաթարական Ինքնավար Հանրապետություն 101
Թախթալու (Թաքլախտ) 102
Թամարի բերդ 49

Թավրիզ 85, 166
 Թասուս կղզի 35
 Թափաղիբի, գյուղ, 115, 192
 Թեբաին 230
 Թելավ 88
 Թեսալիա 35, 194, 195, 200
 Թիֆլիս 45, 46, 52, 55, 56, 58, 59, 61, 63, 65, 68, 71, 77, 79, 83, 87, 88, 90, 91, 92, 98, 132, 137, 153, 264, 275
 Թուփրակլաք լեռ 193
 Թրակիա 33, 135, 195, 228, 250
 Թրիեստ 227
 Թուրքահայաստան 149, 225, 236, 239, 250, 262, 263, 265
 Թուրքեստան 83, 224
 Թուրքիա 20, 22, 23, 29, 33, 59, 85, 90, 94, 113, 148, 169, 226, 236-239, 241, 243, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 256, 258-263, 265, 267-271

Ժերմինե դե Բոն, եկեղեցի, 232
 ժնկ 266

Իբերիա 76
 Իթաքե կղզի 15
 Իմերեթ 54, 69, 71, 79, 83, 84, 88, 220
 Իսլանդիա 230
 Իսպանիա 230, 266
 Իտալիա 5, 12, 59, 197, 227, 228, 232

Լայպցիգ 7, 10, 71, 188, 191
 Լակոնիկոս, ծոց, 16
 Լեհաստան 91, 228
 Լեմնոս կղզի 26, 35
 Լենինական 52, 93, 101, 103, 104, 132, 135, 141, 147, 148, 149
 Լենինգրադ 7, 189
 Լեպանտո 15
 Լեոնային Ղարաբաղ 101
 Լիբիա 205
 Լիդո 13
 Լյափովայի հովիտ 77
 Լյուկաքեստոս լեռ 17
 Լյուկաքեստոս լեռնաշղթա 18
 Լյուսակեր 12
 Լոզան 23, 270
 Լոնդոն 44, 71, 108, 188, 197, 200, 244
 Լոռի 221
 Լոռի քաղաք 152
 Լոռվա թագավորություն 153, 220

Խազարի կիրճ 77
 Խալդեերի երկիր (Ուրարտու) 195
 Խալդինա 191
 Խանադաղ 102
 Խարբերդ 242, 257
 Խեթական պետություն 195
 Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն 45, 46, 267
 Խորվաթիա 197

Ճաղկածոր 159
 Ճամնդավ բերդ 222

Կազաչի պոստ, կայարան, 143
 Կազբեկ (Սղինվարի) լեռ 55, 77
 Կախեթ 71, 74, 76, 84, 86, 87, 88
 Կախեթի թագավորություն 83
 Կամախի կիրճ 258
 Կասպողովկիա 75, 192, 194, 195, 200, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 221, 222, 230,
 Կասպից ծով 48, 55, 69, 74, 76, 80, 102, 103, 109, 156, 193, 206
 Կարակալա ամրոց 117
 Կարասու գետ, տես Սև ջուր
 Կարին 41, 80, 102, 193, 215, 232, 252, 257, 258, 262, 264
 Կարինի (Էդզրունի) նահանգ 265
 Կարպատներ 197
 Կարս 43, 55, 80, 91, 222, 262, 263, 266, 267
 Կարս գետ 94, 233
 Կարսի բերդ 94
 Կարսի թագավորություն 22
 Կարսի մարզ 49, 55, 71, 262
 Կեսարիա 208, 210, 211, 242
 Կեփալենիա կղզի 15
 Կեփիսոս գետ 19
 Կեփիսոսի հովիտ 17
 Կիլիկյան Տավրոս, լեռներ, 239
 Կիլիկիա 172, 194, 223, 248, 249, 252, 253, 256, 261, 267
 Կիլիկիայի հայկական պետություն 223, 234
 Կիպրոս կղզի 238
 Կյուբերա 16
 Կյուրոս (Կուր) գետ 55
 Կոթի 92
 Կոլոնա (Սունիոն) հրվանդան 25
 Կոդը 117
 Կողքիս 38, 45, 54, 69, 75, 220
 Կոմանա, քաղաք, 210
 Կոմենենյան կայսրություն 44

Կոնիայի նահանգ 253
 Կոպենհագեն 127, 188, 251, 254
 Կոնստանդնուպոլիս 13, 15, 20, 22, 23, 25, 26, 28, 30-35, 39, 44, 45, 93, 124, 184, 216, 221, 225, 227, 233, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 255, 257, 260, 267
 Կովկաս 9, 53, 55, 58, 63, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 80, 129, 193, 197, 208, 243, 262
 Կովկասյան լեռնաշղթա 54, 69, 71, 76, 87
 Կրետե կղզի 57, 195, 199, 200, 204
 Կուբան 198
 Կուտի 190
 Կուր գետ 54-59, 61-65, 68, 69, 71, 72, 74, 75, 77, 92, 94, 102, 109, 150, 154, 156, 186, 275
 Կուրի հարթավայր 156
 Կուրի հովիտ 54, 56, 64, 77, 153

Հալեպ 253, 257
 Հալիս (Կիզիլ Իրմակ) գետ 195
 Հաճն 267
 Հայաստան 4, 6-12, 14, 15, 28, 32, 35, 41, 46, 52, 55, 67, 71, 73-77, 80, 82, 83, 91-94, 97, 99, 100, 104, 108, 111, 113, 115, 116, 120, 121, 123-126, 137, 139, 141, 142, 143, 148, 149, 151, 154, 157, 161, 166, 167, 171, 177 181-184, 186-190, 191, 194, 195, 196, 198-203, 206-209, 211, 213-224, 229-233, 235, 236, 238, 239, 244, 245, 249, 250, 252, 261-265, 269, 270
 Հայաստանի Հանրապետություն 11, 266
 Հայկական բարձրավանդակ 41, 55, 71, 92, 203
 Հայկական Հանրապետություն 99, 206, 224
 Հայկաբերդ 196
 Հայկաշեն 196
 Հայկավան 196
 Հայոց ծոր 196, 253
 Հարավային Ամերիկա 37
 Հելլենսպոլիս 26, 27
 Հեռավոր Արևելք 6
 Հերակլես (Էրեզի) 38
 Հերցեգովինա 197
 Հյուսիսային Լեռնաշղթա 18
 Հյուսիսային Ամերիկա 37
 Հյուսիսային Արաբիա 197
 Հյուսիսային Աֆրիկա 199
 Հյուսիսային հրվանդան 127
 Հյուսիսային Սիցիլիա 122
 Հյուսիսային սահունգյալ օվկիանոս 5, 6
 Հնդկաստան 34, 74, 197, 203, 216, 228

Հոլանդիա 7
 Հունական կղզիներ 15
 Հոփսիսիներ եկեղեցի 67, 177-180, 290
 Հոմ 31, 32, 121, 175, 178, 207, 208, 213, 215, 217, 231, 232, 241, 259
 Հոմեական կայսրություն 211, 213, 214
 Հրազդան գետ 97, 98, 102, 127, 128, 158, 159, 160, 164, 165, 167, 170
 Հրազդանի հովիտ 164, 166, 168
 Հրազդանի ծոր 112, 129, 164, 184, 187, 189
 Հրեաստան 207
 Հունական կայսրություն 44, 45
 Հունաստան 4, 9, 13, 16, 17, 19-23, 25, 32, 182, 184, 194, 195, 198, 199, 236, 246, 252, 267, 269, 271

Ղալաթիա, թաղ, 27, 33
 Ղարաբաղ 222
 Ղարաբլիխա 153
 Ղարդաղ 94
 Ղրին 91, 237

ճենովա 232
 ճորոխի հովիտ 84

Մա (Արտեմիս) Տավրիացու տաճար 210
 Մալաթիա 193, 242, 257
 Մալեա, հրվանդան, 17
 Մակարիա 16
 Մակեդոնիա 20, 228, 246, 247, 249, 250
 Մակոպ 89
 Մանազկերտ 35, 222
 Մանազկերտի դաշտ 190
 Մատապաս, հրվանդան, 16
 Մարաշ 242, 256, 267
 Մարգարա գյուղ 113
 Մարզվան 242
 Մարմարա ծով 27, 34
 Մեգրեիկա 71, 79, 83, 84, 85
 Մեգրեն 259
 Մեծ Արարատ 282
 Մեծ Բրիտանիա 238, 239, 241, 243, 245, 250, 271, 272
 Մեծ Կովկաս 71
 Մեծ Հայաստան 206, 215
 Մեծ Հայք 195
 Մեսեդրիա 35
 Մեսեմիա ծովածոց 16
 Մեսիսք 71, 72, 79
 Մեսիսքի լեռնաշղթա 72

Մետլոնգիոն 15
 Մետեխի ամրոց 275
 Մերձավոր Արևելք 7, 10, 23, 219
 Մեքքա 32, 40, 50
 Միդիա 257
 Միթրիոս 42
 Միլան 232
 Միջագետք 106, 121, 190, 197, 216, 231, 232, 234, 240, 252, 255, 256, 257, 262, 268, 271
 Մեջերկրական ծով 14, 15, 37, 204, 222, 228
 Միջին Ասիա 52
 Միսրա, գավառ, 35
 Միջլեգարդ 35
 Սծրին 257
 Սշո դաշտ 193, 240
 Սուրովա 228
 Սուլա-Բայագետ 118, 281
 Սոնտենեգրո 197
 Սոմբլան 6, 95
 Սոռա 227
 Սոսկվա 12, 29, 31, 33, 46, 49, 59, 91, 110, 182, 235, 266, 267
 Սոսուլ 258, 260
 Մոավ լեռ 156
 Մոավդադ, տես Մոավ լեռ
 Մոսկվայի (Մոսկովայի) 55
 Սցիսթ 56, 58, 63, 64, 66, 68, 70, 72-75, 77, 120, 132, 179
 Սցիսթի Սայր տաճար 66, 67, 69, 78
 Մուշ 123, 172, 173, 210, 215, 252, 257, 262
 Մուշի Ա. Կարապետի վանք 226

Յադուլուցադրալ 103

Նաիրի 190, 191
 Նախիջևան քաղաք 101
 Նավարինո ծովածոց 16
 Նեկրեսի եկեղեցի 231
 Նիկիա 216
 Նինվե 14, 78, 193
 Նիսիդյա, երկիր, 190
 Նյու Յորք 7
 Նյունֆեն, բլուրներ, 18
 Նոր Բայագետ 104, 198
 Նոր Բայագետի գավառ 263
 Նորթումբերլանդ 67
 Նորվեգիա 5, 6, 7, 25, 50, 56, 116, 127, 147, 168

Շահդադ լեռնաշղթա 156
 Շամիրամի գետ 192

Շամիրամսու (Մեմիրամիի գետ) տես Շամիրամի գետ
 Շայխորա խառնարան 108
 Շատախ 253
 Շիրակի ջրանցք 134
 Շոդրուլաղ 159
 Շորագյալի սարահարթ 103
 Շվեդիա 230
 Շվեյցարիա 56, 197

Ոսկեդջյուր 27, 33, 34

Չլորգյուլ լիճ, 94, 150
 Չլորի լեռնաշղթա 150
 Չընգղաղ, լեռնագագաթ, 102
 Չեխսլովակիա 197
 Չեռնոգորիա 236
 Չեստր 241
 Չինաստան 216, 228

Պալմիրա 208
 Պաղեստին 197, 199, 229
 Պամիսոս 16
 Պառնաս, լեռ, 18
 Պարթեոն 17, 18
 Պարթևական պետություն 207, 231
 Պարսկահայաստան 225
 Պարսկաստան 41, 59, 69, 73, 74, 77, 78, 83, 102, 121, 122, 166, 197, 199, 203, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 216-219, 224, 228, 229, 231, 235, 243
 Պելոպոնես 35
 Պենտելիկոն լեռ 18
 Պետերբուրգ 71, 90
 Պետրոսի եկեղեցի (Վատիկանի) 32, 123, 232
 Պիլոս 16
 Պիրեա 17, 25
 Պլոսկայա լեռ 61
 Պո գետ 13
 Պոդսոլա 188
 Պոլիգոն 144
 Պոնտոս 204, 205, 210
 Պոդգամ 252

Ջեզիրե 257
 Ջիլգաչայ 151

Ռաս ուլ Այն 259
 Ռավենա 121
 Ռիոն գետ 54, 71, 74, 75, 81

Ռիոնի հովիտ 54, 77
 Ռոքի լեռնանցք 77
 Ռուբվել խաչ 67
 Ռուսահայաստան 22, 24, 52, 90, 239, 247, 254, 262, 267, 272
 Ռուսաստան 28-31, 33, 43, 49, 59, 85-91, 111, 115, 127, 140, 148, 151, 185, 230, 235, 236, 238, 239, 241, 243, 246, 250, 251, 256, 262
 Մագուրամո, հովիտ, 58, 69
 Մալամիս 17, 18
 Մամթավրո վանք 70, 73
 Մամսուն 40, 43, 275
 Մամցխե (Մեսխիա) 71, 83
 Մասուն 240, 241
 Մարդարապատ 11, 60, 106, 147, 163, 168, 279
 Մարդարապատ, գյուղ, 187
 Մարդարապատ, կայարան, 96
 Մարդարապատ քաղաք (հին) 116
 Մարդարապատի դաշտ (հարություն, անապատ) 95, 99, 116, 117, 118, 126, 130, 131, 132, 149, 160, 164, 168, 181
 Մարդարապատի ջրանցք 116, 117, 169, 178
 Մարդարի այգի 185
 Մարակինոս ծովածոց 17, 18
 Ս. Դավթի վանք 61
 Ս. խաչ եկեղեցի 65
 Սեբաստիա 40, 195, 221, 222, 242, 250, 257, 264
 Սեմյոնովկա 156
 Սենաար 102
 Սեստոս 27
 Սերբիա 197, 236
 Սինա 229
 Սինոպ 195
 Սիս, մայրաքաղաք, 223
 Սիրիա 52, 193, 194, 197, 199, 206, 216, 228, 231, 251, 252, 257, 260, 267, 268
 Սկանդինավիա 230
 Սկարամանգա լեռնաշղթա 18
 Սկիրոս կղզի 25
 Սկյութիա 38
 Սկյուտար 27
 Սոֆիայի տաճար 31, 32, 36, 67, 233
 Սպահան 85
 Սպարտա 16
 Սվազ, տես Սեբաստիա
 Սվանեթիա 71, 83, 84
 Սվեդիա 253, 261

Ստամբուլ 27, 33, 34, 248
 Ստեփանավան 152, 155
 Ստուրե-ֆրոյնե, արվարձան, 5
 Սուրամ 64
 Սուրամի լեռնաշղթա 54, 71, 72
 Սուրբ Դավաթ կղզի 227
 Սև ծով 28, 29, 37, 38, 41, 45, 47, 48, 53, 60, 69, 71, 74, 75, 76, 77, 80, 192, 203, 230, 260, 275
 Սև ջուր 105, 168, 169, 170, 171, 181
 Սևանա լիճ 100, 101, 102, 104, 108, 150, 155, 156, 157, 159, 163, 165, 189, 193, 198
 Սևր 265, 270
 Վաղարշապատ 123, 124, 166, 171, 173, 207, 210, 214, 217
 Վան 15, 115, 191, 192, 193, 196, 202, 214, 242, 253, 254, 261, 262
 Վանա լիճ 57, 70, 73, 100, 107, 108, 158-159, 190, 191, 193, 196, 200, 213, 215, 220, 222, 224
 Վանի թագավորություն 193
 Վանի հարթություն 192
 Վանի նահանգ 250, 254, 255, 265
 Վառնա 28, 35
 Վասպուրական 220, 221
 Վատիկան 123
 Վարծիա 55, 57, 58
 Վենետիկ 13, 227
 Վերոնա 13
 Վիա Ավիա, Ճանապարհ, 13
 Վիեննա 65, 227
 Վիրջինիա 41
 Վլադիկավկազ 63
 Վոսկրեսենկա, գյուղ, 153
 Վրաստան 4, 32, 44, 49, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 66, 67, 69-72, 76, 77-83, 85, 86, 88, 90, 91, 100, 101, 127, 129, 139, 141, 148, 152, 179, 180, 186, 198, 200, 202, 212, 221, 222, 231
 Վրաստանի Հանրապետություն 46, 60, 137
 Տալվորիկ, գավառակ, 240
 Տայտեգոս լեռնաշղթա 16
 Տայք 124
 Տավրոս լեռնաշղթա 100, 207, 223, 240
 Տաթուն 193, 210, 215
 Տիգրանակերտ 207
 Տիգրիս, գետ, 57, 73, 100, 102, 106, 190, 231, 258
 Տրանսիլվանական Ալպեր 197

Տրանսիլվանիա 228
Տրապիզոն 39, 41, 42, 43, 44, 85, 102, 192,
242, 262

Տրապիզոնի կայսրություն 45, 80, 83
Տրապիզոնի նահանգ 265
Տրոյա 26, 194, 199, 200
Տուշպա (Տուրուսպա) 191

Ծեյլոն 47
Ցյուրիխ 25

Ուկրաինա 197
Ուրարտու 15, 190, 191, 193, 195, 196, 206
Ուրմամ, քաղաք, 195
Ուր-մե-նի 195
Ուրմիա լիճ 100, 107, 108, 159, 190, 193, 194,
200
Ուրֆա 261
Ուրֆայի Մայր տաճար 242
Ուփլիսցիխե 57, 58

Փալերոն, ծովածոց, 17, 18
Փամբակի լեռներ 103, 151, 153, 155
Փասիս գետ, տե՛ս Ռիոն գետ
Փարիզ 7, 188, 257, 264
Փերլիդալ 102
Փոքր Ասիա 9, 20, 22-25, 38, 52, 72, 75, 102,
121, 191, 192, 193, 194, 197-200, 204, 213,
221, 222, 231, 248, 252, 255, 260, 267, 271

Փոքր Արարատ 102, 160,
Փոքր Կովկաս 55, 56, 71
Փոքր Հայաստան 206, 215
Փռուզիա 72

Քաղկեդոն 216, 217, 232
Քանաքեռ 163, 164
Քարթլի 54, 56, 71, 73, 76, 83, 84, 86, 87
Քրդստան 201
Քրիստիանիա 5, 6
Քուքայիս 54, 58, 71, 77, 79
Քուքայիսի Մայր տաճար 82, 233

Օդեսա 29, 186
Օլիմպոս 54
Օսլո 50, 109
Օրիա կղզի 15
Օրլեան 232
Օրմինիոն օրոս, բերդ, 195
Օրմենիոն (Օրմինիոն) 195
Օքսպորդ 191

Ֆլորենցիա 70, 232
Ֆլորենցիայի Մայր տաճար 232
Ֆրանսիա 11, 31, 126, 232, 239, 241, 243, 246,
250, 252, 255

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Թարգմանչի կողմից.....	5
Նախաբան	11
I. Դեպի Կոստանդնուպոլիս	13
Աթենք	17
Հունաստանում. աշխատանք փախստականների համար	19
Աթենքից Կոստանդնուպոլիս	25
Կոստանդնուպոլիսը և փախստականները	28
II. Կոստանդնուպոլսից դեպի Բաթում	33
III. Բաթումից դեպի Թիֆլիս	45
Վրաստանում	53
Թիֆլիս	59
Դեպի Մցխեթ	63
IV. Համառոտ ակնարկ վրաց պատմության	71
V. Դեպի Երևան. Հայաստանի բնական հնարավորությունները	92
Հայաստանը և Արագի հովիտը	100
VI. Արագի հովտում և Երևանում	112
Զվարթնոց	119
Երևանում	125
VII. Դեպի Արփաչայ և Լենինական	130
Նոր ջրանցք Լենինականի մոտ	134
«Մերձարևելյան նպաստամատույցի» աշխատանքները Հայաստանում	143
VIII. Հյուսիսային Հայաստանով դեպի Երևան	148
IX. Ոռոգման նոր ծրագրեր. Էջմիածին	161
Ղտեր	163
Խոնավ հարթավայրը	168
Էջմիածին	171
Մեր առաջարկը	181
Վերջին օրը Երևանում	184
X. Համառոտ ակնարկ Հայոց պատմության	188
Հնագիտական ու պատմական տեղեկություններ Հայաստանի հնագույն բնակիչների մասին	189
Մարդաբանություն և ծագումնաբանություն	196
Հասարակական կարգը	201
Կրոնը	204
Հնագույն շրջանի քնարերգությունը	206
Հայաստանը Արտաշեսյան և Արշակունի խորհրդանշանների տիրապետության շրջանում	206
Արշակունի թագավորական տունը	207
Քրիստոնեության մուտքը	208
Արշակունի վերջին թագավորները	211
Հայ եկեղեցին	215

Պարսիկների ու արաբների տիրապետության տակ	217
Արաբների նվաճումները	218
Բազղատումիների թագավորությունը	219
Հայաստանը թուրքերի ու պարսիկների տիրապետության տակ մինչև 18-րդ դարի վերջը	222
Կիլիկիայի թագավորությունը	223
Մոնղոլների արշավանքները. պարսիկներն ու թուրքերը Հայաստանում	223
Թուրքական տիրապետության տակ	224
Մխիթարյաններ	227
Հայերը և համաշխարհային մշակույթը	227
XI. Հայաստանը նոր շրջանում. 19-րդ դար	235
Հայերը 20-րդ դարում	247
Հայերը համաշխարհային պատերազմի ժամանակ	251
Անվանացանկ	
Անձնանուններ	274
Տեղանուններ	279

ՃՐՏՑՈՆ ԿԱՄԵՆ

ԽԱՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐ

Հրատարակության և ներկայացրել
ԵՊՀ հայագիտական կենտրոնը

Հրատ. խմբագիր՝ Հ. Բ. Պետրոսյան
Տեխն. խմբագիր՝ Վ. Զ. Բդոյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Թ. Շ. Վաթդանյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Ռ. Լ. Օհանյան

Հանձնված է շարվածքի՝ 10. 07. 2000 թ.:
Ստորագրված է տպագրության՝ 13.10.2000 թ.
Զախար՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ:
Հրատ. 17.6 մամ. տպագր. 18.0 մամ.,
պայմ. 16.74 մամ. + 13.5 թերթ. ներդիր:
Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 73:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
Երևան, Ալեք Մանուկյան փող. N 1:

Երևանի համալսարանի պապարան
Երեվան, Արմավյան փող. N 52: